

*Nyelvelmélet
és
diakrónia 5*

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
2023

Nyelvelmélet és diakrónia 5

Nyelvelmélet és diakrónia 5

Szerkesztette:

CSER ANDRÁS

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

PPKE BTK

Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék

Budapest

2023

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

1635
alapítva

A kötet tanulmányait lektorálták:

Ágel Vilmos
Bárkányi Zsuzsanna
Barta Andrea
Dér Csilla Ilona
Dömötör Adrienne
Dömötör Éva
É. Kiss Katalin
Fejes László
Forgács Tamás
Furkó Péter
Gerstner Károly
Gugán Katalin
Haader Lea
Hegedűs Attila
Hegedűs Veronika
Huszthy Bálint

Ittész Máté
Kenesei István
Kiss Sándor
Kugler Nóra
Laczkó Krisztina
Ladányi Mária
Maitz Péter
Nádasdy Ádám
Oszkó Beatrix
Piukovics Ágnes
Rosenberg Mátyás
Siptár Péter
Szabó Ditta
Szentgyörgyi Rudolf
Várnai Zsuzsa
Vaskó Ildikó

© A szerzők, 2023

A borítót Zétényi Zsófia eredeti terve alapján Balogné Bérces Katalin tervezte Dabis Balázs Silvius fényképének felhasználásával

ISBN 978-963-308-467-0

Felelős kiadó: Kuminetz Géza
Technikai szerkesztő: Balogné Bérces Katalin és Nemesi Attila László

Tartalomjegyzék

Előszó	7
É. Kiss Katalin: Evidencialitás a moldvai magyar nyelvváltozatban	9
Hegedűs Attila: <i>Legény</i> – újabb adalék a nyelvi változás mechanizmusához	31
Cser András – Oszkó Beatrix – Várnai Zsuzsa: Fejezetek a labiális harmónia történetéből: a magyar nyelvtörténet egy rejtélye	41
Dér Csilla: Az idézésjelölő <i>hogy aszongya</i> kialakulásáról a magyarban	59
Dömötör Adrienne: Napjainkban is zajló nyelvtörténet: a <i>mondván</i> elem szereplehetőségei a kortárs nyelvhasználatban	75
Fejes László: Történeti magánéleti apróságok	97
Gugán Katalin: A kivétel erősíti a szabályt? A regiszter és az egyén szerepe a stabil variációban	129
Halm Tamás: Az <i>akár</i> - és a <i>bár</i> - névmási paradigmák diakrón szemantikája	155

Nemesi Attila László:	181
Az igekötős igéből <i>-ható/-hető</i> képzővel létrehozott szóalak tagadó állítmányi szerepben: (nem) elképzelhető, hogy nyelvi változás zajlik?	
Varga Mónika:	211
Pragmatikai markerek terjedéséről középmagyar kori regiszterekben	
Adamik Béla:	253
Veláris magánhangzó-fúziók a dalmáciai latinságban és a dalmát nyelvben	
Baló A. Márton – Zuzana Bodnárová:	273
A nyelvtani nemek rendszerének hirtelen összeomlása egy XIX. századi magyarországi romani változatban	
Huszthy Bálint:	307
Az írás hatásai a kiejtés változására	
Kubitsch Rebeka – Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor:	333
Az érzékelésigék rendszerének vizsgálata az udmurt, manysi és nganaszan nyelvekben és annak történeti vonatkozásai	
Sajtós Erika:	363
Nyelvi normák és nyelvváltozás: az új-zélandi angol nyelvváltozat magánhangzóinak szociofonetikai vizsgálata	
Vargyas Anna:	389
A Rezipientenpassiv grammatikalizációja történeti és dialektológiai adatok tükrében	

Előszó

Ez a kötet a 2022. november 16–17-én megrendezett *Nyelvelmélet és diakrónia 5.* műhelykonferencia előadásaiából válogatott tanulmányokat mutatja be. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának Elméleti Nyelvészet és Magyar Nyelvészeti Tanszéke immáron tizenötödik alkalommal szervezte meg közösen a „Nyelvelmélet és...” testvérkonferenciák egyikét. Hároméves váltakozásban a *Nyelvelmélet és dialektológia*, valamint a *Nyelvelmélet és kontaktológia* konferenciákkal most értünk az ötödik teljes ciklus végére. Köszönettel tartozunk É. Kiss Katalinnak és Hegedűs Attilának, amiért a konferenciasorozatot 15 évvel ezelőtt útnak indították. A konferencia 22 előadása és a kötetbe bekerült 16 tanulmány újból jelzi, hogy a két alapító, korábbi tanszékvezető rangos és népszerű hazai fórumot teremtett a nyelvtudomány számos területének művelői számára, akik bemutatják friss kutatási eredményeiket, figyelemmel kísérik egymás munkáit, és jó hangulatú, inspiráló párbeszédet folytatnak.

A diakrón nyelvészet és a nyelvelmélet valójában soha nem állt egymással éles ellentétben. Általános értelemben legalábbis nem; konkrét részletkutatásokban, akár még egyes kutatók vagy iskolák tudományos habitusában is lehet természetesen uralkodó akár a diakróniát kizáró elméleti irányultság, avagy az elméletet mellőző, adatorientált, filológiai hangsúlyú megközelítés. A tudománytörténet nagy íve mégis világosan mutatja: a 19. században a történeti nyelvészet maga volt a nyelvelmélet, a 20. század legjelentősebb iskolái pedig természetesen kutatták az elmélet és a diakrónia közötti vélelmezett feszültség feloldásának lehetőségeit. A 21. század elejére szinte már teljesen természetessé vált az elvárás, hogy a különféle elméleteknek és modelleknek egyszerre kell adekvátnak bizonyulniuk szinkrón mintázatok és diakrón folyamatok megragadására, továbbá a történeti kutatásoknak is igazolniuk kell, hogy a nyelv vonatkozásában valamilyen megragadható elméleti kontextusba ágyazódnak.

Kötetünk jól illusztrálja a magyarországi nyelvtudomány sokrétűségét és változatosságát. Tematikailag két nagyobb csoportba rendeztük a benne szereplő tanulmányokat: a konferenciasorozat alapítóinak – a 15. konferencia plenáris előadóinak – dolgozatai után először a magyar, majd a más nyelvekre (latin, romani,

olasz, udmurt, manysi, nganaszan, angol, német) koncentráció cikkek következnek egymás után. A nyelvtudomány szűkebb területeit tekintve is igen változatos a kép. Képviseleve van a fonológia-fonetika (Adamik Béla, Sajtós Erika, Huszthy Bálint, Cser András – Oszkó Beatrix – Várnai Zsuzsa), a morfológia (Fejes László, Baló A. Márton – Zuzana Bodnárová), a szókészlettan (Hegedűs Attila, Kubitsch Rebeka – Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor), a szintaxis (Vargyas Anna, Nemesi Attila László), a szemantika (É. Kiss Katalin, Halm Tamás), a pragmatika (Dér Csilla, Dömötör Adrienne, Varga Mónika), a variációkutatás (Gugán Katalin) – természetesen minden esetben diakrón relevanciával.

Vegyes és tartalmas kötetet tanulmányozhat tehát az olvasó, melynek fejezetei a nyelvi változás vizsgálatának szép példái. Hogy e kiváló kutatási eredmények az érdeklődők minél szélesebb köréhez eljuthassanak, a kötet – korábbi kiadványainkhoz hasonlóan és azokkal együtt – elérhető a PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszékének honlapján a tanszéki kiadványok között, és reményeink szerint hamarosan az OSZK Magyar Elektronikus Könyvtár szolgáltatásában is. Hálásak vagyunk 19 szerzőtársunknak és mind a 32 lektorunknak lelkiismeretes munkájukért, precizitásukért és türelmükért.

Cser András és Nemesi Attila László

Evidencialitás a moldvai magyar nyelvváltozatban

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés*

Számos rokon nyelvben, köztük az északi hantiban és északi manysiban grammatikai eszközzel (igeidővel vagy igemóddal) is kifejezhető, hogy milyen evidencián alapul, milyen forrásból származik a mondatban közölt tartalom (Csepregi 2014). Az evidencialitás kifejezőeszköze olykor a közölt tartalom váratlanságát, meglepő voltát, azaz mirativitását is kódolja. A grammatikalizálódott evidencialitás és mirativitás más nyelvcsaládokban is gyakori (de Hahn 2013). Bár a magyart nem sorolják e nyelvtípusba, írásomban amellettt érvelek, hogy a moldvai magyar nyelvjárásban az *-a/-e* múltidő-jelnek evidencialitást és mirativitást jelölő szerepe van. Az evidencialitás tipológiájával összevetve (l. pl. Aikhenvald 2003, 2004, 2012, 2018; de Hahn 2012; DeLancey 2001) a moldvai magyar evidencialitásnak érdekes egyedi sajátosságai figyelhetők meg, melyek az *-a/-e* időjel funkciójának történeti változásaiból vezethetők le.

Írásom célja egyrészt az *-a/-e* jel használati feltételeinek és evidencialitást és mirativitást kódoló szerepének leírása, másrészt – a *Nyelvelmélet és dialektológia/kontaktológia/diakrónia* konferenciasorozat szellemiségének megfelelően – annak bemutatása, hogyan segíti a nyelvelméleti háttér az empirikus tényeken alapuló nyelvelírást, és hogyan pontosítja az új empirikus tényanyag az elméleti keretet. A választott tipológiai keret segít felismerni és rendszerbe illeszteni a latin grammatikán alapuló magyar nyelvtanok számára ismeretlen evidencialitásjelen-

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakrónia* 5. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 9–30.

* E cikk *A moldvai magyar nyelv: adatbázis-építés és grammatikai kutatások* című ELKH-projekt keretében készült. Köszönettel tartozom adatközlőimnek, Istók Györgynek és Istók Ágnesnek a hosszú közös munkaórákért, valamint cikkem két anonim lektorának hasznos megjegyzéseikért, korrekcióikért és javaslataikért – még ha minden javaslatukat terjedelmi korlátok miatt nem is valósíthattam meg.

ség sajátosságait. Ugyanakkor a moldvai tények az evidencialitás általánosan elfogadott tipológiájának módosítását teszik szükségessé. A moldvai evidencialitás az evidencialitás-rendszerek eddig ismeretlen altípusát képviseli, és az evidencialitás és mirativitás viszonyával kapcsolatos általánosítások egy részét is cáfolja.

A dolgozatban közölt adatok elsődleges forrása a klézsei Istók Györggyel és a Forrófalváról származó Istók Ágnessel 2021-ben és 2022-ben folytatott konzultációsorozat. A szabad beszélgetésekben általuk használt igeidők szerepét tesztekkel ellenőriztem. Egyrészt kontextusba illesztett tesztmondatok helyességét kellett megítélniük, másrészt minimális párok közül kellett az adott kontextusba illőt kiválasztaniuk, illetve jelentéskülönbség esetén a különbséget megvilágítaniuk. Nyelvváltozatuk a déli csángó aldialektusra jellemző sajátosságokat mutat. Északi és székelyes anyagot is tartalmazó forrásokban is tájékozódtam: egyrészt a Nyelvtudományi Kutatóközpont moldvai adatbázisainak anyagában,¹ másrészt *A moldvai magyar nyelv szótárában* (Péntek 2018). E források adatai arra utalnak, hogy az *-a/-e* jel evidencialitás- és mirativitásjelölő szerepe a moldvai nyelvterület egészére jellemző lehetett.

A tanulmány a következőképpen épül fel: a 2. rész a moldvai magyar igeidőrendszerrel, az egyes igeidők használati feltételeivel foglalkozik. A 3. rész összeveti a moldvai magyarban megfigyelt evidencialitás- és mirativitás-rendszert az evidencialitás és mirativitás tipológiájának általánosításaival. A 4. rész a moldvai magyar evidencialitás történeti gyökereit azonosítja, az 5. rész pedig az *-a/-e* jel evidenciajelölő szerepének kialakulását vizsgálja. A 6. rész az *-a/-e* jel történetéből vezeti le a moldvai evidencialitás egyedi sajátosságait. A 7. rész összegzés.

2. A moldvai magyar dialektus igeidőrendszere

A moldvai magyarban öt igeidőt különböztethetünk meg. Míg a magyar köznyelv és a dialektusok többsége egyetlen, *-t*-vel jelölt múlt időt használ, a moldvai magyarban négyféle múlt idő van. A magyar nyelvtani hagyománynak megfelelő terminusokkal ezek a következők:

(1) A moldvai magyar igeidőrendszere hagyományos fogalmi keretben

jelen:	V+Agr	(pl. <i>mondok</i>)
általános múlt:	V+t+Agr	(pl. <i>mondtam</i>)
régmúlt:	V+t+Agr <i>vol+t</i>	(pl. <i>mondtam volt</i>)
közeli múlt:	V+a/e+Agr	(pl. <i>mondék</i>)
folyamatos múlt:	V+Agr <i>val+a</i>	(pl. <i>mondok vala</i>)

¹ Moldvai magyar nyelvjárási szövegek Tánczos Vilmos gyűjtéséből: <https://nlp.nytud.hu/csango/>; Csángó korpusz: <https://nytud.hu/adatforras/csango-korpusz>.

A *-t*-vel jelölt múlt **általános múlt**. Használatának egyetlen feltétele, hogy az eseményidő megelőzze a beszédidőt.² Azaz amint a (2a–f) alatti példák tanúsítják, az általános múlt egyaránt használható régi és közelmúltbeli, befejezett és folyamatos, a jelentől független és a jelenre kiható események leírására. (Az *esemény* terminust tág értelemben, cselekvések, történések, állapotok közös megnevezésére használom.) A példák részint adatközlőim spontán megnyilatkozásaiából valók, részint kontextusban elhangzó, az adatközlőim által helyesnek ítélt tesztmondatok. A tesztmondatok összeállításakor a moldvai adatbázisokból és *A moldvai magyar nyelv szótárából* vett példákat is felhasználtam.

- (2) a. *Jézus Betlehembe **született** egy pajtába.*
 b. *Régvel, mikor **kinyittam** a szememet, felkeltem, **elkezdtém** imádkozni.*
 c. ***Kinyittam** az ablakot.*
 d. *Most **ettünk**.*
 e. *Mikor a líceumba **tanultam**, az internátba **ültem** [laktam].*
 f. *Sokszor eszibe **jutott** a gyermeknek, mit **mondott** az apja.*

A **régmúlt** *-t* időjelet és személyragot viselő igéből és szintén *-t*-jeles segédige szerepű létigéből álló igealak. A kétszeres múltidő-jel ikonikusan jelöli, hogy az eseményidő egy beszédidőt megelőző referencia-időpontnál is régebben volt. E referencia-időpont gyakran az adott összetett mondat másik tagmondatának eseményideje. Például:

- (3) a. *Eltettem a levelet, amit a fiam **küldött vót**.*
 b. ***Vettünk vót** tavaly malacot, s az megdöglött.*

Az *-a/-e* múltidő-jelet a 19. századi grammatikák, például Simonyi (1895), valamint Klemm (1928) a **közeli múlt** (nemrég múlt, félmúlt, aligmúlt) jelének mondják. Adatközlőim olyan helyzetekben használták, amikor az eseményidő közvetlenül megelőzte a beszédidőt. Az *-a/-e*-jeles igét tartalmazó mondatok legtipikusabb időhatározói a *most* és az *imént*, de ezek kitétele valójában redundáns, mivel az *-a/-e*-jeles ige időhatározó nélkül is a közvetlen múltra utal:

- (4) a. *Az **imént evém/evénk**.*
 b. *Most **jövének** bé az ógradából. [az udvarról]*
 c. ***Kieresztém** a tyukokat.*
 d. *Tíz minutja, hogy **elkelék** az asztaltól.*

² Kiefer (2006: 16–21) részletesebben is kifejti az igeidők értelmezésének e fogalmi keretét.

Adatközlőim saját példái között nem szerepelt olyan mondat, melyben az *-a/-e*-jeles ige a nem közvetlen közeli múltra vonatkozott volna. Ugyanakkor a *tegnap* időhatározót tartalmazó (5a) példát elfogadhatónak találták; a beszédidőt hetekkel megelőző eseményidőre utaló (5b)-ben viszont kizárták az *-a/-e*-jeles múlt használatát.

- (5) a. ?*Tennap hamar kelle felkeljek.*
b. **Nyárba megjáránk a fiúkat Budapesten.*

Vámszer (1972) az ötvenes években Kalotaszegen az idősek beszédében még találkozott az *-a/-e*-jeles közeli múlttal. Megfigyelte, hogy az *-a/-e*-jeles igét csak közelmúltbeli rövid, befejezett események leírására használják. (6) alatt idézett példamondatát adatközlőim pontosan úgy kommentálták, ahogy 70 évvel korábban a kalotaszegi adatközlők:

- (6) *A gyermek beléésék a gödörbe.*

Adatközlőim szerint ez a mondat azt jelenti, hogy a gyermek az imént beleesett a gödörbe, de már kivették onnan. Azaz az *-a/-e*-jeles múlt **befejezett közeli múlt**; nem használható, amikor az igekötős ige a téma jelen helyéről is állítást tesz.³

Az *-a/-e*-jeles múlt használatának legszembetűnőbb, adatközlőim számára is tudatosult feltétele, hogy **a beszélő résztvevője vagy tanúja** legyen az eseménynek. A tanúság nem csak szemtanúság lehet; akkor is használható az *-a/-e*-jeles múlt, ha a beszélő nem a szemével, hanem valamely más érzékszervével tapasztalta az adott eseményt:

- (7) a. – *Hol a gyermek?*
– *Látám az imént az ógradába.*
b. *Menék itt fel, s érzém a hajmabúzt.*
c. *Hallám a durrogást [mennydörgést].*
f. *Nem hallám, mit es mondál.*
e. *Most kilelém, mit akarsz.*

³ Cikkem egyik lektora azt kérdezi, nem mond-e ennek ellent a (4c) mondat (*Kieresztém a tyúkokat*). Amennyiben a *ki* igekötőhöz forrás szerepű implicit bővítmenyt társítunk (*Kieresztém a tyúkokat a tyúkólból*), akkor az igekötős ige nem tesz állítást a tyúkok beszédidőbeli helyéről.

Ha az alábbi mondatok nem személyesen észlelt, hanem kikövetkeztetett eseményekre utalnak, azaz olyan helyzetben hangzanak el, ahonnan a beszélő nem látja az iskolát, illetve a templomot, akkor nem fogadhatók el:

- (8) a. %*Dél van, most **indulának** haza a gyermekek az iskolából.*
 b. %*Tíz minutja, hogy harangoznak vala, már **megkezdüle** a mise.*

Olyan helyzetekben különösen gyakran választják az *-a/-e*-jeles múltat az evidenciálisan jelöletlen általános múlttal szemben, amikor az átélt közelmúltbeli esemény **váratlan, meglepő** volt, amikor a beszélőben érzelmi hatást váltott ki. Az ilyen, a szakirodalomban miratívának mondott mondatok többnyire az *Istenem! Uram Istenem!* felkiáltással kezdődnek:

- (9) a. *Uram Istenem, mit **pacilál!*** [mi történt veled]
 b. ***Esszetörém** a mesinomat!* [autómat]
 c. *Istenem, az a bolond **esszetöré** a mesinomat!*
 d. *Uram Istenem, **elveré** a jég a pujt!*
 e. *Istenem, **nyerék** 100 frankot!*⁴

A személyes részvétel vagy tapasztalat ebben az esetben is feltétel; az alábbi mondatok, melyekben a helyhatározó arra utal, hogy az esemény nem a beszélő tartózkodási helyén történt, helytelenek:

- (10) a. **A fiam Budapesten **kitöré** a kezét!*
 b. **Onokám **születék** Budapesten!*

Az *-a/-e*-jelű igét tartalmazó mondatok alanya (vagy valamely más szereplője, például (9b–c)-ben a tárgy birtokosa) általában egyes vagy többes szám első személyű. Olykor – főként első személyű kijelentésre adott reakcióként – második személyű alany is előfordul. Az *-a/-e* jeles ige ritka tagadó mondatban és kérdésben. Például:

- (11) a. ***Nem hozál-e** kicsi szilvát?*
 b. ***Nem hallám,** amit mondál.*

⁴ A *frank* itt 'lej'-t jelent.

Az *-a/-e* jeles ige nem használható feltételes mondatban. Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy a feltételes mondat múlt ideje hipotetikus szituációkban bekövetkező eseményekre, nem pedig a beszédhelyzethez közvetlenül megelőző konkrét helyzetre utal:

(12) **Ha túl sokat evém, rosszul leszek.*

A folyamatos múlt idejű összetett igealak személyragos igéből és *-a* múltidő-jelet viselő segédige szerepű létigéből áll. Az igealak a beszédidőt megelőző tartós vagy ismétlődő események leírására szolgál:

- (13) a. *Gondolom vala nem es jössz.*
b. – *Harangoztak-e?*
– *Most harangoznak vala.*
c. *Mikor ülünk vala az ógradába, béjött a szomszéd.*

A személyragos igehez kapcsolódó *-a/-e* jeles létige nem csak az esemény folyamatosságát kódolja; használatának az is feltétele, hogy a **beszélő résztvevője vagy tanúja** legyen az eseménynek. Az alábbi mondatokat azért találták helytelennek adatközlőim, mert maguk nem látták, tapasztalták az eseményt:

- (14) a. **Jézus tanít vala, gyógyít vala.*
b. **A háború alatt Mihály király uralkodik vala.*

A múltbeli eseménynek a beszédidőhöz való közelsége viszont nem feltétele a folyamatos múlt idejű igealak használatának, azaz a *vala* segédige *-a* jele a *múlt idő, közelség, befejezettség, személyes tapasztalat* jelentéskomponensek közül csak a *múlt idő* és a *személyes tapasztalat* komponenseket őrzi:

- (15) a. *Amikor gyermek vótam, mámókám vigyáz vala rivám.*
b. *Beszéli vala mámám, apám erőst itkányos vót.*
c. *Minden hétbe sitünk vala kinyeret.*
d. *Menünk vala a kollektivba.*

A fenti tények azt mutatják, hogy akár lexikális igehez, akár temporális segédigéhez járul az *-a/-e* jel, a múlt idő jelölésén túl további funkcióval is bír: azt is kódolja, hogy a mondatban kifejezett információ személyes tapasztalaton alapul. A moldvai igeidőrendszert tehát – az (1) alatti hagyományos felfogást revideálva – az alábbi terminusokkal jellemezhetjük:

(16) A moldvai magyar nyelvváltozat igeidői:

jelen:	V+Agr	<i>mondok</i>
általános múlt:	V+t+Agr	<i>mondtam</i>
régmúlt:	V+t+Agr <i>vol-t</i>	<i>mondtam volt</i>
tapasztalt befejezett közvetlen múlt:	V+a/e+Agr	<i>mondék</i>
tapasztalt folyamatos múlt:	V+Agr <i>val-a</i>	<i>mondok vala</i>

Ennek alapján a moldvai magyar dialektus abba a nyelvtípusba tartozik, melyben grammatikai eszköz jelöli az információ forrásának természetét, azaz az evidencialitást. Az evidencia jellegének jelölése gyakran mirativitással, az információ váratlanságának kifejezésével párosul, ahogy ezt más nyelvekben is tapasztalták. Ugyanakkor az evidencialitás moldvai változata egyedi sajátosságokat is mutat.

3. A moldvai magyar evidencialitás tipikus és atipikus jegyei

Az a moldvai magyar által is képviselt nyelvtípus, melyben grammatikalizálódott az evidencialitás, igen gyakori a világ nyelvei között. A World Atlas of Language Structures (WALS Online) 77. és 78. lapjain bemutatott 418 nyelvből csupán 181 nyelvben nincs grammatikalizálódott evidencialitásjelölés (de Hahn 2013). 166 nyelv csak az indirekt evidenciát jelöli, míg 71 nyelvnek grammatikai eszköze van mind a direkt (tapasztalt), mind az indirekt evidencia kifejezésére. Az uráli nyelvcsaládon belül grammatikalizálódott evidencialitást találunk például a hantiban (Csepregi 2014), a manysiban (Sipőcz 2014), a szamojéd nyelvekben (Usenkova 2015), az udmurtban (Szabó 2019, 2022; Kubitsch 2022) és az észtenben (Tamm et al. 2018). Ugyanakkor arra nincs bizonyíték, hogy az uráli alapnyelv is grammatikai eszközzel, például igeidővel fejezte volna ki az evidencialitást; valószínű, hogy az uráli nyelvek esetében külön-külön belső fejlődésről vagy esetleg kontaktushatásról van szó.

Az evidencialitás-rendszerek tipológiájának kidolgozása elsősorban Alexandra Aikhenvald nevéhez köthető (l. pl. Aikhenvald 2003, 2004, 2012, 2015, 2018; magyarul Kugler 2017). Aikhenvald két-, három-, négy- és sokelemű evidencialitás-rendszereket különít el. Tipológiájában a kételemű (általa A-val jelölt) rendszereket öt osztályba sorolja aszerint, hogy milyen evidenciátípusokat különböztetnek meg (Aikhenvald 2005: 25–42). A kételemű evidencialitás-rendszerek altípusai:

- A1. közvetlen (első kézből való) ↔ közvetett (nem első kézből való)
- A2. közvetett ↔ minden egyéb (azaz nem első kézből való vagy evidenciajelölés nélküli)

- A3. értesülés ↔ minden egyéb
- A4. érzékelés ↔ értesülés
- A5. hallott ↔ minden egyéb

A moldvai evidencialitás-rendszer is kételemű, de egyik fenti típusba sem illik bele, hiszen a közvetlen (tapasztalt, első kézből való) evidencián alapuló információt az evidenciajelölés nélküli információval állítja szembe. Azaz egy további, hatodik típust képvisel:

- A6: közvetlen ↔ minden egyéb (közvetett vagy evidenciajelölés nélküli)

A moldvai magyar által képviselt evidencialitástípus cáfolja azt az univerzálisnak vélt általánosítást, miszerint ha egy nyelvben grammatikalizálódott a közvetlen evidencia jelölése, akkor grammatikalizálódott a közvetett evidenciáé is (de Haan 2012: 11–2). Más megfogalmazásban: a közvetlen, tapasztalati evidencialitás előbb grammatikalizálódik, mint a közvetett bizonyítékon alapuló evidencialitás. DeLancey (2012: 544–5) magyarázatot is fűz a feltételezett univerzáléhoz: alapesetben a beszélő állításai közvetlen bizonyítékon alapulnak; csak azt kell jelölni, ha ez nem így van. Ez azonban aligha meggyőző érv; könnyen elképzelhető olyan nyelv is, mely alapesetben nem fejezi ki az információ forrását, de azt jelöli, ha az információ személyes tapasztalaton alapul.

Az evidencialitást grammatikai eszközökkel kódoló nyelvek aszerint is osztályozhatók, hogy milyen nyelvtani kategóriát vesznek igénybe az evidencialitás kifejezésére. Gyakori az időjelekkel kifejezett evidencialitás, és az a jelenség is sok nyelvből ismert, hogy az információforrás típusának jelölése a múlt időre korlátozódik (l. Visser 2015; Forker 2018) – ahogy ezt a moldvai magyarban tapasztaljuk. A különféle evidenciatípusok más-más személyű alannyal szoktak együtt járn; indirekt, kikövetkeztetett evidencialitás esetén főként 3. személyű alanyt, viszont tapasztalt, első kézből való evidencialitás esetén többnyire első személyű alanyt találunk. Az első személy gyakorisága tapasztalható az *-a/-e-*-jeles moldvai igék esetében is.

Az evidenciális morféma gyakran az információ mirativitását, azaz váratlan, meglepő voltát is kifejezi (l. DeLancey 1997, 2001, 2012; Aikhenvald 2012). Aikhenvald (2004, 2012) az evidenciajelölést tartja elsődlegesnek, a mirativitást a közvetett evidencialitás kiterjesztésének tekinti. Azzal magyarázza a mirativitás és a közvetett evidencialitás feltételezett összefüggését, hogy új, váratlan tudás akkor keletkezik, amikor kikövetkeztetünk valamit, amit nem láttunk és nem kontrolláltunk (Aikhenvald 2004: 210). Ugyan Hill (2005) a cupeño nyelvben, DeLancey (1997, 2012) pedig a Lhásza tibetiben mirativitással kombinálódott

közvetlen evidencialitást talált, Aikhenvald (2012: 467) ezeket az ellenpéldákat nem találta meggyőzőnek. Hill ugyanis évekkal azután fedezte fel a mirativitást az általa lejegyzett a *cupeño* szövegekben, hogy az utolsó a *cupeño* beszélő is meghalt, így nem volt mód felfedezését ellenőrizni; a Lhasza tibeti esetében pedig Aikhenvald szerint még nem ismerjük a grammatika egész rendszerét, így nem láthatjuk világosan az evidencialitás és a mirativitás szerepét.

A moldvai magyar megerősíti a Hill és DeLancey által felvetett lehetőséget: a mirativitás nemcsak a közvetett, hanem a közvetlen evidencialitással is összekapcsolódhat. Logikusnak látszik, hogy ha egy kételemű rendszer valamely evidenciátípus jelölését az evidenciajelölés-nélküliséggel állítja szembe, az oppozíció jelölt tagja kódolhat mirativitást is, fejezzen ki akár közvetett, akár közvetlen evidencialitást.

A miratív mondat az esemény váratlansága mellett a váratlan eseményre való érzelmi reakciót (többnyire felindultságot, bánatot, haragot) is kifejezheti; gyakran a beszélő által önmagához intézett retorikai kérdés (l. Aikhenvald 2004: 195–215; 2012). Ez igaz az *-a/-e* miratív használatára is. Adatközlőim úgy kommentálták például a (9b) alatti mondatot (*Esszetörém a mesinomat!*), hogy ilyet az ember haragjában mond önmagának.

Összegezve az elmondottakat: Az a tény, hogy az *-a/-e* múltidő-jel a moldvai magyarban a mondatban közölt információ személyesen tapasztalt voltát is jelöli, és az információ váratlanságát, meglepő voltát is kifejezheti, a moldvai magyart az evidencialitást kódoló nyelvtípusba sorolja. A moldvai magyarban az evidenciajelölő nyelvek számos tipikus sajátossága megfigyelhető, például az evidencia időjellel való kifejezése, az evidenciajelölésnek a múlt időre való szűkítése, a közvetlen, tapasztalt evidencialitásnak az 1. személlyel való korrelációja, valamint az evidencialitás és mirativitás közös morfémaival való kódolása. Ugyanakkor a moldvai magyar evidencialitás-rendszer atipikus jegyekkel is bír. Egyrészt a moldvai evidencialitás olyan kételemű, jelölt–jelöletlen-oppozícióra épülő rendszer, melyben a közvetlen evidenciát jelöli grammatikai eszköz, míg más kételemű evidencialitás-rendszerekben a közvetett evidencialitás a jelölt. Továbbá mirativitást a közvetlen evidencia jelölője fejezhet ki, míg más nyelvekben a mirativitás a közvetett evidencialitással jár együtt.

A következőkben amellet érvelek, hogy e rendhagyó sajátosságok az *-a/-e* jel történetéből, funkciójának változásából következnek.

4. A moldvai magyar evidencialitás történeti gyökerei

A moldvai igeidőrendszer a köznyelvből kiveszett ómagyar kori igeidőrendszer továbbélése. Az ómagyarban is öt igeidő volt (É. Kiss 2014):

(17) Az ómagyar igeidő-rendszer:⁵

jelen:	V+Agr	<i>mondok</i>
elbeszélő múlt:	V+a/e+Agr	<i>mondék</i>
befejezett jelen/perfektum:	V+t+Agr	<i>mondtam</i>
folyamatos múlt:	V+Ø+Agr <i>val+a</i>	<i>mondok vala</i>
befejezett múlt:	V+t+Agr <i>val+a</i>	<i>mondtam vala</i>

Az ómagyarban az uráli eredetű *-a/-e* jellel jelölt **elbeszélő múlt** volt a legáltalánosabb múlt idő. Olyan, a beszédidőt megelőző múltbeli események esetében használták, melyeknek a beszédidőben nem volt relevanciája. A *-t* jel ezzel szemben a **befejezett jelen vagy perfektum** jele, azaz lényegében aspektusjel volt; olyan eseményeket jelölt, amelyek kihatottak a beszédidő jelenére; amelyek eredménye még fennállt a beszédidőben.

Az alábbi bibliai idézet jól illusztrálja a két igeidő különbségét. Míg a történet mesélője a jelentől független múltbeli eseményként, *-a*-jeles igével meséli el Orpha megfordulását, a megfordult Orphát szemlélő szereplő *-t*-jeles perfektumot használ:

(18) *Orpha megapola o napat & mégfordola. Rvt éggèsòlè o napaua. Kinç mōda*
Noemi Ime te rokonod mégfordolt. (Bécsi kódex, 2)

Az összetett igealakok az aspektust és igeidőt is jelölték, az aspektust és a személyragot a lexikális ige, az időjelet a létigei eredetű temporális segédigén. A folyamatos múlt igéje zéró aspektusjelet, a befejezett múlt igéje *-t* befejezettségjelet visel. Az *-a* múltidő-jelet mindkét esetben a segédige hordozza. A **folyamatos múlt** időt a beszédidőt megelőző tartós vagy ismétlődő események esetében használták:

(19) *Es ez bezedeken ... zent lelek bezzelle ysteny edes bezedekett ... hogy mend*
czudalyakuala Es halgatyakuala ewtett (Jókai-kódex, 37)

A **befejezett múlt** idő a beszédidőt megelőző referencia-időpont előtti események jelölésére szolgált:

⁵ A jövőre vonatkozó bizonytalanságot kifejező *-and/end* ige-toldalékot (Abaffy 1992: 168) nem idő-, hanem módjelnek tekintem.

(20) *És megemlékezék Péter az igéről, kit mondott vala*⁶ (Müncheni kódex, 103)

A moldvai igeidők alakja csak annyiban különbözik az ómagyar igeidők alakjától, hogy a befejezett múlt (ill. régmúlt) esetében a segédige *-a* múltidő-jelét a *-t* váltotta fel, azaz a *mondott vala mondott vót-ra* változott. Radikálisan megváltozott azonban a formailag továbbélő *-a/-e* és *-t* jeles, *monda* és *mondott* típusú igék funkciója. A *-t* perfektumjel a jelenre nézve releváns múltbeli események jelölőjéből általános múltidő-jellé vált. Ez a változás nem példa nélküli a világ nyelviben; a perfektum [múlt esemény, jelen relevancia] jegyhalmozásából kikophat a *jelen relevancia* elem. Ez történt például a francia *passé composé* esetében. Jóval váratlanabb, példa nélkülinek tetsző a másik változás: a jelenre nem kiható, a jelenre nézve nem releváns múltbeli eseményeket jelölő *-a/-e* jel a személyesen tapasztalt közvetlen múlt jelölőjének szerepét vette fel. Az ugyanazon jelentésmezőben bekövetkező két változás nem lehetett független egymástól. A következőkben e változások nyomait keressük a nyelvemlékekben és a nyelvemlékeket elemző szakirodalomban.

5. A múltidő-jelek szerepének történeti változása

5.1. Ómagyar kor

A beszédidőt megelőző eseményidőre utaló két toldalék funkcionális eltolódása már a korai ómagyar korban megindulhatott. A változás a nem hagyományozott, spontán keletkezett szövegekben jelent meg először. Mint Abaffy (1992: 163) adatai mutatják, a késő ómagyar kori leveleknek a korabeli élőbeszédhez közel álló nyelvében már erősen visszaszorult az *-a/-e*-jeles múlt használata; helyét a *-t*-jeles múlt vette át. A versekben és a többnyire korábbi szövegek másolatait tartalmazó kódexekben ugyanakkor még több mint kétszer olyan gyakori az *-a/-e* múltidő-jel használata, mint a *-t* múltidő-jelé:

⁶ Pomozi (2011) azt állítja, hogy a Volga–Káma-vidéki uráli nyelvekben megfigyelhető evidencialitásrendszer az ósmagyart és ómagyart is jellemezte: „Ennyire kiterjedt szerkezeti egyezések sora ugyanis nem lehet véletlen, különösen úgy nem, hogy a magyarság Kárpát-medencei hazájában köröskörül egészen más grammatikai szerkezetű nyelveket talált. Mindezekből kifolyólag az is valószínűsíthető, hogy az ósmagyar rendszerben is a direkt–indirekt evidencialitás grammatikai kifejezésére szolgálhattak a párhuzamos múlt idők, legvalószínűbben az Aikhenvald-tipológia szerinti A1A/A1B változat tehető fel.” Pomozi azonban semmiféle bizonyítékkal, egyetlen példával sem támasztja alá az ómagyar kori igealakok evidencialitásjelző szerepét.

(21) A múlt idők megoszlása az ómagyar korban a különféle műfajokban (Abaffy 1992)

	Versek	Kódexek	Levelek
V+a/e	64%	56%	26%
V+t	26%	28%	61%
V val-a	5%	13%	1%
V+t val-a	5%	3%	12%

Abaffy (1992: 153) azt is megfigyelte, hogy egyes (keleti nyelvjárásokhoz köthető) kódexekben az -a/-e jel párbeszédekben a **közvetlen múltat** jelöli. Az alábbi példában az -a toldalék az idéző mondat igéjén az elbeszélő múlt jele, az idézet igéjén viszont már a közvetlen múlt kifejezője:

(22) *es mōda ... Ez az kirϕl mondec èn vtannam iϕ fel'l'ol...* (Müncheneri kódex, 85)

5.2. Középmagyar kor

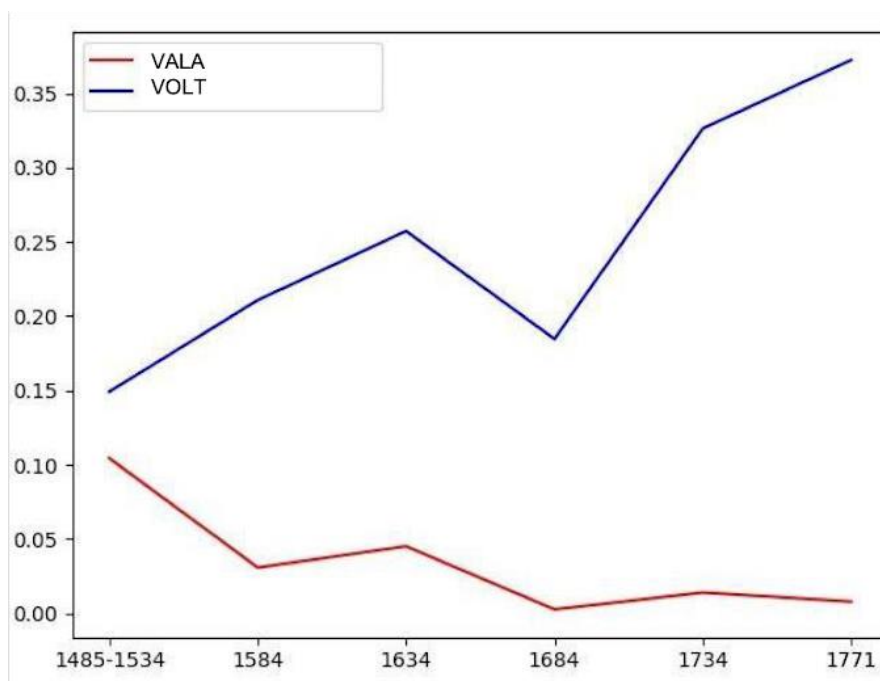
A középmagyar korban folytatódott a kései ómagyar korban megfigyelt tendencia: a -t-jeles múlt térnyerése és az -a/-e-jeles múlt csökkenő gyakorisága. Mohay Zsuzsanna 1225 középmagyar kori levélben vizsgálta a múlt idők megoszlását. Az -a/-e-jeles múlt késő ómagyar kori levelekben mért 26%-os aránya a 16. és 17. században 15% alá csökkent:

(23) A múlt idők megoszlása 1225 középmagyar levélben (Mohay 2018: 71)

	16. század	17. század
V+a/e	14,6%	14,7%
V+t/tt	73,0%	78,5%
V val-a/vol-t	1,8%	1,1%
V+t val-a/vol-t	9,5%	5,5%

Halász (2021) azt vizsgálta, milyen a főigeként használt *vala* és *volt* aránya az ó- és középmagyar történeti magánéleti korpuszban⁷ a szavak számához mérten 50 éves bontásban. Diagramja világosan mutatja a -t-jeles alak térnyerését és az -a-jeles változat visszaszorulását.

⁷ <http://omagyarokorpusz.nytud.hu/hu-contact.html>, Simon–Sass 2012; <https://tmk.nytud.hu/>, Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018.

1. ábra. A *vala* és *volt* igék változó aránya a 16–18. században
(Halász 2021: 126)

Az *-a/-e* múltidő-jel térvesztése használati feltételeinek szűkülésével járt együtt. Az *-a/-e*-jeles múlt egyre inkább a kitüntetett, különleges múltbeli események jelölőjévé vált. Erre következtet a középmagyar kori igeidő-használattal foglalkozó több tanulmány is. Németh (2001) két 16. század végi korpuszban, Martonfalvay Imre deák emlékiratának első részében és 25 levélben vizsgálta az igeidők funkcióját. Az emlékirat szerzője a Török család szolgálatában eltöltött 65 éves munkásságának jelentős eseményeit idézi fel, hogy érdemeiért családjá számára birtokot nyerjen. E munkában 59,4% az *-a/-e*-jeles múlt aránya. Ezzel szemben a 25 vizsgált korabeli levélből 16-ban egyáltalán nem fordul elő az *-a/-e*-jeles múlt; a teljes levélanyagban a múlt idejű igéknek mindössze 7,1%-a visel *-a/-e* jelet. Használatát Németh Renáta Soltész Katalinnak az *-a/-e*-jeles múlt 19. századi használatára vonatkozó megállapításával jellemzi: „az *-a/-e*-jeles elbeszélő múltnak erősebb hangulatkeltő hatása lehetett, ezért ezt használták magasztos érzelmek és tettek kifejezésére” (Soltész 1957: 135; idézi Németh 2001: 135).

Zsilinszky (2005) 17. századi úriszéki iratokban tanulmányozta az *-a/-e*-jeles múlt funkcióját. Mint megfigyelte, az *-a/-e* a szövegnek „dramaturgiai” szempontból fontos helyén jelenik meg, az ügy megítélése szempontjából különösen fontos mozzanatokot emeli ki.

Mohay (2018, 2020) középmagyar kori levelekben vizsgálta az *-a/-e*-jeles múlt szerepét. Megállapította, hogy leggyakoribb, legáltalánosabb funkciója a **közelmúlt** jelölése. Íme, két tipikus példa:

- (24) a. *ez oraban **erkezek** leuelem* (1621, Mohay 2018: 79)
b. *En már a dologrol beszéllettem volt, most uiyobban **beszéllek*** (1668, Mohay 2018: 77)

Míg Abaffy (1992: 154) az *-a/-e* közelmúltjelölő szerepét a kései ómagyar korban még nyelvjárási jelenségnek látta, Mohay már nem talált különbséget a magyar nyelvterület különféle régióiból származó levelek igeidő-használatában; megállapításai a nyelvterület egészére vonatkoznak.

A Mohay által vizsgált levelekben az *-a/-e*-jeles múlt gyakran **jelentős váratlan** események kiemelésére szolgál, például:

- (25) *Ez ell mult ennehani esztendőben, igen **el ueue** az ur Isten hazanknak gonduiselóytt, nemzetünknek io gonduiselóit **kiszede** koszollunk* (1609, Mohay 2018: 103)

Mohay (2018, 2020) a **személyesen megélt**, pozitív vagy negatív előjelű sorsfordító események leírásában is gyakran kimutatja az *-a/-e*-jeles múltat. Az ilyen jellegű kontextusokat középmagyar kori boszorkányperek anyagát elemző (2021)-es tanulmányában a következőképpen kategorizálja:

1. Rontás, testi állapotváltozás, megbetegedés és ezek tünetei, bántalmazás, halál, például:

- (26) *az fiat megh uertem uolt az megh fogot Azoninak, az giermek megh mondotta otthon az anianak es ugi **jarek** harmad nap muluan, hofi mind az ket labom özue **sugorodek***. (1629, Mohay 2021: 95)

2. Egyéb negatív fordulatok, félelmet keltő események, károkozás a közvetlen környezetben:

- (27) *könyökön feküdtem, az pipa is számban vólt, nagj hirtelen az Falu felől nagj zugas **esék*** (1723, Mohay 2021: 100)

3. Gyógyulás, a testi elváltozások enyhülése, megszűnése:

(28) *es ugy más nap mingyárt tulaidon ereivel föll kele, és ki méne, holott annak előtte Lábaira sem áthatott* (1743, Mohay 2021: 101)

4. A fordulatot jelentő események közvetlen előzményei:

(29) *tudod hogy kértem harom Mariást tüled kutya leánya, és nem adál, látodé mint járál* (1729, Mohay 2021: 102)

5. A fordulatot jelentő eseményekre adott érzelmi reakciók:

(30) *azzal el keseredvén a tornáczbbon ki fordult, és köservesen sira* (1748, Mohay 2021: 102)

Fontos megjegyezni, hogy Mohay (2021) adatai szerint az *a/e*-jeles igéknek csupán 21,24%-a sorolható a fenti kategóriákba, azaz az *-a/-e* jelnek az esemény jelentőségét és tapasztalati jellegét hangsúlyozó szerepe ebben a korban még csupán tendencia.

5.3. Újmagyar kor

A múlt idők újmagyar kori szerepének vizsgálatában a korabeli nyelvhasználatot rögzítő grammatikákra is támaszkodhatunk. Ezekben már megjelenik az *-a/-e* toldalék közelmúltra utaló szerepe. A *Debreceni grammatikaként* ismert *Magyar grammatika* (1795: 91) mind a *monda*, mind a *mond vala* típusú igealakokat „aligmúlt”-nak mondja. A *magyar nyelv rendszere* (1847: 200) „félmúlt”-nak nevezi ezeket az igeidőket. Simonyi és Balassa *Tüzetes magyar nyelvtana* így fogalmaz: „Régente szabályosan használt elbeszélő mult volt. A mai élő beszéd a legtöbb vidéken nem alkalmazza többé. Általánosan jóformán csak a székelységben s a szlavóniai nyelvjárásban divik, azonban nem annyira elbeszélő mult értelmében, mint inkább az imént történt cselekvény kifejezésére” (1895: 626). Tehát az újmagyar korban is folytatódott az *-a/-e*-jeles múltnak a középmagyar korban megindult funkcióváltása, használati körének szűkülése; már nemcsak tendencia, hanem szabály a toldaléknak a közeli múltra való vonatkoztatása. Ugyanakkor, míg a 18. század végi és a 19. század közepi grammatikák a köznyelv részeként elemzik az *-a/-e*-jeles múltat, a 19. század végi *Tüzetes magyar nyelvtan* már periferikus, a déli és a keleti nyelvjárásokra jellemző jelenségként ír róla.

Míg a nyelvtanok nem tudnak az *-a/-e*-jeles múlt miratív szerepéről, Arany János (1879) szerkesztői szemmel, tudatos nyelvhasználóként ezt is megfigyeli.⁸ Mint írja, Kelet- és Közép-Magyarországon az *-a/-e* az aligmúlt jele, az „imént”-re vonatkozik. Kifejezhet azonban váratlanságot, meglepetést, sajnálatot is, s ekkor régebben történt eseményre is használható. Arany példájában két barát, akik régóta nem találkoztak, először egy nem várt sajnálatos eseményt osztanak meg egymással. Az esemény megdöbbenő voltát az *-a* múltidő-jellel is hangsúlyozzák. Amikor már ismertként utalnak az eseményre, a *-t*-jeles múltat alkalmazzák:

(31) „*Meghala szegény Péter is!*” „*Meg biza! Tavalý halt meg.*”

A latin hagyományon iskolázott grammatikusok nem vették észre az *-a/-e* jel evidenciális funkcióját, jóllehet Mohay (2018, 2021) adatai szerint ez tendenciaszerűen már a középmagyar korban is megfigyelhető volt. Nem véletlen, hogy egy turkológus, Szentkatolnai Bálint Gábor említi először *Kazáni tatár nyelvtanában* (1877). A tatár evidencialitás megértéséhez hozza fel, hogy a székelyek is csak olyan cselekményekre használják az *-a/-e* múltat, amit maguk végeztek vagy tapasztaltak.

5.4. Újabb magyar kor

A 20. századra a magyar köznyelv lényegében visszatért az uráli igeidőrendszerhez: két igeidő, a múlt és a jelen, pontosabban a nem múlt áll szemben egymással. Az *-a/-e*-jeles múlt csak a nyelvterület déli és keleti peremnyelvjárásaiban élt tovább (Horger 1931). Vámszer (1972) kutatásai szerint az 1950-es években még előfordult a kalotaszegi idősök nyelvében is.

Vámszernek az *-a/-e* szerepéről szóló jellemzése a todalék mai moldvai használatára is ráillik. Mint Vámszer írja, az *-a/-e* a befejezett közeli múlt jele; egy nem régen és hirtelen beálló, rövid ideig tartó és közvetlenül a közlés ideje előtt befejeződő cselekvés jelölője. Az *-a/-e*-jeles ige alanya leggyakrabban egyes szám első személyű. A közlő arról tudósít az *-a/-e*-jeles igével, amit maga tett, látott vagy tapasztalt. Íme, két tipikus példa:

- (32) a. *Mocskos, me most evék.*
b. *Az elébb mondá a kisasszony.*

⁸ Arany János igeidő-használatáról egy 1847-es Arany-levél alapján I. Tolcsvai 2017-es tanulmányát.

A 20. század közepének irodalmi és köznyelvét feldolgozó *A mai magyar nyelv rendszere* (Tompá 1962) már csak egyetlen élő múltidő-jelet említ: a *-t-t*. Kiss Jenő *Dialektológiája* (2003) a székely és moldvai dialektusokban még élőknek mondja az *-a/-e* toldalékot, a jel funkcióját azonban nem tárgyalja.

6. A moldvai magyar evidencialitás sajátos jegyeinek magyarázata

A fenti történeti áttekintés azt mutatta, hogy az *-a/-e* toldalék az elbeszélő múlt jeléből, tehát a jelennel és a beszélővel kapcsolatban nem lévő események jelöléséből a közvetlen múltban történt, a beszélő által személyesen tapasztalt vagy végrehajtott események jelölőjévé vált. A változás során a toldalék miratív jelentésárnyalattal is gazdagodott. Ez utóbbi lehetőség ismert az evidencialitás irodalmából; az elbeszélő múlt mirativitásjelölő szereppel való bővülését a hindiben/urduban is megfigyelték (Montaut 2005). A jelennel és a beszélővel kapcsolatban nem lévő események elbeszélésére szolgáló múlt idő evidencialitást és mirativitást jelölő közvetlen múltta alakulása viszont példa nélküli, ezért magyarázatra szorul.

Az *-a/-e* múltidő-jel funkcionális átértékelődését a *-t* múltidő-jel térnyerése és az *-a/-e* gyakoriságának csökkenése indíthatta el. A ritkává s ezáltal különlegessé váló *-a/-e* emelkedett, választékos stílusértéket, hangulatkeltező erőt kapott, és ezáltal különösen alkalmassá vált a váratlan, kivételes, jelentős érzelmi hatását kiváltó múltbeli események jelölésére – amint ezt Németh (2001), Zsilinszky (2005) és Mohay (2018, 2021) megfigyelései tanúsítják. Azaz a funkcióváltozás első lépéseként az *-a/-e* toldalék jelentése miratív mozzanattal bővíthetett.

A váratlan események elsősorban akkor váltanak ki jelentős érzelmi hatást az eseményről beszámoló személyben, ha ő maga is résztvevője vagy legalábbis tanúja volt az eseménynek; azaz jelentős átfedés van a mirativitás és a direkt evidencialitás pragmatikai feltételei között. Ez magyarázhatja, hogy az *-a/-e* funkciója az evidencialitás jelölésére is áterjedt. Egy eseményt általában akkor érzünk váratlannak, akkor hat ránk érzelmileg, ha a közelmúltban történt; ezért szűkülhetett le a miratív felhangokkal bíró *-a/-e* által jelölt múlt idő a közeli, sőt a közvetlen múltra. A következő funkcionális változássort feltételezem tehát:

(33) Az *-a/-e* toldalék jelentéstartalmának változása:

- > múlt (esemény)
 - > érzelmi hatást kiváltó múlt (esemény)
 - > váratlan (miratív) múlt (esemény)
 - > tapasztalt miratív múlt (esemény)
 - > tapasztalt közeli múlt (esemény)

E változási sor utolsó lépése az *-a*-jeles segédigével képzett folyamatos múlt esetében nem ment végbe; a moldvai magyarban a *mond vala* típusú igealakok tapasztalt folyamatos vagy ismétlődő múltbeli eseményt, de nem szükségszerűen közeli múltat jelölnek.

Ami a változások időbeli lefolyását illeti, Abaffy (1992) nyelvjárási jelenségként már az ómagyar kor végén kimutatta az *-a/-e* közeli múltat jelölő szerepét, tehát a fenti változássor legalábbis a magyar nyelvterület keleti részén már a 16. századra végbement. Pontosabban a 16. századra megjelentek az *-a/-e* új funkciói, és elkezdődött fokozatos térnyerésük és a régi funkciók fokozatos visszaszorulása – amint ezt Németh (2001), Zsilinszky (2005) és Mohay (2018, 2020) középmagyar kori vizsgálatai tanúsították. A középmagyar korban a mirativitás és a tapasztalati evidencialitás opcionális pragmatikai feltételei voltak az *-a/-e*-jeles múlt használatának; csupán az újmagyar korban váltak az *-a/-e* jelentésének inherens részeivé. Jelenleg a (33) alatti változási sornak csak a két utolsó foka aktív, azaz az *-a/-e* csak tapasztalt miratív múltbeli eseményt és tapasztalt közelmúltbeli eseményt jelölhet, és használata e két szerepben is már csupán a magyar nyelvterület legkeletibb régióira, elsősorban Moldvára korlátozódik.

A dolgozat 3. részében amellett érveltem, hogy a moldvai magyar evidencialitás az evidencialitásjelölés tipikus jegyei mellett máshol nem tapasztalt sajátosságokat is mutat. Egyrészt olyan kételemű, jelölt–jelöletlen-oppozícióra épülő evidencialitás-rendszer, melyben a közvetlen evidenciát jelöli grammatikai eszköz, míg más kételemű evidencialitás-rendszerekben a közvetett evidencialitás áll szemben az evidenciálisan jelöletlennel (Aikhenvald 2004). Másrészt mirativitást a közvetlen evidencia jelölője fejezhet ki, míg más nyelvekben a mirativitás a közvetett evidencialitással járhat együtt (Aikhenvald 2012: 465). A történeti áttekintés a moldvai magyar evidencialitásnak egy harmadik rendhagyó vonására is fényt derített: azokban az ismert nyelvekben, melyekben ugyanaz a grammatikai eszköz fejezi ki az evidencialitást és a mirativitást, az evidencialitás az elsődleges; a mirativitást az evidencialitás kiterjesztésének tekintik (Aikhenvald 2012: 465). Az *-a/-e* toldalék esetében viszont feltehetőleg a mirativitásjelző szerep alakult ki először; ennek tartalma rokonítható a ritkává, különlegessé vált *-a/-e* múltidő-jel hangulatkeltő erejével. A mirativitás időbeli elsőségére utal az is, hogy Mohay (2018; 2021) példáiban a váratlanság mozzanata az általánosabb; a személyes tapasztalat jelentésmozzanata olykor még hiányzik, mint a fenti (25) alatti példában is.

A moldvai magyar evidencialitás atipikus jegyeinek kialakulásában minden bizonnyal az *-a/-e* múltidő-jel ritkaságából kifejlődő mirativitás időbeli elsősége volt a meghatározó tényező. A mirativitás elvileg összekapcsolódhat akár a közvetlen, akár a közvetett evidencialitással; akár tapasztalt, akár kikövetkeztett

esemény lehet váratlan és meglepő. De az evidencialitást időjellel kifejező nyelvekben a következtetésen alapuló közvetett evidencialitás lehetséges hordozója a jelenre kiható múltbeli eseményeket jelölő perfektum, tehát az ómagyar esetében a *-t*. Minthogy a magyarban a mirativitás nem a *-t*-hez, hanem a *-t*-vel versengő *-a/-e* múltidő-jelhez kapcsolódott, ennek mirativitása csak a közvetlen evidencialitás irányába fejlődhetett tovább.

Arra a kérdésre is a fenti tényekből következik a válasz, hogy miért nem tipikus, mind a közvetlen evidenciát, mind a közvetett evidenciát jelölő kételemű rendszer alakult ki a magyarban. Amikor az *-a/-e* múlt miratív és evidenciális funkciói megjelentek, az az igeidőjel, mely a közvetett (következtetésen alapuló) evidencia jelölőjévé fejlődhetett volna, azaz a perfektumot jelölő *-t*, már megindult az általános múltidő-jellé való fejlődés útján. Az *-a/-e* jel esetében az a tény, hogy elvesztette általános múltidő-jelölő szerepét, segítette az új evidencialitás- és mirativitásjelölő funkció kialakulását. A *-t* esetében fordított volt a helyzet: az a tény, hogy általános múltidő-jelölővé vált, semlegesítette azt a jegyét, mely a közvetett evidencialitás forrásául szolgálhatott volna.

7. Összefoglalás

A moldvai magyar igeidőrendszer tipológiai keretben való vizsgálatának leíró, tipológiai és nyelvelméleti hozadékai is vannak. A tipológiai keret segítette a nyelvleírást; segített felismerni, hogy az *-a/-e* időjel olyan esetlegesnek tűnő használati körülményei, mint a személyes tapasztalat és a meglepetség feltétele, továbbá az 1. személyű alany gyakorisága egy sok nyelvből ismert grammatikai rendszer, az evidencialitás-mirativitás megnyilvánulásai. Ugyanakkor a moldvai magyarban megfigyelt empirikus tények hozzájárulnak az evidencialitás tipológiájának pontosításához. A moldvai magyar az evidencialitás-rendszereknek eddig ismeretlen új altípusát képviseli; olyan kételemű evidencialitás-rendszer, amely a közvetlen evidenciájú ↔ evidenciálisan jelöletlen oppozícióra épül, azaz csak a közvetlen evidencialitást jelöli grammatikai eszközzel. A moldvai magyar tényei szükségessé teszik az evidencialitás és mirativitás viszonyáról való általánosítások pontosítását is. Azt mutatják, hogy a mirativitás nem szükségszerűen a közvetett evidencia kiterjesztése; az evidenciálisan jelölt ↔ evidenciálisan jelöletlen oppozícióra épülő rendszerekben a jelölt elem fejezhet ki mirativitást. A vizsgált anyag arra enged következtetni, hogy nemcsak az evidenciális → miratív, hanem a miratív → evidenciális jelentésbővülés is lehetséges.

A moldvai evidencialitás kialakulása nyelvelméleti szempontból a grammatikalizáció sajátos típusaként is értelmezhető. Olyan grammatikalizációs folyamat, melynek során az *-a/-e* múltidő-jel használatának nem kötelező pragmatikai

feltételeiből szemantikai jegyek kristályosodtak ki, melyek beépültek a todalék jelentésébe.

Hivatkozások

- A magyar nyelv rendszere* 1846. Magyar Tudós Társaság. Pest.
- Abaffy Erzsébet 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó. Budapest. 120–238.
- Aikhenvald, Alexandra 2003. Evidentiality in typological perspective. In: Aikhenvald, Alexandra–Dixon, Robert M. W. (szerk.): *Studies in Evidentiality*. John Benjamins. Amsterdam. 1–31.
- Aikhenvald, Alexandra 2004. *Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford.
- Aikhenvald, Alexandra 2012. The essence of mirativity. *Linguistic Typology* 16: 435–84.
- Aikhenvald, Alexandra 2015. *Evidentials: Their links with other grammatical categories*. *Linguistic Typology* 19: 239–77.
- Aikhenvald, Alexandra (szerk.) 2018. *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford.
- Arany, János 1879. Visszatekintés. In: *Arany János prózai dolgozatai*. MTA. Budapest. 357–416.
- Csepregi, Márta 2014. Evidencialitás a hanti nyelvjáráásokban. In: Havas Ferenc–Horváth Katalin–Kugler Nóra–Vladár Zsuzsanna (szerk.): *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 99–109.
- De Haan, Ferdinand 2012. Evidentiality and mirativity. In: Binnick, Robert I. (szerk.): *The Oxford Handbook of Tense and Aspect*. Oxford University Press. Oxford. 1020–45.
- De Haan, Ferdinand 2013. Coding of evidentiality. In: Dryer, Matthew S.–Haspelmath, Martin (szerk.): *WALS Online*. <http://wals.info/chapter/78>, utolsó megtekintés: 2023. 08. 03.
- DeLancey, Scott 1997. Mirativity: The grammatical marking of unexpected information. *Linguistic Typology* 1: 33–52.
- DeLancey, Scott 2001. The mirative and evidentiality. *Journal of Pragmatics* 33: 369–82.
- DeLancey, Scott 2012. Still mirative after all these years. *Linguistic Typology* 16: 529–64.

- Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- É. Kiss Katalin 2014. Az ómagyar igeidőrendszer. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 60–72.
- Forker, Diana 2018. Evidentiality and its relations with other verbal categories. In: Aikhenvald, Alexandra (szerk.): *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford. 65–84.
- Halász Dávid 2021. *Monda/mondott/mond vala/mondott vala* – a korai magyar múlt idők számítógépes korpuszvizsgálatban. In: Balogné Bérces Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia* 4. PPKE. Budapest–Piliscsaba. 115–36.
- Hill, Jane H. 2005. *A grammar of Cupeño*. University of California Press. Berkeley.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő (szerk.) 2003. *Magyar dialektológia*. Osiris. Budapest.
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan*. MTA. Budapest.
- Kubitsch, Rebeka 2022. The semantic profile of the past evidential in Udmurt in contemporary texts. In: Saussure, Louis de–Baranzini, Laura (szerk.): *Aspects of Tenses, Modality, and Evidentiality*. Brill. Leiden. 262–87.
- Kugler Nóra 2017. Az evidencialitás és a modalitás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest. 467–94.
- Magyar grammatika*. 1795. Magyar Hírmondó Írói. Béts.
- Mohay Zsuzsanna 2018. Múltidő-használat a középmagyar korban. PhD-értekezés. ELTE. Budapest.
- Mohay Zsuzsanna 2020. *Múlt idők a középmagyar kori levelekben*. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. Budapest.
- Mohay Zsuzsanna 2021. Az -á/-é jeles múlt idő szerepe a tapasztalat és a személyesség kifejezésében boszorkányperekben. In: Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Varga Mónika (szerk.): *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Nyelvtudományi Értekezések 169. Akadémiai Kiadó. Budapest. 86–109.
- Németh Renáta 2001. Múlt idejű igerendszerünk a korai középmagyar korban. In: Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* II. SZTE. Szeged. 131–8.
- Novák, Attila–Katalin Gugán–Mónika Varga–Adrienne Dömötör 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.

- Péntek János 2018. *A moldvai magyar nyelv szótára I–III*. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár.
- Simon Eszter–Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: Prószéky Gábor–Várad Tamás (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 243–64.
- Simonyi Zsigmond–Balassa József 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*. MTA. Budapest.
- Sipőcz Katalin 2004. A mаныsi evidencialitásról. *Folia Uralica Debreceniensia* 21: 121–41.
- Szabó Ditta 2019. Semantic complexity in Udmurt evidentials and its representation in LFG. In: Kubinyi, Kata–Nagy, Judit–Tamm, Anne–Tóth, Gabriella (szerk.): *In memory of Anne Vainikka. Conference Contributions*. Károli Gáspár Református Egyetem. Budapest. 111–4.
- Szabó Ditta 2022. Az evidencialitás történeti-tipológiai vizsgálata az udmurtban. PhD-értekezés. ELTE. Budapest.
- Szentkatolnai Bálint Gábor 1877. *Kazáni-tatár nyelvtan*. MTA. Budapest.
- Tamm, Anne–Argus, Reili–Suurmäe, Kadri 2018. Uralic perspectives on experimental evidence for evidentials. In: Foolen, Ad–de Hoop, Helen–Mulder, Gijss (szerk.): *Evidence for Evidentiality*. John Benjamins. Amsterdam. 154–72.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. A múltak átalakulása. Jelentéstani és narratív lehorogonyzó módosulások a magyar múlt időkben a 18. század után. *Magyar Nyelv* 113: 10–26.
- Tompa József 1961–1962. *A mai magyar nyelv rendszere I–II*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Usenkova, Eleonora 2015. Evidentiality in the Samoyedic languages. *Acta Linguistica Hungarica* 62: 171–217.
- Vámszer Márta 1972. *A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere*. Kriterion. Bukarest.
- Visser, Eline 2015. Tensed evidentials: A typological study. *Linguistic Typology* 19: 279–325.
- Zsilinszky Éva 2005. Megjegyzések a magyar igerendszer 17. századi történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 265–74.

É. Kiss Katalin

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

ekiss.katalin@nytud.hun-ren.hu

Legény – újabb adalék a nyelvi változás mechanizmusához

Hegedűs Attila

1. Bevezetés

Egy idős budapesti úr az elmúlt években vele készült interjúban kétszer is említette a „*stramm*” szót. Harmincas éveiket töltő gyermekeim ezt furcsának, régiesnek találták. Hasonló élményekről mindenki beszámolhat a maga történetéből: idősebbek szóhasználatában régiesnek tűnő, számára nem vagy alig ismert szavakat fedez fel. Csak úgy találokra ide írtam néhány szót: van köztük olyan, amelyik számomra is ismeretlen jelentésű (ezekhez megadom a jelentést is): *puzdra* ’nyíltartó tok’, *heon*, *óbestér*, *lóvasút*, *pedellus*, *tébolyda*, *bergám* ’szövetfajta’, *egyvang* ’édestestvér’, *promenád*, *gígerli*, *pukedli*, *hercig*; idézek néhány régies grammatikai szerkezetet is: *láttam vala*, *megvárnók azt*, (ő) *ennék*, és néhány megszólítást is: *kend*, *urambátyám*, *elvtárs*. A nyelvhasználat ezen jelenségeit általában az **archaizmus** műszóval jellemezzük.

A fent említett példákkal szemben azonban azt látjuk, hogy az újítások (**neologizmusok**) nemcsak a laikusok körében, hanem a nyelvtudományi vizsgálatokban is aránytalanul több figyelmet kapnak, mint az archaizmusok. A 2020 februárjában kitörő világméretű covid-járványhoz köthető nyelvi újítások alig néhány hónap múlva már szótárt kaptak (Veszelszki 2020), a neologizmusok iránti érdeklődést jól érzékelteti Mínya 2022 és az ott található irodalmi hivatkozások, továbbá a Magyar Nyelvőr 2022/4. számának új szavakat, kifejezéseket listázó rovata (Új szavak, kifejezések 2022). A Magyar nyelvtörténet (Kiss–Pusztai szerk. 2003: 39, 174) néhány mondatban értelmezi a különbséget archaizmus és neologizmus között, hogy aztán a szókészletteni fejezetben a rövid definíció után már csak a belsőleg keletkező, illetőleg a kívülről bejövő (a nyelv egészében ezek is neologizmusok!) szavakkal foglalkozzék. Hasonló eljárás figyelhető meg a legújabb áttekintő magyar nyelvtörténet szókészletteni fejezetében is (Gerstner

2018). A nyelv történetében azonban az újítás és a kiavulás jelenségei együtt járnak, amint Benkő Loránd írja: „A nyelvi változásnak tehát nemcsak új minőségű jelenségek keletkezése, hanem régi minőségek kihalása ugyanolyan fontos tartozéka” (Benkő 1988: 44). Bevezetésünkben is adódik, hogy e tanulmány célja az archaizálódás témakörének körüljárása, az archaizálódás folyamatán belüli fázisoknak, történéseknek valamely rendszer keretében való tárgyalása.

2. A nyelvi változás menete Labov és Benkő szerint

Kezdjük a cím magyarázatával! Az „újabb adalék a nyelvi változás mechanizmusához” arra utal, hogy volt már egy hasonló című tanulmányom: *Punnyadt, avagy adalék a nyelvi változás mechanizmusához* (Hegedűs 2006). Ebben a tanulmányban alapul vettem William Labov megállapításait a nyelvi változás lefolyásáról egy akkoriban feltűnő új szó, a *punnyadt* nyelvhasználatba bekerülésének okait és a bekerülés menetét vizsgálva. Eme korábbi tanulmány címe ugyancsak utalás Labov tanulmányának címére (Labov 1975). Mivel Labov megállapításai alapvetőek a további tárgyalás során, érdemes itt röviden összefoglalni az általa írottakat.

Labov a nyelvi változást (amely változás mindig a beszélőközösségben történik, attól elválaszthatatlan) két síkon értelmezi: mint alulról (a társadalom egy nem meghatározó csoportjából) induló, és egy fölülről (a társadalmi szerkezetben meghatározó erejű csoportból) induló változást. Az alulról induló változás egyes fázisai röviden a következők:

1. Elindul a változás: kialakul egy új változó egy beszélőközösségben.
2. Az új változó a csoporthoz való tartozás mutatója.
3. Újabb nemzedékek (generációk) tanulják el.
4. Ha dominánssá válik a csoport, az egyéb normáival együtt az új változó is átkerül más csoportokba.
5. Elterjed a tágabb beszélőközösségben.
6. Stilisztikai változatokat kezd mutatni.
7. Az új változó a többi elem eloszlásának újrendeződéhez vezet (a mezőn belül).

A felülről induló változási/változtatási folyamatot Labov a következőkkel jellemzi:

1. az új (alulról induló) változó megbélyegzése;
2. idomítása a presztízsmoделlhez;
3. felülről ható hiperkorrekció;
4. felülről indítás: presztízsmoделl kialakítása.

A felülről induló változás általános jellemzője: a média birtoklásának szerepe a terjesztésben (Labov 1975: 280–2).

Labov a társadalom szerepét hangsúlyozta a változásban. Benkő Loránd általánosabb nyelvi szinten tekinti át a változás mechanizmusát, de – néhány további, a változást árnyaló vonástól eltekintve – hasonlóan tagolja az egyes fázisokat. Röviden összefoglalva a következőképpen írja le a változási mechanizmust: 1. kezdeti változás, az egyén szerepe; 2. szociális fogantatás/fogadtatás (több csoport egymástól független, azonos újítása is lehetséges); 3. a csoport tekintélye mint elterjedést segítő tényező; 4. általánosulás, elterjedés (akár a nyelvhatáron való átlépés felé is) (Benkő 1988: 56–63).

Labov a hangváltozások vizsgálata során állapította meg a folyamat egyes fázisait és lefolyását, a *punnyadtról* szóló írásomban ehhez az adott szó **jelentését** is mint az elfogadását, beilleszkedését elősegítő tényezőt emeltem ki. A *punnyadt* többlete ugyanis egy új életérzés adekvát kifejezése az ifjúság nyelvhasználatában. Az ifjúsági nyelvhasználatban való meggyökerezés viszont segíti az elterjedést köznyelvet beszélő (felnőtt) csoportokban is. Ha tehát kilépünk a hangváltozások területéről, számításba kell vennünk a jelentést, melynek szerkezetében a denotatív jelentésmarkerek mellett a konnotatív összetevők, az allúziók szerepe nem lehet elhanyagolható (ehhez vö. Nemesi 2011: 185). S mivel az archaizmusok leginkább (akárcsak a neologizmusok) a szó szintjén figyelhetők meg legközvetlenebbül, folyamatosan számításba kell vennünk a jelentés hatását is a változásban.

3. Mi az archaizmus?

Nádasdy Ádám (2008: 130) szerint: „Az archaizmus nem abszolút, hanem relatív fogalom. Az archaikus dolog nem attól archaikus, hogy régi, hanem attól, hogy régiebb a normálisnál, a semlegesnél, az adott korban várhatóznál vagy megszokottnál”. Vagyis: meddig új valami (vö. az idegen szó – jövevényszó szembeállítást), illetőleg honnantól tekintünk valamit réginek, archaikusnak? A dinamikus szinkroniában kéz a kézben jár a neologizmus és az archaizmus.

Noha az archaizmus a szinkroniában relatív fogalom, a szókészleti archaizmusok jellemzőik alapján csoportokba sorolhatók. Bokor József (1985: 187) a következő csoportokat sorolja fel: „Archaizmusok: a) A kiavult szavak, amelyeknek fogalmát ma más szó jelöli: *rér* 'sógor', *kaszab* 'mészáros', *isa* 'bizony'. b) A fogalmi archaizmusok olyan szavak, amelyek a velük jelölt fogalommal együtt koptak ki a használatból: *dézsma*, *kopja*, *virilista*. c) A jelentésbeli archa-

izmusok olyan szavak, amelyeket ma egy elhomályosult, régi jelentésben használunk: *marha* 'kincs, vagyon'. d) A formai archaizmusok olyan szavak, amelyeket ma elavult, régi alakban használunk: *győzedelmi, pediglen, pök*".

Az archaizmusokat két síkon vizsgálhatjuk: 1. a nyelvjárásokban, 2. a köznyelvben. S míg a köznyelvben nincs jele az archaizmusok vizsgálatának, addig a nyelvjárásokban (melyek egyébként is visszaszoruló nyelvváltozatok) minden nyelvi szinten megfigyelhetők az archaizálódás jelenségei: a hangtan területén visszaszorulnak a kettőshangzók, a palócos illabialitás, az *ë*, a *j* kötött fonéma volta stb.; az alaktan területén a nem hasonuló *-val/-vel* (amely a 16. században még sokkal szélesebb területen élt, mint manapság), az ikés ragozás rendszerelemei, a feltételes mód T/1. tárgyas ragozású (*tudnók*) alakjai stb., a mondatban a sajátos nyelvjáráshoz kötött vonzatok (pl. *megyek nálatok*) ritkulása (ehhez vö. Hegedűs 2012) stb.

4. Az archaizmusok/archaizálódás a nyelvjárásokban

A folyamatot kétféle módszerrel vizsgálhatjuk (vö. Bodó 2012; Kontra–Németh–Sinkovics 2016):

I. **Valós idejű:** Ennek lényege, hogy az adott nyelvjárásban több különböző idejű közlés adatait vetjük egybe. Ez alapján a főbb megállapítások az archaizálódás okairól (Kiss 1990) a következők: 1. a denotátumok (a hagyományos paraszti gazdálkodás, népi kismesterségek szókincse [pl. kenderfeldolgozás szókészlete: *guzsaly, esztováta, héhő*]) kiveszése vezet a szavak archaizálódásához, és a folyamat végén bekövetkezik a tájszavak eltűnése; 2. a köznyelvi szinonima háttérbe szorítja a tájszót (pl. a mihályi nyelvjárásban: *bészli – virsli, ispitál – kórház*); 3. stilisztikai különbség jön létre a tájszó és a köznyelvi változat között: *ganaj – trágya, réce – kacsa*, 4. jelentéskülönbség alakul ki a köznyelvi szó és a tájszó között (pl. *gurgula* 'lóval vontatott henger' – *henger* 'traktorra vontatott henger'); 5. alakváltozatok jelennek meg (pl. hetési vizsgálat: *idő*: 1959: *üdü*, 2002: *idő, idü, idő, üdö, üdö* – Hegedűs 2005: 93); 6. „A tájszó valamely frazeologizmus elemeként vagy tulajdonnévi funkcióban talál – zömmel átmeneti – menedéket [...], pl. *nyomgya a csőszökör a sarkát* 'gondok, bajok nyomasztják', *Disznódüllelő*" (Kiss 1990: 85, 89).

II. **Látszólagos idejű** vizsgálat (adatfelvétel). Lényege, hogy több generáció azonos időben ismeri/használja-e, és ha igen, hogyan használja az adott nyelvi elemet. Ebben a vizsgálatban a válaszok az *ismerem és használom – ismerem, de nem használom – nem ismerem* skála mentén jelentkeznek. Eredménye, hogy mérhető adatokkal, statisztikákkal támasztja alá a tájszavak archaizálódását

az egyes nemzedékek nyelvhasználatában, egyértelműen meghatározza (a vizsgálat adott időpontjában) a tájszavak helyzetét a *normatív – visszaszoruló/visszaszorult/emlékezeti – kihalt* skála mentén (vö. Bokor 1990; Guttmann 2007; Kiss 2022: 18–9).¹

5. Archaizálódás a köznyelvben

S most következék egy, a köznyelvi archaizálódást érintő tárgyalás a jelen írás címében olvasható *legény* szó segítségével. A vizsgálat kérdése: amennyiben elfogadjuk a labovi változási mechanizmust a neologizálódás folyamatának bemutatására, használhatjuk-e ugyanezt a sémát, ennek megfelelő állomásait, fázisait az ellentett jelenség, az archaizálódás bemutatására is?

Napjaink két legfontosabb értelmező szótára a következőképpen tartalmazza a *legény* lexémát:

ÉrtSz. (Ez a szótár 1959 és 1962 között jelent meg, éppen ezért jelentésmegadásai csak egy „vastagabb” szinkroniában érvényesek, jobb híján ezzel kell dolgozunk.)

1. (kissé **népies**) Felserdült, házasságra érett nőtlen (falusi) férfi, amíg a szokásos nősülési kort jóval túl nem haladja.
2. Testileg-lelkileg életrevaló, talpraesett, bátor férfi.
3. (gyak. egybeírva) (**régies**) Iparossegéd.
4. (**régies**) Belső v. személyes szolgálatra alkalmazott szolga, inas.
5. (**régies**) Közkatona.

Szóösszetétel(ek): 1. *legényavatás; legényavató; legényegylet; legénynép; legényotthon; legényruha; legényszerep; legényszív; legényváró; legényvezető*; 2. *agglegény; béreslegény; cigánylegény; csaposlegény; gazdalegény; hajóslegény; haláslegény; henteslegény; hintáslegény; juhászlegény; keretlegény; közlegény; mesterlegény; mészároslegény; öreglegény; parasztlegény; szegénylegény; szolgállegény; vágólegény; vándorlegény; vőlegény.*

ÉKsz.²

1. Nőtlen, (falusi) fiatalember. | Nőtlen férfi.
2. Életrevaló, bátor férfi.
3. *rég* Iparossegéd.
4. *rég* | Belső inas, szolga. | Tisztiszolga.

¹ A tájszavak archaizálódási/eltűnési folyamatához vö. még: Hegedűs 2001: 385.

Mindkét értelmező szótár csak az első két jelentést tartja a szinkroniában is elfogadottnak, a többi régiesnek minősíti. A régiesnek minősített jelentések olyan emberi/társadalmi/ alá- fölrendeltségi viszonyokat tükröznek, amelyek felett „eljárt az idő”. A *legény* szót mindenki ismeri. De használja-e a mindennapi életben a ’fiatalember’ jelentésében? Érdemes megfigyelni, hogy egy számítógépes keresés eredményeképpen a *legény* milyen környezetben tűnik fel. Néhány példa:

- (1) *Két évvel ezelőtt, a terhességem utolsó hónapjában nagyon bevizesedtem és szülés után ez hirtelen távozott – mesélte kálváriáját a Blikknek Boglárka. – Ráadásul költözés miatt ideiglenesen egy rossz matracon feküdtem egy több mint tíz éve diagnosztizált, de karbantartott gerincsérvvel. Egyik nap azt kezdtem érezni, hogy kényelmetlen az ülés, egyre jobban fáj a jobb lábam. Olyan volt, mintha nyolc-tíz markos legény szorítana teljes erőből a combtól a bokáig. Néha még zsibbadt is. Úgy voltam vele, inkább mindennap szülök egy gyermeket, csak ez ne lenne!*²
- (2) *Herkulesnek pedig egy bika, egy sárkány, Medusza és egy barlangi majom-ember legyőzésével kell megmutatnia, hogy még mindig ő a legtökösebb legény az egész ókori mitológiában. És ha mindez még nem volna elég: Deianira egyik szép riválisa varázslat révén magára ölti a királynő alakját, hogy elcsábítsa Herkulest...*³
- (3) *Munkaerőnk 100% megtermett, vitéz magyar legény. Ne is kötözködj, mert betyárosan helyreteszünk.*⁴

Ide kell vennünk azokat az összetételeket is, amelyekben a szótárakban is említett falusiasság jelenik meg: *béreslegény*, *gazdalegény*, *parasztlegény* stb. Ha összegezzük ezekkel a három idézet *legénye*it, a *legény* denotatív jelentése a következőképpen egészítődik ki konnotatív és affektív elemekkel (a műszóhasználatra vö. Szende 1996: 23): ’erős, markos’; ’tökös’; ’vitéz magyar’; ’betyárosan durva (falusi) fiatalember’. S miközben a *legény* jelentésszerkezetében egyre inkább tért nyer az ’erőteljes falusiasság’, feltűnik egy másik szó az eredeti, általánosabb ’fiatalember’ státusra: a *srác*. A szótárak meghatározásai:

² *Boglárka: inkább minden nap szülök, minthogy isiaszom legyen!* (Blikk, 2021. 12. 20.) <https://www.blikk.hu/életmod/egeszseg/isiasz-isiasz-tunete-uloideg-gyulladas-fajdalmas-derek-fajdalmas-lab-zsibbado-lab/024xmn1> (Letöltés: 2023. 05. 31.)

³ *Herkules, a nők bálványja* (retrokult.blog.hu, 2023. 06. 07.) https://retrokult.blog.hu/2023/06/07/herkules_a_nok_balvanya (Letöltés: 2023. 06. 07.)

⁴ <https://backparted.webnode.hu> (Letöltés: 2023. 05. 31.)

Értsz.: főnév *-ot, -a (argóban)* A serdülőkoron alul levő gyerek. || a. (Főleg fiatal) férfi, ember (rendszer. olyan, akivel a beszélő baráti viszonyban van).

ÉKsz.²: Gyermek, fiú. Fiatalok, ill. fiatalos felnőttek bizalmas megszólításaként.

Két példa (a kiemelések tőlem származnak – H. A.):

- (4) *Nagyudvarnokban bukott le a **srác**, aki fél kiló gandzsával tömte ki a vankosát* [cím]

*A dunaszerdahelyi nyomozók őrizetbe vettek egy 21 éves **fiatalt**, akinél több mint 900 adag marihuána volt, tájékoztatott a rendőrség a közösségi hálón. [...]*

Amikor a rendőrök lekapcsolták, úgy tett, mintha semmit sem tudna a párnáról, és azt mondta, soha nem is látta, de miután átvizsgálták a helyet, megtalálták a szobában forgó tárgyat az épület tetején. Az illetőt őrizetbe vették, a párnát pedig – tartalmával együtt – lefoglalták.

*A szakértői vizsgálat előzetes eredményei szerint a **fiatalembernek** 935 adag marihuána volt a birtokában, amiért hozzávetőleg 4600 eurót szedett volna össze a feketepiacon.*

*2019 áprilisában a bíróság jogerősen egyszer már elítélte kábítószer miatt. A nyomozó a hétvégén kábítószerrel való bűncselekménnyel vádolta meg a **fiatalembert**, és kábítószer nagyobb mértékű birtoklása miatt most 10-től 15 évig terjedő büntetés vár rá. A nyomozó előterjesztette továbbá a vádlott előzetes letartóztatását is. A bíróság döntéséig a **fiatal férfi** a rendőrségi fogdában marad.⁵*

- (5) *Ellopott egy teherautót egy 17 éves **srác**, majd beborult vele egy ház udvarába* [cím]

*A nógrádmegyeri **fiatalnak** jogosítványa nem volt.*

[...]

*A **fiút** a rendőrök őrizetbe vették, aki a balesetben meg is sérült. Jogosítvány nélküli vezetés, a baleset és az autó engedély nélküli elvitele miatt is eljárás indult ellene.⁶*

⁵ Paraméter, 2021. 11. 22. <https://parameter.sk/nagyudvarnokban-bukott-le-srac-aki-fel-kilo-gandzsaval-tomte-ki-vankosat> (Letöltés: 2023. 05. 31.)

⁶ HVG, 2021. 07. 08. https://hvg.hu/cegauto/20210708_Ellopott_egy_teherautot_egy_17_eves_sracs (Letöltés: 2023. 05. 31.)

A két példa alapján a *srác* szinonimái: 'fiatalember, fiatal férfi, fiú, fiatal'. Jelentésében nincs semmi a legény 'erőtéljes falusiasság' jelentéséből, helyette inkább a 'ravaszság, leleményesség' társul a 'fiatal férfi, fiú' jelentésekhez.

Mindezek után következzenek a labovi változási mechanizmus – fordított irányban.

1. Labov 7. fázis: a mező eloszlása. Napjainkban a jelentésmező elemei a következőképpen tagolódnak: (*nagy*)*papa* – (*nagy*)*mama*, *férfi* – *nő*, *fiú* – *lány*, *srác* – *csaj* [*legény* – *leány* (a *leány* esetében a forma is archaizálódik: visszaszorul, elveszíti az egykor meglevő pozícióját)]. Az adott szó **már nem osztja újra a jelentésmezőt**, hanem ellenkezőleg, kiszorul, a peremre kerül.

2. Labov 6. fázis: stilisztikai változatok. A *srác* általánosan, amint az idézett példák mutatják: 'fiatal férfi, fiú', miközben a *legény* **stilisztikai többletté vált**. E folyamatban felértékelődik a jelentés szerepe: bizonyos összetételekben (*keretlegény*, *verőlegény* [ezt az ÉrtSz. még nem is tartalmazza!]) olyan konnotációk jelentkeznek, amelyek miatt az összetétel alaptagja is pejoratív helyzetbe kerül, és **elutasítjuk** miatta.

3. Labov 5. fázis: elterjed a tágabb beszélőközösségben. **Visszaszorul sajátos helyekre** (pl. népitánc-tanulás közben a vezető mondja: „*Oda álljanak a legények, ide meg a leányok*”), helynevekben őrződik meg (*Leányvár*, *Legénybarlang*), állandósult szókapcsolatokban őrződik: *legény a gáton* (párhuzam a tájszavak visszaszorulásával), egyes összetételei különleges szokásokhoz, élethelyzetekhez kötődnek (*legénybúcsú*, *legényfogó leves*).

4. Labov 4. fázis: a vonzó csoport értékeivel (normáival) együtt az új változó is behatol más csoportokba. Mivel a falusi életmód kevésbé vonzó, az ide tartozó szókészlet is **visszaszorul**. Az összetételek hangulata (*parasztlegény*, *béreslegény*, *gazdalegény* stb.) a falu (és a falusias életforma) felé mutat, s mindez **hagyományos, régies életformát idéz fel** (vö. burgenlandi magyar: a parasztok nyelve, nem a polgároké (Susan Galt idézi Kontra szerk. 2012: 118; l. még Bodó 2012).

5. Labov 3. fázis: újabb nemzedékek tanulják el. Az újabb nemzedékek már csak népmesékből („*Volt a világon egy szegény meg egy gazdag legény...*”⁷), népdalokból („*Béreslegény, jól megrakd a szekeret*”), tehát **már csak írott, nem beszélt forrásból ismerik**, az átadó generáció sem használja a mindennapi beszédben.

6. Labov 2. fázis: az új változó használata a csoporthoz való tartozás mutatója. **A régi változót használó egyén kilóg a csoportból**, furcsának tűnik, a

⁷ *A szegény meg a gazdag legény* (nepmese.hu). <https://www.nepmese.hu/mesetar/mesek/tuendermesek/a-szegeny-meg-a-gazdag-legeny> (Letöltve: 2023. 05. 31.)

választékosság ezek használatában (*innám, várnók azt, mondottam volt*) nem más, mint a nyelvhasználói ellenézés kimutatása a változásokra. Ez az átlagos beszélő: „ismerem, de nem használom” szintje.

7. Labov 1. fázis: kialakul egy új változó. **Kihal a nyelvi forma** (*puzdra, rér 'sógor', kecse 'egy posztófajta'*).

6. Hol van a *legény* jelenleg?

A válasz: az 1-től az 5. lépcsőig megtalálható. Ez maga az archaizálódás jelensége. Úgy tűnik, hogy a labovi lépcsők az archaizálódás fokozatainak, menetének bemutatására is alkalmazhatók.

Hivatkozások

- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bodó Csanád 2012. *A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához*. Nyelvtudományi Értekezések 162. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bokor József 1985. A szókészleti archaizmusok és neologizmusok kérdéséhez nyugat-dunántúli tájszóanyag alapján. *Magyar Nyelvőr* 109: 185–90.
- Bokor József 1990. Egy lehetséges változásvizsgálatról a tájszókészlet köréből. In: Szabó Géza (szerk.): *Nyelvtudomány. Magyar dialektológia. Szlavisztika*. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei VI. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola. Szombathely. 35–41.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- ÉrtSz. = Balázs János et al. (szerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gerstner Károly 2018. Szókészlettörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 249–70.
- Guttmann Miklós 2007. A német eredetű táji lexémák állapota és mozgása Nyugat-Dunántúlon. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. élőnyelvi konferencia előadásai*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 239–47.
- Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 375–408.
- Hegedűs Attila 2005. *A változó nyelvjárás*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Piliscsaba.

- Hegedűs Attila 2006. Punnyadt, avagy adalék a nyelvi változás mechanizmusához. *Magyar Nyelvőr* 130: 498–501.
- Hegedűs Attila 2012. *A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban*. Szent István Társulat. Budapest–Piliscsaba.
- Kiss Jenő 1990. *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Kiss Jenő 2022. *Mihályi tájszó- és névtár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2018. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kontra Miklós–Németh Miklós–Sinkovics Balázs 2016. *Szeged nyelve a 21. század elején*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Kontra Miklós (szerk.) 2012. Szépfalusi István–Vörös Ottó–Beregszászi Anikó–Kontra Miklós: *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén, IV. Gondolat Kiadó–Imre Samu Nyelvi Intézet–Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Budapest–Alsóőr–Lendva.
- Labov, William 1975. A nyelvi változás mechanizmusáról. In: Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat. Budapest. 255–85.
- Minya Károly 2022. A neologizmusok hálózatos rendszere. *Magyar Nyelvőr* 146: 476–89.
- Nádasdy Ádám 2008. *Prédikál és szónokol*. Magvető. Budapest.
- Nemesi Attila László 2011. *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány*. Loisir Kiadó. Budapest.
- Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai*. Corvinus Kiadó. [Budapest.]
- Új szavak, kifejezések: *Magyar Nyelvőr* 146/4 (2022): 567–8.
- Veszelszki Ágnes 2020. *Karanténszótár*. Inter–IKU. Budapest.

Hegedűs Attila

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

hegedus.attila@btk.ppke.hu

Fejezetek a labiális harmónia történetéből: a magyar nyelvtörténet egy rejtélye

Cser András – Oszkó Beatrix – Várnai Zsuzsa

1. Bevezetés*

Amint az közismert, a labiális (azaz kerek ségi) harmónia kialakulása a magyar nyelv különálló életében történt, szemben a palatális harmóniáéval, amelyet minden bizonnyal sokkal korábbi időkből örökölt a nyelv. D. Bartha Katalin egy rendkívül érdekes megfigyelésről számol be, éppen a labiális harmóniát illetően: az állítás az, hogy a Nagyszombati Kódexben a labiális illeszkedést mutató toldalékok disszimilációs tendenciát mutatnak, tehát (a palatálisok között) kerek ség tekintetében éppen az őket megelőző szótag magánhangzójának az ellentétét mutatják, pl. *híretök*, de *eszötek* (D. Bartha 1970: 441). Ha ez így van, az a fonológiai elmélet számára is rendkívül érdekes és fontos, ugyanis a labiális harmónia területén a világ nyelveiben ilyesmivel még nem találkoztak kutatók. A dolgozatban arra teszünk kísérletet, hogy ezt a több mint fél évszázada született és a tudományterület mai napig legnagyobb kézikönyve (*A magyar nyelv történeti nyelvtana*, I. Korompay 1992) által is átvett – és tudomásunk szerint senki által eddig nem vitatott – állítást az Ómagyar Korpusz¹ segítségével, az adatok alapos vizsgálatával alátámasszuk, avagy cáfoljuk. Hogy a végső eredményt itt megelégedzünk: az adatok alapján egyértelmű, hogy a disszimilációs tendencia nem mutatható ki.

A dolgozat felépítése a következő. A 2. részben a labiális harmónia tipológiai és szakirodalmi háttérét fogjuk röviden vázolni. A 3. részben a forrásokat, a 4. részben a belőlük nyert adatokat mutatjuk be. Az 5. részben az adatok alapján levonjuk következtetéseinket.

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakrónia* 5. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 41–57.

* Köszönettel tartozunk a cikk két névtelen lektorának, akik lényeges pontokban éltek szakmailag megalapozott javaslatokkal. A cikk elkészültét támogatta a KSFZ-14/2023 Fehér foltok pályázat.

¹ <http://omagyarkorpusz.nyud.hu/hu-intro.html>, vö. Simon–Sass (2012).

2. A labiális harmóniáról általában és a magyarban

A labiális harmónia nem gyakori a világ nyelveiben, de elenyészően ritkának sem nevezhető.² Az irodalomban a labiális harmóniát mutató nyelvek leggyakrabban említett példái a török, a mongol vagy a tunguz nyelvcsaládokba tartoznak (Kaun 1995, 2004; Rose–Walker 2011; Walker 2001, 2005; van der Hulst 2016), de megvolt a jelenség a tunika nyelvben (kihalt amerikai indián nyelv, Louisianában beszélték, vö. Haas 1940, 1946) vagy a nyugat-afrikai ewében is (Clements 1974). Az uráli nyelvek között sem a magyar az egyetlen labiális harmóniát mutató nyelv: a mezei mariban szintén látható [e] : [o] : [ø] váltakozás, bár ennek pontos működése eltér a hasonló magyar jelenségtől.³ A labiális harmónia tipológiailag legjellemzőbb formájában valamilyen más jeggyel összefüggésben jelentkezik. Ez az összefüggés kétféle módon is megnyilvánulhat. Vagy egy másik jeggyel együtt terjed a kerekesség, vagy egy másik jegy függvényében. Az elsőre példa az, amikor a labiális harmónia [e] : [o] váltakozás formájában valósul meg, mint a mongolban, azaz a labiális alternáció egyszersmind palatális-veláris alternációt is jelent. A másodikra példa a mai magyar, ahol a labiális harmónia csak a palatális magánhangzók között idéz elő váltakozást, azaz van [ɛ] : [ø], de nincs [ɿ] : [o] váltakozás. A magyar nyelvben a labiális harmónia megszorítottságát mutatja az is, hogy sem a felső nyelvvállású, sem a hosszú magánhangzókat nem érinti.

A teljes, „vegytiszta” labiális harmónia, amely sem az egyik, sem a másik értelemben nem függ más fonológiai jegyeiktől, nagyon ritka. Ilyet mutathat a kirgiz nyelv déli nyelvjárása (Washington 2006; McCollum 2020); viszont az északi nyelvjárásban az [u] már nem váltja ki az [a] labializációját, ami jól mutatja a harmóniajelenségek egyik jellegzetes tulajdonságát, hogy ti. ahol nagy a nyelválásbeli különbség a két magánhangzó között, azok már nem tudnak hatni egymásra (ez még akkor is igaz lehet, ha a „távolság” fonológiailag egyszerűen egy [+felső] / [–felső] különbségként írható le).

A magyar nyelv történetében a palatális harmóniát egészen az uráli alapsnyelvig vissza lehet vezetni; a labiális harmónia azonban csak az ómagyar korban alakult ki. Kialakulásának mikéntjéről itt nem kívánunk szót ejteni, de tárgyalja (l. Benkő 1957; Juhász 2018; Losonczi 1915–1920; Fejes 2011; Cser–Oszkó–Várnai megj. e.), viszont kései megjelenése talán összefügg azzal, hogy a palatális labiális magánhangzók az ómagyar korig (vagy legalább a kései ősmagyar korig)

²A labiális harmóniáról általában l. Kaun (1995, 2004), Walker (2001, 2005), összefoglalóbb jelleggel, illetve részint a magyar vonatkozásában Rose–Walker (2011), van der Hulst (2016), Polgárdi (1998), Rebrus–Törkenczy (2019), Fejes (2022), Forró (2013), Siptár–Törkenczy (2000).

³ Köszönettel tartozunk az egyik névtelen lektornak, amiért a mezei mari jelenségre felhívta a figyelmünket.

igen ritkák voltak; nagyon kevés olyan lexikális elem van, amelyben etimológiai alapon eredetinek tételezhető (az Uralonet⁴ alapján ilyenek lehetnek például ezek: *süly, nyű-, öl, könnyök, könny, lök, ősz, tő*). A Nagyszombati Kódexről ezzel kapcsolatban D. Bartha által tett állítás mindenestre tipológiailag meghökkentő: „... egészen különleges fontosságú a kódex nyelvjárásában a disszimiláció működése, amely rendkívül érdekes nyelvi tényeket produkál elsősorban a labialis egyöntetűség, illeszkedés rovására. A *-hoz, -hez, -höz* határozórag például a kódex nyelvjárásában a palatális hangrendben szinte egyöntetűen *ö-ző* formában használatos (*ehæz, Istenhæz, kihæz, æræmhæz*). Illabialis változatban csak előző szótagi *ö* után jelentkezik: 145: *ezækhez*, 284: *æræmhez*... Pregnánsan szemléltetik a disszimilációs törekvések érvényesülését az egész szövegen végigvonuló *meñhæn fælden*-féle alakpárok is...” (D. Bartha 1970: 441).

A magyar nyelv történeti nyelvtana ugyanezt a nyilván D. Bartha (1970)-ből származó meglátását adja tovább: „a NagyszK. éppen palatális labális után használja az illabialis toldalékot és fordítva: 114: *ezætekben*, 304: *hiredækbe* stb. E[z az] emlék más háromalakú toldalékokkal kapcsolatban is ugyanezt a jellegzetes viselkedést mutatja” (Korompay 1992: 335). Ahogy már fentebb említettük, ez a fajta diszharmonikus viselkedés jelenlegi ismereteink szerint párhuzam nélküli a világ nyelveiben, ezért feltétlenül érdemesnek tartjuk arra, hogy alaposan megvizsgáljuk, vajon az adatokból valóban ez olvasható-e ki. Megnéztük tehát nemcsak a Nagyszombati Kódexet, hanem mindazokat a szövegeket, amelyeket ugyanannak a kéznek tulajdonítanak, és kigyűjtöttük belőlük számos olyan toldaléknak az előfordulásait, amelyeknek legalább három alakváltozata van, azaz potenciálisan mutathatnak labiális illeszkedést.

3. A források

Vizsgálatunkhoz a kiindulási alap a Nagyszombati Kódex volt. A könyvmásoló személye ismeretlen, de az bizonyos, hogy ugyanaz a kéz még további három kódexbe is írt: a Nádor-kódex és a Simor-kódex teljes szövege az ő munkája, valamint ugyanőt tartják nyilván a Debreceni kódex 5. kezeként. Mind a négy résznek egységes, azonos paleográfiai képet mutató bastarda írása van (a Simor-kódex bevezetőjében gothica cursiva textualisként említve). Kutatásunk során a Nagyszombati Kódexet, a töredék Simor-kódexet és a Debreceni Kódex nevezett részletét teljes egészében megvizsgáltuk. A Nádor-kódexet – a kutatás jelenlegi fázisában – ellenőrzésre használtuk, azaz akkor hívtuk segítségül, ha a másik három műben nem találtunk egy jelenségre példát, vagy a találtak további megerősítésére

⁴ <http://www.uralonet.nytud.hu>

volt szükség. A következőkben a fenti – személyét tekintve ismeretlen másoló által írt – műveket mutatjuk be.

A kéz által jegyzett terjedelmesebb, a mai ismereteink szerint a fennmaradt legrégebbi teljes könyv a Nádor-kódex. Keletkezési idejére a 658. lapon olvasható Zsófia-legenda záradékában szereplő évszám alapján következtethetünk (1508). A kötetnek 353 levelét ismerjük, a fennmaradt szöveg alapján megállapítható, hogy több helyen is hiányzik néhány lap, s vannak beíratlanul maradt levelek is (RMK 16: 7). A vegyes tartalmú kódexben traktátusok, szentek életéről szóló írások és imádságok mellett énekek is szerepelnek, ezek között vannak a ma ismert, legrégebbiként számon tartott magyar kottás énekek. A kéz által írt többi kódex alapján ezt a művet is az óbudai klarisszák számára készültek közé soroljuk. Szövegét 1857-ben kiadta Toldy Ferenc, majd 1908-ban a Nyelvelmélet XV. kötetében közölte Katona Lajos. Újabb kiadása a Régi Magyar Kódexek 16. köteteként jelent meg. Jelenlegi őrzőhelye az ELTE Egyetemi Könyvtár.

A szintén 1508-ban keletkezett Simor-kódex egy mindössze 7 levélből álló, egy füzetnyi töredék. Az elől-hátul csonka szöveg a Szent Ferenc-legenda részleteit tartalmazza, a kézirat lapjainak állapotából következtethetünk arra, hogy minden bizonnyal hosszabb ideig hanyódtott bekötetlenül. A scriptorra vagy a keletkezés helyére nem találunk utalást a szövegben, de a paleográfiai vizsgálatok alapján kijelenthető, hogy a töredéket jegyző kéz azonos a fent említett nyelvemlékek másolójával. Az ugyanettől a kéztől fennmaradt alkotások alapján az irodalom ezt a nyelvemléket is az óbudai klarissza kolostorhoz köti (Tímár 1927: 62; RMK 6: 7). Az egykori tulajdonosáról elnevezett kódexet Simor János bajnai plébános adományozta a Széchényi Könyvtárnak, jelenleg is ott őrzik. Szövegkiadása megjelent a Volf-féle Nyelvelmélet VII. és a Régi Magyar Kódexek sorozat 6. köteteként.

Az 1512–1513-ra datált Nagyszombati Kódex 202 levélből és három nagyobb tartalmi egységből áll: párbeszéd a bölcsességről; tanítások a lélek üdvösségéről; katekizmus. A három részt feltehetőleg külön használták, és csak később kötötték egybe. Erre a különálló részek utolsó lapjainak állapotából következtethetünk, valamint abból, hogy a szövegben található évszámok tanúsága szerint a második rész (161–308. lap) korábban keletkezett az elsónél (1–160). A 158. lapon a scriptortól származó latin nyelvű bejegyzés 1513-ra utal, a 306. lapon a magyar nyelvű mondat után pedig 1512 szerepel. Mindössze két lapja üres. Jelenleg az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik, ezt megelőzően az esztergomi káptalan nagyszombati könyvtára volt az őrhelye, erről tanúskodik a neve is. Megjelent a Nyelvelmélet III. kötetében, újabb kiadása a Régi Magyar Kódexek sorozat 24. kötete.

Másolónk ma ismert utolsó munkája a többek által írt Debreceni Kódex egy része. A kötet nevét jelenlegi őrzőhelyéről, a Debrecenben található Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtárról kapta. Keletkezési idejét tekintve ez a legfiatalabb, 1519-re datálják. A vaskos kötet egy kolligátum, melyet minden bizonnyal több részből kötöttek össze, de két korábbi különálló rész léte biztos. A 316 levélre összesen heten írtak, ezek közül az ötödik az 559. és 624. lapok közötti részt. Szövegét a Nyelvelméltár XI. kötetében adta közre Volf György, újabb kiadása a Régi Magyar Kódexek sorozat 21. kötete.

Itt jegyezzük meg, hogy D. Bartha Katalin dolgozatának készítésekor a Nyelvelméltáron kívül nem állt rendelkezésre más, a filológiai munkára alkalmas szövegközlés. Ezzel magyarázható az, hogy a hivatkozott cikkben megjelenő adatok nem a kódexekből, hanem a szövegkiadásból származnak, így az *o* helyett *æ* szerepel. Dolgozatunkban a D. Barthától hivatkozott adatokat a közleményben megjelent formában közöljük, míg a többit a ma már digitális formában is rendelkezésre álló, az eredetivel megegyező formában.

3.1. A szövegek helyesírásáról

Nem meglepő, hogy az azonos kéz által írt szövegek helyesírásában nem figyelhetünk meg jelentős eltéréseket. A magyar helyesírás történetét tárgyaló művek is egyazon csoportba tartozónak gondolják az általunk tárgyalt kódexeket (Kniezsa 1952; Farkas 1971). Ezeket Kniezsa István a mellékjeles helyesírású kódexek (II. típus) harmadik (C) csoportjába sorolja, melyet elődei nyomán ferences helyesírás néven is említ (Kniezsa 1952: 115–7, 167 kk.). Farkas Vilmos mellékjeles egyjegyes típusnak nevezi azt a csoportot, amelybe e négy nyelvelméltár is tartozik (1971: 18–20). Ezen belül a Simor-kódexet az A jelű, tiszta típusba, a másik három nyelvelméltárat a B csoportba sorolja, melyekben ritkán előfordul mellékbetűs hangjelölés is (Farkas 1971: 66–8). A nem azonos alcsoportba való besorolás magyarázata a Simor-kódex terjedelmében rejlik; érthető, hogy a csupán 14 lapos emlétkben nem találunk olyan változatosságot, mely a hosszabb szövegek esetében még azonos másolónál is előfordul.

3.2. A szövegváltozatokról

A kódexszövegek vizsgálatának egyik lehetséges módja a párhuzamos részek összehasonlítása. A szövegösszevetésből, illetve a különbségekből következtethetünk a másolás helyére vagy módjára (Kniezsa 1952: 182), az egyes szerzetesrendek közötti kapcsolatokra. Egyező szövegek előfordulhatnak eltérő és azonos provenienciájú kódexekben. A következőkben ez utóbbira mutatunk példát, mely a Nagyszombati Kódex 1512-ből származó részében (242–51) és az 1519-es Debreceni Kódexben

(595–602) is olvasható tanítás egy rövid részlete. Kiemeltük a két változat közötti eltéréseket: a vastag betűs rész ugyanannak az egységnek két változatát, míg a dőlt részek a másik szöveghez képest meglévő többletet jelölik.

(1)

NagyszK 248/6–14

Mert nágob zenetlen haboru-
-sagba lennie es *o* benne bekeseget
tartania / honnem *égzor* a *tor* ala
embornec nákat vetnie · Azert tud-
-nonc illic / hog bekeseget tartania
haborusagba / malaztnac nágob *iege*
ez / honnem halattakat **feltamaztani**
es **korocat** vígaztania / kít zent gergor
doctor **íg** bizonít / monduan

DebrK 599/20–600/2

Mert nágob *z*netlen haborusagba
lennie es benne bekeseget tartania
Honnem *minth* *égzor* a *tor* ala ná-
-kat *vetnie* · Azert tudnonc illic
hog bekeseget tartania haborusag-
-ba malaztnac nágob *iege* honnem
halottakat **tamogatnia** es **corokat** //
vígaztania · Kit Zent Gergor
megbizonít / monduan

Az azonos kéztől származó párhuzamos szövegrészekben megjelenő különbségek egyik oka lehet az, hogy a hét év különbséggel másolt szövegváltozatok forrása eltérő volt. Amennyiben viszont ugyanazt a szöveget írta le mindkét alkalommal a scriptor, a fenti szövegrészletek eltéréseiben feltehetően a másolói szabadság megnyilvánulását látjuk. Egységes helyesírás hiányában – mivel a másolás idejében nem létezett a mindenképpen követendő norma eszménye – az egyéni változatok nagyobb teret kaptak.

Ritkábban fordul elő, hogy egy kódexen belül is találunk párhuzamos részeket, és egészen kivételes az az eset, amikor az ismétlődés egy lapon belül fordul elő. A következő példánk a Nagyszombati Kódex 101. lapjáról való. Nyilvánvaló, hogy a scriptor figyelme lankadhatott már, s ezért jegyezhetette le ugyanazt a mondatot kétszer közvetlenül egymás után. A két szövegváltozat közötti eltérések egyben a fent említett másolói szabadság bizonyítékai is. Az eltéréseket itt is vastag betűvel jelöljük.

- (2) a. NagyszK. 101/8–10: O mel' **ígon** nágon az en meñnéi atyám **úrul** ez il'
fýurol / **akkí** ez il' kerezteþ fel **veezi**
b. NagyszK. 101/10–12: O mel' **ígen** nágon az en meñnéi atyám **orul** ez il'
fýurol az **ký** ez il' kereztoþh fel **vezi**

Mindkét bemutatott részletben találhatunk palatális labiális szótagot érintő változást, ahhoz azonban, hogy ezek alapján bármilyen következtetésre jussunk, a jelenleginél részletesebb célirányos vizsgálatokra lesz szükség.

3.3. A felhasznált korpusz

A datainkat az Ómagyar Korpuszból gyűjtöttük, mely egy nyilvános, elektronikus, annotált nyelvtörténeti adatbázis. Tartalmazza az összes fennmaradt ómagyar kori (896–1526) és néhány középmagyar kori (1526–1772) szövegelemet, valamint számos középmagyar bibliafordítást. A feldolgozott anyag 47 ómagyar kódexet, 24 rövidebb ómagyar szövegelemet, 244 missziliszt, valamint 5 középmagyar kori bibliafordítást dolgoz fel, összesen 3,2 millió szövegszót. A korpuszban minden nyelvemlék betűhű szövege, valamint néhány nyelvemlék normalizált és morfológiaileg elemzett változata is elérhető.

4. Eredmények

4.1. A vizsgált toldalékok

A toldalékok kiválasztásánál az elsődleges szempont az volt, hogy minimum háromalakúak legyenek, tehát egyáltalán fennálljon a labiális harmónia lehetősége. Így esett a választás a személyjelölt alakok közül az egyes szám első és második személyű, valamint a többes szám második személyű alakokra (Vx/Px S1/S2/PI2); az esetragok közül az essivusi, az allativusi és accusativusi alakokra (CxEss/All/Acc); valamint a többes számú (PI), és az *-Es* melléknévképzővel ellátott alakokra. A találatok közül kizártuk a nyitótöveket, úm.: *szív, tűz, kéz, könny*, és a személyes névmások tárgyesetű alakjait. Szintén kizártuk ugyanilyen alapon azokat a tárgyas alakokat, amelyekben a rag birtokos személyjelek vagy a többes szám toldaléka után áll (Px+Acc, PI+Acc), hiszen ezekben a szóalakokban a kérdéses toldalékban vélhetőleg nyílt *e* állt, amelynek esetében labiális változatot eleve nem várunk. Ennek megfelelően például a többes számú tárgyesetű alakok között volt *-eket*, *-öket* alakváltozat, de nem találtunk *-eköt*, *-ököt* alakokat. A vizsgálatban figyelembe vett toldalékokat az 1. táblázat mutatja be.

4.2 A tövek és a toldalékok eloszlása

A 3. táblázat mutatja be, hogy a vizsgált toldalékok harmónia szerint milyen tövekhez milyen alakban kapcsolódnak. Toldalék alatt itt az 1. táblázatban felsorolt szekvenciákat értjük, függetlenül attól, hogy a bennük szereplő magánhangzó eredetileg a *tő* része volt-e vagy nem; *tő* alatt pedig azt a szótagot, pontosabban annak a magánhangzóját értjük, amely közvetlenül megelőzi a fentebbi értelemben vett

toldaléktípusok		vizsgált alakváltozatok
Cx	Essivus	<i>-en, -ön</i>
	Allativus	<i>-hez, -höz</i>
	Accusativus	<i>-et, -öt</i>
Vx/Px	Sg1	<i>-em, -öm</i>
	Sg2	<i>-ed, -öd</i>
	Pl2	<i>-tek, -tök</i>
Pl		<i>-ek, -ök</i>
melléknévképző		<i>-es, -ös</i>

1. táblázat. A vizsgált toldalékok

toldalékot. A szürkével jelölt cellák a harmonikus alakokat mutatják. A 2. táblázatban két (nem közvetlenül a kódexekből vett) példával illusztráljuk, hogy a 3. táblázatban szereplő számok milyen alaktípusoknak felelnek meg.

4.2 A tövek és a toldalékok eloszlása

A 3. táblázat mutatja be, hogy a vizsgált toldalékok harmónia szerint milyen tövekhez milyen alakban kapcsolódnak. Toldalék alatt itt az 1. táblázatban felsorolt szekvenciákat értjük, függetlenül attól, hogy a bennük szereplő magánhangzó eredetileg a *tő* része volt-e vagy nem; *tő* alatt pedig azt a szótagot, pontosabban annak a magánhangzóját értjük, amely közvetlenül megelőzi a fentebbi értelemben vett toldalékot. A szürkével jelölt cellák a harmonikus alakokat mutatják. A 2. táblázatban két (nem közvetlenül a kódexekből vett) példával illusztráljuk, hogy a 3. táblázatban szereplő számok milyen alaktípusoknak felelnek meg.

told. tő	lab	illab
lab	<i>gyermökhöz</i> <i>földön</i>	<i>gyermökhez</i> <i>földen</i>
illab	<i>gyermekhöz</i> <i>feldön</i>	<i>gyermekhez</i> <i>felden</i>

2. táblázat. A tő- és toldalék-előfordulások típusai példákkal

ESSIVUS

ALLATIVUS

ACCUSATIVUS

NagyszK.:

told. tő	lab	illab
lab	22	40
illab	62	22

NagyszK.:

told. tő	lab	illab
lab	5	2
illab	43	11

NagyszK.:

told. tő	lab	illab
lab	18	8
illab	130	14

DebrK.:

told. tő	lab	illab
lab	3	11
illab	9	14

DebrK.:

told. tő	lab	illab
lab	1	0
illab	11	0

DebrK.:

told. tő	lab	illab
lab	4	4
illab	20	8

SimorK.:

told. tő	lab	illab
lab	0	1
illab	5	0

SimorK.:

told. tő	lab	illab
lab	0	0
illab	3	0

SimorK.:

told. tő	lab	illab
lab	1	2
illab	2	0

Px/VxSG1

NagyszK.:

told. / tő	lab	illab
lab	15	20
illab	415	72

DebrK.:

told. / tő	lab	illab
lab	13	0
illab	28	10

SimorK.:

told. / tő	lab	illab
lab	0	0
illab	4	0

Px/VxSG2

NagyszK.:

told. / tő	lab	illab
lab	4	8
illab	301	43

DebrK.:

told. / tő	lab	illab
lab	0	0
illab	38	5

SimorK.:

told. / tő	lab	illab
lab	0	2
illab	8	0

Px/VxPL2

NagyszK.:

told. / tő	lab	illab
lab	3	1
illab	58	1

DebrK.:

told. / tő	lab	illab
lab	0	1
illab	6	7

SimorK.:

told. / tő	lab	illab
lab	0	0
illab	5	0

PL

NagyszK.:

told. / tő	lab	illab
lab	31	12
illab	75	57

DebrK.:

told. / tő	lab	illab
lab	11	2
illab	37	30

SimorK.:

told. / tő	lab	illab
lab	1	0
illab	5	0

-ES KÉPZŐ

NagyszK.:

told. / tő	lab	illab
lab	27	2
illab	478	233

DebrK.:

told. / tő	lab	illab
lab	6	2
illab	98	28

SimorK.:

told. / tő	lab	illab
lab	2	1
illab	33	2

3. táblázat. A tő- és toldalék-előfordulások mátrixai

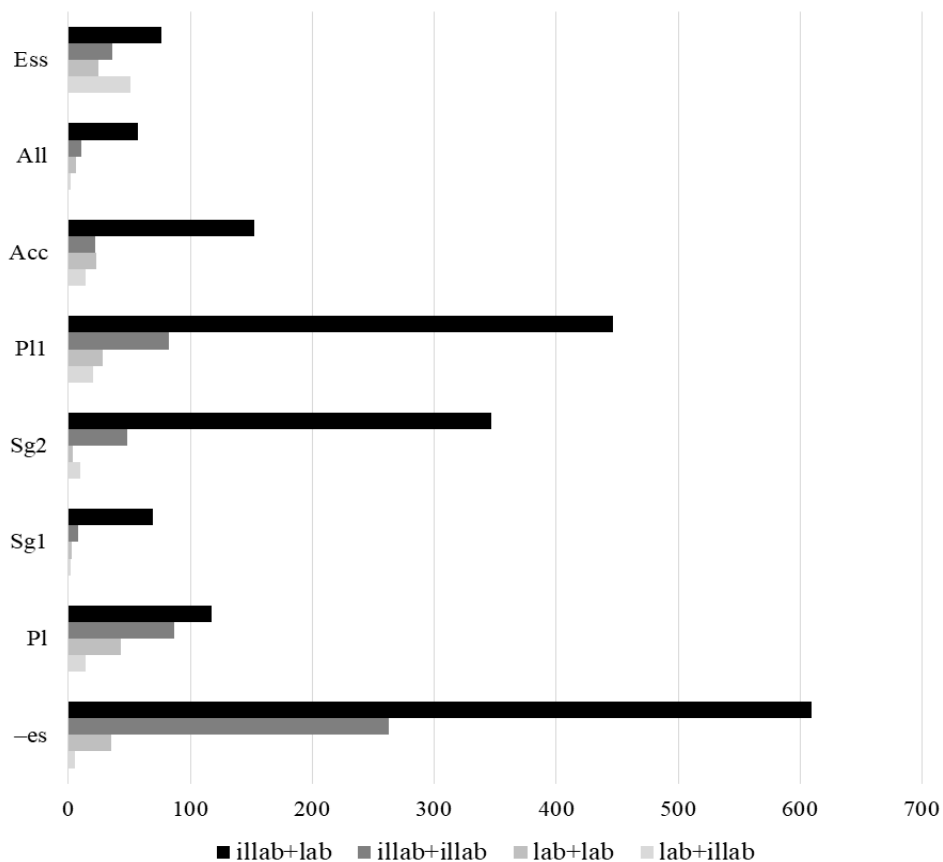
Az adatmátrixokból jól látszik, hogy a leggyakoribb szóalak felépítése az illabiális tőhöz járuló labiális toldalék, a legkritább pedig a vele szemben álló labiális tő után álló illabiális toldalék. Ez voltaképpen az alakok két tulajdonságának összeadásából ered. A toldalékokban jellemzőbb a labiális magánhangzó, mint az illabiális (ezért magasabbak a számok a bal oldali oszlopban, mint a jobb oldali-ban), a tövekben viszont jellemzőbbek az illabiális magánhangzók, mint a labiálisak (ezért magasabbak a számok az alsó sorban, mint a felsőben). Ebből követ-

kezik tehát a mátrixok jellegzetes L alakú mintázata, ti. többnyire a bal alsó cellájuk a leginkább megterhelt, a mellette lévő cellák kevésbé ugyan, de nagyobb számú adatot mutatnak. Jobb felső cellájuk tartalmazza a legkevesebb adatot. A Simor-kódexből nagyon kevés adatunk van, ennek ellenére azok is mutatják a nagyobb terjedelmű kódexek jellemző mintázatát.

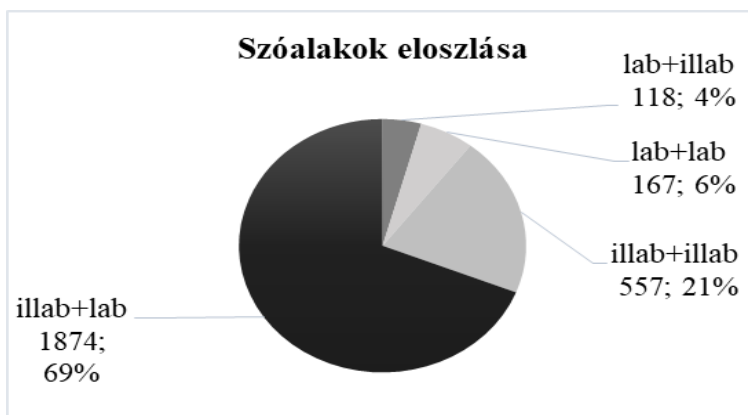
Egyedül az essivusrag mutat kissé eltérő, kiegyenlítettebb mintázatot: itt a labiális tő utáni illabiális toldalékból (pl. *földén*) is viszonylag sok van, a D. Bartha által tett általánosításra ez az egyetlen csoport lehetne talán példa. Két dologra azonban fel kell, hogy hívjuk a figyelmet ezzel kapcsolatban. Az egyik az, hogy nincs teljes mértékű bizonyosságunk afelől, hogy a toldalék *-en* változatában mikor van nyílt *e* (hiszen ez ennél a toldaléknál tudvalevőleg variábilis), ezért azt sem tudjuk, hogy pontosan mely adatoknak van valóban helye a mátrix jobb oldalsó oszlopában. A másik pedig az, hogy a számok nem tartalmazzák a *-képpen* előfordulásait, mivel ezt lexikalizált alakként elemeztük, ezért a toldalékolt formák közül kizártuk. Történeti szempontból azonban teljesen nyilvánvaló, hogy eredetileg ez is az essivusi toldalékot tartalmazza, és mivel az itt vizsgált szövegekben is nagyon sokszor előfordul, ha beszámítottuk volna, a jobb alsó cellák számaikat nagymértékben megnövelte volna.

A szóalakok százalékos eloszlása az összes adatot figyelembe véve a következő: a legtöbb esetben, 69%-ban illabiális tövekhez labiális toldalékváltozat járul, az illabiális tövekhez illabiális toldalék az adatok 21%-ban fordult elő, labiális tőhöz labiális toldalék 6%-ban és labiális tő illabiális toldalékkal 4%. Az adatok 27%-a harmonikus. Többnyire diszharmonikus alakokat tapasztalunk, az adatok 73%-a ilyen. Ezek java részét (94%-át) azonban az illabiális tőhöz járuló labiális toldalékos alakok teszik ki, tehát általánosságban labiális diszharmonióról beszélni nem lehet. Az egyes toldalékos alakok eloszlását az 1. ábra mutatja be, a 2. ábra összesített képet ad a szóalakok eloszlásáról.

Minden toldalékos alakról elmondható, hogy a toldalék labiális változata gyakoribb, és a toldalékok legtöbbször illabiális tövek után állnak. Ezt gyakoriságban az illabiális tőhöz járuló illabiális toldalék követi, majd a labiális tő utáni labiális toldalék. A labiális tövek után álló illabiális toldalékok a legritkébbak. Az essivusragos alakok kivételek, itt a labiális alakváltozat illabiális tővel való előfordulása megterheltebb, mint a többi toldalék esetében.

1. ábra. Az egyes toldalékok eloszlása

2. ábra. A szóalakok eloszlása labialitás szempontjából

4.3. Ingadozó alakok

Szólunk kell még az ingadozó alakváltozatokról. A Simor-kódexben – kis terjedelmének köszönhetően – nincsenek ilyenek, azonban mind a Nagyszombati, mind a Debreceni Kódex bőséggel tartalmaz olyan alakokat, amelyek ingadozást mutatnak. A (3)-ban felsorolt példák⁵ között mind a tövek, mind a toldalékok esetében nagyfokú variabilitást találunk.

- (3) **NagyszK.:** *germeket* ~ *germøket* ~ *germøket* 3; *nomos* 23 ~ *nemes* 14 ~ *nemos* 5; *genghøz* ~ *gøngøt* 2; *keñ*, *keñves* 2 ~ *køñ* 9; *ordøgnec*, *ordøgot* 2 ~ *erdøgnec* 5; *erdøgøket*; *nomosseget* ~ *nomossegot*; *ezen* 6 *ezon* 32; *ezec* / *eze* 7 ~ *ezo* 11 / *ezo* 16; *følden* 20 / *affølden* / *effølden* 2 ~ *felden* ~ *følden* 15 / *effølden*; *edesden* 2 ~ *edøsdø* 3 ; *edesdeden* 2 ~ *edøsdeden* ~ *edøsdedø* ; *ekosseget* ~ *ekossegot*; *tiztosseget* 4 ~ *tiztossegot* 6 ~ *týttesseket*; *kellemetøsec* ~ *kellemetøsek* 2 ~ *kellemetøso*; *míndenec* 8 ~ *míndenek* 2 ~ *míndøno* 2; *zemek* 2 ~ *zømek* ~ *zømo* ~ *zømo* ~ *zømo*; *býneseket* / *býnosøket* 3 *bínosøket* / *býnosøket* 3; *míndeneket* 5 ~ *míndøno* ~ *míndøno* 2.

DebrK.: *følden* 7 ~ *føldø*; *meñnen* 2~ *meñno* / *meñno*; *helen* / *hel'en* 2 ~ *hel'ø*; *edesden* ~ *edøsdø*; *ieløsen* ~ *ieløso*

5. Konklúzió

Dolgozatunkban a Nagyszombati Kódex és az azonos kéz által írott más szövegek vizsgálatával próbáltuk bemutatni, vajon helytálló-e az az állítás, miszerint ezekben a szövegekben a labialitás a palatális magánhangzók között diszharmonikus mintázatot mutat. A potenciálisan érintett toldalékok jelentős részének előfordulásait megvizsgáltuk (a töveken belüli palatális magánhangzók viselkedését azonban figyelmen kívül hagytuk), és egyértelműen arra a következtetésre jutottunk, hogy a D. Bartha (1970) által leírt labiális diszharmonia nem létezik. Az „optikai csalódás”, ha úgy tetszik, egyrészt a kódex nyelvváltozatának D. Bartha által helyesen jellemzett *ø*-zéséből adódik: a toldalékok dominánsan labiális változatot mutatnak, a tövekre ez valamivel kevésbé jellemző, másrészt az *-en/-øn* toldalék átlagból talán kilógó viselkedéséből, amiről azonban a fentebb részletezett okok miatt határozott kijelentés nem tehető. Mindenesetre a Korompay (1992: 335) által idézett, D. Barthától származó, az állítólagos jelenség szemléltetésére szánt alakpár (*híretøk*, de *eszøtek*) is jól mutatja a problémát: valójában a *-tek/-tøk* tol-

⁵ A példák mellett szereplő számok az adott alakváltozatra kapott találatok számát mutatják.

dalékváltozatok közül a *-tek* labiális magánhangzó után az egész kódexben egyetlen helyen fordul elő, míg az *híretők*-típusra (labiális toldalék illabiális magánhangzó után) 58 példánk van. Mivel tehát a labiális diszharmónia sem a Nagyszombati Kódexben, sem pedig – ismereteink szerint – másutt nem létezik, a fonológiai tipológia és a fonológiaelmélet számára sem létezik a probléma mindaddig, amíg valamely más nyelvben vagy nyelvváltozatban nem találunk rá példát.

Források

- Komáromy Lajos–Király Pál (szerk.) 1874. *Régi magyar codexek: Nagyszombati codex; Szent Domokos élete; Virginia codex*. Nyelvelmléktár (3). Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Nádor-codex*. A pesti egyetemi könyvtár eredetiéből bevezetéssel és szótárral, közzéteszi: Toldy Ferenc. Egyetemi nyomda. Buda. 1857.
- Ómagyar Korpusz* <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html>
- RMK 6. *Simor-kódex, XVI. század eleje*. A bevezetést és a jegyzeteket írta Vekerdy Lilla. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 1988.
- RMK 16. *Nádor-kódex, 1508*. Közzéteszi és a jegyzeteket írta Pusztai István. A bevezetést írta Pusztai István és Madas Edit. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 1994.
- RMK 21. *Debreceni Kódex, 1519*. A bevezetést írta Madas Edit és Reményi Andrea. Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 1997.
- RMK 24. *Nagyszombati Kódex, 1512–1513*. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta T. Szabó Csilla. Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 2000.
- Szabó Sámuel–Katona Lajos (szerk.) 1908. *Régi magyar codexek: Székelyudvarhelyi codex; Guary codex; Nádor codex; Lázár Zelma codex; Birk codex; Piry hártya*. Nyelvelmléktár (15). Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Uralonet* <http://www.uralonet.nytud.hu>
- Volf György (szerk.) 1878. *Régi magyar codexek: Ehrenfeld codex; Simor codex; Cornides codex; Szent Krisztina élete; Vitkovics codex; Lányi codex*. Nyelvelmléktár (7). Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Volf György (szerk.) 1882. *Régi magyar codexek: Debreczeni codex; Gömöri codex*. Nyelvelmléktár (11). Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.

Hivatkozások

- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) 1991–1997. *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- D. Bartha Katalin 1970. A labialis–illabialis tendencia állapota a Nagyszombati Kódex nyelvjárásában. *Magyar Nyelv* 66: 300–12, 429–43.
- Clements, George Nickerson 1974. Vowel harmony in Ewe. *Studies in African Linguistics* 5: 281–301.
- Cser András–Oszkó Beatrix–Várnai Zsuzsa (megj. e.) The emergence and phonologization of rounding harmony in Old Hungarian.
- Farkas Vilmos 1971. Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története. *Nyelvtudományi Értekezések* 74. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fejes László 2011. Miért nem harmonizál a *-kor*? In: Kádár Edit–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvtudomány és diakrónia*. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár. 70–9.
- Fejes László 2022. A general characterisation of vowel harmony in Uralic languages. *Finnish Journal of Linguistics* 35: 7–50.
- Forró Orsolya 2013. Ingadozás a magyar előlségi harmóniában: Szempontok a variabilitás szinkroniájának és diakroniájának feltárásához és értelmezéséhez. PhD-disszertáció. PPKÉ.
- Haas, Mary R. 1940. Tunica. In: Boas, Franz (szerk.): *Handbook of American Indian languages* IV. J. J. Augustin. New York.
- Haas, Mary R. 1946. A grammatical sketch of Tunica In: Osgood, Cornelius (szerk.): *Linguistic structures of native America*. The Viking Fund. New York. 337–66.
- van der Hulst, Harry 2016. *Vowel Harmony*. Oxford Research Encyclopedias, Linguistics. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.38>
- Juhász Dezső 2018. A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 314–49.
- Kaun, Abigail 1995. The Typology of Rounding Harmony: An Optimality Theoretic Approach. UCLA dissertation.
- Kaun, Abigail 2004. The Typology of Rounding Harmony. In: Hayes, Bruce–Kirchner, Robert–Steriade, Donca (szerk.): *Phonetically Based Phonology*. Cambridge University Press. Cambridge. 87–116.
- Kniezsa István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Korompay Klára 1992. A névszójelezés. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 321–54.
- Losonczy Zoltán 1915–1920. Az ö-zés története. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 373–406, 45: 45–116, 195–266.
- McCollum, Adam G. 2020. Vowel harmony and positional variation in Kyrgyz. *Laboratory Phonology: Journal of the Association for Laboratory Phonology* 11(1): 25, 1–28. DOI: <https://doi.org/10.5334/labphon.247>.
- Polgárdi Krisztina 1998. *Vowel Harmony: An Account in Terms of Government and Optimality*. Holland Academic Graphics. The Hague.
- Rebrus Péter–Törkenczy Miklós 2019. Magyar harmónia: a dolgok állása. In: Kenesei István–Siptár Péter (szerk.): *Fonológiai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 233–333.
- Rose, Sharon–Walker, Rachel 2011. Harmony systems. In: John Goldsmith–Riggle, Jason–Yu, Alan C. L. (szerk.): *The handbook of phonological theory* (2nd ed.). Blackwell. Malden (MA). 240–89.
- Simon Eszter–Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: Prószéky Gábor–Váradi Tamás (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 243–64.
- Siptár, Péter–Törkenczy, Miklós 2000. *The Phonology of Hungarian*. Oxford University Press. Oxford.
- Tímár Kálmán 1927. Magyar kódexcsaládok. *Irodalomtörténeti Közlemények* 37: 60–7, 210–24.
- Walker, Rachel 2001. Round licensing, harmony and bisyllabic triggers in Altaic. *Natural Language and Linguistic Theory* 19: 827–78.
- Walker, Rachel 2005. Weak triggers in round harmony. *Natural Language and Linguistic Theory* 23: 917–89.
- Washington, Jonathan North 2006. An Investigation of Kyrgyz Rounding Harmony. Kézirat. <https://jnw.name/dl/papers/2006sp-harmony.pdf>

Cser András
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
 cser.andras@btk.ppke.hu

Oszkó Beatrix
Újvidéki Egyetem, HUN-REN
Nyelvtudományi Kutatóközpont
 oszko.beatrix@nytud.hu

Várnai Zsuzsa
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
 varnai.zsuzsa@nytud.hu

Az idézésjelölő *hoggy aszongya* kialakulásáról a magyarban

Dér Csilla Ilona

1. Bevezetés*

Az inszubordinált (függetlenedett) mellékmondatok témája az utóbbi másfél évtized egyik meghatározó pragmatikai és szintaktikai kutatási területévé vált (Evans–Watanabe szerk. 2016; D’Hertefelt 2018; Beijering–Kaltenböck–Sansiñena szerk. 2019; Lastres-López 2021); a vizsgálatok fő célja e mondatok összegyűjtése, minél adekvátabb tipologizálása (beszédaktus- és mondatfajták, valamint szemantikai csoportok mentén) és függetlenedésük mértékének a megragadása. Inszubordinálnak két esetben nevezhető egy mellékmondat: ha vagy szintaktikailag („egyedülálló” típus) (1), vagy pragmatikailag és szintaktikailag is függetlenedett („elaboratív” típus) (2) (D’Hertefelt 2018), tehát nem rendelkezik főmondatral sem közvetlenül, sem a szöveggörnyezetében, és az alárendelt mellékmondatokra jellemző jegyeket visel (pl. alárendelő kötőszót tartalmaz, és/vagy kötőmódú az állítmány) (Evans 2007):

- (1) **Hoggy itt mennyi varjú van!** (MNSz2, #238661505, személyes)
- (2) A film katasztrófa volt, de Ben Affleck áldja az eget, hogy játszhatott a 2003-as Daredevil-ben. **Hoggy miért is?** Hiszen a forgatás közben szerelembe esett Jennifer Garner-el. (MNSz2, #562243957, személyes)¹

A magyarban az elaboratív típusba tartozó inszubordinált mellékmondatok rendkívül nagy számban fordulnak elő idéző kontextusban (Dér 2022). Az idéző

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakrónia* 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 59–74.

* A kutatás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint az NKFI FK 135186 és az NKFI K 129040 számú pályázatok támogatásával készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a tanulmány két lektorának is segítő megjegyzéseikért.

¹ A korpuszokból származó példák helyesírási hibáit nem javítom.

mondatok státusával kapcsolatban többféle álláspont létezik attól függően, hogyan jelennek meg: a közbevetésként használt, bővítménnyel való kiegészülést meg nem kívánó változatokat Kaltenböck és munkatársai az ún. tetikusok közé sorolják, azaz az olyan elemek közé, amelyek a diskurzus többi részétől szintaktikai, szemantikai és prozódiai szempontból valamilyen mértékben elkülönültek és diskurzusfunkciót szolgálnak (Kaltenböck–Heine–Kuteva 2011: 865), például:

(3) The building will, **he promised me**, be ready on time.

‘Az épület, **ígérte (meg nekem)**, időben készen lesz.’

(Kaltenböck–Heine–Kuteva 2011: 852)

Kaltenböckék tetikusnak tekintik az inszubordinált mellékmondatokon kívül például az utókérdéseket, a kommentáló mondatokat, az appozíciókat vagy a diskurzusjelölőket is (uo.).

A magyar nyelvészeti szakirodalom főként a grammatikailag jelölt idézés leírására fókuszált, amely olyan „grammatikai eszközökkel megszerkesztett és grammatikai elemzéssel megragadható szövegtani-mondattani forma, amely a ténylegesen vagy fiktíve elhangzott, leírt vagy végiggondolt megnyilatkozást reprodukálja” (Dömötör 1988: 285). Ezen belül dominánsan a függő és az egyenes idézés jellege mentén szokás szétválasztani az idéző mondatokat. A függő idézések esetében „a legáltalánosabb jelölésmód a kötőszó, amely már egyértelműen mutatja az idézett tagmondat bővítmény-státuszát (míg az kérdéses, hogy az egyenes idézet minden szempontból grammatikai bővítménynek tekinthető-e, vö. Dömötör 1988a: 286; Cristofaro 2005: 108)” (É. Kiss–Gugán 2021: 207).

Mint látható, az idéző mondatok az idézett résszel mondattani viszonyban, de attól függetlenül is megjelenhetnek a nyelvhasználatban – ez utóbbira fókuszál az alábbi tanulmány néhány variáns esetében (az idézés sajátos mondattani viszonyának problematikájához részletesen l. Dömötör 1983). Az alábbi kutatás fő célja az idézésjelölő *hogy aszongya* variációs pragmatikai elemzése (Pichler 2013) az *aszongya* és a *hogy azt mondja* variánsokkal való összefüggésében. A diskurzusvariációs elemzés (Pichler 2010, 2013; vö. Dér–Csontos–Furkó 2020a, 2020b) célja a diskurzuspragmatikai egységek variabilitásának megragadása a variációs szociolingvisztika, a diskurzuselemzés és a grammatikalizáció-elmélet módszereinek kombinálásával. Mivel ezek a nyelvi elemek tágabb variációs rendszert alkotnak, mint a más nyelvi szintekhez tartozó egységek (pl. fonémák, morfémák), eltérő vizsgálati módot igényelnek, az egyes variánsok megállapítása elsősorban a közös/hasonló diskurzusfunkciók mentén történik.

A következőkben a *hogy aszongya*-nak az *aszongya* és a *hogy azt mondja* változattal való összevetését végezzük el korpuszelemzések alapján, teljes találati

listákat lekérve.² A *hogyan aszongya* esetében kutatásunk célja az is, hogy pragmatikalizáltságának mértékét megállapítsuk, tehát azt, hogy milyen mértékben jelentkezik függetlenett (inszubordinált) mellékmondatként, illetve tekinthető-e már idéző diskurzusjelölőnek. Diskurzusjelölőnek akkor tartjuk a használatát, ha nincs se főmondata, se saját alárendelt mellékmondata, nem jelentkezik semmilyen más bővítmény mellette, és adott alakban rögzül (E/3, akkor is, ha így igeidő- vagy szám-személybeli eltérés keletkezik; l. később), esetleg más diskurzusjelölőkkel társul. Azt a kérdést is megvizsgáljuk, hogy a formailag redukált változat (*aszongya* ~ *hogyan aszongya*) pragmatikalizáltabb változat-e, mint a nem redukált (*azt mondja* ~ *hogyan azt mondja*), bár a formai redukció nem mindig tükröz előrehaladottabb pragmatikalizációs fokot (Dér 2013; a pragmatikalizációhoz l. Dostie 2009). A vizsgálat során azt is elemezzük, hogy az adott forma milyen idézést valósít meg, mely esetében az alábbi kategóriákat megkülönböztetjük meg (funkcionális kognitív osztályozás, l. Csontos 2016, 2020):

- Egyenes idézés: a referenciális központ (RK) (teljes) áthelyeződése a beágyazott megnyilatkozóra (idézett):

(4) a. Aztán egy nagyon bölcs ember, akire mindig szeretettel gondolok **azt mondta "Ne félj a csillagoktól, a csillagok a barátaink"** (MNSz2, doc#2806, közösségi)

- Független idézés: nem helyeződik át az RK a beágyazott megnyilatkozóra:

(4) b. Aztán egy nagyon bölcs ember, akire mindig szeretettel gondolok(,) **azt mondta, hogy ne féljek a csillagoktól, a csillagok a barátaink.**

- Szabad független idézés: a referenciális központ szabad mozgása az idéző és az idézett „között” (*hogyan* kötőszó + egyenes idézés; Dömötör 2002):

(4) c. Aztán egy nagyon bölcs ember, akire mindig szeretettel gondolok(,) **azt mondta, hogy ne félj a csillagoktól, a csillagok a barátaink.**

² Az *aszongya* (és a *hogyan aszongya*) önálló variáns voltát feltételezi a dolgozat a jelenkori magyar nyelvhasználatban, elsősorban az összeolvadás (univerbáció, l. a főszövegben is később) miatt, tehát nem puszta helyesírási változatnak tartja. Az utóbbi mellett szólhatna a (stílus)imitációs használat, de az adatoknak csak a kisebbik része vélhető ilyennek.

2. Anyag és módszer

A vizsgált három variáns (*aszongya*, *hogy aszongya*, *hogy azt mondja*)³ esetében a TMK (Dömötör et al. 2017), az MTSz (Sass 2017) és az MNSz2 korpusz (Oravecz–Váradi–Sass 2014) esetében is teljes találati listákat kértünk le, ezekből manuálisan válogattuk ki az érvényes (nem duplikált, nem más kategóriába tartozó stb.) találatokat, majd ezeket ugyancsak kézi elemzéssel soroltuk a fent említett szempontok (grammatikailag független-e, milyen idézést valósít meg stb.) mentén további kategóriákba, amelyeket a következő fejezetben részletesen bemutatunk.

3. Eredmények

3.1. Történeti Magánéleti Korpusz

A TMK-ban kizárólag nem függetlenedett használatokra (288 adat az *azt mondja*, 4 találat pedig a *hogy azt mondja* alakra) találhatók példák, a redukált formákra pedig egyáltalán nincsen adat:

- (5) Hanem csak abban nem egyezhettünk meg, hogy **azt mondja**, 10 német forintot ha ad akójáért, mert én úgy hattam volna, bizony nem lesz hasznos az oszágnak [sic!]. (Bark. 267, 1710)

3.2. Magyar Történeti Szövegtár

Az MTSz-ben a *hogy azt mondja* formára 38 találatot kaptunk, ebből 30 esetben (78,94%) semmilyen más elem nem jelentkezett mellette (pl. hangsúlyos alany). Világosan alárendelt mellékmondat még a következő esetben:

- (6) Az ismerős gondtalanul, nem mérlegelvén semmit, fogja a fiatal embert, viszi a leányhoz, „bemutatja”, ami egyszerűen abból áll, **hogy azt mondja**, „Van szerencsém X. Y. urat bemutatni!” (MTSz, Cziklay Lajos: Kath. hajadonok könyve, 1891)

Ugyanakkor az időrendben első adat egyértelműen függetlenedett forma, a megelőző tagmondat nem a saját főmondata, amit az igeidőbeli eltérés is tükröz:

- (7) Napirend előtt Helfy szeretett volna egy kis parlamenti csemegét szervíroztatni, **hogy azt mondja**: tűzesség tárgyalásra a király levele az »és« szócskáról. Tisza azonban nem engedte (MTSz, Mikszáth: A mai ülés, 1889)

³ Az *aszondi*, *hogy aszondi* nyelvjárási változatok a három adatbázisban nem vagy igen csekély számban fordultak elő (15 találat alatt), ezért nem vontuk be a vizsgálatba, ahogyan az *aszongya*(,) *hogy* függetlenedett változatot sem (a (29)-es példa kapcsán röviden érintjük).

Ilyen függetlenedett formában jelentkezett a *hogyt mondja* az esetek 42,10%-ában (16 találat), tehát az előfordulások csaknem felében.

Külön megvizsgáltuk, hogy megjelenik-e közlésige a megelőző tagmondatban vagy mondatban az elemzett formán kívül, akár a *mond*, akár más ilyen ige (1. kettős idézés, vö. Dömötör 2015: 23–4). A 38 esetből 10-szer (26,31%) ez volt a helyzet:

- (8) Egyik is, másik is **újságol** valamit. **Hogyt mondja**, arról van szó, zsoldosokat fogad a város, néhány százat és megostromoltatja az ürgelyukat, Görögöt, hogy kifoghassa az ürgét. (MTSz, Mikszáth: A fekete város, 1908–1910)

Megfigyelhető, hogy a közlésigés előzményhez képest a vizsgált konstrukcióban az igeidő eltérő, jelen idejű formában rögzült:

- (9) A ténytelepesi sertéshízlalónak építettem központi irodát és tisztviselőházat, aztán egy ilyen tornyot tettem rá. Képzelted. A vezérigazgató **azt mondta, hogyt mondja**, de méltóságos uram, minek sertéshízlalónak torny? Hallottál már ilyen marhát? Levettem a tornyot, barátom. (MTSz, Harányi Zsolt: Életre-halálra, 1931)

A *hogyt aszongya* az MTSz-ben háromszor olyan gyakori volt, mint a *hogyt mondja*, de az érvényes találatokból (nem duplum, nem felszólító módú a *mondja*, mint a *hogyt aszongya meg nekem valaki* esetében stb.) összesen 21 volt adatolható. Ezek egy esetet leszámítva mindig függetlenedve, rögzült formában (nincs további bővítmény) jelentkeztek, és kizárólag egyenes idézetet vezettek fel:

- (10) De csak akkor zendült fel a város, mikor délfelé megjött a Majsza csikós legénye, **hogyt aszongya az átokházi ménesből elrabolták a csikót**. (MTSz, Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor a lovát ugratja, 1941)

Az érvényes találatok csaknem kétharmadában (15 eset, 71,43%) szerepelt közlésigét (jellemzően a *mond*-ot) tartalmazó mondat a *hogyt aszongyá-t* megelőző mondatban, mely azonban nem a főmondata (a következő példában nem azért ordított az esztergályos, hogy mondjon valamit):

- (11) Pillanatok alatt az esztergályos érte el a ponyvát – a vadászkalapos sziszegve és káromkodva alul került – az esztergályos **ordított, hogyt aszongya** megállj, úgy-e, kellett az neked, minek húztad úgy magadfelé, majd adok én neked (MTSz, Karinthy Frigyes: Hinta, 1923)

(12) – Hát ő nem sajnált?

– De sajnált. Igaz egyszer azt **mondta, hogy aszongya**: talán jobb neki így.
(MTSz, Gárdonyi Géza: A láthatatlan ember, 1901) – függő idézés

A nem közlésigét tartalmazó megelőző tagmondatok sem főmondatai az elemzett formának, vele azonos, metanyelvi síkon vannak:

(13) **Arról szó sincs, Rehákné lelkem, de arrul igazán szó nincs, hogy abba, amit most csinálnak lányokkal, asszonyokkal, hogy aszongya**, gyerünk be a hadiszolgálatba, valami erőszak lenne. (MTSz, Gábor Andor: Rehákné lelkem!, 1943)

Önidézésben (l. Csontos–Dér–Furkó 2019) is megjelenhet a vizsgált alak:

(14) Egyszer, ahogy egy csomó edényt beküldött vele a mama a spájzba, **elkezdtem a mondókámat, hogy aszongya**: Klárrika néni, én szeretnék valamit mondani aztán bumm, elejtettem a tányért. (MTSz, 1969, Csurka István: Nász és pofon, 1968: 9–10)

A *hogy aszongya* csak egyszer fordul elő beékelődve az egyenes idézésbe – ez a képessége azonban arra utal, hogy pragmatikalizálódása erőteljesebbé vált. A mozgékony, vagyis az a képesség, hogy nemcsak az idézett rész előtt jelenik meg, ennek az egyik mutatója:

(15) Ne tessék engem lemosolyogni, **hogy aszongya**, ki beszél itt morálról, hiszen ez bohózat, abszolút művészi (szóval nem erkölcsi) szempontok jöhetnek itt csak számitásba (MTSz, Karinthy Frigyes: Molnár Ferenc, 1914)

Az *aszongya* volt a leggyakoribb a három forma közül, de valószínűleg ez a legkevésbé pragmatikalizálódott változat, mert az esetek kb. 40%-ában vagy olyan főmondatként jelentkezett, amelynek saját mellékmondata is volt (12 eset, 16,43%), l. (16), vagy pedig megjelent mellette egy vagy több bővítménye (alany, határozó) (19 eset, 26,02%), l. (17):

(16) az a silány frater nem adott többet száz pengőnél, **aszongya, hogy nincs pénze**. (MTSz, Petőfi: Arany Jánosnak – Összes művei 7. Levelezése, 1848)

(17) **Egyszercsak aszongya a Ferkó**: „Balázs bátyó, 'sten fáját, süpped a lú!”
(MTSz, Jankovich Ferenc: Hulló csillagok, 1951)

Ugyanakkor a 20. század első felében már olyan használata is megfigyelhető, amelyben a mellékmondatát követő, hátravetett főmondatnak tűnik, amely azonban sokszor elmarad a függő idézett rész mellől; a *hogy* kötőszó önmagában is jelölni tudja a függő idézést:

(18) Akkor odalépett egy keszeg kis ember – nem igen láttam a sötétben, de olyan suszterféle képe volt, gondoltam is mingyárt, hogy suszter lehet.

– No mi baj, kislány? – mondja. Én nagyon megijedtem, szaporáztam a lépést. – Eltévedt, kislány? – Én meg csak elbőgtem magam, hogy a Mári... De **hogy** olyan kedves, rekedtes hangja volt, meg a szeme szép volt, azért szóbaálltam. **Hogy** ő majd elkísér, aszongya, megkeressük együtt a Márit. Jaj, istenem, én csak szepegtem, de azért mentünk együtt az úton. Az volt a furcsa, hogy olyan szemérmes volt, de azért nyers is egyben, hát ő kérdezte előbb.

– Hogy hívják, kislány?

– Zsófinak.

– Engemet meg Sándornak, – aszongya.

Hát így kerestük a Márit mindenfelé, de azért beszélt – még ilyet se hallottam, két perc alatt úgy beszélt velem, mintha tíz éve ösmerne. **Hogy** ő is eltévedt, **aszongya** – hát akkor összevalók vagyunk. Meg **hogy** tetszett-e a darab? Mondtam, igen. **Hogy** még soha ilyen kedves, takaros kislányt nem látott, mint én. És **hogy** milyen gyönyörű dolog, hogy mi összekerültünk – mint két rím, **aszongya**, úgy kerültünk össze, csillog, meg villog – mert csillogos a szemem, mintha száz csillag volna. **Hogy** szoktam-e verset olvasni? Mondtam, hogy én csak egy regényt olvastam a Kuthy Lajostól, mert abba szerelmes voltam, a képe után. (MTSz, Karinthy Frigyes: Az eskü, 1925)

Azt látjuk tehát, hogy míg a *hogy aszongya* szinte mindig függetlenedett mellékmondatként adatható az MTSz-ben, mégha csekély mennyiségben is, a *hogy azt mondja* és az *aszongya* az esetek 60%-ában, illetve kb. 40%-ában még nem (1. táblázat). E két utóbbi variánsra az erőteljes rétegződés (layering, Hopper–Traugott 1993: 124–6) jellemző: képviselőik egymás mellett élnek idéző (relatív) főmondatként és függetlenedett mellékmondati szerepekben.

	<i>aszongya</i> (73 db)	<i>hogya azt mondja</i> (38 db)	<i>hogya aszongya</i> (21)
Függetlenül milyen gyakran jelenik meg?	ritkán (37%)	gyakran (42%)	szinte mindig (95%)
Milyen arányban kap további bővítést?	ritkán (26%)	ritkán (21%)	sosem (0%)
Domináns idézés-fajta, amit felvezet	egyeses (84%)	egyeses (95%)	egyeses (95%)
Írásjellel jelölve van-e az idézés?	igen (96%)	igen (100%)	igen (95%)
Diskurzusjelölővel társul-e?	nagyon ritkán (12,32%)	nem (0%)	nem (0%)
Megjelenik-e előtte közlésigés tagmondat?	nagyon ritkán (10%)	ritkán (26%)	gyakran (70%)

1. táblázat. A vizsgált három variáns jellemzői az MTSz adatai alapján

3.3. Magyar Nemzeti Szövegtár 2

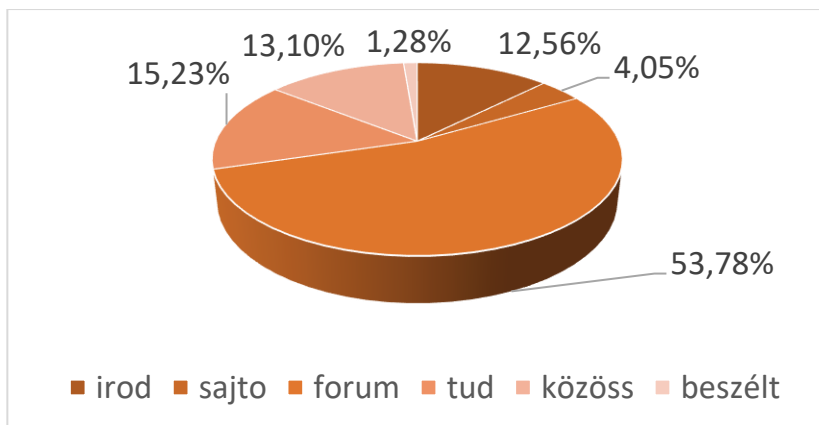
Az MNSz2-ben két variáns tudunk összevetni (*aszongya* ~ *hogya aszongya*), mivel a *hogya azt mondja* csak egyszer fordult elő a korpuszban:

(19) 2013-08-19 Bonye @Bula_2000: hallod **hogya azt mondja** hogy nyugodtan lehet videózni meg fotózni és meg is lehet mutatni Bush-nak. (MNSz2, doc#2700, közösségi)

Az *aszongya* az internetes fórumokban a legjellemzőbb (bő fele a találatoknak); a tudomány, a közösségi média és szépirodalom nyelvhasználatában kb. azonos arányban (12–15%) tűnik fel. A magyarországi találatok mellett (87,43%) a vajdasági tudományos alkorpuszban (főként szociográfiák) is megfigyelhető az esetek csaknem egytizedében (9,26%), más régiókban viszont elenyésző a gyakorisága (1–2% alatti) (1. ábra).

Az *aszongya* 939 érvényes találatából az esetek felében (51,65%) már függetlenül jelenik meg (21):

(20) Az eladó rákérdezett, hogy van-e a telcsimen ilyen korlátozás, **aszongya**. Hát, aszondom, van. Na jó, akkor, **aszongya**, majd azt mondom, hogy elnéztem, **aszongya**. (MNSz2, doc#976, fórum)

1. ábra. Az *aszongya* stílusrétegek szerinti megoszlása az MNSz2-ben

Amikor nem, akkor az a ritkábbik eset, hogy maga is alárendelt mellékmondatban tűnik fel (50 db, 5,32%):

(21) Nekem gyanús, **amikó valaki aszongya**: „nincs problémám a szexuális életemmel”. (MNSz2, doc#975, fórum)

Az esetek kb. egyharmadában (292 db, 31,10%) függő idézést vezet fel, tehát az idézett rész *hog*y kötőszós mellékmondatként realizálódik:

(22) en mar smart vagyok es tudom, hogy minden 19 éves no elfogult, megis az ecceruen ellenallhatatlan, **mikor aszongya, hogy szeret...** (MNSz2, doc#1004, fórum)

Az *aszongya* formán kívül az esetek 55,52%-a nem tartalmaz semmilyen más elemet (23), a többi előfordulásban a már említett alanyi és határozói bővítmény megjelenése a tipikus (24):

(23) Ghanima 11/06/99 18:10:45 Figyelem, figyelem! Éticsokoládé kedvelők legfőleg: A Suchard előállott egy 85 g-os töltött csokoládéval, háromféle változatban. A Suchard Crémierre, **aszongya**, 'selymes' csokoládékrémrel töltött éticsokoládé, ahol a boríték (höhö) 60 %-os kakaótartalommal bír, a csokoládékrém meg 40%-nyis kakaótart. (MNSz2, doc#987, fórum)

(24) Neked Sehonnai Bitang Ember mi a megbocsájthatatlan? Jackie 09/07/98 12:10:00 ha **valaki aszongya rám**: kabát ! ;-)) (MNSz2, doc#977, fórum)

Míg az MTSz-beli *aszongya*-adatok között csak a *mert* fordult elő társult diskurzusjelölőként (ötször), addig az MNSz2-ben már a találatok egynegyede (239 db, 25,45%) volt ilyen, elsősorban a *hát*-tal, ritkábban az *és*, *mert*, *meg* jelölőkkel, például:

(25) Mondom, én még soha nem vótam így, valahogy nem érzem jól magam. Hát ő még nevetet rajta, **hát aszongya**, üzeny be munkába, hogy szabadságot kérsz, oszt maragy ithon (MNSz2, doc#1165, tud) – egyenes idézés

Lényeges különbség a korábbiakhoz képest az is, hogy a mondásigés tagmondatot követő előfordulások mennyisége radikálisan lecsökkent (42 db, 4,47%):

(26) Csak felmáasztam egy fára, hogy jól lássam őt, és ő ennek annyira megörült, hogy **felkiabált, aszongya**, Zákeus, gyere le, ma nálad kell megszállnom. (MNSz2, doc#121, irod)

Az *aszongya* változását jól tükrözi az is, hogy nem pusztán idézésre, hanem felidőzésre, a gondolatok összeszedésének, emlékek felidőzésének jelzésére is használják:

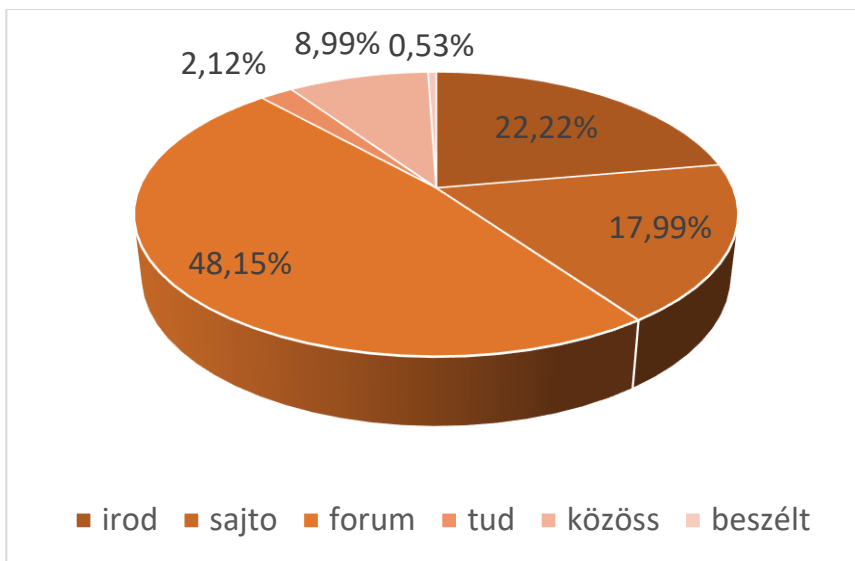
(27) Volt **aszongya**: 1 hagymaleves 1 lazannya 1 másik lazannya 1 saláta 2 sült hús 3 kóla Jó asztaltársaság nemdebár? (MNSz2, doc#999, fórum)

(28) mindjárt összeadom, **aszongya**, 297.361.676 Ft (MNSz2, doc#1018, fórum)

Az *aszongya* *hogy* változat is képes az előbbire, de ritkán; a (29)-beli megnyilatkozó egy film elejét idézi fel:

(29) Nézek valami bradpittes halivúdi zombis szemetet. **Aszongya, hogy** elsötétült a kapitólium, ez a világ vége. Ááá , dehogy ... Ha a Cseh Zoli elsötétül, az a világ vége...;)))(MNSz2, doc#2695, közöss)

A *hogy aszongya* összesen 189-szer fordult elő az MNSz2-ben. Hasonló arányban (kb. az adatok fele) tűnt fel a fórumok nyelvhasználatában, mint az *aszongya*, ugyanakkor a szépirodalomban és az írott sajtónyelvben az utóbbihoz képest számottevőbbnek mondható (22% vs. 12%; 18 vs. 4%) (2. ábra). 97%-ban a magyarországi alkorpuszban jelentkezett (vö. a Vajdaságban is használt *aszongya*-val).

2. ábra. A *hogymondatok* stílusrétegek szerinti megoszlása az MNSz2-ben

A *hogymondatok* mindössze két esetben jelent meg alárendelt mellékmondatként:

(30) Megtehetette volna, **hogymondatok**, nem ér rá... (MNSz2, doc#991, fórum)

(31) Az anyja is hun halgatott, hun pityogott, asztán csak hurcolta a gyermeket kifelé. Űhozzá oda se gyűtt, **hogymondatok** ű a Zsófiika anyja vagy ijesmit, nem. (MNSz2, doc#694, irod)

Beszédes, hogy a *hogymondatok* variáns esetében nem találunk sem további (alanyi, határozói stb.) bővítményeket, sem saját mellékmondatot, és mindössze kétszer társult diskurzusjelölővel (l. 2. táblázat):

(32) Minnyá szólok neduddginak, asztán kitalál megint valami szép kisch átkot, **hogymondatok példányul:** száraggyon ki a kocsmállya (MNSz2, doc#976, magyarországi, fórum)

Jellegzetessége, hogy szinte mindig egyenes idézést vezet fel (97%), 80%-ában a találatoknak idézőjel vagy más írásjel jelöli is ezt:

(33) mi ez a második sor, **hogymondatok:** „Ám ökörül leüté ötet is a halál?” (MNSz2, doc#1561, magyarországi, irod)

	<i>aszongya</i> (939 db)	<i>hogy aszongya</i> (189 db)
Függetlenül milyen gyakran jelennek meg?	gyakran (52%)	mindig (99%)
Milyen arányban kap további bővítést?	az esetek csaknem felében (43%)	soha (0%)
Domináns idézésfajta, amit felvezet	egyenes (62%), függő (30%), szabad függő (8%)	egyenes (97%), függő (3%)
Írásjellel jelölve van-e az idézés?	gyakran (59%)	nagyon gyakran (80%)
Diskurzusjelölővel társul-e?	ritkán (25%)	szinte soha (1%)
Megjelenik-e előtte közlésigés tagmondat?	igen ritkán (4%)	az esetek csaknem felében (46%)

2. táblázat. A vizsgált két variáns jellemzői az MNSz2 adatai alapján

A formát megelőző, közlésigét (*mond, tudósít, ír, cifráz, idéz, visszaköpte az üzenetet, rákezd, hadovál* stb.) tartalmazó tagmondatok aránya az MTSz-beliékhöz képest alacsonyabb (87 db, 46,03%). A közlésigére véleményünk szerint azért van szükség, mert az idézés jelölésére használt, E/3-ban rögzült forma már nem képes más személyre-számra utalni:

(34) Közéletileg pedig **dúdogassunk** továbbra is Jeszenyint, kárörvendve, **hogy aszongya**: manó sír a fák alatt, siratja a túnt nyarat. (MNSz2, doc#1048, sajtó)

Az esetek bő felében azonban nem közlésige található a *hogy aszongya* előtti tagmondatban, hanem olyan ige, amelyből kikövetkeztethető, hogy valamilyen nyelvi közlésre kerül sor, tehát az idéző állítmány (és tagmondata) elmarad, de odaérthető:

(35) Mikor a strandot kerestem, akkor **láttam** a faluban egy fából készült útjelzőt, **hogy aszongya** "Robinson 3 km" (MNSz2, doc#973, fórum)

(36) A polgárok számára Orbán Viktor már régesrég **bebizonyította, hogy aszongya** törvénytelenül, titkos eszközökkel, közpénzekből megfigyeltek FIDESZ politikusokat és családtagjaikat... (MNSz2, doc#998, fórum)

4. Összegzés

A korpuszbeli variánsok összevetései az alábbi összefüggéseket rajzolták ki:

- Az *aszongya* az évszázadok során egyre függetlenebbé vált, de a függő formák többször jelentkeztek bővítménnyel az MNSz2-ben. A korábbi domináns egyenes idézés mellett a jelenkori magyar nyelvben egyharmaduk már függő idézést is kifejez, a szabad függő megvalósulások száma csekély.

- A *hogya azt mondja* csak az MTSz-ben volt érdemben vizsgálható, ez az ugyanazon korpuszbeli *aszongya*-hoz képest nagy eltérést nem mutat a használatában. Egy kicsit gyakrabban jelentkezik függetlenedett mellékmondatként, többször vezet fel egyenes idézést, és gyakrabban előzi meg közlésigés tagmondat. Ezek miatt, bár nem redukált formájú, enyhén pragmatikalizálatabbnak tűnik az *aszongya*-hoz képest.

- A vizsgálat középpontjában álló *hogya aszongya* látszik a pragmatikalizációs folyamatban a legelőrehaladottnak: szinte csak független konstrukcióként realizálódik, sosem kap (további) bővítményt, szinte mindig egyenes idézést fejez ki, és ez az évszázadok során (1772-től napjainkig) nem is változott – már az újmagyar kor elején egyértelműen egyenesidézés-jelölőként használatos. Éppen emiatt lehetséges az, hogy sokszor közlésigét vagy a nyelvi közlésre mint az adott cselekvést, kognitív tevékenységet implikáló megnyilvánulásra vagy annak következményére utaló igét (*emlékszik, nyomul, cifráz, olvas, bebizonyít, vacillál, kirohan*) tartalmazó tagmondat előzi meg, ezek híján ugyanis – rögzült, E/3-as formája miatt – nem tudna más számú-személyű idézetek (az előző tagmondat alanyai) esetén megjelenni. Érdekessége, hogy nem társul diskurzusjelölőkkel (a *hogya* jelenléte ezt nem zárna ki, más inszubordinált mellékmondat típusok gyakran társulnak velük; vö. Dér 2022). Ennek feltehetően az az oka, hogy fix alakja és funkciója (az egyenes idézés jelölése) miatt sokszor agrammatikus lenne a legtöbb kötőszói diskurzusjelölő előtte (pl. *és*):

(37) a. Azután 5, 10 éves szünetek után elo-elojonnek, **hogya aszongya** zeneljunk... (MNSz2, doc#1015, fórum)

b. *Azután 5, 10 éves szünetek után elo-elojonnek, **és hogya aszongya** zeneljunk

A *hát* diskurzusjelölő funkcióköre részben átfed a *hogya aszongya*-éval, mivel az előbbi is használható többek között az élőszó megidézésére (Schirm 2021), tehát elvileg megjelenhetne előtte, ennek ellenére csak az *aszongya* variáns előtt tudtuk adatolni (25), akkor is igen kis számban.

Látható tehát, hogy a társulási képesség az adott függetlenedett mellékmondat (és hozzátennénk: diskurzusjelölő) sajátos képessége: akadnak társulásra alkalmasabbak és kevésbé vagy egyáltalán nem társulók is köztük. Lényeges, hogy bár csak kismértékben, de vannak műfaji és területi eltérések is a vizsgált variánsok között: az irodalom, a sajtónyelv is kedveli a *hogya aszongya*-t, és ez a forma szinte teljesen magyarországinak mondható.

Felmerül az a kérdés is, hogy a *hogya aszongya* variáns még inszubordinált mellékmondatnak (azon belül is elaboratív típusúnak, mert csak szintaktikailag független) vagy már diskurzusjelölőnek tekinthető-e. Úgy gondolom, hogy inkább az utóbbinak, mivel az inszubordinált mellékmondatok – néhány kivételtől eltekintve – produktív konstrukciók, egyes részeik ugyanis megváltoztathatók (még az „egyedülálló” típusba tartozó átkok és értékelések is: *Hogya dögölj/pusztulj/szakadj/rohadj/emésztődj stb. meg!*, *Hogya te milyen okos/szép/buta/szerencsétlen stb. vagy!*). A *hogya aszongya* azonban nem ilyen, hiszen láthattuk, hogy alakja már nem változik (egyéb szám-személyű alakjaira, pl. *hogya aszondom, hogya aszondod*, az MNSz-ben van néhány példa, de egyik sem függetlenedett változat!).

A *hogya aszongya* esetében a feltételezhető pragmatikalizációs út tehát a következő volt:

függő mellékmondat > független mellékmondat > diskurzusjelölő

Ami a formai redukciót illeti: e kérdésben a *hogya aszongya* értékelése nem egyértelmű, mivel az alak összeolvadtnak („univerbáció”; Lehmann 1982/2015) tekinthető (*azt mondja* > *aszongya*), az *aszongya* formához képest pedig terjedelmesebb. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a *hogya azt mondja* nem értékelhető az *aszongya* változattal szemben kevésbé pragmatikalizáltabbnak, a *hogya aszongya* is azt az elgondolást erősíti meg, miszerint a pragmatikalizációban nem szükségszerűen van jelen bármilyen formai változás (vö. Heine et al. 2021: 67).

Felhasznált korpuszok

TMK = Történeti Magánéleti Korpusz. <https://tmk.nytud.hu/>

MTSz = Magyar Történeti Szövegtár. <http://clara.nytud.hu/mtsz/>

MNSz2 = Magyar Nemzeti Szövegtár 2. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>

Hivatkozások

- Beijering, Karin–Kaltenböck, Gunther–Sansiñena, María Sol (szerk.) 2019. *Insubordination: Theoretical and Empirical Issues*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Cristofaro, Sonia 2005. *Subordination*. Oxford University Press. Oxford.
- Csontos Nóra 2016. Az idézés mint újrakonstruálás. Az idéző tevékenység az egyenes idézésben. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3: 1–19.
- Csontos Nóra 2020. Az idézés működése az egyetemi tankönyvekben. In: Ludányi Zsófia–Jánk István–Domonkosi Ágnes (szerk.): *A nyelv perspektívája az oktatásban. Válogatás a PeLiKon2018 oktatásnyelvészeti konferencia előadásaiból*. EKE Líceum Kiadó. Eger. 209–24.
- Csontos Nóra–Dér Csilla Ilona–Furkó Péter 2019. Idézés – önidézés – ’én’ idézés. *A mondom szerepe az idézés jelölésében*. *Magyar Nyelvőr* 143: 481–94.
- Dér Csilla Ilona 2013. Mi számít grammatikalizációnak? Kísérlet a fogalom újra-definiálására. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 17–28.
- Dér Csilla Ilona 2022. *Háthogy esetleg netalántán azt gondoltátok rólam...: A szóval és a hát* diskurzusjelölővel álló *hogy* kötőszós mellékmondatokról. *Jelentés és Nyelvhasználat* 9: 43–57.
- Dér Csilla Ilona–Csontos Nóra–Furkó Péter 2020a. *A mondván* diskurzusjelölő variációs pragmatikai elemzése 1. rész. *Magyar Nyelv* 116: 40–8.
- Dér Csilla Ilona–Csontos Nóra–Furkó Péter 2020b. *A mondván* diskurzusjelölő variációs pragmatikai elemzése 2. rész. *Magyar Nyelv* 116: 156–65.
- D’Hertefeldt, Sarah 2018. *Insubordination in Germanic: A Typology of Completives and Conditional Constructions*. Mouton de Gruyter. Berlin.
- Dostie, Gaétane 2009. Discourse markers and regional variation in French: A lexico-semantic approach. In: Beeching, Kate–Armstrong, Nigel–Gadet, Françoise (szerk.): *Sociolinguistic Variation in Contemporary French*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 201–14.
- Dömötör Adrienne 1983. A magyar nyelv egyenes idézeteinek és idéző mondat-egységeinek kapcsolatáról. *Magyar Nyelvőr* 107: 472–81.
- Dömötör Adrienne 1988. A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben I. (Az egyenes idézés.) *Magyar Nyelv* 84: 283–95.
- Dömötör Adrienne 2002. Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején. *Magyar Nyelv* 98: 56–74.
- Dömötör Adrienne 2015. *A mondván* és az *úgymond* diskurzusjelölő elemek keletkezése idéző szerkezetekből. *Magyar Nyelv* 111: 21–37.

- Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- É. Kiss Katalin–Gugán Katalin 2021. A *hogy* kötőszó kialakulása. *Nyelvtudományi Közlemények* 117: 199–226.
- Evans, Nicholas 2007. Insubordination and its uses In: Nikolaeva, Irina (szerk.): *Finiteness: Theoretical and Empirical Foundations*. Oxford University Press. Oxford. 366–431.
- Evans, Nicholas–Watanabe, Honoré (szerk.) 2016. *Insubordination*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia.
- Heine, Bernd–Kaltenböck, Gunther–Kuteva, Tania–Long, Haiping 2021. *The Rise of Discourse Markers*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Kaltenböck, Günther–Heine, Bernd–Kuteva, Tania 2011. On thetical grammar. *Studies in Language* 35: 852–97.
- Lastres-López, Cristina 2021. *From Subordination to Insubordination: A Functional-Pragmatic Approach to if/si-Constructions in English, French and Spanish Spoken Discourse*. Peter Lang. Berlin.
- Lehmann, Christian [1982] 2015. *Thoughts on Grammaticalization*. Third edition. (Classics in Linguistics, 1.) Language Science Press. Berlin.
- Oravecz, Csaba–Váradi, Tamás–Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. *Proceedings of LREC 2014*. 1719–23.
- Pichler, Heike 2010. Methods in discourse variation analysis: Reflections on the way forward. *Journal of Sociolinguistics* 14: 581–608.
- Pichler, Heike 2013. *The Structure of Discourse-Pragmatic Variation*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia.
- Sass Bálint 2017. Keresés korpuszban: a kibővített Magyar Történelmi Szövegtár új keresőfelülete. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténelmi kutatások újabb eredményei IX*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 267–77.

Dér Csilla Ilona

Károli Gáspár Református Egyetem

der.csilla@kre.hu

Napjainkban is zajló nyelvtörténet: a *mondván* elem szereplehetőségei a kortárs nyelvhasználatban

Dömötör Adrienne

1. Bevezetés*

A tanulmány az idéző igenévből diskurzusjelölővé grammatikalizálódott *mondván* elemmel foglalkozik, több nézőpontból közelítve meg a kutatás tárgyát. Rövid nyelvtörténeti áttekintés után annak a megfigyelésnek jár utána, amely szerint a *mondván* a kortárs nyelvhasználatban elsősorban az indirekt megokolás jelölőjeként használatos. A funkcióhoz vezető grammatikalizáció nem felváltó jellegű: tovább él a korábbi idéző szerep is. Mennyiben választható szét a két funkció, indokolt-e egyáltalán kétféleségről beszélni?

A dolgozat sorra veszi azokat a tényezőket, amelyek közvetett vagy közvetlen módokon támogatják az indirekt megokolás funkciójának számontartását. Miközben korábbi kutatási eredményeket is érint, központi témájaként új vizsgálatokról számol be. A fókuszban egy teszt tanulságainak ismertetése áll, amelyben az adatközlőknek a *mondván* és a *mondván hogy* szerkezeteit az okadó mondat-szerkezetek párhuzamaiként kellett értékelniük. Az egyik kérdéscsoport az elfogadottságra/elutasíthatóságra vonatkozott, a másik pedig arra, érzékelnek-e különbséget az adatközlők a prototipikus oksági kötőszókkal, illetve a *mondván (hogy)*-gyal bevezetett mondatpárhuzamok jelentése között.

Az eredmények igazolni látszanak, hogy a kortárs nyelvhasználatban az elem(együttes) az indirekt okadás jelölőjeként értelmezhető, amely tagmondatkapcsoló funkcióval is rendelkezik. A dolgozat a teszt tanulságainak ismertetése után röviden felvázolja a grammatikalizáció valószínűsíthető menetét is.

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakrónia* 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 75–96.

* A kutatás az NKFIH–OTKA FK 135186 sz. projektjének keretében zajlott.

2. A *mondván* múltjáról és jelenéről – dióhéjban

Ismert jelenség a különböző nyelvekben, hogy grammatikalizációs változások révén az idéző mondatokból új elemek keletkezhetnek (l. pl. Harris–Campbell 1995: 171, ill. 168–72). A folyamatot számos nyelvvel kapcsolatban leírták (összefoglaló áttekintések: Kuteva et al. 2019: 357–8, 375–88; Spronck–Casartelli 2021). Más nyelvekben ugyanakkor esetleg szintén megfigyelhető ilyen változás, de (még) nem került be a leíró grammatikákba, szótárakba. A magyarban több példája is van a „továbbfejlődött idézésnek” (extended quoted/reported speech), ugyanakkor átfogó nyelvtanok nem foglalkoznak velük, és a szótárírásban is szórványos a jelenlétük.¹ A legnagyobb múltra két ide tartozó elem tekint vissza: a *mondván* és az *úgymond*. Grammatikalizációs történetük a fennmaradt írásos dokumentumok tanúsága alapján már mintegy 600 évvel ezelőtt elkezdődött.

A jelen tanulmány tárgyát képező elem kétféle grammatikalizációs folyamatban is érintett. Az első folyamat az ómagyar korig nyúlik vissza. A *mondván* ekkor meghatározóan eredeti funkciójában állt: egyenes idézetek főmondatában szerepelt vagy önálló idéző szóként, vagy pedig szeriális idéző szerkezet egyik tagjaként (*jön, mondván*, ill. *kér, mondván* típusú kettős szerkezetek). Ugyanakkor már egy újabb szerepben is megjelent: idézetjelző diskurzusjelölőként a befogadó szöveg és az egyenes idézet határára hívta fel a figyelmet (némileg ahhoz hasonlóan, ahogyan a későbbiekben az írásjelezés, tipikusan a kettőspont).² A változás nem felváltó jellegű volt, azaz eredeti idéző igenévi szerepe továbbra is fennmaradt. Ezt követően az elem a függő idézésbe is behatolt, a középmagyarban már kifejezetten gyakoriak az ilyen szerkezetek. A *mondván* második grammatikalizációs folyamata – amely az újabb magyar kortól figyelhető meg – éppen a függő idézésekből indult útjára.

Ennek a folyamatnak a kimenete egy a korábitól eltérő szerepű diskurzusjelölő: a *mondván* itt már nem az idézet jelenlétét jelzi, hanem bizonyos diskurzuspragmatikai többletfunkciókat valósít meg. Megfigyeléseim szerint a *mondván* mai használatát az a funkció uralja, amelyben indirekt megokolást jelez: az aktuális beszélő egy cselekvés okát úgy fogalmazza meg, hogy a cselekvő szavaira utal indokként. Az elem egyúttal tagmondatkapcsoló szerepet is visel. (Funkcióiról a továbbiakban részletesebben is lesz szó; l. 4.4.) Mindez a *mondván*

¹ Példaként négy elemet néztem meg a legutóbbi A-tól Z-ig terjedő kortárs szótárban, a két évtizede megjelent ÉKsz.²-ben. A *mond* címszó alatt a *mondván* nem található meg, szerepel viszont ugyanitt a *mondjuk*. A *hogyan úgy mondjam*-ot is meg lehet találni (az *úgy* címszó alatt), ahogyan az *úgymond*-ot is (az *úgy*-összetételénél, az *úgyhogy* címszó alatt); ez utóbbinak az értelmezése azonban több évtizeddel korábbi nyelvhasználatot tükröz.

² A kétféle funkcióról és a diskurzusjelölő szerep kialakulásáról l. Dömötör 2013, 2015.

hogyan kombinációra is igaznak látszik.³ Közelmúltból származó mondatokkal szemléltetve a jelenséget:

- (1) Beperelték az Apple-t, **mondván** rasszista az Apple Watch
(https://hvg.hu/tudomany/20230101_per_apple_watch_veroxigenszintmero_funkcio_rasszista_sotet_bor) (2023)⁴
- (2) Hazaküldtek a kisvárdai kórházból egy fiút, **mondván**, semmi baja
(<https://index.hu.belfold.2022/10/15>) (2022)
- (3) Moszkva elutasította a svájci helyszínt, **mondván, hogy** a szankciók bevezetésével Bern elvesztette semleges jellegét.
(<https://www.blikk.hu/politika/vilagpolitika/egyedul-allamok-oroszorszag-titkos-targyalasok/wgqp465>) (2022)

3. A dolgozat tárgya

A grammatikalizáció tényének megállapítása bizonyos okokból kételyt ébreszthet a kutatóban.⁵ A kétségek okai abból fakadhatnak, hogy a *mondván* (és a *mondván hogy*) grammatikalizációja az elem életrajzának ebben a második szakaszában sem felváltó jellegű: az elem(együttes) továbbra is használatos idéző funkcióban is. A (4) szerkezet függő, az (5) kapcsolt egyenes, a (6) pedig egyenes idézetet tartalmaz.

- (4) A férjem a zsebében kotorászott, **mondván**, ideadja a cigipénzét is, ha az enyém kevés.
(<https://vehir.hu/cikk/65035-deru-a-boruban-shoppingolas-politikai-beutessel>) (2022)
- (5) Én komolyan sajnálom azt a Fellegi Tamást, akit beküldtek ebbe a zsákutcába, **mondván hogy**: "Tamás, rohanjál! Rohanjál! Washingtonig, meg viszsza!" (MNSz2)
- (6) Mielőtt tehát könnyeden legyintenénk egyet, **mondván**, „ó, tudom, hogy ezek mindig kitalálnak valami hülyeséget”, én mégiscsak megállítanám kedves olvasómat (MNSz2)

³ A diskurzusjelölő *mondván* és *mondván hogy* változatáról, valamint az írásjelezési módokról l. lentebb.

⁴ Az internetről származó adatokat (ahol külön nem jelzem) 2023. január 27-én töltöttem le.

⁵ Egy korábbi tanulmányom kapcsán az egyik névtelen lektor is ezen az állásponton volt.

Az egymás mellett élő kétféle funkció és a szerepek rokon volta miatt – idézőkor egy másik szubjektum szavainak beépítése, indirekt megokolás esetén egy másik szubjektum szavaira való hivatkozás történik – az a nézet is megfogalmazódhat, hogy voltaképpen az (1)–(3) alatt bemutatott szerkezetek és a (4)–(6) alatti példák nem válnak el élesen egymástól, így nem indokolt grammatikalizációról beszélni. Alaki kapaszkodó sem kínálkozik a funkciók elkülönítésére: az archaikus határozói igenévi formáját megtartó *mondván* morfológiai köntöse – grammatikalizációtól és szerepektől függetlenül – állandó.

Az a jelenség, hogy az idézés és az abból továbbfejlődött szerepek között hártya vékonyságú, olykor vitatható határ húzódik, nem ismeretlen jelenség a témával foglalkozó kutatók előtt (vö. pl. Spronck–Casartelli 2021: 7, 14).⁶ A kételemek mindazonáltal komolyan veendőek.

A továbbiakban először az adatgyűjtésekből levonható tanulságok rövid bemutatása következik (4.1.–4.2.), majd a dolgozat lényegi részében egy a témára korábban nem alkalmazott módszer ismertetésére kerül sor: egy teszt eredményei segítenek betekintést nyújtani abba, miként értelmezik a nyelvhasználók 2022-ben a *mondván* (*hogy*) szerepét bizonyos szerkezet típusokban (4.3.). Mind az adatok vizsgálata, mind a tesztalanyok véleménye arról győz meg, hogy valóban tanúi vagyunk egy újabb grammatikalizációnak – a folyamat feltételezhető lépéseit a teszteredmények összefoglalása után mutatom be (4.4.).

4. A *mondván* legújabb szerepének megállapíthatósága

A fentebbieket összegezve tehát: a nyelvhasználati adatok alapján jól érzékelhető a *mondván* (*hogy*)-nak az a funkciója, amelyben az indirekt megokolást jelöli, ugyanakkor nem magától értetődő, hogy ezt újabb diskurzusjelölő-szerepként kell-e számontartanunk.

Milyen megfigyelések, vizsgálatok támaszthatják alá mégis, hogy az elem (1)–(3) adatokkal példázott szerepét egy újabb grammatikalizáció eredményének tartjuk, és ne pusztán idéző, hanem továbbfejlődött idéző használatként regisztráljuk? A kérdésre adandó válasz közvetett és közvetlen tényezők felvonultatása során körvonalazódik.

⁶ „qualifying the status of SAY:non-finite [...] in strict categorial terms, i.e. as either a lexical element or a complementiser/‘linking element’, may not always be possible, because this status varies between occurrences” (14); „each of [...] examples can still be interpreted as reported speech, so in this sense the function is less clearly grammaticalised (7).

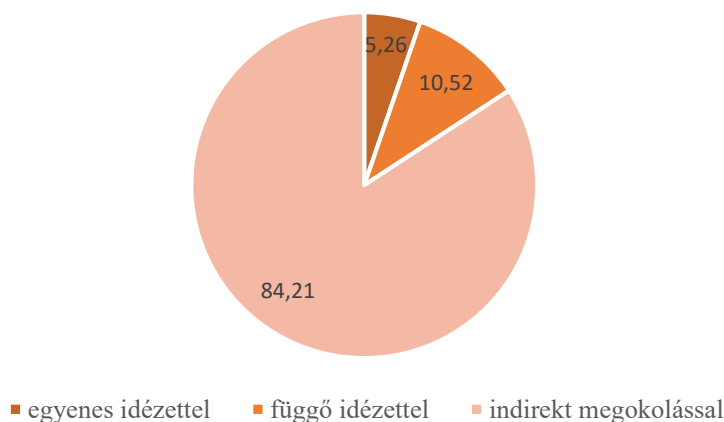
4.1. A szakirodalom tanúsága

Közvetett igazolásként merülhet fel, hiszen pusztán közelebbi-távolabbi analógiákat szolgálhat, hogy számos nyelvben leírtak olyan folyamatokat, amelyek során a mondást jelentő igék grammatikalizációjának kimenetében különböző oksági elemek szerepelnek. A jelen dolgozat bevezetőjében említett két áttekintésben is számos ilyen példa szerepel, de a megfelelő esetekről önálló leírás is olvasható több nyelvre, illetve nyelvcsaládra vonatkozóan (a szinitikus nyelvekben Chappell 2008: 50, 58–63; a tibeti-burmai nyelvekben Saxena 1988: 376, 379; a niger-kongói nyelvekben Lord 1993: 151–3, 209, 211; a lezgben: Haspelmath 1993: 190–1 stb.). A magyarról szólva, amikor a *mondván (hogy)* grammatikalizációs lehetőségeit és szerepeit vizsgáltam, szintén megpróbáltam elkülöníteni az idéző és az okadó funkciót (Dömötör 2013, 2015). Egy újabb tanulmány szerzői erre alapoztak, amikor a két említett kategória alapján végeztek regisztervizsgálatot (Dér–Csontos–Furkó 2020a–b).

4.2. Gyakorisági felmérés: a *mondván (hogy)* ma és a megelőző évszázadokban

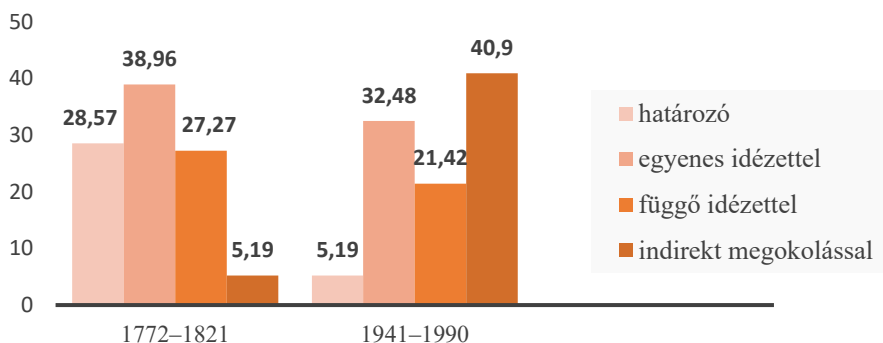
Közvetlenebb bizonyítékokat keresve érdemes a legszorosabban vett jelen idejű nyelvhasználathoz fordulni, és az eredményeket az elmúlt évszázadok statisztikai adatainak tükrében értelmezni. Grammatikalizációt még nem említve pusztán azt a kérdést vizsgáljuk meg, valóban kitapintható-e egy olyan elmozdulás, amelynek során az okadást tartalmazó megjelenések javára a pusztá idéző használatok visszaszorultak-visszaszorulnak.

A kortárs nyelvhasználatot a Google keresőből kigyűjtött adatok alapján figyeltem meg. Az első 120 olyan szerkezetet vizsgáltam, amelyek megfeleltek a célkitűzésnek: a legutóbbi években, 2019 és 2022 között keletkeztek (ezek zömmel – de nem kizárólag – sajtónyelvi megjelenések voltak), és sem gépi fordítású, sem ismétlődő mondatokat nem tartalmaztak. Az adatokat aszerint csoportosítottam, hogy a *mondván*, illetve a *mondván hogy* egyenes idézet, pusztá függő idézet vagy indirekt megokolás társaságában jelenik-e meg bennük. A százalékos megoszlást az 1. ábra jelzi. A diagram azt mutatja, hogy a kortárs adatoknak több mint négyötödére az indirekt megokolás a jellemző.

1. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek százalékos megoszlása a kortárs nyelvhasználatban (n=120, forrás: Google)

Ha megvizsgáljuk, milyen megoszlás jellemezte az előző korszakokat, a funkció egyenes vonalú előretörését (és a pusztá idéző szerep visszahúzódását) figyelhetjük meg. Korábban a Magyar történelmi szövegtárból vett anyagon néztem meg a *mondván (hogy)* funkcióinak gyakoriságát. A csoportokat a következők szerint vettem fel: az elem idézet nélküli határozó; egyenes idézettel áll; függő idézettel áll – az utóbbiban azonban kétfelé bontottam az adatokat aszerint, hogy tartalmaz-e megokolást a szerkezet vagy sem.

2. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek százalékos megoszlása két korábbi időbeli metszetben (100% = a *mondván* összes megjelenése az adott fél évszázadban, n=154–154, forrás: MTSz.)

Az újmagyar kor első fél évszázadának adatállományát tekintetem át, és ezzel megegyező számú adatot gyűjtöttem random módon az újabb magyar kor ugyanilyen hosszúságú időszakából is. A 2. ábrán a két-két jobb oldali oszlop mutatja a kétfelé bontott függő szerkezeteket. Ezek alapján megfigyelhető, hogy míg az első vizsgált korszakban csak közel egyhatodik tartalmazott indoklást, addig a második korszakban már közel kétharmaduk.

Az adatok egyértelműen mutatják, hogy a *mondván* (*hogy*) fokozatosan lefoglalódik az indirekt megokolás szerkezeteire. A tendencia még akkor is igaznak mutatkozik, ha két némileg torzító tényezővel is számolni kell az 1. és 2. ábra adatainak összevetésekor. Egyrészt figyelembe kell venni, hogy a mai adatok elsősorban a sajtónyelvből származnak, amely regiszterben a *mondván* különösen gyakorinak bizonyul az indirekt okadást tartalmazó szerkezetekben.⁷ Másrészt az is eredményezhet eltérést, hogy – különböző okokból – a történeti vizsgálatban az egyenes vagy függő idézés olykor eldönthetetlen eseteit a függő idézések alá soroltam be, míg a jelenkori adatok közé csak az egyértelműnek mutató szerkezeteket vettem fel.

4.2.1. Illusztráció

Az elem mai használata kiválóan példázható a(z internetes) sajtónyelv olyan adataival, amelyekben a cím – mint tömör változatot – a *mondván*-t tartalmazza, míg ezzel párhuzamban maga a szöveg a megokolás kifejezőképességének valamely másik változatával fogalmaz.⁸

- (7) [cím:] A szomszéd 4,5 méterrel beljebb tenné a kerítést, **mondván** lemérette [szöveg:] A jobboldali szomszédom 4,5 méterrel beljebb akarja tenni a kerítést, arra való hivatkozással, hogy Ő lemérette, és a területe kisebb, mint ami a tulajdoni lapon szerepel. (ingatlanmagazin.com) (2018)
- (8) [cím:] Nem emelik az árakat, **mondván** a vásárló úgysem tudná kifizetni [szöveg:] Igen sokan aggódnak az elmúlt időszak száraz, csapadékmentes időjárása miatt. A szolnoki piacon azonban nem szándékoznak emelni az áron a termelők, hiszen mint mondják: a vásárlók úgysem tudnának a jelenleginél többet fizetni. (2019)

⁷ A regiszterek különbségeiről vö. Dér–Csontos–Furkó 2020a–b.

⁸ A (7)–(10) alatti példákat – a tanulmányban szereplő többi adattól eltérően – 2022. február 10-én töltöttem le.

- (9) [cím:] Nem akarnak foglalkozni a dokik a depressziós nővel, **mondván:** túl csinos, hogy bármi baja legyen
[szöveg:] Elképesztő indokkal hárítanak az orvosok, amikor egy depresszióval és PTSD-vel küzdő fiatal nő kér segítséget tőlük. Szerintük aki ilyen ápolt és ilyen jól néz ki, annak garantáltan nincsen semmi komoly baja.
(<https://www.borsonline.hu/cimke/mentalis>) (2020)
- (10) [cím:] Másik börtönbe kerül Breivik, **mondván,** környezetváltoztatásra van szüksége
[szöveg:] A norvég hatóságok a régóta fontolgatott áthelyezést főleg azzal indokolták, hogy Breivik 2013 óta magánzárkában van a magas biztonsági fokozatú Telemark fegyintézetben, így „környezetváltoztatásra” van szüksége.
(<https://telex.hu/kulfold/3033/02/08anders-breivik-norveg-tomeggyilkos>) (2022)

4.3. Az okot kifejtő szerkezetek – tesztvizsgálat

a nyelvhasználói ítéletekről

A következőkben bemutatandó vizsgálat ismertetésekor még mindig nem okvetlenül szükséges grammatikalizációs folyamatot említeni – annál is kevésbé, mert itt a tesztalanyok nézőpontjái, nyelvhasználati megfigyelései a főszerep. Az adatközlők azt a feladatot kapták egy tesztben, hogy ítéljenek meg és értelmezzenek bizonyos mondatszerkezeteket. A célom az volt, hogy képet kapjak a *mondván* és a *mondván hogy* elemek státuszáról: a kanonikus oksági kötőszókkal való összevetésben hogyan vélekednek róluk a nyelvhasználók.

4.3.1. A tesztről, az adatközlőkről és az adatszámokról

Az adatközlők vaktesztet végeztek: semmilyen információ nem utalt arra, hogy valójában a *mondván*-nal és a *mondván hogy*-gyal kapcsolatos intuícióikra fut ki a kérdéssor. A tesztalanyok kiválasztásának szempontjai a következők voltak: legyenek felnőtt anyanyelvi beszélők, fedjék le a generációs paletta nagy részét (kb. 20 és 85 éves kor között),⁹ és képviseljének minél többféle foglalkozást (kivéve: nyelvészet és újságírás; az előbbi nyilvánvaló okokból, az utóbbi pedig amiatt,

⁹ Az egyetemi korosztály megszólításában Németh Miklós és Sinkovics Balázs volt segítségemre, akiknek a közvetítésével hozzávetőleg másfél tucat tesztalanyt sikerült bevonnai a vizsgálatba – ezúton is köszönöm kollégáim közreműködését.

mert a *mondván*-t, mint ahogy már szó volt róla, a sajtónyelv különösen kedveli).¹⁰ Tisztában voltam azzal, hogy az idő rövidségére való tekintettel nincs módom annyi tesztet kitöltetni, amennyi a magyar nyelvű beszélőközösséget statisztikailag is reprezentálhatná. Így azt a célt tűztem ki, hogy hozzávetőleg 60–80 adatközlőt gyűjtök össze, bízva benne, hogy egy ekkora csoport arra mindenesetre alkalmas, hogy a várhatóan sokszínű válaszok segítségemre legyenek a *mondván* (*hogy*) mai státusának megragadásához. Végül 69 tesztalany töltötte ki (teljesen vagy némileg hiányosan) a feladatsort.

Névtelenséget kérve csak annyit bocsátottam előre, hogy a tesztben szóhasználati és ehhez kapcsolódóan jelentésbeli kérdésekről szeretnék véleményt, értelmezést kapni – nincsenek tehát „jó” és „rossz” válaszok; a cél éppen a beszélői sokféleség felmérése.

A teszt mondatai elolvashatók a jelen dolgozat függelékében, így itt csak a főbb jellemzőinek bemutatása következik. Az anyag párhuzamos mondatstruktúrákból épült fel: az adatközlők 9 csoportban összesen 46 mondattal találkoztak. Egy-egy csoport mondatai a második tagmondat bevezetésének kivételével teljesen azonosak voltak. A második tagmondat bevezetését a következő lehetőségek képviselték: *mert*, *merthogy*, *mivel*, *mivelhogy*, *mondván*, *mondván hogy*, *hiszen*, *ugyanis*. A lehetőségek száma, választéka mondatcsoportonként variálódott.

A mondatcsoportok háromféle adatgyűjtési, adatértékelési szintet képviseltek. Az első három csoportban nem fordult elő a *mondván* (*hogy*) – ezek tehát nem kerültek be a későbbi vizsgálatba; szerepük pusztán a ráhangolás, illetve a teszt központi elemének, az adatgyűjtés valódi céljának elmaszkolása volt. A következő két mondatcsoportban olyan szerkezetekben állt a *mondván* (*hogy*), amelyekben – megelőző adatgyűjtéseim alapján – szokatlanabb az előfordulása: az első tagmondat állítmánya jelen idejű, alanya pedig nem E/3 vagy T/3. Ezeknél az adatoknál (3 db) tehát jelentősebb mértékű elutasítottságra lehetett számítani. Az utolsó négy mondatcsoportban a *mondván* (*hogy*) a megszokásosabb, tipikusnak mondható szerkezeteiben állt: az első tagmondat állítmánya múlt idejű, és alanya E/3 vagy T/3. Azt lehetett várni, hogy az itt szereplő adatoknak (7 db) az előbbieknél jóval nagyobb lesz az elfogadottsága.

¹⁰ A foglalkozásbeli változatosság az elvárhatónál szűkebb körű lett: bár sokfajta szakmából érkeztek az adatközlők, mindegyikük (humán vagy reál) értelmiségi, illetve ehhez közel álló hivatásokat képviselt.

Minden mondatsor alatt a következő kérdések és válaszlehetőségek álltak:

I. Van(nak)-e a fentebbi szerkezetek között olyan(ok), amely(ek)ben problémásnak tartja a megfogalmazást?

1. Nincs, mindegyik rendben van.
2. Igen, a következő(k):

II. A jól megformáltként vélt mondatokat teljesen rokon értelműnek tartja egymással?

1. Igen.
2. Nem, van(nak), amely(ek)ben az indoklás jelentése némileg eltérő; ez(ek) a következő(k):
.....
3. Ha valamelyike(ke)t eltérő jelentésűnek minősítette: miben érzi benne/bennük az eltérést?
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....¹¹

A mondatsorok között szereplő tízféle *mondván (hogy)*-os szerkezet elfogadottságáról/elutasíthatóságáról összesen 686 adat keletkezett (I. kérdéscsoport). Az elfogadó döntések körében pedig 450 válasz érkezett a szerkezetek tartalmi értékeléséről, funkciójáról (II. kérdéscsoport).

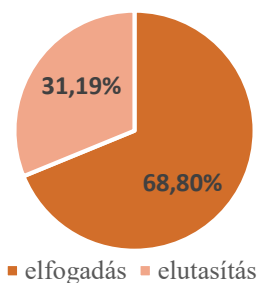
4.3.2. A teszt eredményei

A teszt eredményeinek bemutatása a két fentebbi kérdéscsoport szerint történik, amelyek után először a *mondván* és a *mondván hogy* használatának összevetése, majd rövid áttekintés következik.

¹¹ A II. kérdéscsoportban benne rejtőzhet két torzító tényező. Egyrészt az adatközlők számára talán csábító lehet (mert kevesebb munkával jár) az 1. választ jelölni. Másrészt a 3. pontot az adatközlő esetleg kényszerítő tényezőnek véli, hogy az első döntési helyzetben a második lehetőséget válassza. Mivel azonban ezek éppen ellentétes késztetések, bízni lehet benne, hogy összességükben nagyobb torzítást nem eredményeznek.

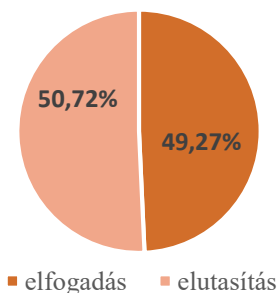
4.3.2.1. I. kérdéscsoport: elfogadás/elutasítás

Az összes döntési helyzetben az elfogadó és elutasító válaszok aránya bő kétharmad: szűk egyharmad lett (3. ábra). Ez az arány tehát azt tükrözi, miként vélekedett a 69 tesztalany mind a tíz *mondván*-t és *mondván hogy*-ot tartalmazó szerkezetéről (mínusz a kihagyott válaszok). A kérdés és a válaszlehetőségek megfogalmazásában szándékosan nem szerepelt arra való utalás, hogy a tesztalanyoknak aktív nyelvhasználóként vagy pedig pusztán befogadóként kell-e véleményyt formálniuk – rájuk volt bízva, minek alapján hozzák meg ítéletüket.

3. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek elfogadottsága/elutasítottsága a teszt összes érintett mondatában (n=686)

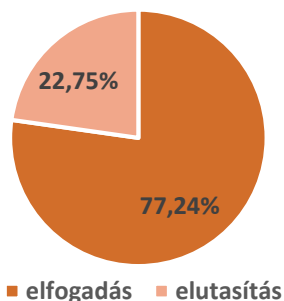
A következő diagram (4. ábra) azt jelzi, mi volt az adatközlők véleménye arról a három mondatról, amelyekben a *mondván (hogy)* szokatlan(abb) szerkezetekben fordult elő (az első tagmondat jelen idejű állítmányával, nem E/3 vagy T/3 alanyával). A várakozásnak megfelelően itt viszonylag nagy volt az elutasítottság, de meglepő módon a döntési helyzeteknek csaknem a felében itt is elfogadó válaszok érkeztek.¹²

4. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek elfogadottsága/elutasítottsága a szokatlanabb használatokban (n=207)

¹² Az arányok bemutatása ebben az esetben nem igényelne grafikus ábrázolást, ugyanakkor mindenképpen azt szerettem volna, hogy az eredményre a többivel azonos figyelem háruljon.

Ez a legsokatmondóbb adatpár ebben a kérdéscsoportban. Azt mutatja, miként vélekedtek az adatközlők arról a hét szerkezetéről, amelyekben a *mondván* a legszokásosabb módon fordult elő (az első tagmondat múlt idejű állítmányával, E/3 vagy T/3 alanyával). A 479 ténylegesen megválaszolt döntési helyzet több mint háromnegyedében elfogadó válasz született (5. ábra). Ez arra vall, hogy a tesztalanyok túlnyomó többsége a *mondván*-t vagy a *mondván hogy*-ot éppen olyan alkalmasnak találja a második tagmondat bevezetésére – a megfelelő grammatikai-pragmatikai körülmények között –, mint például a *mert*-et és a *merthogy*-ot, vagy a *mivel*-t és a *mivelhogy*-ot.

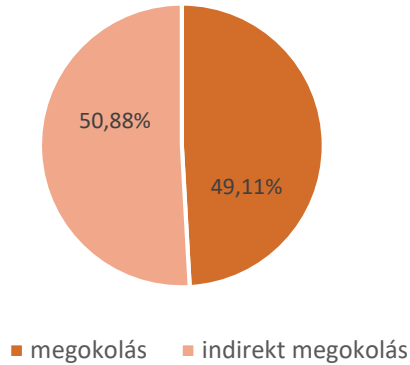
5. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek elfogadottsága/elutasítottsága a tipikus használatokban (n=479)

4.3.2.2. II. kérdéscsoport: a *mondván (hogy)* funkciója

A 3. ábrán látott adatok alapján az összes döntési helyzet 68,8%-ában, azaz 472 esetben érkezett a *mondván (hogy)* használatát elfogadó válasz. Ezekre a jól formálnak tartott mondatokra vonatkozott a következő kérdéscsoport, amely a *mondván (hogy)* szerepének értékelését célozta meg: szerkezeteik és az oki kötőszós szerkezetek teljes szinonimitására vagy részbeni eltérésre kérdezett rá, illetve a (lehetséges) eltérés mibenlétét firtatta. (Pontosabban: adatfeldolgozáskor ezeket a válaszokat kellett kiszűrni az összesfajta szerkezet értékelésére vonatkozó feleletek közül.)

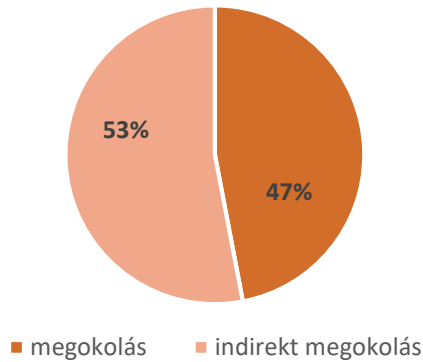
A 450 ténylegesen beérkezett válasz meglepő eredményt hozott (6. ábra). A döntéshelyzeteknek hozzávetőleg a felében úgy találták az adatközlők: a *mondván (hogy)*-gyal bevezetett tagmondatok az oki kötőszós tagmondatokkal teljesen szinonim szerkezeteket képeznek, azaz a *mondván (hogy)* funkciója lefedi például a *mert(hogy)* és a *mivel(hogy)* funkcióját. Vagyis a válaszoknak csak körülbelül a felében szerepelt, hogy a tesztalanyok a *mondván* és a *mondván hogy* szerkezete-

iben a pusztán megokoláshoz képest többletjelentést is érzékelnek. Az eltérés mi-
benlétét különféleképpen fogalmazták meg, de a vélekedések java része (a teszt-
ben természetesen sehol nem szereplő) indirekt megokolás terminusát járta körül.

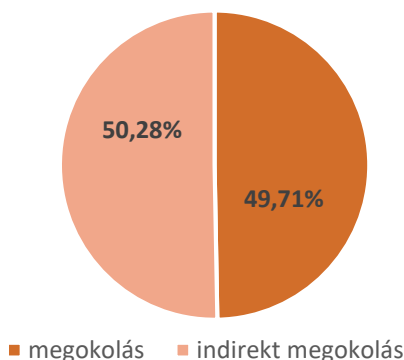
6. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek teljes szinonimitása/többletjelentése a teszt összes érintett mondatára vonatkozóan (n=450)

Ennél a vizsgálatnál a kétfelé bontás – szokatlanabb, illetve tipikusabb használata-
tokra – jelentéktelen eltéréseket mutatott (7. és 8. ábra).¹³

7. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek teljes szinonimitása/többlet-
jelentése a szokatlanabb használatokban (n=100)

¹³ A 6. és 8. ábrával kapcsolatban l. a 12. lábjegyzetet.

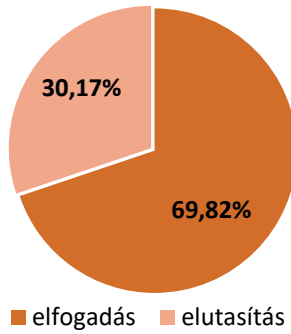
8. ábra. A *mondván (hogy)*-ot tartalmazó szerkezetek teljes szinonimitása/többletjelentése a tipikus használatokban (n=350)

Azok az adatközlői válaszok, amelyek a többletjelentés tetten éréséről tanúskodtak, a következő jellemző megközelítéseket mutatták. Voltak, amelyek pusztán a megokolás eltérő jellegére hívták fel a figyelmet („nem klasszikus indoklás”, „nem általános értelemben vett indoklás”). A legtöbb válasz a *mondván*-nal bevezetett tagmondat indirekt jellegét emelte ki („nem közvetlen indoklás”, „véleményes ok”, „ok, hivatkozással”, „nem pusztán ok-okozat, van benne egy másik fél”, „az alany véleménye”, „az alany állítása, nem általában vett ok-okozati viszony”, „a beszélő kifejezi, hogy külső láncszemet iktat az oksági láncba”, stb.). Számos olyan válasz is született – igen sokféle megfogalmazásban, különböző fokozatokat érzékelve –, hogy a megnyilatkozó így vagy úgy elhatárolódik a *mondván*-nal bevezetett tagmondatban leírtaktól („nem objektív okot ad meg”, „az állítás tartalma szubjektívebb”, „a beszélő távolságot tart”, „a beszélő nem feltétlenül ért egyet”, „az állítás igazságtartalmát nem tudjuk”, „az állítás nem biztos, hogy tény”, „a beszélő véleménye más”, „a beszélő az állítást nem tekinti ténynek”, „a beszélő vitatja az állítást”, „a beszélő ellenvéleményt sugall”, „a beszélő elhatárolódik az állítás valóságtartalmától”, „az állítás valótlanságot sejtet”, „az állítás hamis”).

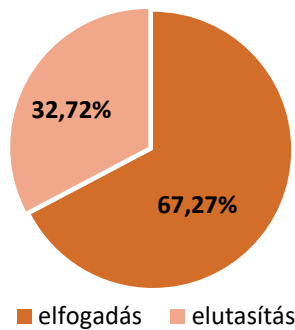
4.3.2.3. *Mondván és mondván hogy*

Az eddigi megállapítások együttesen vonatkoztak a pusztán *mondván*-t és a *mondván hogy*-ot tartalmazó szerkezetekre. A teszt eredményeinek értékelése jó alkalom arra, hogy a kétféle megoldásra vonatkozó adatokat külön-külön is szemügyre vegyük.

Az elfogadás/elutasítás kérdésének arányai a kétféle szerkezetben alig különböznek egymástól (9–10. ábra), s így az összképtől is alig térnek el (vö. 3. ábra).

9. ábra. A *mondván*-t tartalmazó szerkezetek elfogadottsága/elutasítottsága a teszt összes érintett mondatában (n=411)

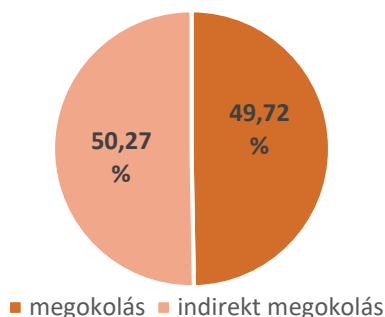

10. ábra. A *mondván hogy*-ot tartalmazó szerkezetek elfogadottsága/elutasítottsága a teszt összes érintett mondatában (n=275)

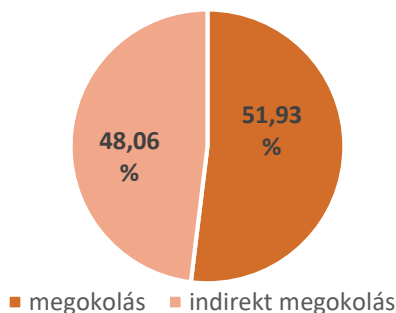
Az összesítés azonban elfedi, hogy a kétféle változatra kapott válaszok nem feltétlenül „mozognak együtt” az egyes adatközlők esetében. Ez jól megfigyelhető abban a négy mondatcsoportban, amelyben a *mondván* és a *mondván hogy* is szerepelt a lehetőségek között. Az összes adatközlőre számolva ez 276 döntéshelyzetet jelentett, ebből az esetek négyötödében (79,71%-ban) vagy mindkét változat elfogadtatott, vagy egyik sem, de az egészen kivételes volt, hogy egy-egy adatközlő mind a négyféle mondatpárhuzamnál ugyanúgy döntsön. Az esetek egyötödében (20,28%-ban) a két változat közül csak az egyik nyert elfogadást, többször a *mondván* (11,95%), és ritkábban a *mondván hogy* (8,33%). Mivel voltak adatközlők, akik megindokolták az elutasításaik okát (noha ez nem szerepelt a kérdések között), így még hangsúlyosabban kifejezésre juthattak az egymással szemben álló ítéletek. Olykor előfordult a *hogy* meglétére/hiányára vonatkozó megjegyzés („felesleges a *hogy*” / „hiányzik a *hogy*”), akár a tesztalanyok közötti különbség-

ként, de akár ugyanazon tesztalanyok a különböző mondatpárhuzamokról alkotott eltérő véleményeként is. Mindez azt jelzi, hogy a tesztalanyok az elfogadásban/elutasításban jellemzően az adott mondatra vonatkozó egyedi intuíciójukat fogalmazták meg, és – szerencsés módon – nem próbálták meg elveket erőltetni a válaszaikra.

A *mondván* és a *mondván hogy* esetleges funkcionális különbségeit először szintén az adatok összességén néztem meg, és azt tapasztaltam, hogy az eredmények szinte pontosan egybevágnak a 6. diagramon ábrázolt összképpel. Így ígéretesebbnek tűnt inkább a párhuzamos megjelenésekre koncentrálni. A négy érintett mondatcsoportból (l. a Függelékben: 4., 6., 7., 8.) az adatközlők által elfogadhatónak ítélt mondatok képezték az itt vizsgálandó adatmennyiséget (mínusz a kitöltetlen válaszhelyek száma). A négy csoportból ugyanilyen feltételekkel kiszűrt *mondván*-os szerkezetek mennyisége közel hasonló volt. A funkcióra vonatkozó válaszokban ebben az esetben is csak kis különbségek mutatkoztak (11–12. ábra).¹⁴

11. ábra. A *mondván*-t tartalmazó szerkezetek teljes szinonimitása/többletjelentése a *mondván hogy*-gyal párhuzamos mondatokban (n=183)

12. ábra. A *mondván hogy*-ot tartalmazó szerkezetek teljes szinonimitása/többletjelentése a *mondván*-nal párhuzamos mondatokban (n=181)

¹⁴ Az ábrákkal kapcsolatban l. a 12. lábjegyzetet.

A *mondván* és a *mondván hogy* szerkezeteinek értelmezésében mutatkozó hasonló arányok arra vallanak, hogy a *hogy* kötőszó jelenlétéből vagy jelen nem létéből adódó formai különbséget az adatközlők általában nem érezték vízvázalstónak a tartalom megragadásakor.

4.3.2.4. A tesztből levonható tanulságok

A teszteredmények arról árulkodnak, hogy a tesztalanyok körében a *mondván* (*hogy*) szerkezeteinek elfogadottsága – a prototipikus okadó, magyarázó tagmondatokkal egy sorba állítva – nagy, de nem teljes körű, és jelentősen függ attól is, hogy a tipikus vagy a szokatlan(abb) megjelenéseket mintázza-e az adott példa.

A szerkezetek funkciójának megítélésekor a fele-fele arány közelében mozognak a megokolást, illetve az indirekt megokolást megfogalmazó válaszok. Ez az eredmény a vártnál jóval erősebben támogatja, hogy a *mondván* (*hogy*) használatát az oksági mondatkapcsolatokkal hozzuk összefüggésbe, hiszen arról tanúskodik: a válaszadók az elem(együttes)t nemhogy az indirekt megokolás kötőelemeként ismerik el, hanem még arra is hajlanak, hogy a prototipikus okadó, magyarázó kötőszókkal teljesen egyező funkciót tulajdonítsanak neki.

A *mondván* és a *mondván hogy* értékelése között mutatkozó csekély eltérés alapján a két változat az adatközlők értelmezésében többnyire helyettesíthető egymással.

4.4. A grammatikalizáció – és eredménye

A grammatikalizációs folyamat felvázolásához a 2. fejezethez kanyarodunk vissza. A változás hátterében az egyenes idézésből a függő idézésbe áttejedő használat és az ebben bekövetkező újraelemzés áll. Az elem korábbi diskurzusjelölő szerepe az új környezetében jelentőségét veszítette, hiszen a függő idézésben nincs beszélőváltás, aminek jelzésére eredetileg szolgált. Emiatt a két tagmondat határára álló elem funkciója körvonalazatlanná vált, és a *mondván* újraelemződött. (A folyamat feltételét a főmondatvégi pozíció és a jellemzően mondatrészi bővítésmény nélküliség teremtette meg.)

Eszerint tehát az újraelemzés bemenete és kimenete a következő:

[cselekvés + *mondván*] – függő idézet →
cselekvés – [*mondván* + függő indoklás]

Az újraelemzéshez inferenciarögzülés járul: a függő idézetet tartalmazó szerkezetben gyakran megvalósuló oksági viszonyt a nyelvhasználók idővel a *mondván* elem kitételéhez társítják. Mindennek során a *mondván* indirekt megokolást jelző

diskurzusjelölővé grammatikalizálódik, amely egyúttal a két tagmondat közötti kapcsolat biztosításában is szerepet játszik. (Elhagyásával a mondat agrammatikussá válik). A folyamat – ahogyan arról már korábban is volt szó – nem tartozik a legerősebb grammatikalizációs fokot képviselő, felváltó jellegű változások közé (vö. a 3. fejezetben látott 4., 5., 6. példával).

Első megközelítésben úgy vélhetjük: a *mondván* (*hogy*) használata ahhoz a feltételhez kötött, hogy legyen beszédtevékenységre képes alany a főmondatban. Ugyanakkor – mint a lentebbi adatok is mutatják – olyan szerkezetekben is találkozhatunk vele, amelyekben nincs megnyilatkozásra (egyáltalán: kognitív tevékenységre) képes szubjektum (11–13). Az ilyen adatok az inferenciarögzülés tényét a *mondván* szemantikai fakulásával is megtámogatják. A jelenségre az egyik példapár esetében a tesztválaszok is bizonyoságul szolgáltak: az adatközlők a beszédtevékenységre képes alany nélküli szerkezeteket (1. a Függelékben: 8. E, H) hasonló részesedéssel tartották elfogadhatónak, mint ahol ez a tényező nem állt fenn.

- (11) Már eleve az is elegendő, hogy szombatra esik, **mondván** az a nap szabad
<https://szabadriport.wordpress.com/2012/02/10/a-szombat-esti-diszko-a-boszorkanyszombat-modern-lekepezese/> (2012)
- (12) Néha elszomorodom, mert látom, hogy a talajvédelem ismét lekerült a napi-rendről, **mondván**, drága (MNSz2)
- (13) Lehet az OTU-t [operational taxonomic unit] kényszeríteni a frissítésre? Magától nem csinál semmit, **mondván hogy** nincs újabb szoftver. (MNSz2)

A *mondván* *hogy* kombinációban a *hogy* függő idézetet tartalmazó szerkezet „hagyatéka”. A függő idézet a magyarban a *hogy* kötőszóval és nélküle is grammatikus; ez a kettősség él tovább a *mondván* és a *mondván hogy* szerkezetében is. Ez a struktúra nem éri el a fentebbi szerkezet grammatikalizáltságának fokát sem: bár az inferenciarögzülés ugyanúgy fennáll, a szerkezetre nem illeszthető rá egy az egyben az újraelemzés fent felvázolt sémája. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni: a *hogy* itt „már nem a grammatikai függést jelöli, hanem [a két szó együttállása] egy formai variánsa a vele azonos funkcióban használatos *mondván* diskurzusjelölőnek” (Dér–Csontos–Furkó 2020a–b: 163). A nyelvhasználó számára nem is feltétlenül mutatkozik különbség a kétféle lehetőség között; az oki kötőszók *hogy*-gyal alkotott változatai (*merthogy*, *mivelhogy*) – amelyek helyesírásukkal mára már a fűziót igazolják vissza – analógiát kínálhatnak ebben. Az írásjelezés változatos (ahogyan a puszta *mondván* esetében is): szerepelhet vessző,

esetleg kettőspont vagy semmi. (Írásjelhasználati statisztika: Dér–Csontos–Furkó 2020a–b: 160–2.) A *hog*y előtt a nyelvhasználók többnyire kiteszik a vesszőt, ami egyrészt jelezheti a tagmondat státusát (’valahol a függő idézet és az indirekt okadás skáláján’), és lehet helyesírási konzervativizmus is. Valójában a szünettartás vizsgálata szolgálhatna értékes információkkal, erre azonban a spontán (és így nem egzakt) megfigyelésen túlmenően egyelőre nincs lehetőség.

5. Összegzés

A tanulmány abból indult ki, hogy bár a nyelvhasználati adatok alapján jól érzékelhető a *mondván* (*hog*y)-nak az indirekt megokolást jelölő funkciója, mégsem magától értetődő, hogy újabb diskurzusjelölő-szerepről van-e szó. Sorra vette, milyen megfigyelések, vizsgálati eredmények támaszthatják alá, hogy az elem-(együttes)t ne csak pusztán idéző, hanem továbbfejlődött idéző használatként is számontartsuk.

A középpontban a *mondván* (és a *mondván hog*y) mai nyelvhasználati státusát vizsgáló teszt bemutatása állt. Az eredményekből levonható tanulságok meg-támogatták a szerző korábbi kutatásainak megállapításait: a válaszok arra vallot-tak, hogy egy előrehaladottnak mutakozó nyelvi változásnak vagyunk tanúi.

További vizsgálatot érdemelne a *mondván* és a *mondván hog*y változatok részletes összehasonlítása, valamint – szóbeli gigakorpusz elérhetősége esetén – a *mondván*-t megelőző vagy követő szünettartás arányainak feltérképezése, amely-nek döntő jelentősége lehetne az újraelemzésen alapuló változás aktuális státusá-nak megítélésében.

Függelék: a teszt mondatsorai

1.

- A Jól eláztunk, mert nem vittünk esernyőt.
- B Jól eláztunk, mivel nem vittünk esernyőt.
- C Jól eláztunk, merthogy nem vittünk esernyőt.
- D Jól eláztunk, mivelhogy nem vittünk esernyőt.

2.

- A Ma elestem a biciklimmel, mert elengedtem a kormányt.
- B Ma elestem a biciklimmel, mivelhogy elengedtem a kormányt.
- C Ma elestem a biciklimmel, mivel elengedtem a kormányt.
- D Ma elestem a biciklimmel, hiszen elengedtem a kormányt.

3.

- A Nagyon elfáradtam, ugyanis ma tíz órát dolgoztam.
- B Nagyon elfáradtam, mivel ma tíz órát dolgoztam.
- C Nagyon elfáradtam, merthogy ma tíz órát dolgoztam.
- D Nagyon elfáradtam, mert ma tíz órát dolgoztam.

4.

- A Nem viszünk esernyőt, mert most nem esik.
- B Nem viszünk esernyőt, merthogy most nem esik.
- C Nem viszünk esernyőt, mivel most nem esik.
- D Nem viszünk esernyőt, mivelhogymost nem esik.
- E Nem viszünk esernyőt, mondván most nem esik.
- F Nem viszünk esernyőt, mondván hogymost nem esik.

5.

- A Bármikor el merem engedni a biciklim kormányát, hiszen nem szoktam elesni.
- B Bármikor el merem engedni a biciklim kormányát, mondván nem szoktam elesni.
- C Bármikor el merem engedni a biciklim kormányát, ugyanis nem szoktam elesni.

6.

- A Szegény fiút kinevették, ugyanis furcsa dolgokat beszélt.
- B Szegény fiút kinevették, mivelhogymost furcsa dolgokat beszélt.
- C Szegény fiút kinevették, merthogymost furcsa dolgokat beszélt.
- D Szegény fiút kinevették, mondván furcsa dolgokat beszélt.
- E Szegény fiút kinevették, mivel furcsa dolgokat beszélt.
- F Szegény fiút kinevették, mondván hogymost furcsa dolgokat beszélt.
- G Szegény fiút kinevették, mert furcsa dolgokat beszélt.
- H Szegény fiút kinevették, hiszen furcsa dolgokat beszélt.

7.

- A Mindkét csatorna lekeverte a politikus műsorát, mert folyamatosan hazudozott.
- B Mindkét csatorna lekeverte a politikus műsorát, merthogy folyamatosan hazudozott.
- C Mindkét csatorna lekeverte a politikus műsorát, mondván folyamatosan hazudozott.
- D Mindkét csatorna lekeverte a politikus műsorát, mondván hogymost folyamatosan hazudozott.
- E Mindkét csatorna lekeverte a politikus műsorát, mivel folyamatosan hazudozott.
- F Mindkét csatorna lekeverte a politikus műsorát, mivelhogymost folyamatosan hazudozott.

8.

- A A park felújítása megint lekerült a napirendről, mivel túl költséges a beruházás.
- B A park felújítása megint lekerült a napirendről, merthogy túl költséges a beruházás.
- C A park felújítása megint lekerült a napirendről, ugyanis túl költséges a beruházás.

- D A park felújítása megint lekerült a napirendről, mivelhogy túl költséges a beruházás.
- E A park felújítása megint lekerült a napirendről, mondván túl költséges a beruházás.
- F A park felújítása megint lekerült a napirendről, hiszen túl költséges a beruházás.
- G A park felújítása megint lekerült a napirendről, mert túl költséges a beruházás.
- H A park felújítása megint lekerült a napirendről, mondván hogy túl költséges a beruházás.

9.

- A A 60-as években betiltották a dzsesszt, hiszen az a rothadó kapitalizmus terméke.
- B A 60-as években betiltották a dzsesszt, mondván az a rothadó kapitalizmus terméke.
- C A 60-as években betiltották a dzsesszt, ugyanis az a rothadó kapitalizmus terméke.

Felhasznált korpuszok

MNSz2. = Magyar Nemzeti Szövegtár 2. Leírása: Oravecz, Csaba–Váradi, Tamás–Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. *Proceedings of LREC 2014*. 1719–23.

MTSz. = Magyar Történeti Szövegtár (a Magyar Nyelv Nagyszótárának korpusza).

Hivatkozások

- Chappell, Hilary 2008. Variation in the grammaticalization of complementizers from *verba dicendi* in Sinitic languages. *Linguistic Typology* 12: 45–98.
- Dér Csilla Ilona–Csontos Nóra–Furkó Péter 2020a–b. A *mondván* diskurzusjelölő variációs pragmatikai elemzése. 1–2. rész. *Magyar Nyelv* 116: 40–8, 156–65.
- Dömötör Adrienne 2013. Idéző szerkezetből diskurzusjelölő elem: a *mondván* szerepei és története. In: Csepregi Márta–Kubinyi Kata–Jari Sivonen (szerk.): *Grammatika és kontextus. Új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III*. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. 20–30.
- Dömötör Adrienne 2015. A *mondván* és az *úgymond*: diskurzusjelölő elemek keletkezése idéző szerkezetekből. *Magyar Nyelv* 111: 21–37.
- Harris, Alice C.–Campbell, Lyle 1995. *Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Haspelmath, Martin 1993. *A grammar of Lezgian*. De Gruyter. Berlin–New York.
- Kuteva, Tania–Heine, Bernd–Hong, Bo–Long, Haiping–Narrog, Heiko–Rhee, Seongha 2019. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Lord, Carol 1993. *Historical Change in Serial Verb Constructions*. John Benjamins. Amsterdam.

Saxena, Anju 1988. On syntactic convergence: the case of the verb ‘say’ in Tibeto-Burman. In: Axmaker, Shelley–Jaisser, Annie–Singmaster, Helen (szerk.): *Proceedings of the Fourteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley Linguistics Society. Berkeley. 375–88.

Spronck, Stef–Casartelli, Daniela 2021. In a manner of speaking: How reported speech may have shaped grammar. *Frontiers in Communication* 6: 1–22. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fcomm.2021.624486/full>

Dömötör Adrienne

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

domotor.adrienne@nytud.hun-ren.hu

Történeti magánéleti apróságok

Fejes László

„Csak a Nyelvecskéjít nézem,
mindgyárt megh mondgya az nékem”

1. Bevezetés*

A cím arra utal, hogy a kutatást a Történeti magánéleti korpusz (Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018) alapján végeztem, és a korpuszban a kicsinyítő képzős alakokat vizsgáltam, ezek közül is elsősorban a *-kA*, *-cskA* képzőkre koncentráltam.¹ A korpusz 16–18. századi magánleveleket és perjegyzőkönyveket tartalmaz. A címben szereplő *apróság* a kicsinyítésen kívül a dolgozat szerény célkitűzéseire is utal. A dolgozat inkább csak az anyag áttekintését, nem egy konkrét tudományos kérdés megválaszolását szolgálja. Ugyanakkor két olyan kérdést is megfogalmaztam magamnak, melyre választ kerestem, illetve megfigyelésem alapján egy korábban nem hangsúlyozott jelenség megléte mellett szeretnék érvelni.

1. Van-e nyoma a szláv hatásnak? A magyar nyelvtörténeti kutatások jelenlegi álláspontja szerint a *-kA*, *-cskA* képzők képzőhalmazával keletkeztek: korábban a *-cs*, a *-k* és az *-A* (*-Ó*, *-i*) egyaránt önálló kicsinyítő képzők voltak, ezek egymáshoz tapadásával új képzők keletkeztek, miközben az egyszerű képzők visszaszorultak (Szegfű 1991: 242–4; 1992: 303–6). Ugyanakkor feltűnő, hogy a *-ka*, *-cska* képzőalakok formailag igen közel állnak a szláv nyelvekben használt

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakronia* 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 97–127.

* A tanulmány a Rebrus Péter vezette NKFI 139271 *A paradigmászerkezet szerepe a magyar fonológiában és alaktanban nyelvtipológiai szempontból* című pályázat keretében készült. Köszönöm a cikk anonim lektorainak észrevételeiket, melyekkel jelentősen hozzájárultak a cikk jelenlegi formájához.

¹ A többi képzőre nem találtam figyelemre méltó mennyiségű példát. Az *-ikÓ* például egyedül csak a *házikóban* fordul elő, abban is csak egyszer. A *-kÓ* csak a *szánkó* formában jelenik meg (továbbá tulajdonnevekben). A *-cs*-re a *kövecs* az egyetlen példa a *-csA*-ra pedig a *gyermekcse* és a *szemcse*. A *-d* képző már csak a *kisded*, *kicsinyded*, *rövided*, *gyermekded*, *kerekded*, *előd* formákban, illetve az önállósult *ded* alakban lelhető fel – érdekes módon ezek mellett a *-(d)ad* forma nem bukkan fel. Ez az eredmény összhangban van a szakirodalom azon megállapításával, hogy az ősmagyar kor végére ezek kiszorultak a produktív használatból (Szegfű 1991: 242–4; Szegfű 1992: 271–2).

kicsinyítő képzőkhöz. Tekintettel a szláv nyelveknek a magyarra való erős hatására, kézenfekvőnek tűnik, hogy ezen képzők kialakulásához a szláv hatás is hozzájárulhatott. A kérdés az, hogy utal-e bármi is az adatainkban arra, hogy a képzők kialakulásakor vagy megerősödésekor szláv hatással is számolnunk kell. Ennek legkézenfekvőbb jele lenne, ha olyan szópárokat találnánk, melyekben mind az alapszó, mind a kicsinyített változata a szlávból való kölcsönzéssel magyarázható. Ugyanakkor számolhatunk a kicsinyítő képző direkt kölcsönzésével is (vö. Seifart 2015), különös tekintettel arra, hogy a magyar nyelv történetének utóbbi bő ezer éve során folyamatos volt a szlávssággal való érintkezés, mely helyi szinteken két-nyelvűséget is eredményezett. Ugyanakkor kicsinyítő képző direkt kölcsönzésére nincs példa: Seifart (2015: 523) ugyan utal Bakker és Hekking 2012-es munkájára, mely a kecsuában többek között a spanyol *-ito/-ita* átvételét is vizsgálja, ugyanakkor Bakker–Hekking (2012: 201–4, 215) megállapításai arra utalnak, hogy indirekt kölcsönzésről lehet inkább szó.

2. Miben különbözik a 16–18. század kicsinyítése a maitól? A 16–18. századi dokumentumok a mai olvasó számára nem könnyen érthetők, még akkor sem, ha eltekintünk a helyesírásbeli különbségektől, és nyelvtörténetileg tájékozott olvasót feltételezünk. Ez csak részben magyarázható lexikális vagy lexikoszemantikai különbségekkel, a nyelvtani változások száma is jelentős. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy a kicsinyítés is radikálisan változott, de nem tudhatjuk biztosan, hogy így van-e. Szegfű (1991: 242–4; 1992: 303–6) szerint a korai ómagyar gazdag volt a kevésbé produktív kicsinyítő képzőkben, a kései ómagyarban megjelenő *-cska* viszont hamar a legproduktívabbá vált, kiszorítva a korábbi képzőket a korábban legproduktívabb *-ka* kivételével. Bár az kétségtelen, hogy ma is a *-ka* és a *-cska* tekinthetők nemhogy a legproduktívabb, de gyakorlatilag kizárólagos kicsinyítő képzőknek a magyarban, ez még nem zárja ki, hogy viselkedésük részleteiben (fonotaktikájukban, szemantikájukban) esetleg ne találhatnánk jelentős különbségeket.

E kérdések megválaszolásán kívül a tanulmánynak még egy célja van, ennek megértéséhez azonban előbb a kicsinyítés fogalmát kell megvizsgálni. Kicsinyítésről elsősorban akkor beszélhetünk, hogy a képzett szó jelentése alapján véve megegyezik az alapszóéval, és annyiban különbözik tőle, mintha a *kis* jelzöt tennénk elé – vannak, akik csak ezt tartják kicsinyítésnek (Kiefer–Ladányi 2000: 168–70). Gyakran azonban ugyanazon képzők kifejezhetnek valamilyen speciális értelemben vett kicsiséget is, például állatok esetében a kicsinyeket (vö. angol *pig* 'sertés' – *piglet* 'malac') – természetesen sok nyelvben a 'kis' jelentésű mellékevek is kifejezhetik ugyanezt a jelentést. A kicsinyítő képzők emellett kifejezhetnek értékelést, különösen lebecslést (*cikkecske* 'jelentéktelen – de nem feltétlenül rövid – cikk'); becézést (*kenyérke*); és lehetnek a kicsinyítésnek paradig-

matikai funkciói is (enyhítés, szolidaritás kifejezése stb.; Kiefer 2003: 113–120, 2004: 332–41).

A cikkben amellet szeretnék érvelni, hogy **3. a kicsinyítés graduális**:² vannak ugyanis szavak, amelyek végződése egybeesik egy kicsinyítő képzővel, és amelyek jelentésükben is a kicsinyítő képzős alakokhoz hasonló elemet hordoznak (pl. apró dolgot jelölnek, becsmérleők vagy kedveskedők stb.), de alapszavuk nem azonosítható. Amellet fogok érvelni, hogy bizonyos szempontból ezek is tekinthetők kicsinyítőnek, de különböző mértékben.

A 2. pontban az adatok keresésének módszertanáról és az anyag sajátosságairól esik szó. A 3. részben az adatokat mutatom be és elemzem. A 4. részben térek ki a kicsinyítés gradualitásának kérdésére, az 5. pontban pedig a fő eredményeket foglalom össze.

2. Módszertan és korpusz

A korpusz (Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018) 16–18. századi (de 1772 előtti) magánleveleket és perjegyzőkönyveket tartalmaz. A korból ezek azok a nyelvelmékek, melyek legközelebb állhatnak a beszélt nyelvhez. A nyelvi anyag négy tengelyen jelenik meg, melyek külön-külön kereshetők. Az első tengelyen található az eredeti betűhív alak, a másodikon a mai nyelvhasználatnak megfelelően normalizált alak, a harmadikon a szótő (lexéma szótári alakban), a negyediken pedig a morfológiai elemzés. A morfológiai elemzés kizárólag inflexiós toldalékokra, illetve néhány igen produktív, hagyományosan képzőnek tekintett elemre (pl. sorszámnévképző), valamint néhány hagyományosan esetragznak tekintett, de korlátozott produktivitású elemre (essivus modalsi *-An*, *-Ul*, *-t*; distributivusi *-ként* stb.), terjed ki: ez számunkra azért fontos, mert a kicsinyítő képzők nincsenek jelölve, a kicsinyítő képzős alakokra tehát nem tudunk közvetlenül rákeresni.

Az adatok a normalizált alakokra való rákeresésből származnak: át lettek tekintve azok az alakok, amelyek *-ka*, *-ke* elemre végződnek, vagy belsejükben *-ká-*, *-ké-* elem áll. Ez rengeteg irreleváns találattal is járt: elég arra gondolnunk, hogy a peres iratokban előforduló összes *boszorkány* találatnak minősült, és az ilyeneket kézzel kellett kiszűrni az anyagból. Másfelől elvesztek azok az alakok, amelyekben a *-(cs)ka* képzőt olyan toldalék követi, amely nem váltja ki a magánhangzó nyúlását (pl. *-ként*). Utólag visszatekintve talán célszerűbb lett volna, ha a csak *-ka*, *-ke* végű töveket keressük: igaz, ekkor bizonyos megfigyelésekhez, például az igéket érintőkhöz (l. 3.3.) aligha jutottam volna el.

² A kicsinyítés graduális lehet abban az értelemben is, hogy a kicsinyítő képzős alakhoz is járulhat újabb kicsinyítő képző (pl. *tál – tálka – tálkácska*), itt azonban nem erről van szó.

Természetesen fennáll a veszélye, hogy fontos adatokat veszítünk el azáltal, hogy nem az eredeti szövegben kerestünk. Illusztrációként Telegdy Pál feleségének írt levelének (Tel. 23., 1593) egy részletét mutatom be betűhív (1a) és normalizált (1b) változatban.

- (1) a. felit mjnd aprotjkanak, mjnd Balonnajanak küld oda[,] ahun leßünk
b. felét , mind aprólékának , mind szalonnájának küldd oda, ahol leszünk

Látható, hogy a normalizálás nem csak a helyesírásra vonatkozik (azaz nem az olvasatot adja), például az *ahun* helyett is *ahol* áll. Ennek következtében félő, hogy pont a legérdekesebb, a maitól eltérő alakok kerülnek el a figyelmünket. A fenti szövegrészletben például szerepel az *aprotjkanak* alak, mely elsőre *aprólykának* tűnik, illetve úgy, mintha az **aprólyka* alak lenne *apróléknak* normalizálva. Hosszabb mérlegelés után azonban arra kell jutnunk, hogy az *aprotjkanak* helyes olvasata minden bizonnyal [aprólikának], tehát itt nem olyan normalizálásról van szó, mint az *ahol* → *ahun* esetében, amikor is morfológiailag is különböző alak áll a normalizált változatban, hanem csupán hangtani adaptációról, azaz az [í] [é]-re cseréléséről. Ettől függetlenül tudatában kell lennünk, hogy ha az *aprólyka* lenne a helyes olvasat, a vizsgált anyagból kimaradhatott volna. Meg kell jegyezni azonban azt is, hogy mivel a nyelvelmékekben a magánhangzó-hosszúság jelölése ingadozó, az összes olyan adatot is ellenőriznem kellett volna, melyben szóbelseji *-ka-* vagy *-ke-* van (a *k* helyetti *c* lehetőségéről nem is szólva), így jóval több irreleváns találatot kellett volna kizárnom a vizsgálatból.

Mindennek figyelembevételével tudomásul kell vennünk, hogy jelen vizsgálat anyaga inkább egy nagy merítés a korpusz adataiból, mint annak végletekig alapos feldolgozása. Ráadásul az ellenőrzés során érdemes az eredeti szöveget nézni, mert a normalizálásban és a szótövezésben is előfordulnak időnként hibák. Például az 1584-es kolozsvári boszorkányper irataiban (KBosz. 24.) olvashatjuk a (2) példát – a (2a) betűhív, a (2b) normalizált.³

- (2) a. az Vargané anya reámjöve és hivelkét a szememnek veté
b. az Vargané anyja rám jöve, és hüvelykét a szememnek veté

Itt a *hivelkét* esetében *hüvelyke* a kielemezett szótó, holott sokkal inkább a *hüvelyk* birtokos személyragos alakjával lehet dolgunk. Óvatosak kell lennünk a korpusz szófaji minősítéseivel kapcsolatban is. A Nádasy Tamás által feleségének írt (3)

³ A továbbiakban értelemszerűen az a. a betűhív, a b. a normalizált szöveg.

mondatban (Nád. p. 24–25, 1558) a korpusz szerint a *fehérke* főnév áll – ennek azonban a jelentése homályos, és a szövegkörnyezetből sokkal valószínűbb, hogy itt melléknévről van szó, mely mögül elliptálva van a főnév (előzőleg zsinórról van szó, tehát ’küldj a fehérke zsinórból jelt’).

- (3) a. küldj az fejrkeből jelt
b. küldj az fehérkéből jelt

Ezzel szemben Keglevich Miklós feleségéhez írt levelében (Szépir9. p. 736, 1660) a (4) mondatban a *kegyeske* melléknévnek van elemezve, holott egyértelműnek tűnik, hogy itt a *kegyes* ’szeretett nő, kedves’ főnév kicsinyítő képzős alakja áll.

- (4) a. tudosicha egesegerül, az eö kegieskeje
b. tudósítsa egészségéről az ő kegyeskéje

Ugyanebben a szövegben az (5) részletben a *kegyes* főnévnek van elemezve.

- (5) a. Vala nekem egi kegiesem
b. Vala nekem egy kegyesem

Bizonyos esetekben lehetetlennek tűnik az egyértelmű elemzés. Pápai Páriz Ferenc Teleki Sándornak írt levelében (Peregr1. 16. 1713) olvashatjuk a (6) részletet, melyben a *csutkok* töveként a *csutak* szerepel.

- (6) a. ... szuros levelü tökéek vagy inkább csutkok is vannak
b. ... szúrós levelű tökéek vagy inkább csutkok is vannak

Az azonban aligha valószínű, hogy az *a* kiesett volna. Dömötör Adrienne személyes közlése szerint ők itt a nyelvjárási *csutok* alakot feltételezik, amiből kiesett az *o* – ennek normalizált alakja lenne a *csutak*. Ez kétségtelenül helytálló elképzelés lehet, a *csutok* alakot tartalmazza az ÚMTsz. (1., 930) is – ugyanitt azonban van *csutkó* is, ami éppúgy elképzelhető ebben a helyzetben. Szerencsénkre ez a probléma a jelen cikk témáját közvetlenül nem érinti, de felhívja a figyelmet arra, milyen könnyű tévedni. Így például a *köverecke* nem *köverecke*, hanem *kövérekké*; a *poroczka* nem *porocska*, hanem *poroszka*; a *bandikat* nem *Szandikát*, hanem *szándékát*, a *hajocskát* nem *hajócskát* és nem is *hajacskát*, hanem *hájacskát*; a *kezkenőcskéket* nem *kézkenőcskéket*, hanem *keszkenőcskéket*; a *patkan* esetében viszont elbizonytalanodhatunk, hogy tényleg *padkán*-e, nem pedig *patkány* (nem az).

Az elkövetkezendőkben a normalizált adatokat nem annyira normalizált formában közlöm, mint a korpuszban szerepelnek. Különösképpen a hangtani sajátosságok tekintetében lesznek hüebbek az eredeti írott alakokhoz, pl. *farkocska* (nem *farkacska*), *holmicske* (nem *holmicska*), *kamarácska* (nem *kamrácska*), *apatika* (nem *patika*), *ajakacska* (nem *ajkacska*). A nem közhasználatú latin jövevényszavak esetében viszont a latinus írásmód fog szerepelni, például *succursusocska* (nem *szukkurzusocska* – *szukkurzus* a Google szerint háromszor fordul elő a neten, mindháromszor nyelvtörténeti adatként). Az eredeti írásmóddal szereplő adatokból a korpuszban felbukkanó, az egybe- és különírásra utaló, illetőleg tagmondathatárt jelölő elemeket töröltem.

A szavak eredetének megítélésében az ÚESz.-t tekintem kiindulópontnak, de bizonyos esetekben attól eltérő forrásokat is figyelembe veszek.

3. Az adatok elemzése

Az alábbi három alfejezetben szófajok szerint rendezve mutatom be a korpuszban fellelt kicsinyítő képzős formákat. A 3.1. alfejezetben a főnevekről, a 3.2. alfejezetben a melléknevekről, határozószókról és határozatlan számnevekről, a 3.3. alfejezetben az igékről lesz szó. Az 1. fejezetben leírtakból az következne, hogy kicsinyítésről csak főnevek esetében beszélhetünk, de a melléknevek esetében is számolhatunk olyan képzőkkel, melyek a jelölt tulajdonság korlátozott (kisebb) mértékű meglétét jelzik, az igék esetében pedig a jelölt események korlátozott (kisebb) mértékű végbemenetelét – ráadásul ezek a képzők formailag is összefüggenek, így együtt tárgyalásuk mindenképpen indokolt.

3.1. Főnevek

Ebben az alfejezetben a kicsinyítő képzős főneveket vizsgálom. A vizsgálatban a köznevekre szorítkozom. A tulajdonnevek számos szempontból másképp viselkednek kicsinyítés szempontjából, mint a köznevek, de még a tulajdonnevek egyes csoportjai is különbözőképpen viselkednek. A településneveket például nem szokás becézni, viszont egyes településnevek kicsinyítő képzős alakokból jönnek létre (*Malacka*, *Nemeske*), ezzel szemben pl. az utónevek kifejezetten gazdagok kicsinyítő (becéző) képzős alakokban. Szóba kerülnek azonban a tulajdonnevek, amikor a közneveknél megfigyeltekhez hasonló jelenségeket mutatnak.

A 3.1.1. alfejezetben a *-kA*, a 3.1.2. alfejezetben a *-cskA* képzős (végződésű) alakokat mutatom be, mindegyikben külön vizsgálva a transzparens és az elhomályosult képzéseket, illetve a hasonló végződésű, de nem kicsinyítő képzéssel született alakokat. A 3.1.3. alfejezetben a két képzőt vetem össze.

3.1.1. -kA végű főnevek

Ebben a fejezetben tárgyalom azokat a főneveket, amelyek -kA-ra végződnek. Ezek szembenállása a -cskA végűekkel ellentmondásosnak tűnhet, hiszen az utóbbiak nyilván az előbbieket egy alcsoportját alkotják. Az elkülönítés egyértelműnek tűnik, amikor transzparens vagy történetileg kimutatható képzésről van szó: -kA képzős főnevekről akkor beszélhetünk, ha az alapszót a -kA elem leválasztásával kapjuk meg: a *forgácska* esetében nincs **forga*, csak *forgács*: ilyen esetekben tehát nem fogunk -cskA képzőt feltételezni. Az elhomályosultnak sejtett képzések esetében azonban nem támaszkodhatunk ilyen formai és szemantikai kritériumokra. Bizonyos esetekben mégis egyértelműek a szegmentálás lehetőségei: például a *fecske* vagy a *kecske* esetében aligha feltételezhetünk -cskA képzőt, hiszen a **fe* vagy a **ke* nem lehetnének tövek. Természetesen nem zárható ki, hogy az eredeti tő erősen rövidült, de ezt inkább csak akkor feltételezzük, ha alapos okunk van rá. Mindenesetre az anyagban nem találtam olyan alakot, amelynek az elemzése ilyen szempontból kétségesnek tűnik.

3.1.1.1. Transzparens kicsinyítés

Transzparens kicsinyítésről akkor beszélhetünk, ha a képzett szó és az alapszó jelentése igen közel áll egymáshoz, és a képző tényleg csak a méretbeli kicsinység vagy a beczés mozzanatát adja hozzá az alapszó jelentéséhez. Ilyenre a korpuszban számos példát találunk:

- (7) a. egyszeri előfordulások (17): *asztalka, dolmányka, erszényke, fillérke, forgácska, íráská, jegyzéske, kegyeske, kosárka, kurucka, levelke, lugaska, madárka, ostorka, pitvarka, szomszédka, tányérka*;
- b. kétszeri előfordulás (4): *angyalka, apóka, asszonyka, inaska*;
- c. háromszori előfordulás (3): *csuporka, legényke, malacka* (+1 településnévként);
- d. négyszeri előfordulás (3): *darabka, menyétke, patyolatka* 'finom, fehér gyolcs';
- e. ötszöri előfordulás (3): *padka, poroszka, szálka*;
- f. hatszori előfordulás: *tehenke*;
- e. 393 előfordulás: *leán(y)ka/lyán(y)ka*.

A fenti alakok szinte mindegyike ma is él, talán a *poroszka* szorult nagyon a szókincs perifériájára, alapszava (*porosz* 'ügető, illetőleg az azonos oldalon levő két lábával egyszerre lépő ló') pedig mára talán teljesen kihaltnak tekinthető. Az nem világos, hogy ebben a korban az alapszó ebben a jelentésben használatban volt-e

még, mindenesetre a korpuszban nincs rá példa: az öt kicsinyítő képzős alak mellett az alapszó hiánya azt valószínűsíti, hogy legalábbis erősen visszaszorulóban volt. Figyelemre méltó, hogy a *padka* és a *szálka* esetében a szemantikai kapcsolat az alapszóval ugyan felismerhető, de jelentése mára módosult. Ma a *padka* elsősorban ’útpadka’, s bár előfordul a *pad*dal könnyebben összekapcsolható jelentésekben is (pl. *kemencepadka*), a ’kis pad’ jelentésben sokkal inkább a *padocska* használatos (vö. Kiefer–Ladányi 2000: 168–70, Ladányi 2004: 57). A korpusz adataiban csak ’ülőalkalmatosság’, illetve kifejezetten ’kemencepadka’ jelentésben fordul elő, így a vizsgált korszakban még elég transzparensnek tekinthető. A *szál* elsősorban igen vékony, hosszú és hajlékony dolog (szőr, haj, cérna, fonal, növényi szár stb.), a *szálka* viszont hosszúkás, de nem kifejezetten hosszú, viszont nem hajlékony, hanem kifejezetten kemény dolog (főként fából kihaladt szálka, ill. halszálka). Mivel mind az alapszó, mind a kicsinyített alak már a mai jelentésekben jelenik meg a korpuszban, a jelentésváltozás a vizsgált korban már minden bizonnyal végbement. A *padka* és a *szálka* esetében az is figyelemre méltó, hogy ma már egy szótagú szavakhoz nem kapcsolódhat a *-ka* kicsinyítő képző (Ladányi 2004: 56–7), és már a vizsgált korszakban is legfeljebb a *padka* tekinthető transzparens képzésnek, de valószínűleg ez sem produktív képzés eredménye (bár az ÚESz. szerint 1716-os az első előfordulása).

A *kegyeske* esetében a *tő* elsősorban melléknév, de a Keglevich Miklós feleségének írt levelében, a (8) példában főnévi használatban szerepel (Szépir9. p. 736., 1660):

(8) kerem is, hogy [...] tudosicha egesegrül, az eő kegieskeje, [...]

Bár ezt a korpusz melléknévnek elemzi, nem tűnik úgy, hogy bármi is elliptálva lenne mögüle. Ráadásul a szövegben viszonylag közel, a (9) példában egy hasonlóképpen birtokos személyraggal ellátott alakot a korpusz is főnévként elemez.

(9) Vala nekem egi kegiesem

Azt kell feltételeznünk tehát, hogy itt a szófajváltáshoz a kicsinyítő képzőnek nincs köze, hanem egy már eleve főnevesült melléknévhez járul a kicsinyítő képző.

3.1.1.2. Elhomályosult kicsinyítés

A korpuszban tucatnál is több olyan *tő* van, amelyekben történetileg *-ka* képzőt feltételeznek. Ezek közül néhánynak, ha más alakváltozatban is, de még él a ha-

sonló jelentésű töve: a *tüske* alapszava azonos a *tövissel*, de az önálló **tüis* a korpuszban nem fordul elő (a *tüske* 16 alkalommal, továbbá továbbképezve, családnévként és földrajzi név részeként is előfordul; a *tövis* 18 alkalommal, jelentős részben összetételi tagként, illetve szintén családnévként). A *hurka* a 'bél' jelentésű *húrból* származik, de a kapcsolat ma nem érezhető: a korpuszban a *húr* sem ebben, sem más jelentésében nem fordul elő, de a *hurka* is csak egyszer, így nem kizárt, hogy a korszakban a képzés még transzparens volt. A *róka* esetében szintén él képzetlen formában a töve, de a finnugor eredetű *ravasz* jelentése erősen módosult (az eredetit a képzett változat őrzi) és szófajt is váltott, így a kapcsolat annak ellenére sem érezhető, hogy a *róka* gyakori jelzője a *ravasz*. (Eredeti jelentésében a korpuszban a *ravasz* nem fordul elő: a *hitvány rovasz vagy* – Nádasy Tamás, 1557 – esetében, ha az 'róka' jelentésben is szerepel, nyilvánvalóan annak a melléknév által kifejezett tulajdonságára utal.)

A *pántlika* esetében a képzetlen forma, a *pántli* német jövevényszó kivesztett. A korpuszban sem fordul elő, ám mivel a *pántlika* is csak kétszer (ráadásul egy mondaton belül), nem zárható ki, hogy a kicsinyítés a korpusz által reprezentált korban még érezhető volt.

Bizonyos esetekben a *tő* ugyan él, de a kicsinyítő képző nem közvetlenül kapcsolódik hozzá. A *leányóka* alak viszonylag áttetsző, egyértelműen azonosítható mind a *tő*, mind a képző, de kérdéses az *-ó-* szerepe. Kézenfekvő, hogy ezt is kicsinyítő képzőnek tartsuk, de **leányóra* a korpuszban nincs adat, ráadásul a képző a szakirodalom szerint az ómagyar kor végére elavult (Szegfü 1991: 242). Valójában azonban a keresztnévek becézésében ma is él (l. *Feró*, *Bandó*), és előfordul rokonságnévből képzett becézőszerű alakulatokban (*apó*, *anyó*, *bátyó*), így nincs kizárva (bár valószínűnek sem tűnik), hogy ezeknek analógiája hatott. Az sem kizárt azonban, hogy egyszerű elírásról van szó. A szó POSS.1SG toldalékkal, megszólításként fordul elő (10) (Nád. p. 12–13, 1554).

(10) Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő és szerelmes leányókám

Feltételezhetjük, hogy a levélíró eredetileg a *leányom* alakot akarta használni, de írás közben inkább a *leánykám* mellett döntött, így a két alak összekeveredett. Akármilyen is a helyzet, rendkívül perifériális alakról van szó.⁴

⁴ Egyik bírálóm megjegyzi, hogy ez, illetve a lejjebb tárgyalt *fiókásom* alak inkább a házastársak közötti viccelődő hangnemre jellemző. A sajátos képzésmódokat ez aligha magyarázza, bár Nádasy rendszeresen *apókádként* írja alá leveleit, és a *leányókám* esetében felmerülhet, hogy a szokatlan képzőkombinációt az egybecsengés érdekében alkalmazza – ez azonban nehezen lenne bizonyítható.

A *leányókához* hasonló felépítésű alak a *fióka*, mely a korpuszban egyszerű, és szintén egy megszólításban fordul elő: *Szerelmes fiókásom* (Nád. p. 15, 1556 – az ÚESz. szerint ez a *fióka* első előfordulása). Az ÚESz. szerint a *fióka* itt ’fiúcska’ jelentésben fordul elő (a ma általános ’állatok, főleg madarak kicsinye’ jelentést csaknem 250 évvel későbből adatozza). Kérdés, hogy akkor mi az -s képző funkciója? A szövegkörnyezetet figyelmen kívül hagyva melléknévképzőre gondolhatnánk, de a szövegkörnyezetben kevésbé tűnik életszerűnek, hogy a férj a feleségét ’akinek fia(i) van(nak)’ jelentésű szóval szólítsa meg. A szövegkörnyezetből kiindulva inkább a *fiókás* lehet ’fiacska’ jelentésű (abban az értelemben, ahogy a közelmúltig a férfiek szólították a feleségüket *fiacskámnak*), és ebben az esetben az -s-t kicsinyítő képzőnek kell tekintenünk. (Megjegyzendő, a *fiókás* a korpuszban is főnévnek van elemzve.) Ennek a magyarázatnak a nehézsége, hogy az -s-re nem jellemző, hogy közneveknél kicsinyítő képzőként lenne használatos (utóneveknél igen, l. *Jul-i-s*, ill. testesebb képzők elemeként: *Andr-is*, *Kat-us* stb.), bár melléknéveknél van hasonló funkciója (l. *zöld-es* ’kissé zöld’) már a kései ómagyarban is (Szegegy 1992: 306).

Morfológiailag a *leányókához* és a *fiókához* hasonló felépítésű a (11) példában előforduló *gömböke* (Bosz. 156., 1749). Ebben nyilván valamilyen gömböszertű duzzanatról van szó:

(11) egy dió forma halyoggal bé borított nagy gömböki volt a szemébe

Szintén egy másik, kicsinyítő képzővel azonosítható magánhangzó lehetett a -ka előtt a *barka* esetében. A legvalószínűbb magyarázat szerint a *barika* ’báránka’ szóból keletkezett. (Az ÚESz. szerint a magyarázat legnagyobb nehézsége, hogy a *barika* csak mintegy 200 évvel a *barka* első előfordulása után adatolt.) Ha elfogadjuk a magyarázatot, akkor a *barika* esetében is egy másik kicsinyítő képző előzi meg a -ka-t, ám ez esetben egy csonkoló. (A -ka sosem csonkol.)

Sajátos képzés a *sóska* ~ *sócska* (5), melyben az ÚESz. szerint a *só* főnévből képzett *sós* melléknévhez járult a kicsinyítő képző. Ha ez helytálló, akkor aligha beszélhetünk egyszerűen kicsinyítő képzőről, hiszen a szófajváltást a képzőnek kell tulajdonítanunk, a kicsinyítés mozzanata viszont nem merülhet fel. Annak sem a korpuszban nincs nyoma, sem az ÚESz. nem utal rá, hogy a *sóska* kicsinyítő képzős melléknévi használatban (’enyhén sós/savanyú’⁵) adatolva lenne,

⁵ Techert (1931) szerint a *sós* korábban ’savanyú’-t is jelentett, és a mai két íznev szó a *só* : *savató* alternáció alapján bekövetkező jelentéshasadással jött létre (bár a terminust nem használja). Érvként a *sóskút* ’savanyú(vizes) kút’, *sóstej* ’savanyú tej’, *sózó* ’savanyító’ (*alma, körte, szilva*) mellett éppen a *sóskát* hozza. A későbbi szakirodalom szerint azonban legfeljebb arról lehet szó, hogy a *sós*

tehát szófajváltást (konverziót) nem feltételezhetünk. A képet tovább bonyolítja a *sócska* alak, mely egyszer bukkan fel (ezt az alakváltozatot az ÚESz. nem ismeri), ami, ha nem íráshiba, többféleképpen magyarázható. Ha egyszerűen a *sóska* alakváltozata, akkor *-sk-* > *-csk-* hangváltozást kell feltételeznünk, ami, ha ki nem is zárható, nem tűnik valószínűnek.⁶ Feltehetjük azt is, hogy a *só*-ból *-cska* képzővel képzett alak, de az 'apró só' > 'növény' jelentésváltozás is kevésbé valószínű (legalábbis sokkal kevésbé, mint a 'sós/savanyú ízű' > 'sós/savanyú ízű növény'). Ráadásul, ha ezt fogadjuk el, felmerül az a lehetőség is, hogy a *sócska* keletkezett a *sócskából*, mert bár a *-csk-* > *-sk-* változás sem valószínű (legalábbis a magyarban nem tipikus), a képzés egyszerűsödése mégis valószínűbb, mint az ellenkezője.

Hangutánzó, állathívogató szóhoz kapcsolódó *-ka* kicsinyítő képzőt feltételeznek néhány, a korpuszban is előforduló szóban: *birke* 'birka' (3: a *birka* forma nem fordul elő), *csirke* (29+ 1 utótagként), *fecske* ~ *föcske* (7), *kecske* (12 + képzés alapjaként, családnévként képzetlenül és képezve, továbbá a *Kecskemét* földrajzi névben), *pulyka* ~ *póka* (5 + családnévként és településnév részeként is). Ezek eredetét az ÚESz. általában bizonytalannak mondja, esetenként más származtatásuk is felmerül. Kérdéses az is, hogy egy hangutánzó- vagy hívogatószóhoz kapcsolódó, főnevet létrehozó elemet nevezhetünk-e kicsinyítő képzőnek.

Végül akad néhány olyan szó, amelyben az ÚESz. *-ka* képzőt feltételez, de a tő mibenlétét bizonytalannak mondja: ezek a *csutka* (1), a *karika* (15, összetélteli tagként is) – az utóbbi esetben a *kerül* családjához tartozhat a tő (vö. (*kacs*)*karingó*), ill. *szilke* 'széles szájú öblös cserépedény'. A tövek bizonytalansága miatt itt is kérdéses, hogy beszélhetünk-e kicsinyítő képzőkről.

3.1.1.3. Nem kicsinyítő képzős *-ka* végű főnevek

Jelentős azon *-ka* végű szavak száma, amelyek biztosan nem kicsinyítő képzősök. Ezek közé főként jövevényszavak tartoznak, de vannak más módon keletkezett szavak és ismeretlen eredetűek is.

eredeti 'savanyú' jelentése mellett jelent meg a 'sós', és maga *só* ebből vonódott el (MSzFE. 3: 544–5; TESz. 3: 502–3, 564; UEW. 54–5; ÚESz.), bár ezt a feltételezés is – hangtani okokból – bizonytalan.

⁶ Egyik bírálóm felveti, hogy a *sócska* > *sócska* változás esetleg megtámogatható a *baraszk* > *barack* párhuzammal. Ha így is van, ez a támogatás aligha tekinthető perdöntőnek, vagy akár erősnek, különös tekintettel arra, hogy a *-szk* > *-ck* változás tövégen tapasztalható (vö. *palack*, *tarack*, melyek végén a kapcsolat szintén *szk*-ra megy vissza).

3.1.1.3.1. Jövevényszavak

A jövevényszavak kisebb részében a *-kA* végződés az átadó nyelvben kicsinyítő képző, de ez a magyarban nem érezhető (ezekben az esetekben az alapszót sosem vettük át). Az ide tartozó szavak mind valamelyik szláv nyelvből származnak: *batka* ~ *bapka* 'garas, fillér', *csipke* (eredetileg 'tüskécske', 'nyilacska', a magyarba már növénynévként került; a 'cakkos ruhaszegély' jelentésű *csipkét* l. lejjebb), *kocka* (a szlávban eredetileg 'csontocska', de a magyarba már a 'játék-kocka' jelentésében került), *lapocka* ~ *lapicka* (eredetileg 'lapátka', ez a jelentés a magyarból is adatható, de az anatómiai jelentésében is átvétel), *macska* (eredetileg 'kismacska, nőtény macska'), *mátka* (amennyiben az 'anya' kicsinyítő alakja, szemantikai okokból bizonytalan), *pesztonka*, *rocska* (már a szlávban 'nyeles edény' < 'nyél' < 'kezecke').

A jövevényszavak többségében azonban a *-kA* eredetileg sem képző, vagy nem kicsinyítő képző. Az ide tartozó szavak eredetüket nézve jóval változatosabbak, a szláv eredetűek mellett ótörök, német, olasz és latin jövevényszavakat is találunk, köztük: *bárka*, *béka*, *betonika*, *bika*, *boka*, *csuka*, *dajka*, *galuska*, „hettzike” ?*heccike* 'hacuka', *judika* ('nagyböjt ötödik vasárnapjának miséje' < lat. *judica!* 'ítélj meg!'), *kamuka* 'damaszt szövet', *kancsuka* 'rövid nyelű, vastag szíjból font korbács', *laska*, *lektika* ~ *leptika* 'kétkerekű kocsi, kordé', *majolika* (← *Mallorca*), *munka*, *muszka*, *muzsika*, *pálinka*, *patika* ~ *apatika*, *pletyka*, *portéka* ~ *partéka*, *praktika*, *puska*, *szarka*, *szecska*, *uborka* ~ *buborka* ~ *ugorka*, *unoka*, *véka*.

A fentiek közül az *unoka* esetében elképzelhető, hogy a kicsinyítő képző hatott a szó alakjára, de az is lehetséges, hogy eleve a nőnemű alak került a magyarba, vagy hogy az *a* elhomályosult birtokos személyrag.

3.1.1.3.2. Belső keletkezésű, nem képzett *-kA* végű szavak

Két olyan szó van, amely az ÚESz. szerint elvonással keletkezett. Egyik esetben sem beszélhetünk igazi elvonásról, mivel nem tudunk olyan feltételezett képzőelemet megnevezni, melyet elhagyhattak. A *boszorka* a *boszorkány*ból keletkezett, ám olyan *-ny* képzőről, amelyet benne felfedezni vélhettek, nem tudunk. Az ÚESz. a legkorábbi adatot 1798-ból ismeri, de a korpuszban 1692-ből és 1754-ből van példa (Bosz. 506, ill. Bosz. 201.), továbbá 1702, 1714-ből és 1749-ből van olyan „boszorkának” adat, amelyet a korpuszban a *boszorkány* alakjának elemeznek (Bosz. 12., Bosz. 24., Bosz. 426) – ezekben az esetekben eldönthetetlen, hogy a *boszorka* alakja szerepel, vagy jelöletlen a nazális hosszúsága. Az azonban okkal feltételezhető, hogy az új alak megjelenésében a *-kA* kicsinyítő képzős alakok valamilyen szerepet játszottak.

A másik példa a *csipke* 'cakkos ruhaszegély', amely a *csipked* igéből jöhetett létre, bár hasonló funkcióban *-d* képzőt nem ismerünk (és az előtt is *é*-t várnánk *e* helyett). Itt valamilyen szerepet játszhattak a *-kA* kicsinyítő képzős alakok, sőt, ebben az esetben a szemantika szerepe is világosabbnak tűnik, hiszen a *csipke* tipikusan apró. (Alternatív magyarázata, hogy a *csipke* növénynévből jött létre.)

3.1.1.3.3. Ismeretlen eredetű szavak

Az ÚESz. ismeretlen eredetűnek mondja az *atka*, a *béke* és a *sáska* szavakat. Az utóbbi esetben kézenfekvőnek tűnhet, hogy a *sás* növénynév kicsinyítő képzős alakjából jött létre: ez nemcsak formailag transzparens: fűfélék között élnek és azokat fogyasztják, rejtőszínüknek köszönhetően azokra hasonlítanak. Bármilyen kézenfekvőnek tűnik ez a magyarázat, az etimológiai szótárak még csak téves etimológiaként sem említik. Horváth László és Gugán Katalin hívta fel a figyelmet arra, hogy ezt a szómagyarázatot már Mártonfi (2015) is felvetette.

Az ÚESz. szerint a *csomorika* a *csomó* főnév *-ika* képzős alakjából keletkezett⁷ (a képzőre a *borsika* és a *torzsika* alakokat hozza párhuzamnak), de az *-r* eredete nincs tisztázva. Ehhez hozzátehetjük, hogy az *ó* rövidülése is magyarázandó lenne. Az ÚESz. említ egy *csomoros* 'csomós, göcsörtös' melléknevet is, ami feltételezné egy egykori *csomor* 'csomó, göcsört' tő meglétét. A bizonytalanságok miatt ezt a szót célszerűbb ismeretlen eredetűnek tekinteni.

A korpuszban előfordul a *csontorka* szó is (KBosz. 19., 1584):

(12) az Fazakasné megfenyegette, hogy csontorkájából kiragattya nyelvét, addég nem nyugszik

A szót az ÚESz. nem ismeri. A CzF. szerint 'csorba, törött, üres fog'. Az ÚMTsz. szerint 1. 'kis csont, csontszilánk', 2. 'favágótőke mellett lehullott faszilánk, fahulladék', 3. 'torzs, kocsány', 4. 'vadhajtás'. Az EMSzT-ben ugyanez a példamondat szerepel, ott a 'tő, gyökér' jelentést tulajdonítják neki. A feltételezhető **csontor* tövet nem sikerült adatolni, de az ÚMTsz. ismer *csontorgó* 'a kihullott fogak közt megmaradt egy-egy fog vagy fogcsonk', illetve *csontorog* 'sántít' szavakat, melyek talán összefüggenek, és ugyanarra a **csontor* töre vezethetők vissza. A kérdés tisztázásáig ezt a szót is célszerű ismeretlen eredetűnek tekinteni.

⁷ Hoz példát *csomorka* formára is, de a két alak történeti viszonya tisztázatlan.

3.1.2. *-cskA* végű főnevek

Az alábbiakban tárgyalom azokat a szavakat, melyekből akár szinkrón szinten, akár történetileg a *-cskA* képző szegmentálható ki, illetve azokat a szavakat, melyek töve *-cskA*-ra végződik, és bár morfémathatár előttte sem a szinkroniában, sem a diakroniában nem mutatható ki, a *-cs-* és a *-kA* között sem sejthető ilyen.

3.1.2.1. Transzparens képzés

A *-cskA* képzős transzparens képzésekre még több példát találunk, mint a *-kA* képzősekre (13).

- (13) a. egyszeri előfordulás (79): *ágyacska, ágyúcska, ajándékcocska, baltácska, barmocska, beneficiumocska, betűcske, bogaracska, borjúcska, cipőcska, csizmácska, csuproccka, diócska* (továbbképezve), *disszertációcska, disztichonocska, erőcske, eszezske, falatocska, falucska, farkocska, farocska, fejecske, fejszécske, forintocska, fogacska, fortaliciumocska, földecske, füvecske, gallyacska, gödrőcske, hájacska, harangocska, hasacska, hasznocska, holmicske* (!), *húgyocska* 'vizeletecske', *húsocska, ifjúcska, instrumentumocska, írásocska, jelecske, juhocska, kamarácska, karikácska, karocska* (de I. lejjebb), *keszkenőcske, kurvácska, lakatocska, lelkecske, madzagocska, menyecska* (!), *mogyorócska, nehézségecske* ('neheztelés?'), *nyájacska*,⁸ *patakocska, palánkocska, papirosocska, patikácska, politikácska, porciócska, prémecske, reménységecske, részecske, rétecske, sajtocska, succursusocska* (*succursus* 'segítség, támogatás'), *szeletecske, szénácska, szikrácska, tagocska, talpacska, táncocska, tócska, tungocska* '(Balaton mellékén) káposztás hordó' (CzF.), *uzsonnácska, városocska, versecske, vesszőcske, vizecske*;
- b. kétszeri előfordulás (15): *ablakocska, ajakacska, asztagocska, bőrőcske, cédulácska, gyümölcsőcske, kezezske, kocsicska, költségecske, láncocska, mellecske, nyelvecske, tejecske, tinócska, tornyocska*;
- c. háromszori előfordulás (10): *csomócska, gyermekecske, jószágocska, keresztécske, lovacska, marhácska* ('szarvasmarha' és 'vagyon' is), *nevecske, palackocska, szőlőcske, zsíroccka*;

⁸ „Itten egyébbül nincs fogyatkozás, hanem hogy kerek orrú majorság nincsen, de Turcsányi instálni akar előtted, hogy gratiádbul valamely **nyájacska**ra kaphasson.” (Kár. 206.) – A szó jelentése itt nem világos, alighanem inkább a 'nyájasság', mint a '(birka)nyáj' jelentéshez kapcsolódik.

- d. négyseri előfordulás (7): *borocska, hordócska, ingecske, kertecske, lábacska, pénzecske, tálacska*;
- e. ötszöri előfordulás (3): *csontocska, kövecske, unokácska*;
- f. hatszori előfordulás (2): *könyvecske, ládácska*;
- g. hétszeri előfordulás (4): *darabocska, szívecske, szolgálcska, ruhácska*;
- h. többszöri előfordulás: *házacska* (9), *fácska* (10), *levelecske* (10), *húgocska* (19), *fiacska* (125), *menyecske* (161).

A fenti képzések közül csak a leggyakoribb, a *menyecske* (ill. esetleg a *menyecska*, erről l. lejjebb) nem teljesen transzparens, de az etimológiai kapcsolat ebben az esetben is feltűnő.

A felsorolt alakok nagy része ma is természetesnek hangzik, csak néhány furcsa alakulattal találkozunk. A *tungocska* 'hordócska' teljesen ismeretlen, de a korban a képzés teljesen transzparens lehetett, mivel a *tung* 'hordó' is előfordul, bár talán már korábban is csak tájszóként élhetett (négy előfordulásából háromszor ugyanaz a Kanizsai Orsolya használja, aki a kicsinyített alakot is).

Mai szemmel kissé furcsa képzés a *kocsicska*: a Google-ben a toldalékolatlan alakra rákeresve szinte csak családnévként bukkan fel, továbbá köznévként Gábor Andor *A villamos* című versében, illetve néhány népies szövegben (gyerekmondókában, erősen nyelvjárási szövegben). Ezzel szemben a toldalékolatlan *kocsika* alakra számos találat van mai köznyelvi szövegben is. Kiefer–Ladányi (2000: 169) szerint az *i*-re végződő szótövek többnyire a *-ka* képzőt kapják (a *kocsicska* alakot kifejezetten lehetetlennek mondják).

Sajátos a *tócska* – ma a *tó*-nak a *-cska* kicsinyítő képző a *v*-vel bővülő tőalakjához járul: *tavacska*. A mai alak azonban az egész korpuszban nem fordul elő – igaz, a *tócska* is csak egyszer.

Szokatlanok mondhatók az olyan latin jövevényszavakon alapuló képzések, mint a *beneficiumsocska, disszertációcska, disztichonocska, fortaliciumsocska, instrumentumsocska, politikácska, succursusocska*. Ezek egy része azért szokatlan, mert alapszavukat sem használjuk; másrészt ritkán kerül a képző egy-két szótagosnál hosszabb tövekre. Részben ezért szokatlanok az olyan alakulatok is, mint a *nehézségecske, reménységecske*, de akár a *költségecske* is. Utóbbi esetekben nem is annyira a hossz a szokatlan, mint az, hogy elvont fővevekről van szó (ahogy a többi alakban és bizonyos idegen alapszavú képzések esetében is). Kiefer–Ladányi (2000: 169) kifejezetten a kicsinyítés alapfeltételének mondja, hogy konkrét főnév legyen a képzés alapja. Ez nyilván túl kategorikus kijelentés, hiszen számos esetben elvont fővevek is kaphatnak kicsinyítő képzőt, ráadásul szemantikailag is tökéletesen megfelelnek a kicsinyítés legklasszikusabb fogalmának: *örömöcske* 'kis öröm', *reményecske* 'kis remény' – kétségtelen azonban,

hogy ezek ritkábbnak és jelöltebbnek tűnnek, mint a konkrét főnevek kicsinyítései.

Két kicsinyített forma a magánhangzó-harmónia szempontjából tűnik szokatlanak: a *holmicske* és a *menyecska*. A *holmicske* kevésbé meglepő, hiszen összetételről van szó, mely mára elhomályosult, de kezdetben nyilván az utótaghoz igazodtak a toldalékok. A *holmi* toldalékoltság alakjainak vizsgálata azt mutatja, hogy a korszakban a toldalékolása ingadozott, a rendelkezésünkre álló adatok viszonylag kiegyensúlyozott képet mutatnak (1 *holmimet* vs. 3 *holmimat*, 1 *holmije*, 3 *holmijét* vs. 1 *holmiját*, 1 *holmijai*, 1 *holmival* – ingadozás akár egyazon szerzőnél is). Ezzel szemben a *menyecska* nehezen magyarázható, különösen a rengeteg *menyecske* mellett, de a *meny* semmilyen inflektált vagy képzett formája nem mutat máshol hátul képzett magánhangzós toldalékokat: a legvalószínűbb, hogy elírás. Talán elírás az *Ingecskéjének* 'ingecskéjének' is – van *Engecskéjénél* 'ingecskéjénél' is, és a diszharmóniára nincs kézenfekvő magyarázatunk. Hasonlóan szokatlan az *Évicska*⁹ becézett utónévi forma is, bár ebben az esetben a hátsó magánhangzóval való toldalékolás magyarázható azzal is, hogy a töből egy hátul képzett magánhangzó törlődött (vö. *tiszta* : *tisztított*/**tisztített*) – igaz, az *-i* kicsinyítő képzőnek (néhány más kicsinyítő képzővel együtt) éppen az a sajátossága, hogy a harmónia szempontjából új tövet hoznak létre, azaz a tő paradigmáján belüli harmonikus uniformitás alól kivételt jelentenek (vö. Rebrus–Szigetvári 2021). Az adatok azt sugallják, hogy esetleg ez nem mindig volt így, de az is lehet, hogy az *Évicska* képzése nem a magyarban, hanem valamilyen szláv nyelvben történt (vö. cseh *Evička* – a helyzetet bonyolítja, hogy a formát használó Keglevich Miklós inkább horvát kötődésű, a horvátban viszont nem sikerült hasonló alak nyomára bukkanni).

Néhány további esetben a képzés szemantikailag transzparensnek tűnik ugyan, de morfológiai furcsaságokat találunk a képzett alakokban.

A *hugicska* a 19 *húgocska* mellett csak egyszer fordul elő. Bár teljesen nem zárhatjuk ki, hogy elírás, inkább úgy tűnik, hogy az *-i* kicsinyítő képzőhöz kapcsolódik a *-cska*. Ennek ellentmond, hogy ilyen szerkezet csak ebben az egy esetben fordul elő, és hasonló *-i* képzős formák (*húgi*, *hugica* stb.) nem fordulnak elő. Ugyanakkor keresztneveken már megjelennek hasonló képzések (*Anyicska*, *Evicska*, *Katica*, *Dorica*), és előfordul a *csomornyica* növénynév, mely minden bizonnyal a fentebb (3.1.1.3.3.) már tárgyalt *csomorika* szóval függ össze.

Másfajta morfológiai sajátossággal rendelkezik a *karjacska*, amely a *karjacskáit* („karjacskajit”) formában jelenik meg (Bosz. 32., 1715.). Úgy tűnik,

⁹ A szó első magánhangzóját a korpusz normalizálása alapján tekintjük [é]-nek, az eredetiben mindig <E> szerepel.

itt a kicsinyítő képző a birtokos személyranggal ellátott alapszóhoz járul, majd a birtokos személyrag ismét kikerül. Észre kell vennünk, hogy ez a szerkezet jó néhány szónál (melyek alapszavához az egyes szám harmadik személyű személyrag *j* nélkül járul, a *tő* viszont nyitótó vagy utolsó szótagjában kerekítetlen elől képzett magánhangzót tartalmaz) nem is különbözhet a szabályos képzéstől, mint például a szemantikailag közel álló *kezecske* vagy *lábacska* esetében. Más kérdés, hogy ugyanebben a szövegben az utóbbi *Lábocskájo* alakban van írva: talán az *á* utáni *o*-zás esetről van szó (vö. Fodor 2001: 336). Ugyanebben a szövegben e jelenség számlájára írhatók az *utáno*, *nálo*, *tapogatáso*, *házáro*, *házbo*, *oskolábo* stb. alakok is.

A *fiacska* esetében nem egyértelmű, hogy a *fi* nyitótó, és ezért járul hozzá *-a*-val a *-cska*, vagy történetileg birtokos személyrag van benne: a korpuszban és szinte minden előfordulásában egyes szám harmadik (ritkábban első) személyű birtokos személyranggal van ellátva (esetenként előfordul többes szám első vagy harmadik személyű is). Ezzel szemben a ma már jóval gyakoribb *fiúcska* a korpuszban egyszer sem fordul elő.¹⁰

Hasonló, de még rejtélyesebb a *javacska* (Bark. 241., 1709) esete, ennek ugyanis a jelentése sem világos. Itt a feleség arról ír, hogy egy bizonyos Diószegi megint rosszabbul van, és úgy járt, mint Pirinyi Pál cselédjük a táncsal (?) . Ezek siránkoznak, de Barkóczy nem csatlakozik hozzájuk. A normalizált szöveget mutatja a (14) példa:

(14) Csak ráhagytam eddig, noha én sem szeretem, hogy oly vastag terminussal élnek. Kivált a *javacskája* nehezen veszi fel. Én ugyan a kínos nyavajának is tulajdonítottam még eddig rész szerint.

Nem világos, hogy értendő itt a „vastag terminus” (a ’határ’, ’határjelölő’, ’vég’, ’határidő’, ’szabály’ jelentések egyike sem illik egyértelműen ide), így az sem, hogy mi az a „javacskája”, ami „nehezen veszi fel” (mit?). Feltehető, hogy a *javacskája* itt vagy a ’jobbik része’, vagy a ’nagyobbik része’ jelentésű *java* tőből

¹⁰ A puszta tőalakokra rákeresve a Google ilyen arányokat ad ki: *fiúcska* 662.000, *fiacska* 4.930. Ha az egyes szám harmadik személyű, további toldalékokat nem tartalmazó alakokra keresünk, az arány szinte megfordul: *fiúcskája* 1.970, *fiacskája* 267.000. Bár a Google számai sokszor megbízhatatlannak (vö. Kilgarriff 2007), ezek az aránykülönbségek egyértelműek. Az is világos, hogy többeli aktív birtokos személyrgról nem beszélhetünk, hiszen az nem váltakozik a szóvégivel együtt, de a két alak közötti arányok megőrződnek (*fiúcskám* 1.870, *fiacskám* 47.300; *fiúcskád* 575, *fiacskád* 13.600; *fiúcskátok* 2, *fiacskátok* 75). Inkább arról lehet szó, hogy a *fi(a)* kicsinyítő képzős alakja is alapvetően rokonságnévként funkcionál, ezért gyakrabban kap birtokos személyragot, mint a *fiú* kicsinyítő képzős alakja. (A szám adatok a 2023. március 7-i kereséseken alapulnak.)

képződik, ami viszont a *jó* egyes szám harmadik személyű személyragos alakja (és morfoszintaktikailag aktív is, hiszen szemantikailag semmi nem lehet java anélkül, hogy valaminek a java lenne). Úgy tűnik, ebben az esetben is egy egyes szám harmadik személyű birtokos személyragos alakhoz csatlakozik a kicsinyítő képző. Az EMSZT. a *javacskát* a 'valaminek a jobbik része' jelentése mellett 'vagyontárgy' és 'vagyonka' jelentésben is hozza, szinte mindig személyragos formában, egy kivétellel:

(15) Ez megh irt *jouaczkakat* penigh az giermekekkel, edgieót, az Atiafiak akarattiabol, hagiok Vigh Lászlónál, vgi mint edes Apiok kezel

Ez talán úgy magyarázható, hogy a személyragos alakokból vonták el a személyragtalan tövet. (A 'vagyonka' jelentésben felmerülhetne, hogy a *javak* 'a vagyonszössessége' tövéhez, a többesjel törlésével járul a képző, a 'vagyontárgy' jelentésben azonban, mint itt, ilyesmi nem feltételezhető.)

3.1.2.1. Elhomályosult képzés

A *-cska* képzős szavak között a *ruzancska* tűnik a leghomályosabbnak, ennek sem jelentése (a szövegkörnyezetet a [16] példa mutatja), sem eredete nem világos (a horvát *ružan* 'csúnya, rossz, gonosz' talán a megfejtés kulcsa lehet ennél a zalai adatnál, talán valamilyen betegségnévről van szó).

(16) el menvén tölö csak hamar másnap megh szolamlott, és semmi *ruzanczkáio* sem lett

Ezzel szemben a formai szabálytalanság ellenére szemantikailag teljesen átlátszó a *pogácska* (1), *gyermecske* (3) és az *ablacska* (4). Ez az a pont, ahol a szláv hatás felmerülhetne, hiszen a szlávban a *-ka* kicsinyítő képző előtt jellemző a $k > \check{c}$ palatalizáció.¹¹ Pl. szlovák *fajka* 'pipa' → *fajočka*; *kocka* 'kocka' → *kocôčka*; *ruka* 'kéz' → *ručka*; *otázka* 'kérdés' → *otázočka*; *mačka* 'macska' → *mačička*; *kvapka* 'csepp' → *kvapôčka*; *sliepka* 'tyúk' → *sliepočka*; (*svieca* 'gyertya' → *sviečka* → *sviečočka*; *topánka* 'cipő' → *topánočka*; *vljajka* 'zászló' → *vlajočka* stb.¹² Kézenfekvő lenne a feltételezés, hogy a *gyermecske* és az *ablacska* esetében a *-ka* képző ezt a mintát másolva járult a tőhöz (és az ilyenekből való elvonással

¹¹ Természetesen itt történetileg van szó palatalizációról.

¹² A palatalizációt más jelenségek is kísérik. A szövegi *-a* ezeknél a szavaknál mindig a nominativus singularis végződése, nem része a tőnek.

lehetne magyarázni a *-cskA* létrejöttét). Ugyanakkor meggyőzőnek tűnik az a magyarázat is, hogy ezek a *-cskA* képzős alakokból jöttek létre haplológiával. Juhász Jenő például ilyen módon magyarázza a *csicska* szó (jóval későbbi) keletkezését is: „Minthogy ugyanis a *csicska* rövid, kis *csík* volt, mely a zubbonyújjnak csak az elejére volt felvarrva, a szó véleményem szerint voltaképpen *csikocska* volt, s egyszerejtéssel, mint pl. *Pispéki*-ből *Piski*, *Csipkekerek*-ből *Csipkerek*, *pogácsácská*-ból *pogácska* lett a gyakori használat következtében, úgy lett a *csikocska* szóból *csicska*” (Juhász 1943). Tekintve, hogy a *pogácska* alak csak így magyarázható, illetve hogy ezek az alakok késeiek ahhoz, hogy a *-cskA* keletkezését magyarázzák, továbbá a szláv hatásnak más jelei nem mutatkoznak, a haplológiás magyarázatot kell elfogadnunk.

3.1.3. A *-kA* és *-cskA* képzők összehasonlítása

Ha a puszta számadatokat nézzük, láthatjuk, hogy a *-cskA* sokkal gyakoribb, mint a *-kA*. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a *-kA* használatára fonotaktikai megkötések vonatkoznak (nem fordulhat elő egy szótagú tövek után, magánhangzóra – kivéve *i* – végződő tövek után, zárhangok után stb.; vö. Kiefer–Ladányi 2000: 168; Ladányi 2004¹³), és ha csak azokat a *-cskA* képzős szavakat számoljuk, amelyek valóban versenyben vannak a *-kA* képzősökkel (tehát ahol a *-kA* képző előfordul, pl. ma is találkozhatunk az alábbi tövek *-kA* képzős alakjaival: *bogárka*, *csuporka*, *disztichonka*, *gödörke*, *íráska*, *papíroska*, *gyümölcske*, *darabka*, *levélke* stb.), a különbség lényegében kiegyenlítődik:

(17) a. egyszeri előfordulás (14): *barmocska*, *beneficiumocska*, *bogaracska*, *csuproccka*, *disztichonocska*, *forintocska*, *fortaliciumocska*, *gödröcske*, *hasznocska*, *holmicske*, *instrumentumocska*, *írásocska*, *papirosocska*, *succursusocska* (*succursus* 'segítség, támogatás'), *városocska*;

¹³ A zárhangokra vonatkozó megszorítást Ladányi (2014: 61) feloldja. Érdekes megvizsgálni, hogy az általa felsorolt esetekben a Google (2023. 06. 26.) hány találatot ad a toldalékolatlan alakokra (*-kA* : *-cskA*). Egyes esetekben az arány meglehetősen kiegyenlített: *mondat* (14e : 14e), *tized* (9 : 10); más esetekben egyértelmű a *-cskA* preferenciája: *történet* (8,5e : 49e), *beszéd* (81 : 540), *galamb* (3,8e : 38e), *veréb* (2,3e : 14,7e); egy esetben a *-kA* enyhe preferenciáját tapasztaljuk: *ügyvéd* (798 : 501) – ami különösen annak tudatában furcsa, hogy az utótag egy szótagú mivolta is e képző ellen szólna. (L. még *honvédka* (203), *honvédke* (101), *honvédoccka* (3), *honvédeccke* pedig egyáltalán nem fordul elő; továbbá *húsvétka* (10 – igaz, nem mind meggyőző adat), *húsvétke* (1), de csak egy *húsvétocska*, *húsvétecske* meg nincs is.) Az arányok megtévesztőek lehetnek, a *család* esetében például 8,5e találatos *családka* szinte csak tulajdonnévként fordul elő, míg 1,4e találatos *családocska* tűnik a szabályos kicsinyített alaknak. A *nábobka*, ill. *nábobocska* a Google szerint kizárólag Ladányi műveiben fordulnak elő (toldalékolatlanul).

- b. kétszeri előfordulás (3): *gyümölcsöscke, kocsicska, tornyocska*;
- c. hétszeri előfordulás (1): *darabocska*;
- d. tízszeri előfordulás (1): *levelecske*.

Természetesen a szóban forgó korlátozások a mai nyelvre érvényesek, és amint láttuk, kivételek mindkét irányban vannak: egyrészt egy szótagúakhoz is járul transzparens *-ka* képző (*padka* 'ülőalkalmatosság, kemencepadka'), másrészt *i* végű tőhöz is járul teljesen transzparens *-cska* képző (*kocsicska* 'kocsika').

3.2. Melléknevek, határozószók és határozatlan számnevek

Az alábbiakban szófajok szerint tárgyalom azokat az alakokat, amelyek melléknévként, határozószóként vagy határozatlan számnévként fordulnak elő.

3.2.1. A melléknévként előforduló alakok

Csak melléknévként fordulnak elő egyes transzparens *-ka* képzős alakok:

- (18) a. egyszer: *ártatlanka, haragoska, kevélyke, vidámka*;
- b. háromszor: *előhasika*.

Ezek közül éppen a ma már kihaltak tekinthető *előhasika* fordul elő többször is, mindháromszor Zala megyei boszorkányperben (kétszer ugyanabban). Alapszava, az *előhasi* 'első ízben vemhes' is csak négyszer bukkan fel, ebből egyszer abban a boszorkányperben, amelyben a két *előhasika*, egyszer pedig egy újabb Zala megyei, illetve egy-egy Somogy és Sopron megyei perben. Mindez azt sejteti, hogy a szó elterjedése már korábban is földrajzilag korlátozott lehetett, és a Nyugat-Dunántúlon fordult elő.

A transzparens kicsinyített melléknevek esetében a kicsinyítés inkább becéző, mint valóban kicsinyítő funkcióban nyilvánul meg, ugyanakkor utalhat a jelzett szó denotációjának kicsiségére is.

Ami a nem transzparens eseteket illeti, ide elsősorban színre utaló kifejezések tartoznak. Az ÚESz. szerint a *tar* 'több színű, foltos, tarka' kicsinyítő képzős származéka a *tarka* (18 előfordulás). Maga a *tar* egy kivétellel csak család- vagy ragadványnévként fordul elő a korpuszban, és az egy előfordulásakor is inkább a 'kopasz' jelentése sejtethető: „valaki talán tar ebagnő vagy on itt az uccában?”. A *tarka* ikerítésével keletkezett a *tarkabarka*, melynek *-ka* végződése így csak nagyon áttételesen tekintendő kicsinyítő képzőnek, ugyanakkor játékosága miatt közelebb áll a kicsinyítő képzős alakokhoz (l. 4. pont). Hasonló a *szürke*, mely szintén 18-szor fordul elő, illetve a *szőke*, mely melléknévként csak

hatszszor, de családnévként (beleértve a *Szőkéné* alakjait) csaknem százszor. Ezek az ÚESz. szerint a hasonló jelentésű *szür, ill. *sző melléknevekből jöttek létre kicsinyítő képzővel: a korpuszban sem alapszavuk nem bukkan fel, sem arra nem utal semmi, hogy ezek bármilyen értelemben kicsinyítőként lennének használatosak. A *nyalka* 'csinos, daliás' az ÚESz. szerint kicsinyítő képzős, és egy 'nyál, nyálka' jelentésű alapszóból vezeti le (melyek a *nyál* főnévvel és a *nyal* igével függenének össze); szerinte „szemléleti alapja esetleg az lehet, hogy az anyaállatok kicsinyeiket nyállal mosdatják” – az állatkölykök mosdatása és a csinosság közötti összefüggés azonban távol áll az egyértelműtől, és az sem világos, hogyan lesz egy kicsinyített főnévből melléknév. (A jelentéssel kapcsolatban a szócikk a *nyal* szócikkben említett *nyalóka* 'orkos, nyalánk, fontoskodó semmittevő' szóhoz irányít, de ott ez a kérdés nem merülhet fel, hiszen a kicsinyítés alapja melléknévi igenév. Meglepő módon a *nyalóka* főnévi jelentésére a szótár nem is utal.)

Transzparens *-cska* képzős alakok a következők: *színűcske*, *pirosacska*, *nehézecske*, *nagyobbacska*, *bővebbecske*, *kisebbecske* – ezek mind csupán egyszer fordulnak elő. Mint látható, az alakok fele középfokban áll, és ehhez az alakhoz járul a kicsinyítő képző. Mivel itt nem kivételes jelenségről van szó (inkább a *kicsikébb*, *nagyocskább* típusú alakok tekinthetők ritkának), ez a jelenség elég nagy elemzésbeli kihívást jelent azoknak, akik egyszerre hisznek abban, hogy a középfoknak jele, a kicsinyítésnek képzője van, illetve hogy a képző–jel–rag sorrend szigorú, és csak kivételes esetekben íródik felül (vö. Keszler szerk. 2000: 57–62).

Míg az alapfokú kicsinyített melléknevek szemantikailag a *-ka* képzősekhez hasonlóak, a középfokúaknál inkább a *kissé* határozószó jelentéséhez hasonlóak, azaz a fokozás sugallta viszonylagos különbség kisebb, korlátozott voltát jelölik, legalábbis az eleve nagyobb méretet jelölő melléknevek esetén. A kisebb méretet jelölőknél interpretálhatók úgy is, mint a kicsiség megerősítői, azaz a lehet 'valamivel kisebb', de egyszerűen 'apróska' is.

Egyetlen nem transzparensnek tűnő alak van, az *ócska*, az viszont tizenegyszer fordul elő. A legtöbb esetben csak sejtethetjük, hogy a mai 'vacak', és nem az eredeti 'régicske, öregecske' jelentésben szerepel. Egy alkalommal (19 – normalizált változat) ugyan az *újjal* van szembeállítva, de itt sem egyértelmű, hogy az eredeti jelentésében szerepel (Bark. 61., 1705).

(19) ha *ócska* ing volna kegyelmed körül, aki csak hasogatni való, alkalmatosság adatván, elvárja, újat küld érte, ha szükség

Csak egy kicsinyített melléknév van, mely melléknévként és belőle alkotott határozószóban is szerepel: a *későcske* és a *későcskén*.

3.2.2. A csak határozószóként előforduló alakok

Szintén az *-n* raggal (képzővel?) alakult határozószók a *rosszacskán* 'rosszul' (*kevés ideig rosszacskán volt*) és a *szaporábbacskán* 'szaporábban (gyakrabban? gyorsabban?)' (20), de ezeknek az alapszavuk melléknévként nem fordul elő a korpuszban. Csak egy példa van arra, hogy a határozószó tárgyragos: *kicsikét* (a *kicsike* nem fordul elő).

(20) a méltóságos úrfinak *szaporábbacskán* udvarolnék én

Külön figyelmet érdemelnek a *jó* melléknévből kicsinyítő képzővel alakult határozószók. A *jócskán* ötször fordul elő, kétszer (Bark. 259., Bark. 262.) a 'jól' ('úgy-ahogy jól?') jelentésben (21), háromszor a mai 'bőven' jelentésben (Bosz. 100., Kár 281., Peregr1. 24.).

(21) a. Asszony anyám is most *jócskán* van...

b. ... azolta *jócskán* lévén a szemeivel...

Kétszer annyi esetben, tízszer jelenik meg a középfokú alakból képzett kicsinyített forma, a *jobbacskán*: kilenc alkalommal a létigével, egyszer az *érezte* (*magát*) állítmánnyal, ezek tehát meglehetősen transzparens formák (eltekintve attól, hogy a teljesen képzetlen melléknévből alkotott határozószó nem *jón*, hanem *jól*). Ezeken kívül háromszor előfordul a „jobbatkán” alak is (mindig létigével), amelyben a korpusz *jobbadkán* normalizása alapján az *-Ad* és a *-kA* kicsinyítő képző kapcsolata tételezhető fel. Ezt erősíti meg a *jobbadon* alak hétszeri előfordulása, ugyanakkor **jobbad* és **jobbadka* nem adatolható. Ez viszont arra utal, hogy a morfémák és a szóalakok derivációjának sorrendje nem feltétlenül fedik egymást.

Itt kell még megemlíteni a *büszként*. Az ÚESz. szerint a *büszke*, mely egyébként melléknévként nem fordul elő a korpuszban, szintén kicsinyítő képzős: alapszava a *büz*. A szótár szerint a 'büzlő' > 'büszke' jelentésváltozás két tulajdonság egyaránt visszataszító voltán alapul – arra azonban nem tér ki, hogyan fejlődött a főnévből melléknév. Mindenesetre a korpuszban már a mai jelentésben szerepel.

3.2.3. A határozatlan számnévként előforduló alakok

Határozatlan számnév kicsinyítve mindössze két *-cskA* képzős fordul elő, a *so-kacska* és a *többecske*, azok is egyszer-egyszer, ráadásul mindkettő tárgyesetben áll (22 – normalizált). A (22b) esetében világosnak tűnik, hogy a jelentés 'kevéssel többet', a (22a) eset azonban szemantikailag homályos (esetleg 'kissé túl sokat'):

- (22) a. ... kenyérben *sokacskát* hintettek volt előnkbe...
 b. ... zabot adott enni, és szokásán fölül *többecs két* talált hinteni...

Ezekon kívül van (Bosz. 504., 1740) még egy minden bizonyra ide tartozó, ám annál rejtélyesebb alakunk, a „felesbetke” (23). A szó jelentése a szövegkörnyezet alapján vagy valamilyen mértéket jelölő melléknév (’rövid’, ’hosszú’), vagy valamilyen határozatlan számnév (’kevés’, ’sok’):

- (23) Kali Balásné ez előtt *felesbetke* idővel ugyan tüzzel éggettenek meg

A kicsinyítés elég egyértelműnek tűnik a végződés alapján, ráadásul a korpusz a szót *felesbedke* alakban normalizálja, azaz nagy valószínűséggel a *jobbaddkák* alakhoz hasonlóan az *-Ad* és a *-kA* kicsinyítő képző kapcsolatát tételezi fel. Sajnos a morfológiai elemzését (VPfx.V.Past.S3.Def) mindenképpen tévesnek kell tekintenünk: ha a *fel-* igekötő és az *-e* az elbeszélő múlt határozott ragozásának egyes szám harmadik személye volna (ami eleve furcsa, hiszen *-é-t* várnánk), akkor egy *esbetk-* igeötvet kellene feltételeznünk – ennek pedig aligha lenne alapja. Támpontul inkább az EMSZT. szolgálhat, mely ismeri a *feles* ’számos, sok’, *felesebecskén* ’sokacsán’ stb. alakokat. Ennek alapján már elég határozottan gondolhatjuk, hogy a *felesbedke* jelentése ’többecske, sokacska’, és valóban az *-Ad* és a *-kA* kicsinyítő képző kapcsolata van meg benne. Így azonban kicsinyítés funkciója nagyon homályos: a szövegben arról van szó, hogy valakit boszorkányként megégettek, és ez után állítja a mondat, hogy valamivel korábban az anyját is megégették. Ha a mondatban *feles(b) idővel* állna, akkor egyértelmű lenne, hogy ez sokkal régebben történt, ám míg a *sokacska* esetében elképzelhető a ’kissé túl sok’ interpretáció, itt aligha, hiszen túl sok időről ebben az esetben nem beszélhetünk. Elképzelhető, hogy a kicsinyítő képző már korábban elhomályosult, és nem módosította az alapszó jelentését, de egyéb adatok híján ezt nehéz lenne bizonyítani.¹⁴

A *kevéske* határozatlan számnévként nem fordul elő, de tárgyragos alakja, a *kevés két* határozószóként háromszor is: kétszer az *aludván*, egyszer a *megnevette magát* bővítményeként (ezekben az esetekben nem feltételezhetünk elliptált jelzett főnevet: az *aludván* mellett ugyan behelyettesíthetjük a *kevéske időt* szerkezettel, de ez nem szükségszerű).

¹⁴ Egyik bírálóm javaslata szerint a *felesb* itt ’túl sok’, míg a *felesbedke* ’nem túl sok’ jelentésben állna. Mivel a kicsinyítésnek ilyen (a tagadáshoz hasonló) funkciójának jelét máshol nem látom, ezt legfeljebb úgy tudom elképzelni, ha a kicsinyített alak szemantikailag elszakadt az alapszótól, és más jelentésben lexikalizálódott.

3.3. Igék

Igék esetében nem szokás kicsinyítésről beszélni, legalábbis a magyar esetében. Kiefer és Ladányi (Kiefer 1998: 254–6; Kiefer–Ladányi 2000: 199–200) azonban – szemben máshol kifejtett álláspontjukkal (Kiefer–Ladányi 2000: 169–70) – *kicsinyítő*nek nevezi azokat az igéket, melyekben a *-gAt* képző tartós cselekvést kifejező tárgyasság cselekvő igéhez járul (bár olyan példái mellett, mint az *eszeget, iszogat, olvasgat* stb. olyanok is vannak, mint a *dolgozgat* vagy a *sétálgat*, ami arra utal, hogy a tárgyasság mégsem szigorú feltétel). A kicsinyítést itt Kiefer mint a cselekvés csökkent intenzitását értelmezi, de mozgást jelentő igéknél (*sétálgat, járogat, futogat, repülget* stb.) ez gyakran a céltalanság képzetével is együtt jár (ha viszont a cél explicite megjelenik mellette, akkor gyakorítóként értelmezendő).

Másféle kicsinyítésre is van példa más nyelvekben, például a manysiban, ahol két, a névszóknál is használatos kicsinyítő képző (egy kedveskedő és egy lesajnáló) megjelenik igéken is (Bakró-Nagy et al. 2022: 549). Az igéken ezek a beszélőnek az ige által jelölt eseményekhez való viszonyát jelölik.

Kissé más értelemben, de beszélhetünk kicsinyítésről a magyar igék esetében is. A korpuszban előforduló példák közül a *szánkáz(ik)* (három előfordulás) és a *hajókáz(ik)* (egy előfordulás) tekinthető ilyennek. Ezeket nem intézhetjük el annyival, hogy egyszerűen a kicsinyített *szánka*, illetve *hajóka* főnevekből képződtek, mivel nem kis szánon, illetve hajón való utazást jelölnek, hanem inkább rövid, céltalan, nem komoly utazást ezeken az eszközökön. (A *szánkázik* utalhat általánosabban (el)csúszásra is, de korpuszunkban egyértelmű a közlekedési eszközzel való kapcsolata.)

A *-kál* képzős igék is tekinthetők bizonyos értelemben kicsinyítőnek. D. Bartha (1958: 27–8, 33) szerint, bár a képző a *-k* mozzanatos és az *-l* gyakorító képző összetapadásával keletkezett, kicsinyítő-becéző hangulata van: példának az *alukál* igét hozza. Zsemlyei (2019) ennek kapcsán még az EMSzT. szövegét is megvizsgálja, nem lehetséges-e mégis, hogy a képző a *-kA* kicsinyítő képző és az *-l* gyakorító képző összekapcsolásával is létrejöhetett (mivel azonban denominális képzéseket nem talált, ezt a lehetőséget elvetette). T. Somogyi (2017: 289) arra hívja fel a figyelmet, hogy bizonyos *-kÁl* képzős igékből *-kA* végű főnevek keletkeztek elvonással: *irkál* → *irka*, *firkál* → *firka*, *csúszkál* → *csúszka*. Az ilyenek is arra utalhatnak, hogy a nyelvhasználók ezekben a *-kÁl* képzőt *-kA* + *-l* képzőhalmozásnak elemzik, még akkor is, ha az így létrejövő főnevek és az igék kapcsolata szemantikailag nem teljesen transzparens. Szinkrón szinten tehát ezek a képzők akkor is szorosan kötődnek a *-kA* képzőhöz, ha történetileg nem is.

A történeti magánéleti korpuszban található igék közül kicsinyítő, azaz az alapigénél kisebb intenzításra utal az *irkál*, *turkál* és a *vájkál* (mindegyik egyszer), a mozgást jelentő igéknél a céltalanságra utal a *járkál* (három példa) és az *úszkál* (egy példa) – a *mászkál* (öt példa) emellett mára jelentésében is elmozdult, hiszen nemcsak mászásra utalhat, hanem a *járkál* szinonimája is lehet (anyagunkban erre nincs példa). A fiktív töből származó *sántikál/sajtikál* (összesen 4 példa) azonban nem mondható ilyennek, a *sántíthoz* viszonyítva nem a sántaság kisebb mivoltát, hanem inkább az együttérzést fejezi ki. Azoknál az igéknél azonban, amelyek alapszava mozzanatos, a gyakoriság vagy akár a tartósság jelentése dominál: *bujkál* (háromszor), *szurkál* (kétszer). A kicsinyítés mozzanata azonban megvan a valójában képzetlen *piszkál* (egyszeri előfordulás) és *firkál* (három példa) szavakban is: az előzőből a *piszka-* (*fa/vas*) előtag, az utóbbiból a *firka* vonódott el.

Két esetben előfordul még a *futkároz* is, melynek képzésmódja nem világos és teljesen egyedülálló.

4. A kicsinyítés gradualitásáról

Feltűnő, hogy a magyarban sok olyan *-ka* végű névszó van, amely szinkrón szinten nem tekinthető képzettnek, mert alapszava nem azonosítható, de szemantikájában valamilyen módon közel áll a kicsinyítő képzős szavakhoz. Ilyenek például a kisméretű tárgyakat jelentő szavak, mint a *galuska* 'apró főtt tészta', amely lehetne a **galus* 'termetes főtt tésztagombóc' kicsinyített alakja is. Hasonló példa a *laska* 'metélt tészta'. A *kocka* ma ugyan jelent mértani testet, sőt, síkidomot is, az eredeti jelentése 'dobókocka', azaz egy apró tárgyról van szó. Számtalan állatnak van hasonló neve: *fecske*, *szarka*, *sáska*, *macska* – határesetként a *róka* is említhető, de meg kell jegyezni, hogy számos hasonló alakú állatnév nem kisméretű állatokra utal: *pulyka*, *birka*, *kecske*, *bika* (ezek nem is becézőek). Több kicsinyekre utaló szó is előfordul: *fióka*, *csirke*, *unoka* stb. Becézőnek tűnik például a *mátka* vagy a *dajka*, de akár a *praktika* is, mely ma inkább 'apró, ügyes fortély'-t jelent, mint általános értelemben vett 'gyakorlat'-ot. Egyes esetekben a szó valamilyen kellemes dolgot fejez ki, például *kamuka* 'damaszt szövet' vagy *muzsika* – az utóbbi például tipikusan csak kellemes zenét jelez. A *plettyka* esetében a feltételezett képző a komolytalanságot, lenézést fejezheti ki, akárcsak az *ócska* melléknév esetében. A *tarka*, illetve a *tarkabarka* esetében a szó játékoságával függhet össze. (A mai magyarban jóval több példa van, itt csak a korpuszunkban felbukkanó esetekre korlátozzuk a példákat.)

Eredetüket tekintve ezek a szavak gyakran valóban kicsinyítő képzőket tartalmaznak. Az *ócska* esetében azonban a szó jelentése annyira eltávolodott a

használatból egyébként is kiszoruló alapszó jelentésétől, hogy a kapcsolatot a beszélők aligha ismerik fel (és ha szegmentálni próbálják, akkor is inkább az *ócs-ka* tagolásra hajlanak), a *tarka* esetében pedig egy másik *tar* maradt csak fent. A *róka* esetében az alapszó ebben a formájában teljesen eltűnt, a *fiókának* pedig az eleve kicsinyített töve nem használatos önállóan. Sajátos csoportot képviselnek azok a szavak, melyekben az etimológiai szótárak szerint kicsinyítő képző van anélkül, hogy az névszó alapszót valaha létezőnek tennék fel (*csirke, fecske, sőt birka, kecske, pulyka* stb.) – az alapszót általában valamilyen igei származéknak vagy hangutánzó szónak tartják. Ezek esetében megkérdőjelezhető, hogy a képzőelem nevezhető-e egyáltalán kicsinyítőnek, vagy csupán alakilag esik egybe a kicsinyítő képzőkkel. Más esetekben a kicsinyítés egyértelmű, csak még az átadó nyelvben történt (*galuska, kocka, macska, pletyka* stb.). Vannak viszont olyan esetek is, amikor semmiféle kicsinyítésről nincs szó, és minden ilyen egybeesés csak a véletlen műve, de például a *muzsika* esetében feltételezhető, hogy az ilyen irányú jelentésfejlődésben a *tő* végződése is szerepet játszott. Ugyanakkor igazán csak akkor feltételezhetjük, hogy a szó végződése és a szemantikája valamiképpen összejátszik, ha a fennmaradó rész lehet *tő*: például a *bika* esetében akkor sem feltételezhetnénk ilyet, ha a szó apró állatot jelölne. De itt sem beszélhetünk egyértelmű határokról, például a *béka* esetében az állat apró termete ellenére sem gondolunk kicsinyítő képzőre, pedig a *bé* lehetséges szó, vö. *lé* (sőt, betűnévként tulajdonképpen létező szó a *bé* is).

Kérdés, hogy ezekkel a megfigyelésekkel a szinkrón nyelvleírásban kell-e valamit kezdenünk, és ha igen, mit kezdhetünk. Ha a nyelvtant úgy definiáljuk, mint a beszélőnek a nyelvről való implicit tudását explicitte tevő eszközt, akkor a nyelvtannak ezzel a jelenséggel is kezdenie kell valamit.

Bloomfield (1933: 160–1, 237) a *cranberry* 'tőzegáfonya' szó elemzése kapcsán arra jut, hogy bár a *cran* sem önálló szóként, sem más komplex formák elemeként nem fordul elő az angolban, mivel a *berry* önállóan is ('bogyó'), más bogyófélék nevében is (*blackberry* 'szeder', *strawberry* 'eper' stb.) előfordul, a *cran* is nyelvi egységnek (morfémának) tekinthető – innen a hasonló elemek „*cranberry*-morféma” elnevezése. Hasonlóan érvelve azt mondhatjuk, hogy a *-ka* végű, a kicsinyítésre jellemző jelentésű szavakban a *-ka* kicsinyítő képző, mely egy-egy *cranberry*-morfémához járul. Kérdés azonban, hogy ez az elemzés mindig kívánatos-e. Ez ugyanis azzal jár, hogy a 'dobókocka' jelentésű *kocka* morfológiailag komplex, ám a 'mértani test / síkidom' jelentésű, vagy akár egy nagyobb testre utaló *kocka* nem. (Ez azonban önmagában nem érv amellett, hogy valamilyen rejtett morfológiai komplexitást feltételezzünk, hiszen a valódi képzett szavaknál is előfordul, hogy egyik jelentésük transzparens, másuk viszont nem: például *szabadság* 'szabad lét' vs. 'munkahelytől távol töltött munkanap'; *csapás*

'ütés' vs. 'nyom' stb.) A leírás során eldöntendő, hogy mely lexémáknál és mely jelentésben tételezzük fel kicsinyítő képző jelenlétét, holott a kicsinyítésre jellemző szemantikai vonások azonos beszélőnél is hol markánsabban, hol kevésbé egyértelműen jelennek meg.

A probléma konstrukciós elemzéssel hidalható át. Ebben az esetben a kicsinyítő képzős alakokat leíró konstrukción kívül feltételezhetünk egy tágabb konstrukciót is. Ez szemantikailag és formailag is megegyezik a kicsinyítő képzős alakok konstrukciójával, csak annyiban tér el tőle, hogy az alapszó helye kitöltetlen, azaz a képzőt megelőzően bármilyen (egyébként lehetséges) hangsor állhat, és a jelentés is bármi lehet.¹⁵ Azt azonban, hogy egy adott szó egy adott esetben ennek a konstrukciónak a megvalósulása-e, nem kell eldöntenünk.

5. Összefoglalás

Áttekintésünk eredményeit a feltett kérdésekre adott válaszok formájában így foglалhatjuk össze:

1. Van-e nyoma a szláv hatásnak? Erre a kérdésre egyértelműen tagadó választ kell adnunk. Szláv hatás csupán a *gyermecske* és az *ablacska* esetében merül fel: ezekben feltételezhetjük, hogy a *k : cs* váltakozás a szláv kicsinyítő képzős alakok hatását tükrözi. De a haplológias magyarázat ebben az esetben is meggyőzőbbnek tűnik, különös tekintettel a *pogácska* alakra.

2. Miben különbözik a 16–18. század kicsinyítése a maitól? Ahhoz képest, hogy milyen nagy az eltérés a korpusz szövegeinek a nyelve és a mai nyelv között, a kicsinyítésben nem találunk jelentős különbségeket, legalábbis a kicsi-

¹⁵ Ez az elemzési mód nem lenne példátlan a szakirodalomban. Höder (2016: 71) arra hívja fel a figyelmet, hogy az angolban a *gl-*, illetve *sn-* kezdetű szavak jelentős része (*glance* 'pillant[ás]', *glare* 'bámul, tekintet', *glaze* 'fény[ez]', *zománc[oz]', gleam* 'csillan[ás]', *csillog[ás]', glimpse* 'pillantás, megpillant', *glow* 'izzik, parázslík; izzás, parázslás', ill. *snack* 'nass[ol]', *snort* 'prüszköl[és]', *horkant[ás]', sniff* 'szimatol[ás]', *szagol[ás]', sneeze* 'tüsszent[és]') a látáshoz, illetve az orrhoz és a szájhoz kapcsolódnak. Bergen (2004) pszicholingvisztikai kísérletei alapján amellet érvel, hogy ezeknek a szubmorfemikus elemeknek, az ún. fonesztémáknak jelentős szerepük van a nyelvelsajátításban és a lexikális tudás szervezésében, azaz a velük alkotott szavak egy konstrukcióhoz tartoznak. Ha az önálló morfémaként soha nem jelentkező *gl-*, ill. *sn-* szókezdetek lehetnek konstrukciós elemek, akkor az önálló morfémaként is használatos *-ka* elemmel alkotott, de morfológiailag egyébként nem tagolható szavak annál inkább. Hasonlóképpen a magyar *-gAt*, *-kÁl* holland megfelelői, az *-el* és *-er* igei kicsinyítő képző számos alakban megtalálható, melyek töve nem elemezhető ki: Booij és Audring (2018: 61–73) ezt a konstrukció egy fajtájának, az ún. *kimeneti sémának* (*output scheme*) kategorizálják, de hasonlóan elemzik a holland *-ig* végű mellékneveket és *-er* végű (személyeket vagy eszközöket jelentő) főneveket is (Booij–Audring 2018: 75–8).

nyitott alakok többsége ma is úgy épül fel és úgy használjuk, ahogy azok a szövegekben szerepelnek. Az elavult alakok száma viszonylag alacsony, és formailag is csak kevés maitól eltérő vonás figyelhető meg. Ezek közül kiemelendő a *karjacskaít* („karjacskaajt”) alak. A *-dka* képzőbokros alakokra van néhány példa: ezek mára eltűntek, de a korpuszban való ritkaságuk arra is utalhat, hogy eleve nyelvjárásiak voltak, és ezért nincsenek meg a mai irodalmi nyelvben.

A magánhangzó-harmónia tekintetében is felfigyelhetünk néhány, mai szemmel szokatlan jelenségre, de kérdés, hogy ezek mennyiben mutatnak összefüggést a kicsinyítéssel. Például a *holmicske* alak csak azt tükrözi, hogy a *holmi* toldalékolása ingadozó; a *menyecska* pedig egyszer fordul elő a számos *menyecske* mellett. Mindenesetre más, kicsinyítőhöz hasonló szerkezetű szavaknál is van váratlan toldalékolás: *Litkéban* – Kiss (1983³) szerint a *Litke* és a *Litka* alakú helységnevek pusztá személynévből való névadással keletkeztek a magyarban, bár maga a szóban forgó személynév szláv eredetű. Más adatok azonban arra utalnak, hogy ezeknek az eseteknek nincs közük a kicsinyítéshez: az *ingecskéjének* alakban nem a kicsinyítő képző, és még csak nem is az azt követő birtokos esetrag alakja, hanem a szóalakat lezáró esetrag töri meg a harmóniát. Az, hogy egyáltalán felmerülhet, hogy ezekben nem egyszerűen íráshibáról van szó, annak köszönhető, hogy a relatív tövekben csak semlegesnek tekinthető magánhangzók vannak, azaz olyanok, amelyek után, ha kivételesen is, de állhat hátul képzett magánhangzót tartalmazó tőalternáns (vö. *sír-om*, *cél-om*, *derek-am* stb.) Van ugyan olyan példa, amely nem illik tökéletesen ebbe a képbe: „Szökinéru!” ’Szökénéről’ (Bosz. 87.) – ennek az alaknak a megítélését nehezíti, hogy egyfelől a szabálytalanak tekinthető toldalékot közvetlenül itt is két semleges magánhangzó előzi meg, másfelől az ékezet elmaradásáról könnyebben feltételezhetjük, hogy íráshiba, mint amikor <e> helyén áll <a>. Az ilyen furcsa alakok alacsony száma miatt egyébként is íráshibákra gyanakodhatnánk, de az a tény, hogy elől képzett magánhangzós allomorfok nem fordulnak elő ott, ahol hátul képzetteket várnánk, mégis elgondolkodtató. Ez a kérdés további vizsgálatot igényel.

3. A kicsinyítés graduális. Vannak olyan magyar szavak, melyeknek a végződése alakilag kicsinyítő képzőkkel egyezik meg, és jelentésükben is hordoznak olyan elemeket, melyek a kicsinyítésre jellemzőek, ám alapszavuk nem szegmentálható ki. Ezek a szó hagyományos értelmében nem tekinthetők kicsinyítő képzősnek, de a kicsinyítéssel való rokonságuk felett sem lehet elsiklani az elemzésben. A konstrukciós elemzés kínál megfelelő eszközöket ahhoz, hogy ezeknek kicsinyítésre jellemző tulajdonságairól úgy számoljunk el, hogy közben ne minősítsük őket kicsinyítősnak.

Hivatkozások

- Bakker, Dik–Hekking, Ewald 2012. Constraints on morphological borrowing: Evidence from Latin America. *Brill's Studies in Language, Cognition and Culture* 2: 187–220.
- Bakró-Nagy, Marianne–Sipőcz, Katalin–Skribnik, Elena 2002. North Mansi. In: Bakró-Nagy, Marianne–Laakso, Johanna–Skribnik, Elena (szerk.): *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford University Press. Oxford. 537–64.
- D. Bartha Katalin 1958. *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bergen, Benjamin K. 2004. The psychological reality of phonaesthemes. *Language* 80: 290–311.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. Henry Holt. New York.
- Booij, Geert–Audring, Jenny 2018. Partial motivation, multiple motivation: The role of output schemas in morphology. In: Geert Booij (szerk.): *The Construction of Words: Advances in Construction Morphology*. Springer. Cham. 59–80.
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Magyar Tudományos Akadémia. Pest–Budapest.
- Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- EMSZT. = Szabó T. Attila–Vámszer Márta–Kósa Ferenc (főszerk.) 1975–. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Kriterion Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület. Bukarest–Budapest–Kolozsvár.
- Fodor Katalin 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 325–50.
- Höder, Steffen 2016. Phonological elements and Diasystematic Construction Grammar. In: Hilpert, Martin–Östman, Jan-Ola (szerk.): *Constructions across Grammars*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 67–95.
- Juhász Jenő 1943. Csicskás. *Magyar Nyelv* 39: 318.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 2003. Morfopragmatikai jelenségek a magyarban. In: Németh T. Enikő–Bibok Károly (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 107–28.
- Kiefer, Ferenc 2004. Morphopragmatic phenomena in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 325–49.

- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 165–214.
- Kilgarriff, Adam 2007. Googleology is bad science. *Computational Linguistics* 33: 147–51.
- Kiss Lajos 1983³. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Harmadik kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ladányi Mária 2004. Szinkron összefüggések – elméleti, funkcionális és történeti magyarázatok (Megjegyzések a *-ka/-ke* és *-cska/-cske* főnévképzőről). In: Ladányi Mária–Dér Csilla–Hattyár Helga (szerk.): „...még onnét is eljutni túlra...” *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 52–63.
- Mártonfi Attila 2015. Egy etimológiai felvetés. In: Bárány M. János–Bodó Csanád–Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Magyar Nyelvtudományi Társaság–ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. Budapest. 97–8.
- MSzFE. = Lakó György (főszerk.) 1967–1981. *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Novák, Attila–Gugán, Katalin–Varga, Mónika–Dömötör, Adrienne 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- Rebrus, Péter–Szigetvári, Péter 2021. Diminutive formation in Hungarian. *Acta Linguistica Academica* 68: 230–55.
- Seifart, Frank 2015. Direct and indirect affix borrowing. *Language* 91: 511–32.
- T. Somogyi Magda 2017. Kicsinyítő-becéző képzőink történetéről. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 287–302.
- Szegfű Mária 1991. A névszóképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 188–258.
- Szegfű Mária 1992. A névszóképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 268–320.
- Techert József 1931. Savanyú. *Magyar Nyelv* 27: 111–8.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Akadémiai Kiadó. Budapest.

ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.) 2011–2022. *Új magyar etimológiai szótár – online kiadás*. MTA Nyelvtudományi Intézet–ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont. Budapest. <https://uesz.nytud.hu/>

UEW. = Rédey, Károly (szerk.) 1986–1991. *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Harrassowitz–Akadémiai Kiadó. Wiesbaden–Budapest.

ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva 1979–2010. *Új magyar tájszótár* 1–5. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Zsemlyei Borbála 2019. A *-kÁl* végű igék az Erdélyi magyar szótörténeti tárban. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 363–71.

Fejes László

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

fejes.laszlo@gmail.com

A kivétel erősíti a szabályt? A regiszter és az egyén szerepe a stabil variációban

Gugán Katalin

1. A vizsgált változóról és a vizsgálat fő kérdéseiről *

Jelen írás főszereplője a tagadás mint változó, s annak két szórendi változata. Ugyanakkor az írás témája nem maga a nyelvi változó, hanem az az általánosabb jellegű kérdés, hogyan fejthetők fel az egykori nyelvhasználók választásai mögött az azokat irányító különféle nyelven belüli és nyelven kívüli tényezők, és hogyan lehet magyarázatot keresni azokban az esetekben, amikor egy-egy egykori nyelvhasználó (vagy forrás, forráscsoport) markánsan elkülönül az adott korszakra jellemző fősodortól. Ugyancsak fontos szerepet kap a tárgyalás során az, hogy a vizsgálatban kétféle megközelítés eredményeit vetem össze: az egy-egy tényező elszigetelt vizsgálatán alapuló elemzésből kirajzolódó képet a több tényezőt együttesen figyelembe vevő (és így a valóságot remélhetőleg jobban leképező) többváltozós vizsgálat egy típusának a tanulságaival.

A vizsgált változó tehát a tagadás két szórendi változata, amelyek akár azonos mondaton belül is előfordulhatnak egymás mellett mindkét vizsgálandó forráscsoportban, azaz a 16. századi bibliafordításokban (1) és a Történeti magánéleti korpusz (a továbbiakban: TMK) 16. századi adataiban (2):

- (1) Mert ha ti **meg nem boczátandotoc**, az ti mennyei atyátokis **nem boczáttya meg** az ti vétkeiteket. (Vizsolyi Biblia, Mk. 11, 26)

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakrónia* 5. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 129–153.

* Hálásan köszönöm dolgozatom lektorainak, hogy kérdéseikkel, javaslataikkal segítették munkámat. A kutatás az FK 135186 számú, *Regiszterfüggő változatok a középmagyarban* című projekt keretében készült.

- (2) ha penég ezzel **meg nem tartottam** őket (értvín együtt is másutt valo fizetésit) ingyen senki **nem maradt volna meg** közölek (Nád. p. 116–117, 1542)

A két példa első tagmondataiban szereplő, igemódosító – tagadószó – ige (a továbbiakban: megszakított) szórendű változat régebben sokkal gyakoribb volt (Molecz 1900), ezzel szemben a mai magyarban csak speciális környezetekben fordul elő. Egyben ez az ősi változat is: ugyanez a minta általános az obi-ugor nyelvek ige-kötőt tartalmazó tagmondataiban (Klemm 1928–1942). A példák második tagmondataival illusztrált tagadószó – ige – igemódosító (a továbbiakban: fordított) szórendű változat sem új keletű azonban, már a Jókai-kódexben is bőven van példa mindkét típusra.

A két szórendi minta három különböző szerkezetre vezethető vissza, ezekről, ill. a fordított szórend megjelenéséről I. É. Kiss (2014a, 2014b). Korábbi eredményeim (Gugán 2017, 2018, 2020, 2021) azt mutatták, hogy a kétféle változat a 19. század elejéig meglehetősen stabil megoszlásban fordult elő a megszakított szórendű változat jelentős többségével, majd a gyakorisági arányok a 19. század során radikálisan megváltoztak. A 20. század elejétől immár a fordított szórendű változat az általános tagadó minta, a megszakított változat ritka, előfordulása csak bizonyos környezetekben/funkciókban valószínű.

A változatok története tehát nagyon röviden összefoglalható azzal, hogy a stabil variáció hosszabb időszakát (ómagyar, középmagyar) az instabil variáció, azaz a változás követi a 19. században, majd a huszadik századtól kezdve ismét stabilnak tűnik a variáció. Az első stabil variáció időszakában is vannak azonban olyan források, amelyek jelentősen különböznek a korra jellemző mintától: ilyen az ómagyar kori kódexek közül az a három, amely az ún. huszita korpuszhoz tartozik (a Bécsi, Münchener és Apor-kódex), és ilyen a középmagyar bibliafordítások közül a Vizsolyi Biblia. Írásom egyik célja, hogy több, lehetőleg egy-egy releváns tulajdonságában különböző szöveget összehasonlítva kiderítse, mi magyarázhatja ezeknek a szövegeknek a különütasságát: vajon a szöveg típusa (regisztere), a szöveg alkotóinak valamilyen általánosabb, jól megragadható jellemzője (nyelvjárás, alperiódus) áll a jelenség háttérében, vagy pedig ezek az eltérések az átlagtól teljesen egyéni jellemzőnek tekinthetők.

Az alábbiakban a vizsgálat háttérének rövid bemutatása után két nagyobb egység következik: az elsőben a figyelem az egyéni különbségekre irányul egy regiszteren belül, és négy 16. századi bibliafordítás összehasonlításának eredményeit tartalmazza. A második nagyobb egységbe beépül a regiszter is mint lehetséges tényező, a bibliafordítások eredményeire és a TMK-ból nyert hasonló korú, azaz 16. századi adatokra alapozva. A tanulmányt az eredmények összegzése és hivatkozásjegyzék zárja.

2. A vizsgálat háttere

Korábbi kutatásaim alapján azt feltételezem, hogy a tagadás megszakított szórendű változata semleges, fordított szórendű változata pedig nyomatékos tagadást fejezett ki, és ez a funkciómegoszlás tartotta fenn a két változat stabil megoszlását a 18. század végéig, a 19. századi változás pedig tulajdonképpen a Jespersen-ciklus különleges esete (Gugán 2017). Funkcionális szempontból a Jespersen-ciklusban az történik, hogy a nyomatékos tagadás gyakorisága megnő, ennek következtében azonban épp a nyomatékosságot veszíti el, azaz jelentése kifakul, és semleges tagadássá válik, kiszorítva a korábbi semleges tagadást (Kiparsky–Condoravdi 2006). Úgy vélem, ugyanez történt a magyarban is, azzal a különbséggel, hogy itt nem grammatikalizálódott új tagadóelem (míg a Jespersen-ciklus klasszikus eseteiben egy olyan elem válik tagadószóvá, amely eredetileg a tagadást nyomatékosította); a magyarban a szerkezetek disztribúciója változott meg.

Azt a feltételezést, hogy a 19. századi változás előtt a tagadás fordított szórendű változata nyomatékos tagadást fejezett ki, részben a kontextus alapján, részben pedig néhány nyelven belüli független változó tükrében vizsgáltam. Az egyik ezek közül a tagmondat típus volt: azt feltételeztem, hogy bizonyos tagmondat típusokban (elsősorban a független főmondatokban és az oksági viszonyt kifejező mellékmondatokban) nagyobb arányban jelenhet meg nyomatékosított tagadás, mint a sok esetben már előfeltételezett információt tartalmazó alárendelt mellékmondatokban,¹ de még ezekben is nagyobb arányban számítottam a nyomatékos tagadás megjelenésére, mint azoknak a mellékmondatoknak az esetében, amelyekben ún. pleonasztikus, azaz logikailag nem értelmezett tagadás van. Szintén vizsgáltam a kétféle változat együttes előfordulását bizonyos partikulákkal, azaz hogy a tagadást nyomatékosító partikulák (*bizony, ugyan, csak, is*) nagyobb arányban fordulnak-e elő fordított szórendű tagadással. Egy további, de ugyancsak nyelven belüli potenciális tényező a tagadó névmás jelenléte a mondatban. É. Kiss Katalin (2014a, 2014b) feltételezése szerint ugyanis a fordított szórendű minta megjelenését az motiválhatta, hogy az igemozgatással előálló szerkezetben a tagadószó – mint operátor – megelőzi és k-vezérli hatókörét. Azokban a mondatokban, amelyekben van tagadó névmás, maga a névmás is kijelölheti a tagadás hatókörét, a tagadó névmást nem tartalmazó szerkezetekben azonban nincs alternatíva, ezért várható, hogy ezekben a környezetekben gyakoribb a fordított szórendet eredményező mozgatás.

A nyelven belüli tényezők mellett azonban számos egyéb faktor is befolyásolhatta a beszélői választást a változást megelőző stabil variáció időszakában.

¹ Ennek okait alább, a negyedik szakaszban részletesen is kifejtem.

Ez az időszak, azaz a Jókai-kódextől a középmagyar kor végéig tartó négy évszázad aligha tekinthető szinkroniának, így az idővel mint tényezővel mindenképpen számolni kell. Szintén fontos befolyásoló jellemző lehet a nyelvjárás, bár ez sokkal nehezebben kezelhető, mint az idő. Az ómagyar kori kódexek esetében a források nyelvjárásának azonosítása közismerten problematikus, a nyelvjárás-keveredés mindenhol jelen lévő jelenség (l. pl. Benkő 1957). Az alább vizsgálandó középmagyar kori szövegeknél is csak egy árnyalattal kevésbé problémás a területiség mint tényező, hiszen például egy boszorkányperes jegyzőkönyv esetében egyaránt érvényesülhetnek a tanú és a lejegyző nyelvi sajátosságai (Varga 2022a, 2022b), nyomtatott művek esetében pedig a korrektor szerepét betöltő nyomdász nyelvváltozata hagyhat nyomot a szerzők művein (Abaffy 1953a, 1953b). A harmadik tényező a regiszter, azaz a szituációfüggő nyelvhasználat. Az ómagyar kori kódexek egészen más típusú szövegek ebből a szempontból, mint a TMK élőnyelvközeli szövegei, s ha ehhez hozzátesszük, hogy a 19. századi változást illusztráló adatok forrása a Magyar történeti szövegtár, amely ismét csak egy formálisabb regisztert képvisel, már csak ezért is felmerülhet a kérdés, hogy vajon minden további nélkül összevethetők-e az ómagyar, a középmagyar és az újmagyar kori adatok. S mindemellett számításba veendő tényező az egyén is: az egyes szövegalkotók saját preferenciái.

3. Módszerek

A tanulmány első szakaszában, azaz a bibliafordítások csoportján belül a fenti független változók közül (a szövegek természetéből következően is) kettő, a tagmondattípus és a tagadó névmás jelenléte kap szerepet. Ebben az alkorpuszban négy 16. századi bibliafordítás négy evangéliuma szerepel. A legkorábbi a fordítások közül a pesti születésű Pesti Gáboré: a fordító életéről az utolsó adat 1548-ból származik,² az általa jegyzett négy evangéliumfordítás pedig 1536-ban jelent meg. Ennél nem sokkal későbbi a színérváraljai születésű Sylvester János (1504–1552) fordítása: a teljes Újtestamentum 1541-ben jött ki a nyomdából. Heltai Gáspár (?1510–?1574) egy fordítóközösséget koordinált, a biblia részletei szakaszokban jelentek meg, az Újszövetség ezen belül 1562-ben. A vizsgált fordítások közül a legkésőbbi forrás a Vizsolyi Biblia (1590): ez is egy fordítóközösség munkája, de az itt vizsgált négy evangéliumfordítás feltehetően Károlyi Gáspárhoz (?1530–1591) köthető.³

² Az adatok forrása az Új magyar irodalmi lexikon (Péter főszerk. 2000).

³ Ez a megállapítás a Wikipédia vonatkozó szócikkében olvasható (hu.wikipedia.org/wiki/Károlyi-biblia, utolsó hozzáférés időpontja: 2023. 08. 23.), de épp a tagadó szórendek sajátos mintázata,

A vizsgált szakaszok fordítói/kiadói tehát többé-kevésbé kortársaknak tekinthetők (születési dátumaik között legfeljebb 26 évnyi, azaz egy bő generációnyi távolság van), nyelvjárási háttérük kérdése azonban jóval összetettebb. Pesti Gábornak már a szülei is pestiek voltak, nyelvezte ezt tükrözi; kiadványaiban a nyomdász beavatkozásával sem kell számolni (Abaffy 1953a). Ugyanebben a tanulmányában jegyzi meg azt is Abaffy (i. m. 335), hogy Sylvester János azon kevés 16. századi szerzők egyike, akiknek nyomtatásban fennmaradt műveiben szinte teljes következetességgel egy nyelvjárástípus jellemzői maradtak fenn. Ez pedig a szatmári születésű Sylvester esetében az északkeleti régió egy altípusa (Meggyesalja); hogy a nyelvjárási háttér felvállalása részéről tudatos magatartás, az más művéből egyértelműen kiolvasható (Juhász 2018). Heltai Gáspár német anyanyelvű volt, már kolozsvári polgárként kezdett magyarul tanulni 1536-ban, azaz felnőttként.⁴ Nyelvi normatudatának egyértelmű jele, hogy a nyomdájában megjelent kötetek nyelvezetébe nyomdászoként belenyúlt; mint Abaffy (1953b: 32) megjegyzi, „[...] Heltai nyomdájának nemcsak helyesírási, hanem kialakult nyelvészeti elvei is voltak. Heltai számára tehát már tudatos volt az a különbség, amelyet ma nyelvjárási különbségnek nevezünk.” Ugyancsak szatmári, de azon belül nagykárolyi születésű Károlyi Gáspár, aki szerb gyökerekkel rendelkezik, szülei a Délvidékről menekültek Erdélybe. Nyelvjárási szempontból különböző háttérű szerzők fordításait kell tehát összehasonlítani, így önmagában nehezen dönthető el, hogy a megfigyelések az adott nyelvjárást jellemzik-e, vagy pedig az adott szerzőt – különös tekintettel arra, hogy nagyon is tudatos nyelvhasználók szövegeiről van szó.

Az adatokat az Ómagyar korpusz középmagyar bibliafordításokat tartalmazó részéből gyűjtöttem (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>; Simon–Sass 2012) a Sass Bálint által fejlesztett kereső segítségével (http://clara.nytud.hu/omagyar/run.cgi/first_form), a keresés a *nem*, ill. *nē* karaktersorokra irányult. A fő kérdés az volt, hogy ezen a szövegtípuson belül azonos módon hatnak-e a független változók, azaz a különböző grammatikai környezetekben mennyire választanak hasonló módon a bibliafordítók a változatok között.

A tanulmány második szakaszában a fenti adatokat a Történeti magánéleti korpusz (tmk.nytud.hu; Dömötör et al. 2017) hasonló időszakból származó, azaz 16. századi szövegeivel hasonlítom össze. Itt a következő kérdések vizsgálatára kerül sor:

amely eltér a korra jellemző átlagtól, de hasonlít a Két könyv [...] című műben megfigyelhetőhöz (Gugán 2018), összhangban van ezzel a feltételezéssel.

⁴ Ez az adat azonban az Új magyar irodalmi lexikon vonatkozó szócikke szerint „saját maga által terjesztett legendának” tartható.

- a) Azonos módon hatnak-e a független változók a kétféle szövegtípuson belül?
- b) Csoportképző tényező-e a regiszter, azaz van-e regisztertől függő különbség a változatok megoszlásában?
- c) Lehet-e heterogenitásbeli különbség a regiszterek között úgy, hogy bizonyos regiszterek nagyobb teret adnak az egyéni jellemzők érvényesülésének?

A bibliafordítások esetében a tagadó mondatok halmazából manuálisan válogattam ki az igekötőket is tartalmazó tagadó mondatokat, ezeken végeztem a további elemzéseket; a TMK esetében az összetett keresés lehetőségét használtam. A tagmondatokat felcímkeztem tagmondattípus szerint, valamint jelöltem, hogy szerepel-e bennük tagadó névmás. Mindkét vizsgálati szakaszon belül először izoláltan vizsgáltam az egyes tényezőket, majd ezek együttes hatását is megpróbáltam feltárni. Ezeket az elemzéseket az R nevű statisztikai szoftverrel végeztem (R Core Team 2021), a döntési fák ezen belül a partykit csomaggal készültek (Hothorn et al. 2015).

4. Eredmények

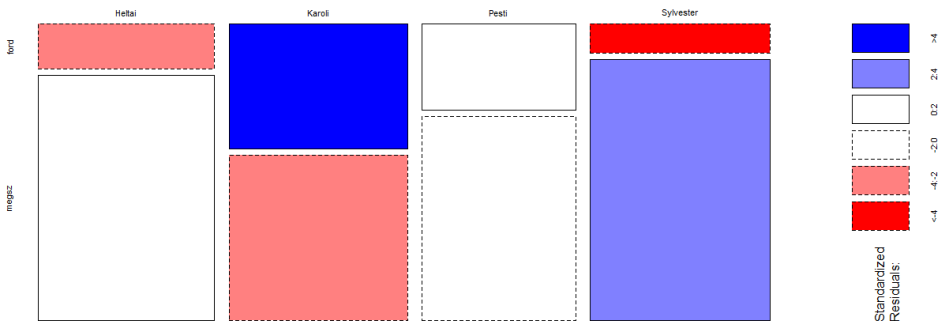
4.1. A bibliafordítások

A négy bibliafordítás négy evangéliumában összesen 753 igekötőt is tartalmazó tagadó mondat volt. Ezek közül 184-ben volt fordított szórendű a tagadás (24,4%); a megszakított szórend 569 mondattal képviseltette magát (75,6%). Ha azonban egyénenként hasonlítjuk össze az eredményeket, kiderül, hogy ez az átlag igen-csak eltérő egyéni mintákból áll össze (1. táblázat).

Bibliafordítás	fordított	megszakított	összesen
Heltai	30 (15,5%)	163 (84,5%)	193
Károlyi	84 (43,1%)	111 (56,9%)	195
Pesti	50 (29,8%)	118 (70,2%)	168
Sylvester	20 (10,2%)	177 (89,8%)	197
összesen	184 (24,4%)	569 (75,6%)	753

1. táblázat. Tagadástípusok megoszlása szerzőnként

Az alábbi ábra azt mutatja, hogy az egyes fordítók mennyire térnek el egymástól, szignifikánsak-e a közöttük lévő különbségek. Az oszlopok szélessége tükrözi az adott csoporthoz tartozó adatmennyiséget, az oszlopok két része pedig a két változat megoszlását. A kék színű sátozás azt mutatja, hogy az adott kombinációból több van annál, amit várhatnánk akkor, ha a fordítók nem különböznenek egymástól a változatok közötti választásban, a piros színű sátozás azt, hogy kevesebb; a sötétebb árnyalatú sátozás jelentősebb eltérést tükröz.

1. ábra. Tagadástípusok megoszlása szerzőnként

Mint azt az ábra mutatja, Heltai egy kicsit kevesebbet, míg Sylvester lényegesen kevesebbet használja a fordított szórendű tagadást a csoportra jellemző átlagnál, ezzel szemben Károlyi Gáspár az egész csoporttól elkülönül azzal, hogy ő pedig lényegesen többet használja a fordított szórendű tagadást – azaz a két szatmári kötődésű fordító különbözik a legjobban egymástól.

A következő vizsgálati szempont a tagmondattípus. Mielőtt azonban az adatokat táblázatos formában bemutatnám, röviden áttekintem, hogy mi motiválja a korábban megfogalmazott feltételezést, azaz hogy a főmondatok és az okhatározói mellékmondatok nagyobb arányban tartalmaznak fordított szórendű tagadást. Hooper és Thompson (1973) olyan transzformációkat vizsgálnak, amelyeknek az a funkciója az angolban, hogy bizonyos mondatrészeket hangsúlyosabbá tesznek:⁵ a szerzők felülvizsgálják Emonds (1969) azon állítását, hogy ilyen típusú szerkezeti átalakítások csak főmondati környezetben lehetségesek. A szerzőpáros vizsgálata szerint bizonyos alárendelés-típusokban éppúgy előfordulhat-

⁵ Ilyen például a tagadó határozószót tartalmazó konstituens előrevitele (Hooper–Thompson 1973: 464; itt a teljes lista is megtalálható az összes ilyen jelenségről): az alábbi mondatpár jelentésében nem különbözik egymástól, de a mozgatóst tartalmazó (ii) változat emfátiкусabb:

- (i) *I have never in my life seen such a crowd.* 'Soha életemben nem láttam ekkora tömeget.'
- (ii) *Never in my life have I seen such a crowd.* 'Soha életemben nem láttam ekkora tömeget.'

nak az emfatikus kiemelést szolgáló mozzgatások, mint a főmondatokban, és a jelenséget az állítással (az eredetiben: *assertion*) hozzák összefüggésbe: csak azok a mondatok tartalmazhatnak hangsúlyos kiemelést, amelyeket a beszélő állít, szemben azokkal az alárendelt mellékmondatokkal, amelyek tartalmát előfeltételezi, vagy a kérdésekkel, amelyekkel pedig információt kér, nem pedig állít. Az alárendelések három nagy csoportján belül (vonzatértékű mellékmondatok, vonatkozó mellékmondatok, határozói mellékmondatok) elkülönítik azokat a típusokat, amelyekben – alárendelt voltuk ellenére – lehetségesek az ilyen típusú átalakítások.

A vonzatértékű mellékmondatok esetében a főmondati predikátumtól függ a lehetőség megléte, a vonatkozó mellékmondatok esetében a nem-leszűkítő mellékmondatok adnak teret a mozzgatásoknak, a határozói mellékmondatok esetében az oksági viszonyt kifejező kapcsolat az egyik fő példájuk. A szorosabb oksági viszonyt⁶ kifejező kapcsolatok esetében úgy vélik, hogy a főmondat az, ami előfeltételezett, a mellékmondat lehet előfeltételezett is, lehet állított is,⁷ és ami mindenképpen állított, az maga az oksági kapcsolat a két tagmondat között. A határozói alárendelések többi típusát nem tekintik át részletesen, de azt megemlítik, hogy bizonyos típusok mindig előfeltételezettek: ilyenek a 'mikor', 'mielőtt' és 'miután' jelentésű kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondatok.

Tanulmányuknak a jelen dolgozat szempontjából kiemelendő egyik tanulsága az, hogy az emfázist szolgáló, a neutrális szórend átrendezésével járó műveletek olyan tagmondatokban nem fordulhatnak elő, amelyeknek tartalma előfeltételezett, mert a háttérbe helyezett, preszupponált tartalom nem kompatibilis⁸ a kiemeléssel. Ez a megállapításuk azért fontos a jelen vizsgálat esetében, mert a vizsgált korszak fordított szórendű tagadásáról azt feltételezem, hogy ez a mozzgatással járó szórendi minta nyomatékosabb volt a megszakított szórendű tagadásnál.⁹ A másik fontos tanulság pedig az, hogy az alárendelések három nagy csoportja közül egyik sem homogén a vizsgált szempontból, azaz a kiemelést eredményező

⁶ A tágabb értelmű, a szerzők által nem-leszűkítőnek nevezett oksági viszonyt magyarra már nehézkes is hasonlóképp visszaadni:

Sam is going out for dinner, because I just talked to his wife.

'Sam házon kívül vacsorázik, (hiszen) épp most beszéltem a feleségével.'

Mindenesetre ezekben az esetekben mindkét tagmondat állított, következésképpen mindkét tagmondatban lehetségesek a vizsgált típusú transzformációk.

⁷ Ezt különféle nyelvspecifikus tesztekkel igazolják, amelyeknek részletes áttekintésére itt nincs lehetőség (de l. Hooper–Thompson 1973: 491–4).

⁸ Az eredetiben: „not appropriate”, azaz oda nem illő, nem helyénvaló.

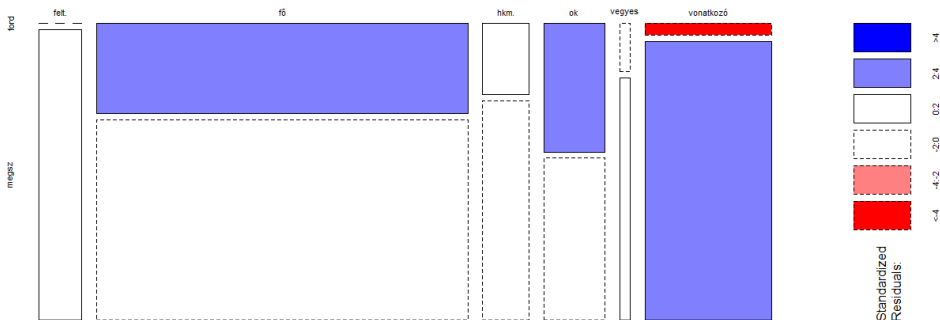
⁹ A mai magyarban ezzel szemben a megszakított szórendű tagadás egyik fő funkciója a hangsúlyos tagadás kifejezése, és megemlítendő, hogy Piñón (1991) is azt feltételezi, hogy ennek használata olyan esetekben nem várható, ahol a tagadó mondat szemantikailag előfeltételezett.

műveletek nem tekinthetők tisztán főmondati jelenségnek, hanem bizonyos alárendelésekben is előfordulhatnak. Nem lehet tehát olyan értelemben kategorikus megoszlásra számítani, hogy fordított szórendű, azaz nyomatékosabb tagadás csak független főmondatokban fordul elő – az azonban mégis várható, hogy ezekben gyakori(bb).

A következő táblázat tehát tagmondattípus szerinti bontásban tartalmazza az adatokat, a második ábra színekódjai pedig ugyanúgy értelmezhetők, mint a fenti ábráé.

mondattípus	fordított	megszakított	összesen
főmondat	132 (31,1%)	292 (68,9%)	424
oksági viszony	31 (44,3%)	39 (55,7%)	70
hogy-kötőszo mm.	13 (24,5%)	40 (75,5%)	53
vonatkozó mm.	6 (4,1%)	139 (95,9%)	145
feltételes mm.	0 (0%)	49 (100%)	49
egyéb alárendelés	2 (16,7%)	10 (83,3%)	12

2. táblázat. Tagadástípusok megoszlása tagmondattípus szerint

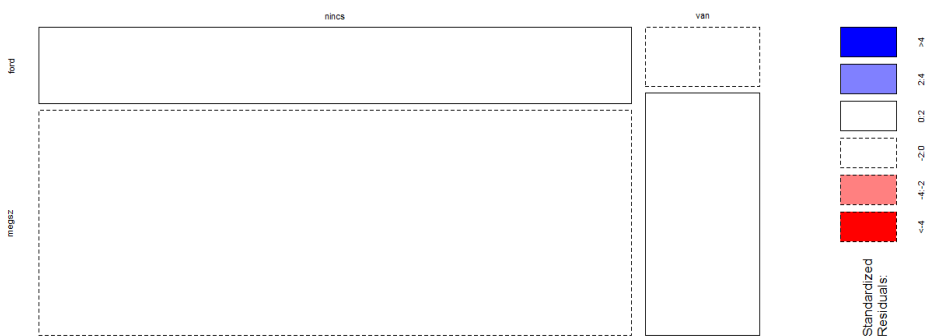
2. ábra. Tagadástípusok megoszlása tagmondattípus szerint

A 2. ábra jól mutatja, hogy az egyes tagmondattípusok már közel sem azonos arányban fordulnak elő a szövegben (és ez nem is meglepő). Az is leolvasható róla, hogy a fordított szórendű változat valóban a főmondatokban és az oksági viszonyt kifejező mellékmondatokban fordul elő a leggyakrabban. A vonatkozó mellékmondatok a másik irányban térnek el, ezekben ritka a fordított szórendű tagadás, a feltételes mellékmondatok oszlópa pedig tulajdonképpen nem értelmezhető, ebben a csoportban ugyanis nincs is variáció (azaz nem fordult elő példa fordított szórendű tagadásra).

A harmadik táblázat-ábra pár a tagadás változatainak megoszlását a tagadó névmások jelenlétének függvényében mutatja be.

tagadó névmás	fordított	megszakított	összesen
nincs	160 (25,4%)	471 (74,6%)	631
van	24 (19,7%)	98 (80,3%)	122

3. táblázat. Tagadástípusok megoszlása a tagadó névmás jelenléte szerint

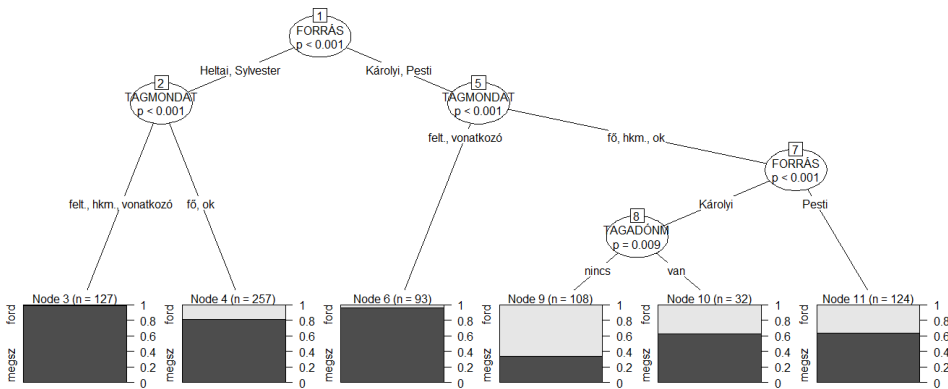

3. ábra. Tagadástípusok megoszlása a tagadó névmás jelenléte szerint

A 3. ábra azt mutatja, hogy a tagadástípus választását nem befolyásolja a tagadó névmás jelenléte, azaz a bibliafordítók azonos arányokban választják a fordított szórendű tagadást akkor, ha van a mondatban tagadó névmás, és akkor, ha nincs.

Mindaddig az egyes tényezőket – a fordító személyét, a tagmondat típusát és a tagadó névmás jelenlétét – külön-külön vizsgáltam. Ezek az eredmények olyan szempontból nem érdektelenek, hogy mutatnak valamit az egyes független

változók hatásáról, de a valóságban ezek a tényezők egyszerre hatnak, és kombinált hatásuk lehet más, mint amit az izolált vizsgálat alapján várnánk. Az alábbi ábra tehát a tényezők egyszerre történő hatását tükrözi egy grafikus modell, a döntési fa segítségével.

4. ábra. A vizsgált tényezők együttes hatása

A fa valóban részben más jellegűnek mutatja a tényezők együttes hatását, mint amire az egy-egy tényezőre fókuszáló vizsgálat alapján számítani lehetne. Az ábra első elágazási pontja a forrás: Heltai és Sylvester választási mintázata, ill. Károlyi és Pesti alkotnak egy-egy csoportot. A két-két szerzős csoportokon belül egyaránt a tagmondat típus a következő választóvonal. Az előző csoportban további tagolódás már nincs is: ahogy várni lehetett, a fordított szórendű tagadást ritkábban használó fordítók esetében a főmondatok és az okhatározói mellékmondatok jelentik azt a kontextust, amelyben érzékelhető mennyiségben előfordul a ritkább változat is. Ugyanez a csoport a variáció elsődleges színtere a másik két fordító esetében is, náluk azonban a *hogy*-kötőszős mellékmondatok is ilyen környezetet jelentenek. Ennek részben oka lehet az is, hogy a *hogy*-kötőszős mellékmondatok a bibliafordítások szövegében sokszor függő idézeteket vezetnek be. A bibliafordításokban gyakori *bizony mondom nektek* egységet nem tekintettem az elemzés szempontjából főmondatnak (és annak látszólagos tárgyi mellékmondatát *hogy*-kötőszős alárendelésnek), ha nem volt kötősző az elvi mellékmondat élén, azaz a (*bizony*) *mondom nektek* szerkezetet (3) ebben az esetben inkább konvencionálódott egységnek tekintettem, a tulajdonképpeni közlést pedig főmondatnak. Ha azonban jelen volt a szerkezetben a *hogy* mint a szintaktikai viszony jelölője, helyesebbnek gondoltam a közlést tartalmazó mellékmondatot *hogy*-kötőszős mellékmondatként kategorizálni, bár tisztában vagyok vele, hogy egyáltalán nem tekinthető a kötősző jelenléte ilyen értelemben vízválasztónak. Az ilyen példáknál

(4) is egyértelmű azonban, hogy a mellékmondat tartalma nincs háttérbe helyezve, sőt, éppenséggel az a fő közlésmozzanat, amely szintén állított, ezért adhat nagyobb teret egyes szerzőknél ez a típus a variációra.

(3) Bizony mondom tünęktec, e' nemzetfég **el nem mulic**, méglen mind ezec meg lefżnec (Mk. 13, 30; Heltai fordítása¹⁰)

(4) Bizony mondom néktec hogy **nem múlic el** ez nemzetfég addig, mig nem mind ezec meg lefżnec. (Mk. 13, 30; Károlyi fordítása)

A 4. ábra azt mutatja tehát, hogy egy regiszteren belül a két változat közötti választás elsődlegesen szerzőfüggő, a szerzőkön belül azonban hasonlóan érvényesül a tagmondattípus mint tényező szerepe (a *hogy*-kötőszoos mellékmondatok kivételével). Az is egyénfüggő (és a vizsgált adatok alapján csak Károlyira jellemző), hogy azon a csoporton belül, ahol a kontextus nagyobb teret enged a variációnak, a választásban szerepet kap a tagadó névmás jelenléte is mint tényező: Károlyi lényegesen nagyobb arányban választja a fordított szórendű tagadást akkor, amikor az adott tagmondatban nincs tagadó névmás.

4.2. A TMK 16. századi adatai

A fentiekben két nyelven belüli (tagmondattípus, +/- tagadó névmás) és egy grammatikán kívüli (egyén) jellemzőt vizsgáltam egy regiszteren belül. A tanulmány hátralévő részében egy további nyelven kívüli tényező kerül be a vizsgálatba, mégpedig a regiszter. A különböző regiszterek előmozdíthatnak vagy hátráltathatnak változásokat, ill. hozzájárulhatnak a stabil megoszlás fenntartásához (Kytő 2019). Míg az általánosan elfogadott, hogy nyelvi innovációk elsősorban az informális beszélt nyelvben születnek, azt nem lehet eleve adottnak venni, hogy minden esetben ugyanez a regiszter az, amelyben a leggyorsabban terjed is egy-egy innovatív változat (l. Lange 2012; Ayres-Bennett 2018; Dömötör 2018, 2021).

A jelen tanulmány szempontjából természetesen eleve kérdéses, hogy mennyire helyes innovatív, ill. konzervatív mintának címkézni a tagadás fordított, ill. megszakított szórendű változatát. Nyelvtörténeti szempontból mindenképpen az, hiszen egyértelmű, hogy a fordított szórend fiatalabb a két változat közül. A 16. századi beszélők számára azonban aligha lehetett újszerű ez a minta, hiszen az legalább háromszáz éve jelen volt a magyar nyelvben, feltehetően megvolt a maga bejáratott funkciója, hiszen máskülönben nehezen magyarázható, hogy a

¹⁰ A téma szempontjából ugyanilyen megoldást választott Sylvester és Pesti is.

stabil variáció évszázadokon át fennállt. Ilyen esetben azonban nem, vagy legalábbis nem feltétlenül várható, hogy amikor egy-egy kisebb-nagyobb változás mégis tetten érhető a használati arányokban (és amelyeknek az összeadódó hatása akár nagyobb változásokhoz is vezethet), akkor ez ugyanazon szociolingvisztikai tényezők mentén történik, mint egy „friss” innováció esetében, azaz hogy a vernakuláris nyelvhasználat, a fiatal beszélők és az alacsony státuszú nők részesítik előnyben az innovatív változatot. Egy-egy formális szövegtípus akár nagyobb teret is adhat az olyan típusú innovációnak, amelynek során a már hosszabb ideje meglévő változatok disztribúciója változik meg, mert az ilyen szövegek, amelyek nagyobb közönségre kívánnak hatást gyakorolni (azaz tipikusan befogadói regiszterek), a kreativitásra, az egyéni nyelvhasználati minták megjelenésére is nagyobb lehetőséget biztosíthatnak. Ebből pedig a regiszterek összehasonlítása során az következhet, hogy a formális–informális skálán a formális véghez közelebb álló szövegtípusok heterogénebbek lehetnek (különösen olyan időszakokban, amikor nincs még kialakult irodalmi nyelv). A változatok terjedésére nézve is lehet azonban hatása ugyanennek a különbségnek: egy olyan szöveg egyedi jellemzői, amely a befogadói regiszterekhez tartozik (és a bibliafordítás tipikusan ilyen, hiszen a prédikációkon keresztül a beszélők széles köréhez jut el, vö. Dömötör 2021), hosszabb távon a beszélők nagyobb csoportjaira, ill. az informális nyelvhasználatra is hathatnak.

A bibliafordításokat a TMK informális nyelvhasználatot reprezentáló, nagyjából azonos korú, azaz 16. századi szövegeivel vetem össze a továbbiakban. A TMK igekötős tagadó mondatait egy korábbi vizsgálatban már feldolgoztam (Gugán 2021), azonban azokat az eredményeket nem lehetett a jelen vizsgálatba változtatás nélkül átvenni. A legfontosabb különbség az akkori és a jelen vizsgálat között az, hogy a korábbi tanulmányban az egyes tényezőket (alperiódus, terület, társadalmi osztály; tagmondattípus; tagadó névmás, ill. tagadáserősítő partikula a tagmondatban) külön-külön vizsgáltam, míg fent egymásra is vetítettem a szempontokat. További különbség, hogy a korábbi vizsgálatban csak érintőlegesen kerültek szóba egyes nyelvhasználók,¹¹ míg fent ez a szempont is szerepet kapott.

Annak érdekében, hogy a két regiszter összehasonlítható legyen, a jelen vizsgálat során az adatokat kvázi-egyének szerint is csoportosítottam. A kvázi-megszorítás arra vonatkozik, hogy a 16. századi alkorpuszban nincs olyan egyén, akitől elég sok adat állna rendelkezésre, így az egy család levelezéséhez tartozó

¹¹ Már csak a vizsgált forrás természetéből következően is: a TMK anyagában ugyanis a magánlevelek (megszorításokkal ugyan, de) viszonylag könnyen egyénhez rendelhetők, egy-egy boszorkányperben ugyanakkor akár száz feletti tanú is megszólalhat, nem is beszélve arról, hogy megszólalásaik a jegyzőkönyvező, majd tisztázatot készítő írnokok közvetítésén keresztül maradtak fenn.

adatokat soroltam ebből a szempontból egy csoportba, hangsúlyozottan kísérleti jelleggel: így lett három „egyén” a jelen vizsgálatban a Nádasy-család levelezése,¹² a Svetkovics-levelezés, valamint a Telegdi-levelezés. A TMK másik jellemző forrástípusából, a boszorkányperes jegyzőkönyvekből szinte kizárólag a kolozsvári boszorkányperes képviselik a 16. századot, így ez szerepel még önálló egységként, valamint a sehová nem sorolható adatok adják az ötödik, misc.-ként (‘különféle, vegyes’) címkézett csoportot. A további címkézési szempontok azonosak voltak, azzal a kisebb eltéréssel, hogy a jelen vizsgálatból kimaradnak a *míg* kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondatok. Ennek az az oka, hogy az ilyen mellékmondatokban nem számíthatunk a vizsgált korban szórendi variációra, mert ezekben feltételezhetően más természetű, ún. pleonasztikus tagadás van (Gugán 2022), viszont a(z) opcionálisan megjelenő pleonasztikus tagadás lényegesen gyakoribb a TMK szövegeiben, mint a bibliafordításokban;¹³ ez a tagmondat-típus a későbbiekben külön vizsgálat tárgya lesz a regiszterösszevetés szempontjából. Az adatok tárgyalásának menete hasonló lesz, mint az előző fejezetben, azaz először a TMK regiszterén belül, és egyesével tekintem át a vizsgált tényezőket, majd együttesen, és végül a két nagy csoport, azaz a bibliafordítások és a TMK összevetése zárja a fejezetet.

Az összesített gyakorisági adatok nem különböznek szignifikánsan¹⁴ a két regiszter esetében: a TMK 16. századi adatomennyiségéből, azaz az igekötőt is tartalmazó 417 tagadó mondatból 95, tehát 22,8% képviseli a fordított szórendű tagadást. (A bibliafordításokban hajszálnyival volt csak nagyobb a fordított szórend aránya: 24,4%.) Ha azonban (ál-)egyének szerinti bontásban hasonlítjuk össze az adatokat, akkor a közöttük lévő különbségek még nagyobbak is, mint a bibliafordítások közötti különbségek. Míg abban a forráscsoportban 10,2% és 43,3% között mozgott a fordított szórend használati aránya a szerzők között, alább van olyan forrás is (épp a legvegyesebb csoport), amelyben alig bukkan fel a fordított szórendű tagadás (4,4%), a kolozsvári boszorkányperesekben viszont hasonló arányokban fordul elő fordított szórend (44,8%), mint Károlyi Gáspárnál. A százalékos értékek azonban olyan szempontból csalókák, hogy nagyon egyenlőtlen az egyes csoportokhoz tartozó adatomennyiség (l. az oszlopszélességeket is az 5. ábrán), és így nagyobb szerepet kap a véletlen. Az 5. ábra azt mutatja, hogy igazán

¹² Az érdekesség kedvéért megemlíthető, hogy a két forráscsoport szereplői is érintkeztek egymással: Sylvester Újtestamentum-fordítása Nádasy Tamás (1498–1562) pártfogásának köszönhetően jelent meg. Kapott belőle két példányt Nádasy húga, a levelezésben szintén részt vevő Anna, aki maga is patronált egy későbbi fordítást, méghozzá Heltai Gáspárét.

¹³ Erre a típusra a bibliafordítások szövegéből mindössze három példa volt; a fenti vizsgálatokból ezek szintén kimaradtak (két példa volt a Pesti-féle fordításból, egy pedig Károlyiéból).

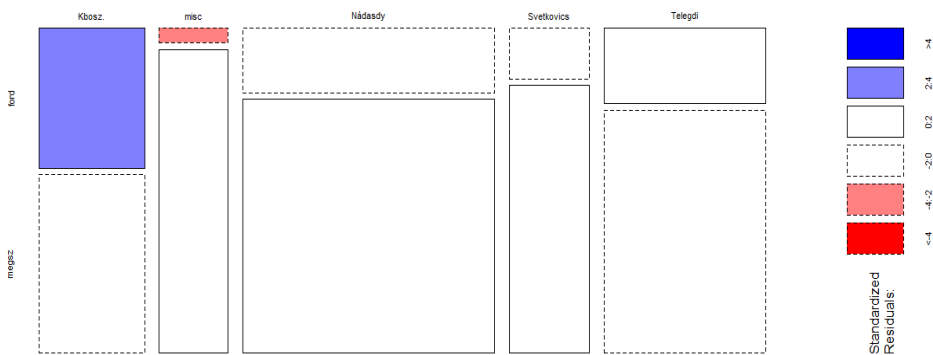
¹⁴ $p=0,57$

kiugró csoport egy van, még hozzá a kolozsvári boszorkánypereké, ahol a vártnál nagyobb arányban fordul elő a fordított szórendű tagadás.

Források	fordított	megszakított	összesen
KBosz.	29 (43,9%)	37 (56,1%)	66
misc.	2 (4,7%)	41 (95,3%)	43
Nádasdy	32 (20,4%)	125 (79,6%)	157
Svetkovics	8 (16,0%)	42 (84,0%)	50
Telegdi	24 (23,8%)	77 (76,2%)	101
Összesen	95	322	417

4. táblázat.

Tagadástípusok megoszlása a TMK 16. századi adataiban forrásonként

5. ábra. Tagadástípusok megoszlása a TMK 16. századi adataiban forrásonként

Kérdés, hogy hogyan magyarázható a fenti eredmény, azaz a kolozsvári boszorkányperek különállása a korábbi vizsgálatok tükrében. A TMK a korábbi vizsgálat során homogénnek tűnt nyelvjárási és társadalmi szempontból, és tulajdonképpen a nagyobb alperiódusok, azaz a három század szerinti bontásban is (Gugán 2021).¹⁵ A területi bontás csak azon megyék adatait tartalmazta, amelyekből nagyobb mennyiségű releváns adat származott (Sopron, Zala, Csongrád, Bihar, Szabolcs-Szatmár), és ezeknél mindnél 90% körüli volt a megszakított szórend használati aránya – viszont ezek az adatok idő szerint nem voltak szortírozva, és a

¹⁵ A 16. és a 17. század adatai között a különbség statisztikailag sem volt szignifikáns ($p=0,54$). A 17. és a 18. század között ugyan szignifikáns volt a különbség ($p=0,0074$), de a két tényező közötti kapcsolat igen gyengének mutatkozott, a hatásnagyság a gyenge hatás küszöbértéke alatt maradt ($\varphi=0,053$).

jelentős részük (a TMK összetételéből következően) 18. századi. Mindenesetre ennek alapján a korábbi vizsgálat idején úgy tűnt, hogy a nyelven kívüli független változók a TMK-n belül nem játszanak jelentős szerepet. Ezzel szemben a TMK által reprezentált élőnyelvközeli szövegtípusból kilépve két esettanulmány is azt mutatta, hogy egy formálisabb regiszterben nagyobbak lehetnek az egyének közötti különbségek: míg a Pázmány Péter által írt vallásos prózában alig volt példa fordított szórendű tagadásra (Gugán 2021), Károlyi bibliafordítása, mint az fentebb is látható, a másik irányban tér el a TMK-tól. Ennek alapján fogalmazódott meg az a fentebb kifejtett feltételezés, hogy a stabil variáció időszakában a változatok közötti választást a formális regiszterekben nagyobb mértékben befolyásolhatják az idioszinkratikus tényezők, mint az informális regiszterben.

A fenti adatmennyiség nagyon jelentős következtetések levonására nem ad lehetőséget; azt mindenesetre mutatja, hogy a TMK 16. századi „egyénei” között éppúgy volt különálló típus, mint a hasonló korú bibliafordítások esetében, azaz heterogenitásbeli különbség nincs a két regiszter között. A teljesség kedvéért ugyanakkor érdemes azt is megjegyezni, hogy az adatok értelmezése során mindenképpen hasznos lenne összevetni a tagadó mondatokat az azonos forráscsoportokból, ill. alcsoportokból származó neutrális mondatokkal. A fordított szórend ugyanis nemcsak a tagadás eltérő szerkezetének lehet a következménye, hanem annak is, ha az igemódosító nem kerül valamilyen oknál fogva a rá jellemző, közvetlenül ige előtti igemódosítói pozícióba; azt, hogy ez mennyire jellemző egy forráscsoportra, csak a neutrális mondatok alapján lehet megállapítani. Elképzelhető, hogy a kolozsvári boszorkányperek esetében az igekötők neutrális mondatokban is gyakrabban szerepelnek az ige mögött (5a–d).

- (5) a. **Jó fel** az piacra gazdája asszon, ammi sáffárlása itt fenn volt, elvégezvén azt, hazatér. (KBosz. 13., 1572)
- b. **Ada be** valamit innom, és gyükeret is **ada be** innom [...] (KBosz. 19., 1584)
- c. Nemes Gergely vallja azt, amit ezelőtt, hogy a tehenek **ríttak be** ajtaján ez asszonnak, mikor a csordából **jöttek meg**, hogy feléjek sem mehettek. (KBosz. 21., 1584)
- d. Másnap **hívatám oda** ez Zeold Ambrusnét, hogy tenne jót velle. (KBosz. 22., 1584).

Számos hasonló találat van a kolozsvári boszorkányperekben, s bár az egyéb tényezőkön alapuló magyarázatot (pl. fókusz kiváltotta igemozgatás) nem lehet mindig kizárni, a jelenség mindenesetre feltűnő. Ez annak a fényében különösen érdekes, hogy a Kolozsvárott a magyar nyelvet elsajátító Heltai bibliafordítására

egyáltalán nem tűnik jellemzőnek az igekötő ige mögötti helyzete neutrális mondatokban (és, mint a fenti adatok mutatták, tagadó mondatokban is ritka).¹⁶ Ha valóban létezik egy ilyen különbség az azonos területről származó források között, akkor legalábbis nem zárható ki az a magyarázat, hogy e mögött a különbség mögött az eltérő regiszter, ill. esetleg a fordító egyéni nyelvhasználói megfontolásai állnak. Másrészt pedig ez is magyarázhatja, hogy a kolozsvári boszorkányperek tagadó mondataiban kiugróan magas a fordított szórend aránya: ebben az esetben emögött egy általánosabb, azaz nem tagadásspecifikus szintaktikai jelenség állhat.

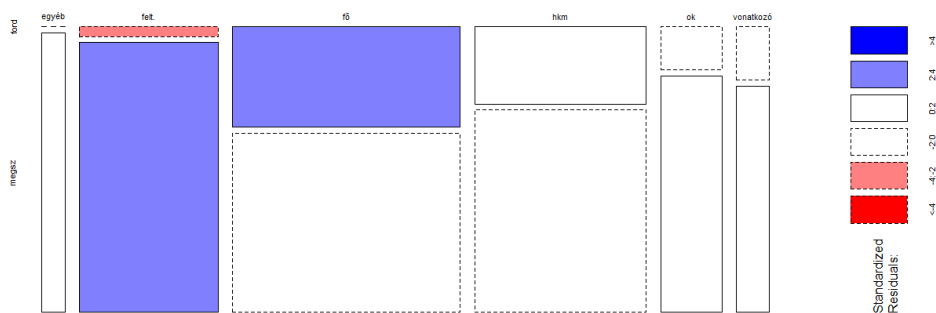
Áttérve immár a tagmondattípusra, az alábbi táblázat, ill. ábra egy jelentős eltérésre mutat rá a bibliafordítások csoportjához képest: az oksági viszonyt kifejező mellékmondatokban kevésbé gyakran jelenik meg a fordított szórendű tagadás az élőnyelvközeli szövegekben, mint a bibliafordításokban. Mint azt a 6. ábra mutatja, így a főmondatok térnek el valamelyest az átlagtól abban, hogy bennük gyakoribb a fordított szórendű tagadás, és a feltételes mellékmondatok abban, hogy bennük meg kifejezetten ritka a fordított szórend.

tagmondattípus	fordított	megszakított	összesen
főmondat	52 (35,9%)	93 (64,1%)	145
oksági viszony	6 (15,4%)	33 (84,6%)	39
hogy-kötőszós mm.	30 (22,5%)	79 (72,5%)	109
vonatkozó mm.	4 (19,0%)	17 (81,0%)	21
feltételes mm.	3 (3,4%)	85 (96,6%)	88
egyéb típusú alárendelés	0 (0,0%)	15 (100,0%)	15

5. táblázat.

Tagadástípusok tagmondatonkénti bontásban a TMK 16. századi adataiban

¹⁶ Ide azonban két megjegyzés is kívánkozik: az egyik az, hogy a neutrális mondatokat nem dolgoztam fel szisztematikusan egyik forrásból sem (ez nagyon jelentős mennyiségű anyagot jelentene), a másik pedig az, hogy Heltai fordításában egyéb igemódosítók esetében megfigyelhető neutrális mondatokban is a fordított szórend. Ez azonban legalább kétféleképpen magyarázható, és ismét csak túlmutat a dolgozat témáján.

6. ábra.

Tagadástípusok tagmondatonkénti bontásban a TMK 16. századi adataiban

Ez a különbség talán stilisztikai jellegű: a bibliafordítások csoportjára, s ezen belül Károlyira különösen is jellemző a szentenciaszerű, oksági viszonyt tartalmazó kifejezésekben a tagadás fordított szórendjének használata. Az alábbi első példaszorozat (6a–d; Jn 7, 8) azt mutatja, hogy Károlyi – egyedülként – fordított szórendet használ ebben a környezetben, a második példaszor pedig azt, hogy az összes fordításban, amely a téma szempontjából releváns, fordított a szórend (7a–c; Jn 9, 16).

- (6) a. Mennijetek fel tij ez innep napra, een meeg fel nem megjiek, ez innepre , mert az een idewm meeg **be nem tewlt**. (Pesti)
 b. Tű menníetek fel az űdnepre / en meęleñ fel nem megek ez űdnepre / mert az en űdöm meęleñ **be nem tólt**. (Sylvester)
 c. Tű mennyetec fel az innepre : Én még fel nem mégyec ez innepre : Mert az én vđöm még **be nem tellyesedet**. (Heltai)
 d. Ti mennyetec fel ez innepre : En meę nem mégyec el ez innepre, mert az én idöm **nem tólt** meę **el**. (Károlyi)
- (7) a. Ez ember nē Iftentewl wagijon, mert **nem illij meg** a zōbatot. (Pesti)
 b. Ez az ember nintfen az Iftentől : Mert a' f3ombatot **nem tartya meg**. (Heltai)
 c. ez ember nintfen Iftentől, mert **nem tartya meg** az f3ombatot. (Károlyi)

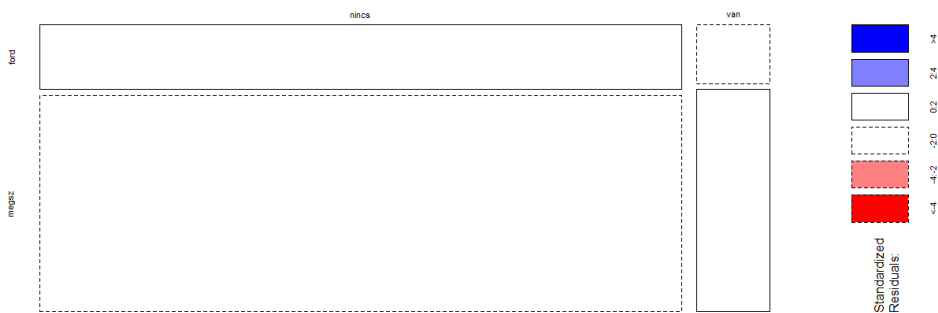
Míg az evangéliumokban sok esetben Jézus tetteinek magyarázata jelenik meg egy oksági viszonyt kifejező tagmondattal, és esetleg ez magyarázhatja a nyomtatékosítást, a TMK szövegeiben sokkal hétköznapiabb témák tűnnek fel (8a–d):

- (8) a. kegelmes wram Ne hÿgÿe felseged merth gonozol mongÿa merth az en atÿamfÿa registromath **el nem weethe**, (ÓmLev. 49., 1524)
- b. pávát nem küldhettem, mert még **meg nem híztak**. (Nád. p. 72., 1541)
- c. Holott Kd ír nekem az pénzről, István uram nekem az Kd izenetit megmondotta, de noha szikség mast Kdnek az pénz, mindazáltal megküldhetné Kd én nekem, mert még **el nem fogy** az egy mostani költség es. (Nád. p. 19., 1568)
- d. Egyszer mondá az asszonyom: „Mennjetek ell édes lejánim, lássátok meg, mibe főzi az feredőt, mert **el nem szenvedhetem**, mely igen бүdös.” (KBosz. 19., 1584)

A tagadó névmás jelenléte vagy hiánya, úgy tűnik, az élönyelvközeli szövegtípusban sem befolyásolja a beszélők választását a két változat között (izoláltan vizsgálva): azok azonos arányban jelennek meg a tagadó névmást tartalmazó, ill. nem tartalmazó tagmondatokban.

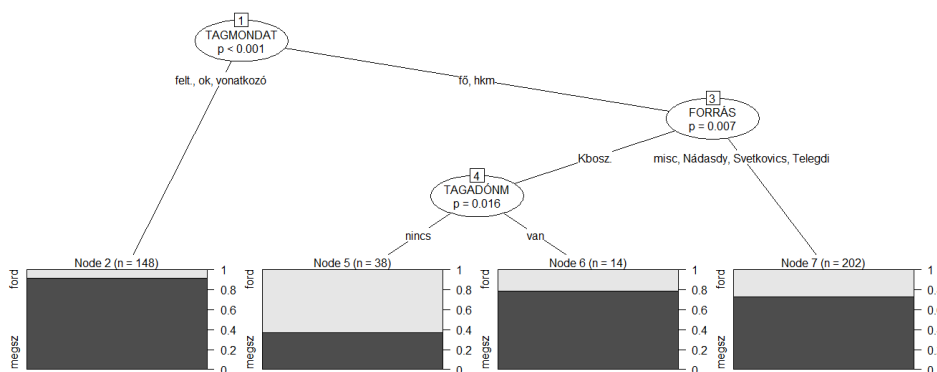
tagadó névmás	fordított	megszakított	összesen
nincs	86 (23,5%)	288 (76,5%)	374
van	9 (20,0%)	34 (80,0%)	43

6. táblázat. Tagadástípusok a TMK 16. századi adataiban, a tagadó névmás jelenléte szerint bontva

7. ábra. Tagadástípusok a TMK 16. századi adataiban, a tagadó névmás jelenléte szerint bontva

A tényezők együttes vizsgálata azonban ismét csak árnyaltabb képet eredményezhet: egyrészt kiderülhet, van-e, és ha igen, milyen hierarchikus viszony van a szempontok között; másrészt jelentékeny módon eltérhetnek az eredmények az egy-egy tényezőre koncentrált vizsgálat eredményeitől. Az alábbiakban a 8. ábra (a 4. ábrához hasonlóan) a tényezők együttes vizsgálatának eredményét tükrözi a TMK-n belül.

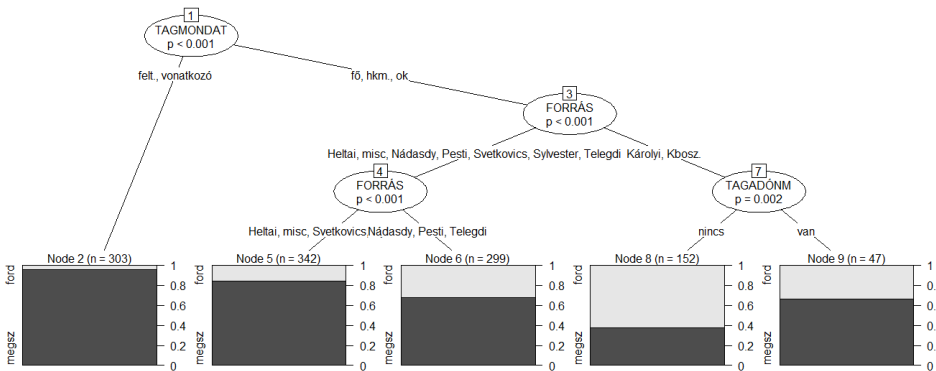

8. ábra. A vizsgált tényezők együttes hatása a TMK 16. századi adataiban

A fenti ábra azt mutatja, hogy a TMK 16. századi szövegeiben a tagmondattípus az elsődleges meghatározója annak, hogy hol fordulhat elő fordított szórendű tagadás, de máshol válnak el egymástól az ágak, mint a bibliafordítások esetében (ott viszont nem ez a legmagasabban lévő tényező). Míg az utóbbiaknál a fő- és okhatározói mellékmondatok ágaznak el az egyik irányba (amelyben nagyobb arányban választják a beszélők a fordított szórendű tagadást), az előbbieknél a főmondatok és a *hogy*-kötőszós mellékmondatok – azaz ez az a csoport, amely nagyobb teret ad a variációnak, a két változat közötti választásnak. Hasonlít azonban a két ábra egymáshoz abban, hogy míg izoláltan vizsgálva egyik regiszterben sem kapott szerepet a tagadó névmás jelenléte, a töbttényezős elemzésben mindkét esetben befolyásoló tényezővé lép elő, de csak egy alcsoportban, méghozzá mindkét esetben abban az alcsoportban, amelyben a leggyakoribb a fordított szórendű tagadás használata. Mielőtt ezen jelenségek potenciális magyarázatára kitérnék, fontos együttesen is áttekinteni az adatokat, azaz nem elkülönítve vizsgálni egymástól az egyes regisztereket, hanem immár egybeolvasztva az adatmennyiséget, és a regisztert egy újabb független változóként bevezetve.

4.3. A változatok a regiszterek tükrében

Az alábbi ábra úgy készült, hogy az összes eddig vizsgált adatot egy adatsorban összesítettem, és hozzáadtam a regisztert mint változót (két változata a bibliafordítás, ill. informális nyelvhasználat). Ez a kiegészülés azonban az alábbi fán, amely a figyelembe vett 1143 adat alapján készült, nem látszik, a regiszter mint tényező ugyanis meg sem jelenik rajta.

9. ábra. A bibliafordítások és a TMK adatai összesítve

Mint látható, az elsődleges csoportosító tényező itt is a tagmondattípus: első elágazási pontként azok a tagmondatfajták különülnek el, amelyeknek esetében alig-alig van variáció, azaz amelyek az adatok döntő többségében megszakított szórendű tagadást tartalmaznak. A másik ágon az első elágazási pont a forrás (és nem a regiszter), azaz regisztereken keresztül formálódnak az újabb alcsoportok. Az egyik ezek közül az a két forrás, amely a saját regiszterén belül erősen kiugrott (a bibliafordítások csoportján belül Károlyi, az informális szövegek csoportjában a kolozsvári boszorkányperek). Ezen a csoporton belül ugyanúgy szerepet kap a tagadó névmás jelenléte (a megszakított szórend arányát növelve), mint ahogy az a két korábbi, a regiszteren belüli viszonyokat kirajzoló ábrákon is látszott.

A két forrás esetében azonban más-más magyarázati lehetőség tűnik valószínűbbnek. Károlyi Gáspár esetében két okból is kevésbé feltételezhető a nyelvjárási háttér mint magyarázat: egyrészt a szintén szatmári kötődésű (noha más alegységet képviselő) Sylvester János használja a legritkábban a megszakított szórendet, másrészt a Sylvestertől nyert adatok igen közel állnak a bő másfél évszázaddal később élt, de szintén szatmári születésű és neveltetésű Károlyi Sándor tagadó mondataihoz (Gugán 2017), közelebb, mint a kortárs Károlyi Gáspárhoz. Károlyi Gáspár esetében tehát egyelőre továbbra is egyéni jellemzőnek tűnik a

fordított szórend lényegesen nagyobb arányú használata. A kolozsvári boszorkányperek esetében azonban szóba jöhet esetleg egy általánosabb, esetleg csak az informális nyelvhasználatra korlátozódó nyelvjárási jellemző, az igemódosítói pozíció ki nem töltése, amelynek a tagadó mondatok szórendjére is lehet következménye. Úgy tűnik, ugyanez a jelenség a szintén kolozsvári kötődésű, ott a magyar ideo gen nyelvként elsajátító Heltai fordításában nem jelenik meg. Ez a téma azonban további, célzott kutatást igényel.

A 9. ábra másik fő ágán az összes többi forrás van, de ezen belül szintén nem regiszterenként válnak el egymástól a források: a fordított szórendet valamelyest ritkábban használó csoportba kerül a bibliafordítások közül Heltai és Sylvesteré,¹⁷ az élőnyelvközeli szövegek közül pedig a Nádasdy-levelezés, a Svetkovics-levelezés és a források vegyes csoportja. A másik csoportba, azaz a fordított szórendet kicsit nagyobb arányban használó források egységébe pedig a Nádasdy- és a Telegdi-levelezés, valamint a Pesti-féle bibliafordítás tartozik. Ismét csak az látszik, hogy ezekben a forrásokban közel azonos megoszlásban fordul elő a tagadás két változata, mint a fordított szórendet gyakran használó források azon alcsoportjában, ahol van tagadó névmás is a mondatban.

5. Összegzés

A tanulmányban két olyan forráscsoport összehasonlítására került sor, amelyek nagyon különböző regisztereket képviselnek: 16. századi bibliafordításokat vetetem össze az azonos korból származó, de informális szövegtípusba tartozó magánlevelekkel és perszövegekkel. Az egyik fő feltételezés, azaz hogy az informális nyelvhasználatot képviselő szövegtípus homogénebb mintázatot mutat a vizsgált változó, a tagadás változatai közötti választásban, nem igazolódott. Mindkét csoportban volt ugyanis olyan forrás, amely jelentősen eltért a csoport többi tagjától: a bibliafordítások közül a Vizsolyi Biblia, az informális szövegek közül a kolozsvári boszorkányperek. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy nem teljesen vehető össze az „egyen” mint kategória a két csoportban: a bibliafordítások esetében feltehetően ténylegesen egy szerző, vagy egy pár főből álló, egyvalaki által vezetett fordítói közösség áll a szöveg mögött, míg a kolozsvári boszorkányperek anyaga számos egyéntől származó kicsi szövegrészekből áll. Ezekben a perszövegekben azonban a semleges mondatokban is megfigyelhető, hogy az igekötő a mondat ige mögötti tartományában van, tehát lehet, hogy egy keresztező tényező okozza az eltérést a korra jellemző használati mintától, míg hasonló magyarázat a Károlyi nevével fémjelzett evangéliumfordítások esetében nem tételvezhető fel.

¹⁷ Ez utóbbi nem látszik az ábrán a jelenlegi méretében.

A vizsgálat módszertani jellegű tanulsága az, hogy az egy-egy tényezőre fókuszáló, és a több tényező együttes hatását figyelembe vevő megközelítés eredményei akár jelentősen is eltérhetnek egymástól. Jelen esetben például az izolált vizsgálat mindkét esetben indifferens tényezőnek mutatta a tagadó névmás jelenlétét, a kombinált megközelítésből azonban az derült ki, hogy a kivételes, azaz a fordított szórendet a korra jellemzőnél lényegesen gyakrabban használó források esetében ennek is van szerepe. Feltételes és vonatkozó mellékmondatokban azonban az ő használati mintázataik sem térnek el a korra megfigyelhető átlagtól; egyéni jellemzőik az egyéb mondatfajtákban ugranak ki, és ezen belül is akkor használják leggyakrabban a fordított szórendű tagadást, amikor nincs a tagmondatban tagadó névmás. Feltehetően a 19. századi változás elején is ez az a környezet, amelyben a leggyorsabban válik általánossá a fordított szórend használata. Ebben a későbbi korszakban azonban már követőik is akadnak az újító mintákat használó egyéneknek vagy kisebb csoportoknak – és végül a standard nyelvváltoztatban általánossá válik a fordított szórendű tagadás használata szinte minden grammatikai környezetben.

Hivatkozások

- Abaffy Erzsébet 1953a. A labializáció ingadozása Pesti Gábor nyelvében. *Magyar Nyelv* 49: 335–41.
- Abaffy Erzsébet 1953b. Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban. *Magyar Nyelv* 49: 28–35.
- Ayres-Bennett, Wendy 2018. Historical sociolinguistics and tracking language change: Sources, text types and genres. In: Ayres-Bennett, Wendy–Caruthers, Janice (szerk.): *Manual of Romance Sociolinguistics*. De Gruyter. Berlin/Boston. 253–79.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Dömötör Adrienne 2018. Hagyomány és újítás a Két könyv... és a Vizsolyi biblia nyelvében: vonatkozó névmási váltakozás. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK. Budapest–Piliscsaba. 37–56.
- Dömötör Adrienne 2021. A vonatkozó névmás innovatív formájának terjedése a középmagyarban. In: Dömötör Adrienne (szerk.), Gugán Katalin–Varga Mónika (társszerk.): *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 63–85.

- Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból: korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 87–110.
- Gugán Katalin 2017. A magyar tagadó mondatok szórendje és a konstansráta-hipotézis. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK–Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba. 91–110.
- Gugán Katalin 2018. Hagyomány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondatában: a tagadás változatai. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK. Budapest–Piliscsaba. 57–75.
- Gugán Katalin 2021. Tagadás és pleonasztikus tagadás Pázmány Péter műveiben. In: Balogné Bérces Katalin–Hegedűs Attila–Surányi Balázs (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 5*. PPKE BTK. Budapest. 13–37.
- Gugán Katalin 2022. „Félő, az Isten is el ne hagyjon”: Pleonasztikus tagadás a középmagyarban. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 95–111.
- Hooper, Joan B.–Thomson, Sandra A. 1973. On the applicability of Root Transformations. *Linguistic Inquiry* 4(4): 465–97.
- Hothorn, Torsten–Zeileis, Achim 2015. partykit: A Modular Toolkit for Recursive Partytioning in R. *Journal of Machine Learning Research* 16: 3905–9.
- Juhász Dezső 2018. A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 209–25.
- Kiparsky, Paul–Condoravdi, Cleo 2006. Tracking Jespersen’s Cycle. In: Janse, Mark et al. (szerk.): *Proceedings of the Second International Conference of Modern Greek Dialects and Linguistic Theory*. University of Patras. Patras. 172–97.
- É. Kiss Katalin 2014a. A tagadó és a kérdő mondatok változásai. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 34–52.
- É. Kiss, Katalin 2014b. The evolution of functional left peripheries in the Hungarian sentence. In: É. Kiss, Katalin (ed.): *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*. Oxford University Press. Oxford. 9–55.
- Klemm Antal 1928–1942. *Magyar történeti mondattan*. MTA. Budapest.
- Kytö, Merja 2019. Register in historical linguistics. *Register Studies* 1: 136–67.

- Lange, Claudia 2012. Text types, language change, and historical corpus linguistics. In: Lange, Claudia–Weber, Beatrix–Wolf, Göran (szerk.): *Communicative Spaces: Variation, Contact, and Change. Papers in Honour of Ursula Schaefer*. Peter Lang. Frankfurt am Main. 401–16.
- Molecz Béla 1900. *A magyar szórend történeti fejlődése*. Szerzői magánkiadás. Budapest.
- Péter László (főszerk.) 2000. *Új magyar irodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Piñón, Christopher 1991. Presupposition and the syntax of negation in Hungarian. In: Dobrin, Lise M.–Nichols, Lynn–Rodriguez, Rosa M. (szerk.): *Papers from the 27th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society 1991*. Chicago Linguistic Society. 246–62.
- R Core Team 2021. *R: A Language and Environment for Statistical Computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna.
<https://www.R-project.org/>
- Simon Eszter–Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: Prószéky Gábor–Váradi Tamás (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV. Nyelvtechnológiai kutatások*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 243–64.
- Varga Mónika 2022a. *Kommunikáció és szövegformálás boszorkányperekben*. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. Budapest.
- Varga Mónika 2022b. Boszorkányos lelemények. 18. századi tanúvallomás-kéziratok írásos, lejegyzői, valamint nyelvjárás-történeti kontextusa. *Nyelvtudományi Közlemények* 118: 209–30.

Gugán Katalin

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

gugan.katalin@nytud.hun-ren.hu

Az *akár*- és a *bár*- névmási paradigmák diakrón szemantikája

Halm Tamás

1. Bevezetés*

Az ún. szabad választást (más terminussal: korlátlan választékot) kifejező elemek (*akárki/bárki, anyone, whoever* stb.) formális diakrón szemantikája az elmúlt években a nemzetközi nyelvészeti kutatások fontos területévé lépett elő (Aguilar-Guevara et al. 2010; Gianollo 2018; Degano 2022; Degano–Aloni 2022 stb.) A magyar nyelv vonatkozásában a szabad választást kifejező elemek szinkrón szemantikájával több szerző is foglalkozott (Abrusán 2007; Halm 2016a, 2016b; Szabolcsi 2019). Az univerzális és az egzisztenciális kvantifikáció magyar nyelvbeli diakrón szemantikája szempontjából alapvetőek Bende-Farkas (2014, 2015) munkái. A szabad választást kifejező elemek magyar nyelvbeli történetét azonban még nem dolgozták fel kimerítően a kortárs diakrón formális szemantika eszköztárával. A történeti nyelvészet klasszikusai (Kassai 1817; Czuczor–Fogarasi 1862; Simonyi 1881; Klemm 1928; Horger 1934; valamint A magyar nyelv történeti nyelvtana projektum szerzői: Juhász 1991a, 1991b és D. Máta 1991) tisztázták ugyan egyes pontjait e nyelvtörténeti folyamatnak, de – mint látni fogjuk – az általuk felrajzolt kép korántsem teljes, sőt, bizonyos elemeiben nem is feltétlenül helytálló. Nekünk, mai nyelvészeknek két szempontból is kedvezőbb a helyzetünk: egyrészt rendelkezésre állnak olyan jól annotált elektronikus korpuszok (pl.

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakrónia* 5. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 155–180.

* Szeretnék köszönetet mondani tanácsaikért és megjegyzéseikért Varga Mónikának, tanulmányom két névtelen bírálójának és a kötet szerkesztőinek, valamint a következő előadások, ill. konferenciák résztvevőinek: International Conference on the Structure of Hungarian 15 (Pécsi Tudományegyetem) és Formal Diachronic Semantics 6 (Universität zu Köln). A tanulmányban bemutatott kutatást az NKFIH 129921 és a TKP2020-NKA-11 projektek keretében, valamint az MTA Bolyai Ösztöndíjának és az ÚNKP Bolyai Plusz Ösztöndíjának a támogatásával végeztem.

az Ómagyar korpusz¹ vagy a Történeti magánéleti korpusz²), melyekben nagy mennyiségű, az írásos nyelvtörténet legrégebbi rétegeihez visszanyúló szövegben tudunk gyorsan és részletesen keresni. Másrészt támaszkodhatunk a formális szemantikaelmélet elmúlt évtizedekbeli robbanásszerű fejlődésének az eredményeire. Dolgozatom célja tehát, hogy ezen erőforrásokra támaszkodva bemutassam és elemezzem a két szabad választás paradigma (*akár*- és *bár*-) kialakulását, kitekintve az *akár* és *bár* partikulák történeti szemantikájára is.

2. Az *akár*- és *bár*-kifejezések mai paradigmái

A mai magyarban az *akár* szó két jelentésben használható: úgynevezett alternatívás feltétlen (*alternative unconditional*) mondatokban, vagyis olyan feltételes mondatokban, ahol bármelyik feltétel bekövetkezése ugyanazt a következményt vonja maga után (1), ill. skaláris partikulaként (2):

- (1) Akár elutazik János, akár otthon marad, a mobilján biztosan eléred.
- (2) Akár 100 kilométert is lefut János.

A *bár* szócska a mai magyarban megengedő (koncesszív) kötőszóként vagy óhajtó (optatív) partikulaként használható:

- (3) Bár egyetértek veled, mégsem tudok segíteni.
- (4) Bár(csak) újra fiatal lehetnék!

Az *akár*- és *bár*- szabad választást kifejező elem (FCI)-paradigmák morfológiájukban a jól ismert mintázatot követik:

	- <u>ki</u>	- <u>mi</u>	- <u>hol</u>
akár-	akár <u>ki</u>	akár <u>mi</u>	akár <u>hol</u>
bár-	bár <u>ki</u>	bár <u>mi</u>	bár <u>hol</u>
minden-	minden <u>ki</u>	minden <u>mi</u>	minden <u>hol</u>
vala-	vala <u>ki</u>	vala <u>mi</u>	vala <u>hol</u>

1. táblázat. Az *akár*-/*bár*-/*minden*-/*vala*- névmási paradigmák

¹ <http://omagyarkorpusz.nyud.hu>, l. Simon–Sass 2012.

² <https://tmk.nyud.hu/>, l. Dömötör et al. 2017.

Szintaktikailag két főbb használat azonosítható. Egyrészt klasszikus szabad választást kifejező elemként (FCI), modális operátor hatókörében találjuk őket³ (vö. angol *anyone*):

(5) Akárki/Bárki előadhat ezen a konferencián (egy jó absztrakttal).

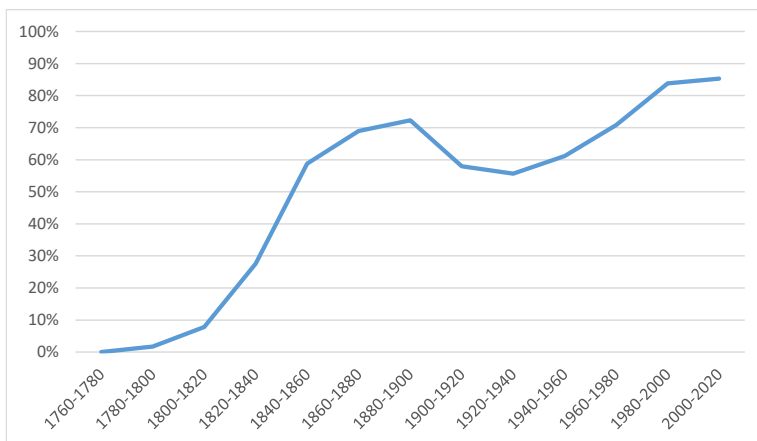
Másrészt ún. összetevős feltétlen (*constituent unconditional*) mondatok előtagjában, kötelezően fókuszpozícióban (a megengedő *is* partikula opcionális) (vö. angol *whoever*):

(6) Akárki/Bárki (is) adott (is) elő, János mobilozott.

(7) Akárki/Bárki (is) adott (is) elő, János érdeklődéssel hallgatta (azt/öt).

Látható tehát, hogy míg az angolban külön lexikális elem van a feltétlen mondatokra (*wh-ever*) és külön a szabad választást kifejező elemekre (*any-*)⁴; addig a magyarban az *akár-/bár-*paradigma használatos mindkét esetben.

A szinkrón szakirodalom többnyire az *akár-*paradigmára fókuszál, a *bár-*paradigmát legfeljebb megemlíti (Hunyadi 1991; Abrusán 2007; Szabolcsi 2019). Halm (2016a, 2016b) szerint a két paradigma lényegében felcserélhető, és a *bár-*gyors térnyerése figyelhető meg:

1. ábra. A *bár-* névmási paradigma térnyerése az *akár-*paradigmával szemben (forrás: Magyar történeti szövegtár)

³ A modális operátor mellett más környezetek is engedélyezhetik az FCI-k jelenlétét, így pl. a megengedő felszólító mondatok, képességet kifejező generikus állítások, kérdő mondatok, fölrendelt mondatbeli tagadás stb., ezekkel kapcsolatban l. Halm (2016a, 2016b).

⁴ Az (5) mondat fordítása: 'Anyone can give a talk at this conference', míg a (6)-é: 'Whoever was giving a talk, John was fiddling with his cell phone'.

A látott mintázatok alapján adódik a kérdés: lehetséges-e az *akár/bár*-t tartalmazó elemek integrált, kompozicionális elemzése szinkrón szempontból? A legambiciózusabb vállalkozás az összes *akárt* vagy *bárt* tartalmazó szerkezet integrált elemzése lenne, beleértve tehát:

- *akár* mint feltétlen-*ha* (*akár esik, akár fúj...*),
- *akár* mint skaláris partikula (*akár 12 óra fájdalom nélkül*)
- *bár* mint megengedő partikula (*bár egyetértek veled, mégsem...*)
- *bár* mint óhajtó partikula (*bár fiatalabb lehetnék...*)
- *akár*-paradigma mint FCI-paradigma (*akárki meg tudja oldani ezt a példát*)
- *akár*-paradigma mint feltétlen mondat előtagja (*akárki mondta ezt, tévedett*)
- *bár*-paradigma mint FCI-paradigma (*bárki meg tudja oldani ezt a példát*)
- *bár*-paradigma mint feltétlen mondat előtagja (*bárki mondta ezt, tévedett*)

A fenti lista bizonyos elemeinek szinkrón egyesítésére történtek törekvések a magyar, ill. más nyelvek vonatkozásában is, így például:

- feltétlen mondatok és szabad választást kifejező elemek: Dayal (1997), Giannakidou (1997, 2001), Szabolcsi (2019), Fălăuș–Nicolae (2022);
- skaláris *akár* és szabad választást kifejező *akár*-paradigma: Abrusán (2007).

Milyen előnyökkel kecsegtet az a magyar és történeti perspektíva, amelyből ebben a tanulmányban vizsgálni szeretném a fenti mintázatokat? Egyrészt a magyarban, más nyelvektől eltérően, ugyanazon elem (ill. ugyanazon két elem: *akár* és *bár*) található mindegyik FCI-funkcióban (*any* és *wh-ever*): ez szinte kiált az egységes és kompozicionális elemzésért. Másrészt a magyarban egyértelműen kirajzolódik és jól vizsgálható a fókuszpozíció szerepe a feltétlen mondatos szerkezetekben. Látni fogjuk azt is, hogy a magyar szerencsés választás azért is, mert a vizsgálni kívánt diakrón folyamatok nagyrészt már a jelentős írásbeliség korában játszódtak le, ezért elektronikus korpuszok segítségével jól nyomon követhetők.

A tanulmányomban amellet fogok érvelni, hogy az összes *akár/bár*- jelenség teljesen kompozicionális elemzése szinkrón szempontból nem lehetséges: bár az összes *akár/bár*- jelenség szorosan összefügg, ez az összefüggés elsősorban diakrón, történeti jellegű. A nemzetközi szakirodalom számára is érdekes konklúziónk lesz az, hogy míg az ómagyar és középmagyar adatok Rawlins

(2013) modelljét támasztják alá a feltétlen mondatokat illetően, addig a mai magyar adatok Hirsch (2016) modelljét igazolják. E két modell tehát nem kizárja, hanem kiegészíti egymást.

3. Az FCI-paradigmát tartalmazó szerkezetek

szinkrón elemzése

Az ún. szabad választást kifejező elemek tekintetében Halm (2016a, 2016b) modelljét követem. Vagyis azt feltételezem, hogy szintaktikailag ezen elemek a disztributív univerzális kvantorokéval azonos pozíciót vesznek fel: a kiterjesztett igei kifejezéshez (PredP, NegP vagy FocP) adjungálódnak opcionálisan balról vagy jobbról, és a k-vezérlési viszonyoknak megfelelően vesznek fel hatókört más operátorokhoz képest (kvantorok, tagadás, fókusz). Szemantikájukat illetően pedig azt feltételezem, hogy ún. függő indefiniték (Giannakidou 1997 és mások), melyeknek egy modális jellegű operátor hatókörében kell lenniük (modális operátor, kondicionális előtagja stb.).

Egzaktabb megfogalmazásban: a szabad választást kifejező elemek ún. intenzionális indefiniték, vagyis olyan függő indefiniték amelyekben a lehetséges világ változót egy megfelelő intenzionális operátornak kell kötnie (vagyis nem elégséges a szövegszintű egzisztenciális lezárás). Ehhez társul a kimerítő variáció előfeltevése: minden elérhető lehetséges világban más-más értéket vesz fel a szabad választást kifejező elem, melyek együttesen kimerítik a kvantifikáció értelmezési tartományát. Mindezt egy konkrét példán szemléltetve:

(8) *Akárki/Bárki bebizonyíthatja a Pitagorasz-tételt.*

	w ₁	w ₂	w ₃	w ₄
János	x	x		
Mari			x	x
Peti	x			
Anna				x

A (8) mondat jelentése az, hogy a jelen világunkban létező minden individuumra igaz, hogy legalább az egyik (episztemikusan, modálisan, kontrafaktuálisan stb.) elérhető lehetséges világban bebizonyítja a Pitagorasz-tételt.

Az ún. összetevős feltétlen mondatok kapcsán (*constituent unconditionals*) a nemzetközi szakirodalommal összhangban azt feltételezem, hogy ezek előtagja szintaktikailag adjunktumnak tekinthető, melyre opcionális utalhat egy anaforikus névmás az utótagban (9). A *bár-/akár-* elem az ilyen mondatokban kötelezően fókuszpozícióban van (ami egyben a kérdőszavak pozíciója is):

- (9) a. Akárki/Bárki adott elő, a közönség szkeptikusan hallgatta (azt/öt).
b. *Akárki/Bárki előadott, a közönség szkeptikusan hallgatta (azt/öt).

Jelentésüket tekintve az összetevős feltétlen mondatok azt fejezik ki, hogy bármelyik alternatíva is áll fenn, a következmény azonos. Tehát egy olyan lehetséges világban, ahol a potenciális előadók halmaza {János, Mari, József, Anna}, a (9)-es mondat az alábbi mondatok konjukciójával egyenértékű:

- (10) a. Ha János adott elő, a közönség szkeptikusan hallgatta (öt).
b. Ha Mari adott elő, a közönség szkeptikusan hallgatta (öt).
c. Ha József adott elő, a közönség szkeptikusan hallgatta (öt).
d. Ha Anna adott elő, a közönség szkeptikusan hallgatta (öt).

A feltétlen mondatok használata általában tudáshiányt és/vagy közömbösséget is implicál: a beszélő nem tudja vagy irrelevánsnak tartja, hogy pontosan ki is adott elő.

Nagyon hasonló a fentiekhez az ún. alternatívás feltétlen mondatok (*alternative unconditionals*) szerkezete:

- (11) Akár Chomsky (adott elő), akár Jackendoff (adott elő), akár Everett adott elő, a közönség szkeptikusan hallgatta (?azt/öt).

E mondatokban az *akár* helyett a *ha* is elfogadható, különösen két feltétel (egy feltételpár) esetén:

- (12) Ha esik, ha fúj, november 16-án a Sophianumban leszek.

Az ebben a szerkezetben előforduló *akár* tehát tekinthető egy speciális, korlátozott kondicionális operátornak, amely csak alternatívás feltétlen mondatokban fordulhat elő (feltétlen *ha*). Fontos megjegyezni, hogy a *bár* nem rendelkezik ilyen használatlaltal:

- (13) *Bár Chomsky (adott elő), bár Jackendoff (adott elő), bár Everett adott elő, a közönség szkeptikusan hallgatta (?azt/öt).

A feltétlen mondatok elemzésére első közelítésben Rawlins (2013) modelljét alkalmazhatjuk. Ennek alapja az az intuíció, hogy egy feltétlen mondat valójában több feltételes mondat konjukciójával ekvivalens. Ebben a megközelítésben az

akár-kifejezés által bevezetett tagmondat (*akár*-XP) típusát tekintve egy kérdő mondat (CP), melynek jelölete propozíciók egy halmaza (ún. Hamblin-halmaz):

- (14) $[[akármit\ is\ készített\ Mari]] = \{\lambda w. \text{ Mari\ tésztát\ készített\ } w\text{-ben}, \lambda w. \text{ Mari\ pizzát\ készített\ } w\text{-ben}, \dots\}$

A feltétlen mondatok pedig lényegében kondicionálisok, melyek egy néma *ha*-operátort tartalmaznak:

- (15) Akármit készített Mari, János megette (azt).
 LF: $[[\square\ akármit\ készített\ Mari]\ János\ megette\ (azt)]$

A propozícióhalmaz típusú *akár*-XP-t pontoszerűen alkalmazva a néma *ha*-operátorra a következő propozícióhalmazt kapjuk:

- (16) $\{ha\ \text{Mari\ tésztát\ készített},\ János\ megette\ (azt); ha\ \text{Mari\ pizzát\ készített},\ János\ megette\ (azt); \dots\}$

Legvégső lépésként egy néma operátor a fenti propozícióhalmazt egyetlen propozícióvá alakítja át:

- (17) LF: $[Op\ [[\square\ akármit\ készített\ Mari]\ János\ megette]]$

Az összetevős feltétlen mondatok működésére az alábbi szemléletes példát nyújthatjuk:

- (18) Akármit készít Mari, János meg fogja enni (azt).

	w ₁	w ₂	w ₃	w ₄
tésztá	x			
pizza		x		
rizottó			x	
oldalal				x

Mindegyik ételfajtára igaz tehát, hogy legalább az egyik lehetséges világban azt fogja elkészíteni Mari. És mindegyik releváns elérhető világban pontosan az egyik ételfajta fogja elkészíteni Mari.

Ezen a ponton szükséges megjegyeznünk, hogy számos nyelvben, így például az angolban is, nagyon hasonló a fentiekben ismertetett feltétlen mondatok

és az ún. szabad választást kifejező vonatkozó mellékmondatok szintaxisa és szemantikája:

(19) a. Whatever John cooked, Mary ate it.

'Akármit is főzött János, Mari (mindig) megette.'

b. Mary ate whatever John cooked.

'Mari megette azt, amit János főzött, akármilyen is volt az.'

Az (19b) mondat egy ún. szabad választást kifejező vonatkozó mellékmondat, szemantikáját és szintaxisát tekintve is eltér az (19a) mondatától, amely egy feltétlen mondat. Míg ugyanis a feltétlen mondat előtagja (*whatever John cooked*) egy Hamblin-halmaz jelöl ($\{ \text{János tésztát főzött } w_1\text{-ben, János pizzát süített } w_2\text{-ben, ...} \}$), addig a vonatkozó mellékmondat (*whatever John cooked*) szemantikai értéke egy határozott leírás ('az a dolog, amit János főzött'). A mondattani különbség pedig az, hogy míg a feltétlen mondat előtagja a főmondat adjunktumaként elemezhető, addig a vonatkozó mellékmondat a főmondat részét képezi – a (19b) esetén például az ige komplementuma.

A magyarban a jelek szerint nem léteznek szabad választást kifejező vonatkozó mellékmondatok:

(20) Mari megette (*azt), akármit is főzött János.

A fenti mondatban az *akármit is főzött János* szakasz előtt kötelezően hosszú és egyértelmű szünet van (ezt jelzi a vessző is), ami arra utal, hogy ez a szakasz nem képez egy konstituentet az őt megelőző igével, vagyis nem annak komplementuma, hanem sokkal inkább a *Mari megette* mondatához jobbról adjungált adjunktum. A fenti mondat jelentését tekintve sem rendelkezik olyan olvasattal, amelyben az *akármit is főzött János* egy határozott leírás lenne ('a dolog, amit János főzött'): ha ilyen olvasatot szeretnénk kiváltani, az a magyarban csak körülírással lehetséges:

(21) Mari megette (azt), amit János főzött, akármilyen is volt az.

Láthatjuk tehát, hogy az angolban (és más nyelvekben) a *wh-ever* kifejezések látványosan két eltérő szemantikai típust is képesek jelölni: Hamblin-halmazokat és határozott leírásokat. Ez az empirikus általánosítás ihlette Hirsch (2016) és Šimík

(2018) modelljét, amely, amint látni fogjuk, számunkra is hasznos lesz.⁵ Fontos jellemzője a modellnek, hogy tulajdonságalapú (tehát tulajdonság, *property* típusú elemekkel operál), és hogy egységes kezelést javasol a feltétlen mondatokra és a szabad választást kifejező szabad vonatkozó mellékmondatokra. A modell kulsgondolata az, hogy a [[*whatever John cooked*]] kifejezés tulajdonság (*property*) típusú. Amennyiben ezt a kifejezést egy néma kérdő operátor (Q) testvéreként (George 2011) illesztjük be a mondatba, úgy tulajdonságból propozícióhalmazzá (Hamblin-halmazzá) alakul át ({János tésztát főzött w1-ben, János pizzát süített w2-ben, ...}). Amennyiben pedig egy D determináns testvéreként, akkor az íótaoperátor segítségével tulajdonságból határozott leírássá alakul át ('a dolog, amit János főzött').

Bár a magyarban az *akár-/bár-* kifejezések nem tudnak szabad választást kifejező szabad vonatkozó mellékmondatot bevezetni, a fenti modell mégis releváns, ugyanis frappáns magyarázatot nyújt arra, hogy a magyarban a feltétlen mondatok miért az *akár-/bár* kifejezések fókuszálásával állnak elő.

Hirsch modelljét alkalmazva a magyarra vonatkozóan a következő javaslatot tehetjük. Az *akár-/bár* kifejezések tulajdonságokat jelölnek – ezt feltételezi Giannakidou (1997) és mások nyomán Halm (2016a, 2016b) is. Amennyiben ezeket a kifejezéseket a fókuszpozícióba mozgatjuk (ami a magyarban a kérdőszavak kötelező pozíciója is), úgy ezek a fókuszpozícióhoz kapcsolódó Q-operátor hatására propozícióhalmazzá (Hamblin-halmazzá) alakulnak át, mely propozícióhalmaz inputja lehet a néma *ha*-operátornak. Ez a modell jól magyarázza, hogy a szabad választást kifejező elemek és a fókuszpozíció interakciója miként eredményez összetevős feltétlen mondati olvasatot; valamint megmagyarázza azt is, hogy ezen szerkezetek esetén miért lép fel unicitási és egzisztenciális előfeltevés.

Összefoglalóan tehát a mai magyarban az alábbi *akár-*, ill. *bár-* kifejezéseket találjuk:

- *akár-/bár-* fókuszálatlanul, modális operátor hatókörében: szabad választást kifejező elem;
- *akár-/bár-* fókuszálva: összetevős feltétlen mondat;
- *akár...*, *akár...*, *.... akár... [...]*: alternatívás feltétlen mondat;
- *akár*: skaláris partikula;
- *bár*: megengedő partikula (kötőszó);
- *bár*: óhajtó partikula.

⁵ Hirsch (2016) eredetileg a közömbösséget kifejező szabad vonatkozó mellékmondatokra dolgozta ki a javaslatát, amit Šimik (2018) terjesztett ki az egyéb olvasatokra is (tudáshiány stb.).

Már ebből a rövid áttekintésből is kiviláglik, hogy az *akár*- és *bár*-kifejezések rendszere nem teljesen szimmetrikus. Míg az *akár*- és *bár*- FCI paradigmák tökéletesen felcserélhetők, az *akár* és *bár* partikulák esetén ez közel sem így van. Fontos eltérés, hogy a *bár* nem tud alternatívás feltétlen mondatot bevezetni, és nincs skaláris partikulái használata, míg az *akárt* nem lehetséges megengedő vagy óhajtó partikulaként használni. Önmagukban már ezek az empirikus tények óvatosságra intenek annak tekintetében, hogy szinkrón szempontból lehetséges-e az *akár*- és *bár*- kifejezések teljesen kompozicionális elemzése. Plauzibilisebb magyarázatnak tűnhet az, hogy a mai összkép valójában párhuzamosan futó, különböző stádiumban lévő grammatikalizációs folyamatokról készült pillanatkép: vagyis a kompozicionalitás diakrón szempontból ragadható meg. A következő fejezetekben egy ilyen modellt fejtek ki.

4. Az *akár*-paradigma kialakulása: *akar* → *akár-akár* → *akár*-

A mai magyarban az *akár* szó két jelentésben használható: úgynevezett feltétlen (*unconditional*) mondatokban, vagyis olyan feltételes mondatokban, ahol bármelyik feltétel bekövetkezése ugyanazt a következményt vonja maga után (22), illetve skaláris partikulaként (23):

(22) Akár elutazik János, akár otthon marad, a mobilján biztosan eléred.

(23) Akár 100 kilométert is lefut János.

A szakirodalmi konszenzus szerint mindkét *akár* az *akar* ígére megy vissza (Kassai 1817; Czuczor–Fogarasi 1862; Simonyi 1881). Klemm (1928) azt feltételezi, hogy a skaláris partikula alakult ki elsőként, és ezt követte a feltétlen mondatokban található *ha*-szerepű *akár*, és hogy az átértelmezés az *akarj* igealakot tartalmazó felszólító mondatokban történt. Ez azonban spekulatív, és nincs alátámasztva adatokkal. Juhász (1991a: 487) Klemm (1928) fenti javaslatát elvetve azt valószínűsíti, hogy az átértelmezés a *ha* elemmel bevezetett feltétlen mondatokban történhetett. Magam az elektronikus korpuszok részletes elemzésével arra fokok rámutatni, hogy az ómagyar és a középmagyar korban az *akár* szinte kizárólag feltétlen mondatokban fordul elő: ez tehát empirikusan alátámasztja Juhász (1991a) javaslatát, miszerint inkább ezek a mondatok adhatták az átértelmezési környezetet (*locus of reinterpretation*).⁶

Ahogy a mai magyarban is, úgy az ó- és középmagyarban a feltétlen mondatokban a *ha* elem is használható volt, és a *ha* elem opcionális törlése szintén gyakori jelenség volt.

⁶ Szeretnék köszönetet mondani Varga Mónikának a szakirodalommal kapcsolatos segítségéért.

- (24) a. (Ha) akar, elutazik, (ha) akar, itthon marad [...]
 b. akar elutazik, akar itthon marad [...]
 c. akár elutazik akár itthon marad [...]

Az *akár* szó egyes nyelvjárásokban máig (pl. a mai beszélt moldvai magyarban) vagy a közelmúltig (pl. a Hajdúságban) *akar* hangalakkal őrződött meg. Az *akar* → *akár* változás pedig egy gyakori fonológiai változás, a hangsúlytalan szótagokban a likvidák előtti magánhangzó-nyúlás eseteként elemezhető (Horger 1914; Cser–Huszthy 2022).

A skaláris *akár* kapcsán Juhász (1991b: 506) plauzibilis javaslatát követve azt feltételezhetjük, hogy az valószínűleg közvetlenül az *akar* igéből alakult ki, szintén egy opcionálisan *ha*-törlő környezetben:

- (25) a. (Ha) akar, tíz könyvet is hozhat.
 b. akar, tíz könyvet is hozhat
 c. akár tíz könyvet is hozhat.

Az *akár*-paradigma kialakulására vonatkozó javaslatom kiindulópontja Bende-Farkas (2015) azon megállapítása, hogy az ómagyarban a kvantifikáció proposicionális operátorok (univerzális, egzisztenciális, kérdő, tagadó) által kötött alulspecifikált névmások (indeterminate pronouns) segítségével történt. Ahogy azt számos adathely alátámasztja, az *akár*-operátor szintén tudott „kötni” egy vagy több alulspecifikált névmást:

- (26) akár ki mit mond, mégis megteszem (AL. 216, idézi Simonyi 1881)
 (27) akár hol mit talál, mindent össze szed (AL. 216)
 (28) Akár ki mennyi jót cselekedjék, és bár ugyan halált szenvedjen is az Kr. nevéért, de az Anyaszentegyház kívül soha az üdvösségre nem juthat (Pz. k. 533.)

Egyértelmű, hogy a fenti mondatokban az *akár* mindkét alulspecifikált névmásra vonatkozik, amit az is mutat, hogy a mai magyarban a fenti mondatok így hangoznának:

- (29) akárki akármit mond, mégis megteszem
 (30) akárhol akármit talál, mindent összeszed
 (31) akárki akármennyi jót cselekedjen is, és még ha halált szenvedne is Krisztus nevéért, az Anyaszentegyházon kívül soha az üdvösségre nem juthat

Erre építve a javaslatom az, hogy az ómagyarban az ilyen aluspecifikált névmások inputként tudtak szolgálni a feltétlen mondatokban Rawlins (2013) által feltételezett speciális *ha*-operátor számára is. Vagyis a (27) mondatban az *akár* (mint speciális, a feltétlen mondatok feltételét bevezető *ha*-operátor) egyszerre „köti” a *hol* és a *mit* aluspecifikált névmásokat. A fenti mondat tehát egy feltétlen mondat, ahol az egyes feltételeket a hely-individuum párok adják ki (n hely és m individuum esetén $n*m$ feltételt jelöl a fenti mondat):

(32) individuumok: x, y, z

dolgok: a, b, c

individuum-dolog párok:

$\langle x, a \rangle$ $\langle x, b \rangle$ $\langle x, c \rangle$

$\langle y, a \rangle$ $\langle y, b \rangle$ $\langle y, c \rangle$

$\langle z, a \rangle$ $\langle z, b \rangle$ $\langle z, c \rangle$

ha x a -t mond,

ha x b -t mond,

ha x c -t mond, \rightarrow mégis megteszem

ha y a -t mond,

...

ha z c -t mond,

A grammatikalizáció következő lépéseként a mondateleji *akár* (*ha*-operátor) és az őt közvetlenül követő aluspecifikált névmás átértelmeződött egyetlen, tulajdonosság (*property*) típusú lexikális elemmé, a mondateleji pozíció pedig fókuszpozícióként (=kérdőszói pozícióként) rögzült). A fókuszpozícióhoz kapcsolódó *Q*-operátor hatására az *akár*-kifejezés propozícióhalmazzá (Hamblin-halmazzá) alakult át, mely propozícióhalmaz inputul szolgált egy néma *ha*-operátornak (Hirsch 2016):

(33) a. *akár mit mondanak, én megyek a magam útján*

’*akár a-t mondanak, akár b-t mondanak... én megyek a magam útján*’

(Rawlins 2013)

b. *akármit mondanak, én megyek a magam útján*

’*akármi is legyen az, amit mondanak, én megyek a magam útján*’

(Hirsch 2016)

Ezt a grammatikalizációt segíthette az, hogy az ó- és a középmagyarban a fókuszszálás szintaktikai lakmuszpapírként használható igemódosítók jóval ritkábbak voltak. Megjegyzendő, hogy valamivel korábban ezzel párhuzamos folyamatok

játszódtak le az univerzális kvantor (*minden+ki* → *mindenki*) és az egzisztenciálisok (*vala+ki* → *valaki*) esetében is (Bende-Farkas 2015).

A grammatikalizáció végső lépéseként az *akár*+névmás összetételek megjelennek a fókuszpozíción kívül is, szabad választást kifejező elemként. Ez esetben azonban szükségszerűen egy modális operátor hatókörében kell lenniük (vö. Giannakidou 2001; Halm 2016a, 2016b):

- (34) a. mondhatnak az emberek akármit, én megyek a magam útján
 b. *mondanak az emberek akármit, én megyek a magam útján

A fent leírt folyamatok jól nyomon követhetők az ún. Ómagyar korpuszban (Simon–Sass 2012), amelynek morfológiailag elemzett része összesen 199 *akár*-kifejezést tartalmaz. Ezeket egyenként, a kontextust figyelembe véve elemeztem, ügyelve arra, hogy bizonyos helyzetekben több értelmezés is elérhető:

Forrás	Időszak	akár..., akár...	[FocP akárki...]	[... akárki ...]	akár..., akár... / [... akárki ...]	akár..., akár... / [FocP akárki...]	skaláris	skaláris / [... akárki ...]	egyéb
Jókai-k.	1440	1							
Bécsi k.	1450	3							
Birk-k.	1474	5							
Guary-k.	1508		2						
Orvosi rend.	1508		1						
Cantio Petri Berizlo	1515			1					
Jordánszky-k.	1519	1	3	1					
Könyvecse	1521	1	1			2			
Bod-k.	1525					3			
Kazinczy-k.	1534	1							
Pesti-B.	1536			2	2			1	
Sylvester-B.	1541	33	13	7	1	3			4
Heltai-B.	1565	22	3	1	2	2		1	1
Károli-B.	1590	10	3	6	2	2	1		1
Káldi-B.	1626	23	4	13	3		4	2	1
	Össz.	100	30	31	10	12	5	4	7

2. táblázat. *Akár*-kifejezések az ómagyar korpuszban

Bár az elemszámok, különösen az időszak elején, alacsonyak, néhány tentatív következtetés mégis levonható. Szembetűnő például, hogy 1500 előtt nincs találat sem FCI-*akár*ra [... *akárki* ...], sem pedig szabad választást kifejező vagy összetevős feltétlen mondatot bevezető *akár*ra [FocP *akárki*...]. Elsőként az alternatív feltétlen mondatokat bevezető *akár* adathozható [*akár*..., *akár*...], ami alátámasztja azt a javaslatunkat, hogy ez a szerkezet volt a grammatikalizációs folyamat kiindulópontja. Ezt követően jelenik meg a kérdőszó-pozícióban szereplő *akár*-kifejezés [FocP *akárki*...], majd pedig az FCI-*akárki* [... *akárki* ...], és legvégül a skaláris *akár*.

A korszakban az *akár*-kifejezések írásmódja rendkívül bizonytalan és ingadozó, akár egyazon szövegen belül is. Tendenciaszerűen egy elmozdulás figyelhető meg: a kezdeti különírást fokozatosan a kötőjelezés, majd az egybeírás váltja fel (*akár mi* → *akár-mi* → *akármí*). Nagy vonalakban tekintve ez is alátámasztja azt a javaslatunkat, hogy a grammatikalizációs folyamat során az eredetileg két külön elem (a *ha*-operátor *akár* és az aluldeterminált névmás, pl. *ki*) egyetlen lexémává olvadt egybe. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egy adott szöveghelyen az írásmód feltétlenül pontosan tükrözi a szerkezetet: az írás jól ismert konzervativizmusa miatt gyakran előfordul, hogy olyan esetekben is különírást vagy kötőjelezést találunk, ahol a szélesebb kontextusból egyértelmű, hogy már az egybeolvasott lexémával van dolgunk.)

Az *akár*-FCI paradigma gyors térnyerése a 16. századtól a riválisok fokozatos kiszorításával jár. Az operátor által kötött aluldeterminált névmási szerkezet szórványosan a 19. századig fennmarad a *ha*-val bevezetett feltétlen mondatokban:

(35) [...] a világot

Értekezlet igazgatja,

S az erősebb *ha* *mi* csinyl tesz,

Összeül és – helybehagyja. (Arany János: *Civilizáció*. 1887)

Szintén kiszorult és már csak néhány fossziliában maradt fenn a mai napig a *vala*-paradigma FCI-szerű használata (l. Bende-Farkas 2005):

- (36) a. Valahányszor (=akárhányszor) eszembe jut ez az eset, mindig jót derülök.
 b. *Valakivel (=/= akárkivel) találkozom, igyekszem nyitottan közelíteni hozzá.

Mielőtt a *bár*-FCI-paradigma kialakulására rátérnénk, érdemes egy kitérőt tennünk. A magyar történeti adatok ugyanis fontos támpontot nyújtanak a feltétlen

mondatok két, a szakirodalomban található modelljének kiértékeléséhez. A két modell vázlatosan a következő:

(37) $[p \rightarrow r] \wedge [q \rightarrow r]$ konjunkció, pontról pontra történő függvényalkalmazás

(38) $[p \vee q] \rightarrow r$ diszjunkció, lapos függvényalkalmazás

A két formula logikailag ekvivalens (p implikálja r -t és q implikálja r -t; ill. (p vagy q) implikálja r -t), kérdés azonban, hogy melyik tükrözi a természetes nyelvi mondatok szintaktikai, ill. szemantikai szerkezetét. Az ómagyar korpuszban bizonyos szövegeknél, ill. szerzőknél (fordítóknál) az antecedenseket (vagyis a p -nek és q -nak megfelelő tagmondatokat) látható módon (é)s szócska kapcsolja össze:

(39) Annakokáért akár élünk, ’s akár meghalunk, az Úristené vagyunk.
(Sylvester-Biblia, Róm 14:8)

Ez egyértelműen $[p \rightarrow r] \wedge [q \rightarrow r]$ szerkezetre utal, ami a felszínen a két azonos konzekvens egyikének a törlése (*deletion under identity*) miatt $[p \rightarrow \#] \wedge [q \rightarrow r]$ -ként jelenik meg. Az ómagyar korpuszban található előfordulásokat összegezve a következő kép rajzolódik ki:

Forrás	Időszak	koordinátor az akár-feltételek között		
		nincs	(é)s	avagy
Jókai-kódex	1440 k.		1	
Bécsi kódex	15. sz. közepe	2		1
Birk-kódex	1474	4		
Jordánszky-kódex	1516–1519	1		
Könyvecse	1521	1	1	
Kazinczy-kódex	1526–1541	1		
Sylvester-Biblia	1541	11	24	
Heltai-Biblia	1565	17	3	
Károli-Biblia	1590	11		
Káldi-Biblia	1626	18	6	
Összesen		66	35	1

3. táblázat. Az akár-feltételek közötti koordináció

Érdeemes megfigyelni a táblázatból, hogy azon szerzőknél is, akiknél előfordul a felszíni koordinátor, gyakori, akár gyakoribb is a felszíni koordinátor nélküli szerkezet: ez akár arra is utalhat, hogy mindegyik szerzőnél szerepel a szerkezetben egy és-koordinátor, a különbség pusztán abban van, hogy ez kötelezően néma, vagy csak opcionálisan.

Ma a köznyelvben nem lehetséges az *akár*-feltételek nyílt koordinálása, a moldvai magyar nyelvváltozatokban azonban igen:

- (40) Mę vészēm a fészit, s új elvágłak, mind ą csürkefiat, mę hakar a földemēt odąaggyam, s akar a nyakatakak levágjām, mindęgy az ąra, mondom.
(Pusztina, 1998, Tánczos Vilmos gyűjtése)

Talán még ennél is érdekesebb, hogy léteznek olyan feltétlen mondatok is, ahol két különböző (de bizonyos értelemben hasonló) konzekvens is van ($[p \rightarrow r] \wedge [q \rightarrow r']$):

- (41) Mert akár élünk, az Úrnak elünk, akár meg-halunk, az Úrnak halunk-meg.
(Káldi-Biblia, 1626: Róm 14:8)
- (42) Mert akar eřztelenek vágunk / az iftennek vágunk eřztelenek /
's akar eřzefek vágunk tunektek vágunk eřzefek .
(Sylvester-Biblia, 1541: 2Kor 5:13)

Ezek a mondatok érdekes, átmeneti kategóriát alkotnak: mivel a következmények hasonlóak, ezért a jelek szerint be lehet őket illeszteni egy feltétlen mondatos szerkezetbe, mivel azonban azonosnak nem azonosak a következmények, a szokásos törlés elmarad. Összességében tehát mindkét érdekes mondatípus a Rawlins (2013) által javasolt $[p \rightarrow r] \wedge [q \rightarrow r]$ modellt támasztja alá.⁷

5. A *bár*-paradigma kialakulása

Ebben a részben a megengedő és az óhajtó *bár* partikula, valamint a *bár*-FCI-paradigma kialakulását tekintem át röviden. A *bár* partikula diakroniája kapcsán

⁷ A fentiekben az *akár*-paradigma kialakulását az ún. Ómagyar korpusz segítségével, nagyjából részben ómagyar, kisebb részben pedig (a bibliafordítások tekintetében) korai középmagyar források felhasználásával kísérem nyomon. Varga (2023) jelen kötetben publikált tanulmánya több szempontból is bővebb anyaggal dolgozott: egyfelől figyelembe vette az Ómagyar korpusz morfológiai nem elemzett részét is, másrészt pedig a középmagyar kort tükröző Történeti magánéleti korpusz (Dömötör et al. 2017) és a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz (Gugán 2020) anyagát is. A Varga (2023) által feltárt részletes empirikus mintázatok és elemzési javaslatok összességében kompatibilisek az általam itt javasolt elméleti modellel.

leíró szempontból nincs új állításom: a szakirodalom (Simonyi 1881; Klemm 1928; Juhász 1991a, 1992; Rác 1995; D. Mátai 2011; Varga 2023⁸) kimerítően és meggyőzően mutatja be, hogyan alakultak ki a *bár* szócska különböző használati egy grammatikalizációs folyamat különböző állomásain keresztül. Ugyanakkor az átértelmezésnek teret adó nyelvtani szerkezetek (*loci of reinterpretation*) és az átértelmezések alapjául szolgáló szemantikai és pragmatikai mechanizmusok részletes leírásával adós a szakirodalom, így én ez utóbbi kérdések tisztázásához igyekszem most hozzájárulni.

A folyamat kiindulópontja a *bátor(an)* adverbium (43a) volt, mely először exhortatív partikulaként (43b), majd engedélyező (*permissive*) partikulaként (43c), utána pedig belenyugvást (*acquiescence*) kifejező partikulaként (43d) értelmeződött át:⁹

- (43) a. Bát(o)r(an) gyere be! (= 'Gyere be bátor módon!')
- b. Bát(o)r(an) gyere be! (= 'Vedd a bátorságot, hogy bejőjj!')
- c. Bát(o)r(an) / Bár gyere be! (= 'Gyere be nyugodtan!')
- d. Bát(o)r(an) / Bár gyere be! (= 'Tőlem bejöhetsz, engem nem zavar.')

(43b–d)-ben a *bár* tehát diskurzuspartikula, a következő jelentéstartalommal:

(44) *bát(o)r(an) p*:

- i. előfeltevés: a megszólított személy fontolgatja *p* végrehajtását.
- ii. állítás: a beszélő támogatja / engedélyezi / belenyugvással fogadja, ha a megszólított személy végrehajtja *p*-t.

Az eredeti, bátorsághoz kapcsolódó jelentés elhalványulásával párhuzamosan ment végbe a *bátoran* → *bátor* → *bár* átalakulás is (Simonyi 1880), bár kövületekben a *bátor* alak is sokáig megmaradt: *ámbátor*, *bátorki*. Egy ideig a *bátoran*/*bátor*/*bár* egymás szabad variánsai voltak, azonban már a középmagyar kor végére kialakult és fokozatosan megszilárdult az a munkamegosztás is, amit a mai magyarban is tapasztalunk:

⁸ A *bár*-kifejezések diakroniájáról a legérzékenyebb empirikus képet Varga (2023) jelen kötetbeli tanulmánya nyújtja az Ómagyar korpusz (Simon–Sass 2012), a Történeti magánéleti korpusz (Dömötör et al. 2017) és a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz (Gugán 2020) segítségével, több dimenzió mentén (szórend, pozíció, funkció, szövegtípus) elemezve a releváns mintázatokat.

⁹ Hasonló grammatikalizációs folyamaton ment át a *nyugodtan* engedélyezést, belenyugvást kifejező diskurzuspartikula is (Gärtner–Gyuris 2012; Halm 2019).

- *bátran*: exhortatív/megengedő/belenyugvó diskurzuspartikula
- *bár*: megengedő kondicionális (a mai nyelvben legfeljebb erősen archaikusan), megengedő partikula, óhajtó partikula

A grammatikalizáció második szakaszában a fenti diskurzuspartikula értelmeződött át három irányba: megengedő (*concessive*) partikulává, megengedő *ha*-operátorra és óhajtó partikulává. A megengedő partikula és megengedő *ha*-operátor kialakulásában javaslatom szerint kulcsszerepe volt az ún. feltételes felszólító mondatoknak (*imperative and declarative constructions*):

- (45) a. Bár gyere be, engem nem zavarsz. (belenyugvó diskurzuspartikula)
= 'Nyugodtan gyere be, engem nem zavarsz.'
- b. Bár gyere be, engem nem zavarsz. (megengedő (*concessive*) partikula egy feltételes felszólító mondatban)¹⁰
= 'Még ha bejössz is, engem nem zavarsz.'
- c. Bár bejössz, engem nem zavarsz. (megengedő *ha*-operátor, 'even if', ez a mai magyarban legfeljebb nagyon archaikusan fordul csak elő)
= 'Még ha bejössz is, engem nem zavarsz.'
- d. Bár bejöttél, engem nem zavartál. (megengedő (*concessive*) partikula, 'even though')
= 'Igaz ugyan, hogy bejöttél, de engem nem zavartál.'

Érdeemes megjegyezni, hogy a megengedő *ha*-operátor szerepű *bárt* tartalmazó feltételes felszólító mondatok bizonyos értelemben nagyon hasonlóak a feltétlen mondatokhoz, hiszen lényegében azt állítják, hogy akár igaz a *bárral* bevezetett tagmondat által jelölt proposíció (melyet az alábbiakban az egyszerűség kedvéért antecedensnek nevezek), akár nem, a következmény áll:

- (46) Bár szakadjon az eső, én akkor is tovább kertészkedem.

¹⁰ Ezekben a mondatokban a *bár*nak nem kell a mondat elején állnia, sőt, akár el is hagyható:

- (i) a. Bár szakadjon az eső, én akkor is tovább kertészkedem.
b. Szakadjon bár az eső, én akkor is tovább kertészkedem.
c. Szakadjon az eső, én akkor is tovább kertészkedem. (vö. *Fülembe forró ólmot öntsetek, / Legyek az új, az énekes Vazul.*)

Ezek a mondatok a nemzetközi szakirodalomban *imperative and declarative* (IaD; Kaufmann 2012) szerkezetként ismertek. Formailag egy felszólító és egy kijelentő mondat konjunkciói, jelentésük azonban kondicionális:

- (ii) Tanulj szorgalmasan, és előbb-utóbb sikerrel fogsz járni. = 'Ha szorgalmasan tanulsz, előbb-utóbb sikerrel fogsz járni.'
(iii) Szólj, és beverik a fejed. = 'Ha szólsz, beverik a fejed.'

Míg azonban a feltétlen mondatoknál az antecedens az összes lehetséges opciót lefedi (akár összetevős, akár alternatív feltétlen mondatról van szó), a feltételes felszólító mondatokban az antecedens csak egyetlen opciót tartalmaz, amely opció azonban a lehetséges opció skálájának a végpontján helyezkedik el (ahol a skála rendezési elve az, hogy az adott opció mennyiben szerencsés a konzekvensben leírt esemény szempontjából). A feltételes felszólító mondatok tehát egy pragmatikai inferencia miatt nyernek a feltétlen mondatokéhoz nagyon hasonló jelentést: ha ugyanis a legkedvezőtlenebb opció esetén is bekövetkezik a következmény, akkor nyilván a kevésbé kedvezőtlen opciók (vagyis az összes opció) esetén is.

Az óhajtó partikula kialakulása az exhortatív partikula előfeltevés jelen-téskomponense elveszésének az eredménye:

- (47) a. Bár (=bátran) gyere be. (exhortatív partikula)
 Előfeltevés: a megszólított fontolgatja, hogy bejöjjön.
 Állítás: a beszélő azt szeretné, hogy a megszólított jöjjön be.
- b. Bár gyere be. (óhajtó partikula)
 Állítás: a beszélő azt szeretné, hogy a megszólított jöjjön be.

A *bár*-FCI paradigma kialakulásának kezdetei a 18. század végére tehetőek (Simonyi 1881; Klemm 1928; l. 1. ábra is). A grammatikalizáció kiindulópontjai javaslatom szerint a megengedő feltételes mondatok voltak:

- (48) Nem, nem: bár más mit tegyen, a mi szívünk hű legyen. (Csokonai Vitéz Mihály: Alku, 1797)
- (49) [...] mellyek nélkül, bár ki mit mond is, soha tartóslag egyesület nem állhat (Széchenyi István: Magyar játékszinrül, 1832)

A fenti mondatokban a *ki* és *mi* névmások még alulspecifikált névmásként jelennek meg: ahogy fentebb említettem, kondicionális szerkezetekben az alulspecifikált névmások a 19. század második feléig fennmaradtak. A jelentésük tehát:

- (50) 'Még ha más valamit (mely valami a konzekvens szempontjából vett kedvezőtlenégi skála végpontján helyezkedik el) tesz is, a mi szívünk legyen hű.'
- (51) 'Még ha valaki valamit mond is (mely valaki és valami együttesen a lehető legerősebb ellenérvet jelentik a konzekvensben kifejtett állítás ellenében), akkor is igaz, hogy soha tartóslag egyesület nem állhat (a korábban említett tényezők nélkül).'

A fenti mondatoknak a lábjegyzetben leírt pragmatikai inferencia miatt feltétlenmondati értelme volt: 'más akármit tegyen, a mi szívünk hű legyen', 'akárki akármit mond, ...'. Mivel a *bár* mint *ha*-operátor a mondat elején helyezkedett el, és a *bár* és az őt követő, többnyire egyetlen aluldeterminált névmás közé többnyire nem ékelődött semmi, itt is könnyen bekövetkezett az a fajta szerkezeti átértelmezés, amit az *akár ki* → *akárki* esetben láttunk:

(52) [CP *bár* [_{PredP} *ki* ...]] → [CP [_{FocP} *bárki* [_{PredP} ...]]]

Vagyis a *bár* (megengedő *ha*-operátor) + *ki* (aluldeterminált névmás) átértelmeződött kérdőszó-pozícióban (fókuszpozícióban) lévő egyetlen *bárki* (szabad választást kifejező elem) tulajdonság típusú lexémává (mely átértelmezést a már megrögzült *akár*-FCI paradigma analógiás hatása is segíthette). Ezt a forgatókönyvet támasztja alá Simonyi (1881: 219) azon megfigyelése, hogy sokáig kötelezően mondateleji volt a *bár*-FCI, és csak utána tűnt fel mondat közepén: pont, mint az *akár*-paradigmánál láttuk.

A fentiekben tehát azt mutattuk be, hogy az *akár*- és *bár*-kifejezések (vagyis az önálló *akár* és *bár* partikulák, és az *akár*-FCI és a *bár*-FCI paradigmák) kialakulása jól és pontosan megragadható a korpuszadatok és a formális diakrón szemantika eszköztárának a segítségével. Ilyen értelemben tehát a mai magyarban használatos *akár*-kifejezések és *bár*-kifejezések között van kompozicionális formális szemantika kapcsolat – ez azonban szigorúan történeti. Szinkrón jelleggel nem kivitelezhető olyan modell, amely az összes *akár*- és *bár*-kifejezés jelentését szigorúan kompozicionálisan tudná elemezni: másként fogalmazva, a mai magyar nyelv rendszerében tézisem szerint az *akárki* vagy a *bárki* jelentése nem vezethető le a különálló *akár* és *bár* partikulák és a *-ki* aluldeterminált névmás jelentéséből.

A szakirodalomban két ilyen szinkrón elemzési javaslat ismert, ezért a tanulmányom befejezéseként röviden arra próbálok rámutatni, hogy ezeket miért nem tartom meggyőzőnek.

6. Az egységes szinkrón elemzés nehézségei

Abrusán (2007) kizárólag az *akár*-FCI-paradigmát vizsgálta (a *bár*-FCI-paradigmáról nem ejtve szót). Kompozicionális elemzésében például az *akárki* FCI-t az *akár* skaláris partikula és a *-ki* aluldeterminált névmás kombinációjaként elemezte, feltételezve, hogy az *akár* egy ún. kimerítő operátort (*Exhaustivity Operator*) is tartalmaz:

- (53) *akár* 'erős *even*': *even* (additív preszuppozícióval) + kimerítő operátor (EO)
 + *-ki*: aluldeterminált névmás (*wh-indefinite*)
 = *akárki*: FCI

Abrusán (2007) javaslata szerint az *akárki* szemantikai és szintaktikai disztribúciója az *akár*-ből vezethető le, azt feltételezve, hogy annak két komponense (az additív preszuppozíció és a kimerítőség) egymással ellentétben áll, amit csak az old fel, ha az *akár*-kifejezés megfelelő (pl. modális) környezetbe kerül.

Ahogy Halm (2016a, 2016b) rámutat, Abrusán (2007) elemzésével szemben számos empirikus és elméleti kifogás támasztható. Az első komoly hiányosság a *bár*-paradigma teljes negligálása, különösen annak fényében, hogy a *bár*-paradigma a mai magyarban egyértelműen domináns (1. ábra). Mivel az *akár*- és a *bár*-paradigma jelentése és disztribúciója azonos, ha Abrusán (2007) kompozicionális elemzése helytálló, úgy a különálló *akár* és *bár* partikula jelentésének is azonosnak kellene lennie (vagy legalábbis a többféle *akár* és *bár* partikula közül kellene lennie egy-egynek, melyek jelentése azonos). Ez azonban nem így van: az *akár* skaláris partikulái és feltétlen mondatot bevezető *ha*-operátor funkcióval bír, míg a *bár* koncesszív partikulaként, ill. óhajtó partikulaként használható.

Másként fogalmazva, mivel a *bár* és *akár* jelentése (és szintaktikai eloszlása) eltérő, ezért ha ragaszkodunk a kompozicionalitáshoz, az *akárki* és a *bárki* jelentésének (és szintaktikai eloszlásának) is eltérőnek kellene lennie, de ez nem így van.

Általánosságban, a párhuzamos paradigmákat szemlélve is kérdéses az *akár*- és *bár*-paradigmák szinkrón kompozicionális elemzése: önmagában az, hogy egy szóban felfedezhető egy lexéma és egy névmás, nem jelenti feltétlenül azt, hogy ez az összetétel szinkrón szempontból is transzparens és produktív. Ennek eklatáns példája a *vala*- és a *né*-paradigma: sem a *vala*, sem a *né* nem bír semmilyen jelentéssel a mai magyarban. Giannakidou és Quer (2012) hasonlóan érvel más nyelvek kapcsán.

Elméleti szempontból is némileg ad hocnak és a kompozicionalitás elvével nem triviálisan összeegyeztethetőnek tűnik az a feltételezés, hogy egyetlen lexikális elem (az *akárki*) olyan jelentéssel rendelkezzen, amely önmagában ellentmondást tartalmaz (*contradictory*), amelyet azonban a megfelelő környezet fel tud oldani.

Végezetül, ha feltételezzük, hogy az *akár* egy kimerítő operátort (EO) hordoz, akkor azt várnánk, hogy az *akár* és az *akárki* kötelezően fókuszpozícióban helyezkedik el, hiszen a kimerítőség közismerten ezzel a szintaktikai pozícióval kapcsolódik össze a magyarban (l. pl. Horváth 2000), de ez empirikusan természetesen nem így van: az *akárkinek* például a disztributív kvantorok pozíciója az

egyik kanonikus pozíciója. Természetesen elvileg feloldható ez az ellentmondás, ha azt feltételezzük, hogy a magyarban két eltérő (és eltérően viselkedő) kimerítő operátor is van: ez azonban lényegesen bonyolítja az elméleti apparátusunkat.

Szabolcsi (2019) arra tesz kísérletet, hogy a szabad választást és a feltétlen mondatokat elemezze egységes keretben nem kérdőmondatos alapon (*contra* Rawlins 2003), az ún. univerzális szabad választás paradigmában. Fő empirikus állítása szerint a magyarban az *akár*+indefinit kifejezések funkcionálhatnak negatív polaritású elemként, FCI-ként, feltétlen mondatos adjunktumként; de nem funkcionálhatnak kérdőszóként vagy szabad vonatkozó mellékmondat bevezetőjeként.

A fentiekkel szemben jelen tanulmányomban arra mutattam rá, hogy az *akár*-kifejezések a feltétlen mondatokban fókuszpozícióban vannak, ami kérdőmondatos jellegre utal. Szabolcsi (2019) szerint a fókuszálás nem kötelező az ún. nemmodális (= tudatlanságot vagy közömbösséget kifejező) feltétlen mondatokban, s erre az alábbi példát hozza illusztrációként:

(54) Akárki bejött, nyikorgott a padló.

Véleményem szerint ez téves elemzése a fenti mondatnak, amely valójában egy néma *ha*-operátort tartalmaz (részletesebben: Halm 2013, 2016a: 152–4):

(55) (Ha) akárki bejött, nyikorgott a padló.

’If anyone entered, the floor creaked.’

*’Whoever entered, the floor creaked.’

Néma *ha*-operátor hiányában az akárkinek fókuszpozícióban kell lennie:

(56) Akárki jött be, nyikorgott a padló.

*’If anyone entered, the floor creaked.’

’Whoever entered, the floor creaked.’

Szabolcsi (2019) másik példáját, számos informánsal egyetemben, nem találom grammatikusnak:

(57) *Akár Mari, akár Kati bejött, nyikorgott a padló.

Azonnal elfogadhatóvá válik azonban a mondat, ha az ige és az igekötő sorrendjét megcseréljük, ami egybevág a javaslatommal:

(58) Akár Mari, akár Kati jött be, nyikorgott a padló.

Általánosságban, az *akár*- és *bár*-jelenségek teljesen kompozicionális szinkrón elemzése zátonyra fut azon, hogy a *bár* partikula nem tud bevezetni feltétlen mondatokat:

(59) Akár szorgalmas vagy, akár lusta vagy, ...

(60) *Bár szorgalmas vagy, bár lusta vagy, ...

És ahogy fentebb, Abrusán (2007) cikke kapcsán említettem, az *akár* és a *bár* egyéb használatai között sincs szinkrón szempontból átfedés.

7. Tudománytörténeti sejtés

Mielőtt a konklúzióra rátérnék, szeretnék egy rövid tudománytörténeti sejtést megosztani. A nemzetközi szemantikai szakirodalomban használatos *free choice item* kifejezés megalkotója Vendler Zénó magyar nyelvész (Vendler 1962). Érdekes felidézni, hogy az *akár* címszót hogyan definálja a Czuczor–Fogarasi (1862) szótár (1. kötet, 74. old.):

„Mindezen értelményeiben a szabad választás alapfogalma rejlik, s nem egyéb, mint az *akar* ige különösen alkalmazva, melylyel körülírva fölcserélhető, p. *akár Budán, akár Pesten lakhatom* = ha akarom, Budán, ha akarom, Pesten. *Akár mit mondasz* = mondj amit akarsz.”

A definíció kulcsfogalma a *szabad választás*. Ennek szó szerinti fordítása a *free choice*: talán megkockáztatható tehát a feltevés, hogy Vendlert a Czuczor–Fogarasi-szótár (Vendler gyermek- és ifjúkorának meghatározó tudományos igényű szótára) fenti definíciója inspirálta az angol szakkifejezés megalkotásakor.

8. Összefoglalás

A tanulmányomban amellet érveltem, hogy az összes *akár*-/*bár*-jelenség teljesen kompozicionális elemzése szinkrón szempontból nem lehetséges: bár az összes *akár*-/*bár*-jelenség szorosan összefügg, ez az összefüggés elsősorban diakrón, történeti jellegű. A nemzetközi szakirodalom számára is érdekes konklúzióm volt még, hogy míg az ómagyar és középmagyar adatok Rawlins (2013) modelljét támasztják alá a feltétlen mondatokat illetően (konjunkció-alapú, pontról pontra történő függvényalkalmazás), addig a mai magyar adatok Hirsch (2016) modelljét. E két modell tehát nem kizárja, hanem kiegészíti egymást.

Hivatkozások

- Abrusán Márta 2007. *Even and free-choice any in Hungarian. Proceedings of Sinn und Bedeutung* 11: 1–15.
- Aguilar-Guevara, Ana–Aloni, Maria–Port, Angelika–Šimík, Radek–de Vos, Machteld–Zeijlstra, Hedde 2010. *Indefinites as fossils: A synchronic and diachronic corpus study*. Kézirat. University of Amsterdam.
- Bende-Farkas Ágnes 2014. Minden valaki – Az ómagyar kori *vala*-kifejezések értelmezéséhez. In: É. Kiss Katalin–Hegedüs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 2*. PPKE BTK. Piliscsaba. 10–41.
- Bende-Farkas, Ágnes 2015. The landscape of universal quantification in Old Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 62: 223–61.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára*. Magyar Tudományos Akadémia. Pest-Budapest.
- Cser András–Huszthy Bálint 2022. Zárt szótagi magánhangzónyúlás: fonológiai kölcsönzés? In: Balogné Bérces Katalin–Nemesi Attila László–Surányi Balázs (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 5*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 51–65.
- Dayal, Veneeta 1997. Free relatives and ever: Identity and free choice readings. In: Lawson, Aaron (szerk.): *SALT 7: Proceedings from the 7th Conference on Semantics and Linguistic Theory*. CLC Publications. Ithaca (NY). 99–116.
- Degano, Marco–Maria Aloni 2022. Indefinites and free choice. *Natural Language & Linguistic Theory* 40: 447–84.
- Degano, Marco 2022. Meaning interfaces in language change: Free choice, unconditionals and appositives. Talk given at FoDS7 (Formal Diachronic Semantics 7). Nyelvtudományi Kutatóközpont. Budapest.
- Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiűtkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Fălăuş, Anamaria–Nicolae, Andreea (megjelenés alatt). Additive free choice items. *Natural Language Semantics* 30: 185–214.
- Von Fintel, Kai 2000. Whatever. In: Jackson, Brendan–Matthews, Tanya (szerk.): *SALT 10: Proceedings from the 10th Conference on Semantics and Linguistic Theory*. CLC Publications. Ithaca (NY). 27–39.
- Gärtner, Hans-Martin–Gyuris, Beáta 2012. Pragmatic markers in Hungarian: Some introductory remarks. *Acta Linguistica Hungarica* 59: 387–426.
- George, Benjamin 2011. *Question Embedding and the Semantics of Answers*. PhD-értekezés. University of California at Los Angeles.

- Giannakidou, Anastasia 1997. *The landscape of polarity items*. PhD-értekezés, University of Groningen.
- Giannakidou, Anastasia 2001. The meaning of free choice. *Linguistics & Philosophy* 24: 659–735.
- Gianollo, Chiara 2018. *Indefinites between Latin and Romance*. Oxford University Press. Oxford.
- Gugán Katalin 2020. *Regiszterfüggő változatok a középmagyarban*. (Kézirat.)
- Halm, Tamás 2013. Free Choice and Focus: FCIs in Hungarian. In: Surányi, Balázs (szerk.): *Proceedings of the First Central European Conference in Linguistics for Postgraduate Students*. Pázmány Péter Catholic University. Budapest. 109–21.
- Halm, Tamás 2016a. The syntactic position and quantificational force of FCIs in Hungarian. *Acta Linguistica Academica* 63: 241–76.
- Halm, Tamás 2016b. *The Grammar of Free-Choice Items in Hungarian*. PhD-értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Halm, Tamás 2019. The semantics of weak imperatives revisited: Evidence from free-choice item licensing. *Acta Linguistica Academica* 66: 445–89.
- Hirsch, Aron 2016. A compositional semantics for wh-ever free relatives. *Proceedings of Sinn und Bedeutung* 20: 341–58.
- Horger Antal 1914. Régi török jövevényszavaink hangtani tanulságaihoz III. *Magyar Nyelv* 10: 107–17.
- Hunyadi, László 1991. On the syntax of ANY and EVERY. In Korponay, Béla-Pelyvás, Péter (szerk.): *Studies in Linguistics: A Supplement to Hungarian Studies in English*. Kossuth Lajos University. Debrecen. 83–8.
- Juhász Dezső 1991a. A kötőszók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó. Budapest. 476–500.
- Juhász Dezső 1991b. A módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó. Budapest. 501–13.
- Juhász Dezső 1992. A módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó. Budapest. 815–38.
- Kassai, József 1817. *Magyar nyelv-tanító könyv*. Nádaskay András, S. Patak.
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- D. Mátai Mária 1991. A határozószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó. Budapest. 401–32.
- D. Mátai Mária. 2011. *Magyar szófajttörténet*. Argumentum. Budapest.
- Rawlins, Kyle 2013. (Un)conditionals. *Natural Language Semantics* 21: 111–78.

- Rácz Endre. 1995. Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 696–718.
- Šimík, Radek 2018. Ever free relatives crosslinguistically. *Proceedings of Sinn und Bedeutung 22*: 375–92.
- Šimík, Radek 2020. Free relatives. In: Gutzmann, Daniel–Matthewson, Lisa–Meier, Cécile–Rullmann, Hotze–Zimmermann, Thomas Ede (szerk.): *The Wiley Blackwell Companion to Semantics*. John Wiley & Sons. 1–38.
- Simon Eszter–Sass Bálint 2012. Nyelvtudomány és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: Prószycki Gábor–Váradi Tamás (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV. Nyelvtudományi kutatások*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 243–64.
- Simonyi Zsigmond 1880. Ragvesztett határozók. *Magyar Nyelvőr* 9: 314–9.
- Simonyi Zsigmond 1881. *A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Szabolcsi, Anna 2019. Unconditionals and free choice unified. In: Blake, Katherine–Davis, Forrest–Lamp, Kaelyn–Rhyne, Joseph (szerk.): *Proceedings of the 29th Semantics and Linguistic Theory Conference (SALT 29)*. Linguistic Society of America. Washington. D.C. 320–40.
- Szabó Martina 2012. *A bárki nem akárki, avagy a bár- és akár- elemek eltérő nyelvi sajátságai*. Konferencia-előadás, VII. Kari Doktoranduszkonferencia, Szegedi Tudományegyetem.
- Varga Mónika. 2023. Pragmatikai markerek terjedéséről középmagyar regiszterekben. In: Cser András–Nemesi Attila László (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 5*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 211–252.
- Vendler, Zeno 1962. Each and every, any and all. *Mind* 71: 145–60.

Halm Tamás

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

halm.tamas@gmail.com

Az igekötős igéből *-ható/-hető* képzővel létrehozott szóalak tagadó állítmányi szerepben: (nem) elképzelhető, hogy nyelvi változás zajlik?

Nemesi Attila László

1. Bevezetés*

A folyamatban lévő nyelvtani változások kimutatásának kísérlete annyiban hasonlít a nyelvemlékes kor előtt kezdődőkére (l. pl. É. Kiss 2014b, 2014c), hogy a változás egésze nem dokumentálható, csupán gyakorisági tendenciákból, nyelvészeti érvekkel valószínűsíthetjük az egyik szakaszát. Annyiban viszont különbözik, hogy ami ma még nem tudható, azt idővel pontosan látni fogjuk, s így a jóslatokat végül vagy igazolják, vagy megcáfolják a nyelvi fejlemények. A diakrónia szó hallatán hajlamosak lehetünk régebbi korok nyelvi változásaira gondolni, pedig a változás a nyelvek életében szüntelen. Egyelőre meglepően kevés bizonyosat állíthatunk a jelenkori standard magyar nyelvváltozat¹ nyelvtanának mozgásirányairól; hiányzik egy olyan nagyobb ívű áttekintés, mint amelyet például Leech és kollégái (2009) adnak a 20. század végének standard brit és amerikai angoljáról.

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakrónia 5*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 181–209.

* Köszönöm a dolgozat két lektorának kritikus véleményét és hasznos észrevételeit.

¹ E helyütt nem térek ki sem a nyelvváltozatok körülhatárolhatóságának, sem a magyar nyelv, illetőleg a standard magyar esetleges többközpontúságának témájára (l. pl. Kontra–Saly szerk. 1998). A nyelvhasználat közvelegessége, azaz a nyelvváltozatok keveredése, egymásba szivárgása (vö. Lanstyák 1998: 13–6) kétségtelen tény, mégis van értelme nyelvészeti ismervek alapján jól megkülönböztethető nyelvváltozatokról beszélni. A standard (vagy sztenderd) magyar az a dialektus, amelyet a művelt anyanyelvi beszélők többsége – főleg nyilvánosan, szóban és írásban egyaránt – használ, amelyet az országos és nagyrészt a regionális sajtó/média, a könyvkiadás és az oktatás is követ, és amelyet a magyarul tanuló más anyanyelvűeknek tanítanak (Trudgill 1992/1997: 77).

Vannak persze figyelemre méltó észrevételek és kutatási eredmények, amelyekből kiindulhatunk, ám nem árt az óvatosság, hiszen előfordult már, hogy a szakirodalom szinte egyöntetűen kortárs nyelvtani változásként utalt egy jelenségre, mégsem sikerült ezt meggyőzően alátámasztania senkinek, legalábbis mostanáig (l. Nemesi 2011/2016; Kontra 2012: 360–1).

Az elsősorban stilisztikai és nyelvművelő munkáikról ismert Kemény Gábor (1984/1992, 2004: 88, 2010: 149) és Török Gábor (1985: 404–6) a 80-as évek elején figyelt fel az igekötős igék szófajlag folyamatos melléknévi igenévként besorolt *-ható/-hető* képzős alakjainak szerintük tendenciaszerű viselkedésváltozására tagadó állítmányi szerepben: mint azt az (1a) sajtócikkcím mutatja, az igekötő sokszor nem válik el, holott az uralkodónak tartott (1b) nyelvszokás ezt diktálná. Tegyük hozzá: él egy harmadik, ma kissé régiesnek, választékosnak vagy emfaticusnak ható (1c) szórendi változat is, amelyben az igekötő megelőzi a tagadószt. A dőlt betűvel kiemelt (1a)-beli típust egyenes szórendűnek, az (1b)-belit fordított szórendűnek, míg az (1c)-belit megszakított szórendűnek nevezzük:

- (1) a. Maruzsa Zoltán: *Nem elképzelhető*, hogy a fűtés költségei miatt távoktatást rendeljenek el (Index, 2022. 08. 25.)
 b. A magyarság *nem képzelhető el* Európa nélkül, de Európa is szegényebb lenne nélkülünk. (Magyar Nemzet, 2022. 08. 19.)
 c. Pedig a nők áldozathozatala nélkül semmilyen változás(,) semmilyen haladás *el nem képzelhető* – fogalmazott Karácsony. (Telex, 2020. 10. 23.)

A jelen tanulmány két fő kérdés megválaszolásához szeretne közelebb jutni. Az egyik, hogy valóban terjedőben van-e az (1a)-féle egyenes szórend a fordított szórend rovására az elmúlt évtizedekben, ahogy Kemény és Török vélelmezte (illetőleg: mi a helyzet a megszakított szórenddel). A másik, hogy amennyiben igenlő választ kapnánk az első kérdésre, mi lehet a nyelvrendszerbeli háttere a változásnak. Az első kérdésre korpuszvizsgálat alapján, a másodikra az analógia lehetséges útjait bejárva próbálok meg felelni.

2. A vizsgált szóalak jellemzői

Igéhez kapcsolt összetett képző (*-hat/-het + -ó/-ő*) melléknévi vagy melléknévi igenévi kimenettel – első pillantásra ez lehet a *-ható/-hető* szuffixum tömör jellemzése. Ha elkezdjük mélyebben firtatni, mit jelent az, hogy összetett képző (vagy képzőbokr), hamar szétválik a történeti és a szinkrón/funkcionális szemlélet: vannak képzők, amelyek történetileg összetettek, de ezt a mai nyelvhasználó már nem érzékeli (2a), vannak olyanok, amelyekben látszik, hogy összetettek, de

nem (teljesen) kompozicionálisak, vagyis nem adódik (pontosan) össze a komponensek jelentése (2b), és vannak kompozicionális társulások (2c):

- (2) a. *-dos/-des/-dös* (*rugdos, tépdös, bökdös*), *-gál/-gél* (*szaladgál, nevetgél*), *-lat/-let* (*bizonylat, kereslet*)
b. *-lkodik/-lkedik/-lködik* (*gazdálkodik, gyengélkedik, erőlködik*), *-sdi* (*ósvdi, élósvdi*), *-sul/-sül, -sít* (*állandósul/állandósít, létesül/létesít*)
c. *-ika/-ike* (*Ágika, Évike*), *-ós/-ős* (*fázós, félős*), *-ságos/séges* (*jóságos, szépséges*)

A (2a) három példája csak történetileg képzőbokor, funkcionálisan nem. A (2b)-belieknél hiányzik a közbülső (egyképzős) alak: nincs **gazdál, *gyengél, *eről, *ós, *élős, *állandós* és **létes*, amit az összetett képző fő kritériumaként említ a szakirodalom (l. pl. H. Varga 2000, 2006: 101; Keszler szerk. 2000: 314–5). A (2c) képzőpárosai – bármilyen gyakori együttállások – nem összetett képzők, hanem továbbképzések.

Ez alapján, úgy tűnhet föl, a *-ható/-hető* sem képzőbokor, hiszen mindig visszavezethető a köztes alakra. Mivel azonban az *-ó/-ő* más tulajdonságú a *-hat/-het* mögött, mint magában, mégis érvelhetünk amellett, hogy a *-ható/-hető* együtt összetett képző (Velcsovne 1971–1972: 116; Komlósy 1992: 393–4; Kiefer 1998: 225–6; Kiefer–Ladányi 2000: 162). Az *-ó/-ő* melléknévi igenévképzővel ugyanis minden ige ellátható, akárcsak *-hat/-het*-tel, a *-ható/-hető* azonban tárgyatlan igéken nem szokott megjelenni – azaz produktívan nem, de régen és ma is elő-előfordul így is (Kemény 2010: 151–2; Imrényi et al. 2017: 621):

- (3) a. Én hat hétig bent voltam Szebenben, [...] hogy kúraltassam magamat, de minthogy a Doktor előre kimondotta volt némelyeknek öröme, hogy én azon esztendőben falevele hullásakor meghalok, az orvoslásomon is csak annyit igyekezett, holott sokszor lelkire kényszerítettem, hogy mondja meg nekem, ha száraz betegségben vagyok-é, ha abban vagyok, *meggyógyulható* vagyok-é, vagy nem, mert ha látta, hogy nem vagyok *gyógyulható*, én nem gyöttröm magam az orvossággal, ha pedig *gyógyulhatónak* ítéli nyavalyámat, lásson hozzám, ne nyomorogjak így, hogy sem élek, sem halok. (Bethlen Kata önéletírása, 1754 k.)
b. [...] azt azonban mindenkor figyelemre vehetni, hogy formája jó irányzat, kevés foltozatu 's enyvezetü legyen, különben nedves időben, kivált egy kis erőltetés 's feszítés hozzá járultával, igen könnyen *megettörténhető*, hogy az összeenyvezett részek megázván 's egymástól elválván, szétbontakoznak. (Pák Dienes: Vadászattudomány, 1829)

- c. Hamarabb elkészült, szombat délutántól újra *autózható* és *biciklizhető* az Oskola utca (szeged.hu, 2021. 11. 18.)
- d. A rendőrkutya felmenőkkel *büszkélkedhető* kölykök már most elkezdtek a tréninget. (Blikk, 2017. 11. 19.)

Az effajta tömörítés nyelvhelyességi-nyelvestétikai aggályokat válthat ki (Velcsovne 1971–1972: 112; Grétsy–Kovalovszky szerk. 1980: 840–1; Kemény 2007: 329–30), a nyelvszokás azonban elfogadott néhányat (pl. *beköltözhető* lakás, *hozzáférhető* dokumentum, *autózható* út; l. az analógia lehetséges szerepét: *járható* → *autózható* → *biciklizhető*; vö. Ladányi 2007).

Produktív képzéskor tehát vagy a *-ható/-hető* képzőbokor passzíválja a szóalakot (*vki megoldja a feladványt* → *a feladvány megoldható*), vagy két *-ó/-ő* képző létezik: az egyik – a melléknévi igenév képzője – nem passzívál (*a feladványt megoldó személy*, de: **megoldó feladvány*), a másik – a *-hat/-het* után álló – viszont igen, mint a fosztóképző (*megoldatlan* és *megoldhatatlan feladvány*). Tárgyatlan igékre a *-hatatlan/-hetetlen* sem tehető (kivétel a lexikalizálódott *élhetetlen*, *halhatatlan*, *fáradhatatlan*, *ellenállhatatlan*, *hozzáférhetetlen* stb., ill. az *autózható* antonimájaként: *autózhatatlan*), ezért ezt is lehet összetett képzőnek tekinteni (Kenesei 1996: 94). A Komlósy (1992: 393–7) gondolatmenetét követő Kiefer (1998: 226; l. még: Kiefer–Ladányi 2000: 163) a fosztóképző passzíváló természete miatt a szételezés mellett teszi le a voksát – sőt, pár lappal később már azt írja, hogy mindkét képző szételemezhető, vagyis nem összetett képzők (1998: 252, 261; l. H. Varga 2000: 515, 2006: 101). Mondhatná valaki, hogy a melléknevek *-ható/-hető*-je lexikalizálódásra hajlamos komplex képző, az igenevek pedig szétbontható és produktív inflexiós toldalék² (vö. Lipták–Kenesei 2017). É. Kiss (2004: 29–30) szerint a generatív mondatban az igenevek toldalékát semleges időjelként elemzik. Nem világos azonban, mitől passzíválna a *ható* ige az *-ó/-ő* előtt; inkább az *-ó/-ő* passzíválja az ige vagy az igei szószereket egészét.

Hogy melléknév vagy melléknévi igenév-e egy *-ható/-hető* képzős szó-előfordulás, nem minden esetben lehet nyelvtani tesztekkel eldönteni. Az igeikötő nélküli viszonyító mellékneveket szinte csak a cselekvésről/tevékenységről a tulajdonság felé átbillent jelentésük különbözteti meg az igenevektől: ilyen az *ehető* (gomba), *mosható* (pelenka), *éghető* (anyag), *járható* (út), *lakható* (bolygó). Az igeikötős *beköltözhető*, *hozzáférhető*, amennyiben melléknév, szintaktikai szövé

² Több tulajdonsága alapján a *-hat/-het* eleve inflexiós toldaléknak tekinthető (l. pl. Kenesei 1996, 1998; Kiefer–Ladányi 2000: 162).

merevedett, állítmányként is egyenes szórendű.³ A minősítő melléknevek általában fokozhatók, tovább képezhetők főnévvé, lehet fok- és mértékhatározójuk amellet, hogy igekötőjük, ha van, nem mozog (Kótyuk 1997; Lipták–Kenesei 2017; a minősítő és viszonyító melléknevek megkülönböztetéséről I. Keszler szerk. 2000: 142–5):

- (4) a. *befolyásolható, befolyásolhatóbb, befolyásolhatóság, eléggé/nagyon/rendkívül befolyásolható; *nem folyásolható be, *be nem folyásolható*
b. *kifogásolható, kifogásolhatóbb, kifogásolhatóság, eléggé/nagyon/rendkívül kifogásolható; *nem fogásolható ki, *ki nem fogásolható*

Vegyük észre, hogy a *befolyásol* és a *kifogásol* igék maguk is szintaktikai szavak: igekötőjük leválaszthatatlan áligekötő (Farkas 2013; Lanstyák 2022), így a (4)-ben magától értetődően marad a helyén.

Szét is válhat a melléknévi és az igenévi jelentés, mint a *megbízható* és a *be-/kiszámítható* példája mutatja:

- (5) a. *megbízható*¹ (mn, 'akiben meg lehet bízni') → *nem megbízható, *nem bízható meg*
*megbízható*² (in, 'akit meg lehet bízni vmivel') → *nem bízható meg, %meg nem bízható, %nem megbízható*
b. *be-/kiszámítható*¹ (mn, 'épelméjű' / 'előre látható, nem szeszélyes') → *nem be-/kiszámítható, %nem számítható be/ki* (igenévként értelmezve)
*be-/kiszámítható*² (mn, 'amit be lehet számítani vmibe' / 'amit ki lehet számítani') → *nem számítható ki/be, %ki-/be nem számítható, %nem be-/kiszámítható*

Az igenév megörökli az alapige vonzatkeretét és eseményszerkezetét, a melléknév nem (Kótyuk 1997; Lipták–Kenesei 2017: 49–52): *bárki által bármivel, bármikor megbízható munkatárs* (igenév), **bárki által bármivel, bármikor megbízható értesülés* (melléknév); *vki többször megbízhat vkit vmivel* → *vki többször megbízható vmivel* / **vki többször megbízható* (melléknévként).

Feltételezett változás a *-hatóak/-hetőek* előhangzós alakok térhódítása, amelyek H. Tóth (2000) szerint a 20. század utolsó egy-két évtizedében kezdtek

³ Egyesek nyelvérzéke szerint a *beköltözhető* és a *hozzáférhető* elváló igekötőjű, vagyis nem melléknév, hanem igenév: pl. *A képek a látványterveket tartalmazzák, várhatóan március elejére készül el és költözhető be a lakás.* (koltozzbe.hu, 2023. 02. 02.) *A disszertáció nem férhető hozzá, ezért hivatkozunk a tézisekre.* (nyest.hu, 2012. 01. 19.) Hasonló a helyzet a *kivitelezhető*-vel.

el rohamosan terjedni, eredetileg melléknévi jelentést és kategóriát képviselve (l. még: Török 1985: 405; Elekfi 1998: 317; Kemény 2010: 142). Ám mivel nem újdonság, hogy a többesjel előtti magánhangzók a melléknévi igeneveken is fel-tűnnek, manapság pedig rendkívül elterjedtek, ez a morfofonológiai változó nem alkalmas a két szófaji szerep elkülönítésére:

- (6) a. A járadékba csak az esedékes hátralékos járulékok, előlegek[,] alaptalanul fizetett járadék-részletek, az eljárás költségei (amennyiben a biztosítottat terhelik)[,] pénzbüntetések, kártalanítások *számíthatóak be...* (A Társadalmi Múzeum Értesítője, 1911. 09. 01.)
- b. A tanuk vallomása szerint a báróné terhelt idegrendszerű, de azért tettei *beszámíthatóak* voltak. (Világ, 1924. 08. 01.)
- c. A magyarországi kétszintű érettségi vizsga bevezetése (2005) előtti vizsgaeredmények a fenti feltételek teljesülése esetén sem *számíthatóak be* emelt szinten. (felvi.hu, 2017. 10. 15.)
- d. Sokszor kell a mentőknek sokkos állapotban lévő betegeket ellátnia (sic!), illetve olyan embereket, akik nem *beszámíthatóak*. (beol.hu, 2018. 11. 03.)

Az (1)-ben, az igekötős állítmány tagadásánál látott három szórend jelzőknél csak kettő: nincs meg a fordított szórend lehetősége (*nem elérhető* szolgáltatás, *el nem érhető* szolgáltatás, **nem érhető el* szolgáltatás) – éppen az a szórend agrammatikus tehát, amely az állítmányoknál ma a legelterjedtebb (l. 3. és 4.2.). Nem jelen időben, kijelentő módban és egyes szám harmadik személyben az állítmány szórendi variációi is szűkülnek: *nem volt(unk)/lesz(ünk) elérhető(k)*, *el sem volt(ál)/lesz(el) érhető*, **nem voltam/leszek érhető el* (4.3.). Nem csupán a tagadás, hanem a fókuszálás művelete is inverz szórendet vált ki (7a). Szintén felbukkan azonban az egyenes szórend (7b), mint a tagadásnál (1a) és a negatív polaritású predikátumhatározóknál (l. (7c) és (7d); vö. 4.8.):

- (7) a. [...] Pasolini filmjének jelentős szemléleti váltása, hogy bár a film első megközelítésben némileg didaktikusnak tűnően építi fel Iason és Médeia, s még inkább az általuk képviselt világnézetek ellentétét, a görög hős ezzel együtt is meghatározó szereplő: szerepe, mondhatni, ugyanolyan fontos, mint Médeiáé, mivel *csak egymás tükrében mutathatók föl és érthetők meg* igazán. (Ókor, 2020/1. 53)
- b. Mint a tér és az idő – szögezi le a szépíróként is publikáló, ismert kritikus –, a két nem is *csak egymás tükrében meghatározható*. (Kemény 1984/1992: 293)

- c. Az az óhaj is *nehezen kérdőjelezhető meg*, hogy az uniót népszerűbbé, ahogy EU-nyelven mondják: „polgárközelivé” kell tenni. (24.hu, 1996. 04. 03.)
- d. A tények és a számok ismeretében a miniszter jó szándéka *nehezen megkérdőjelezhető*. (Magyar Hírlap, 2020. 04. 09.)

Az igekötős ige tagadásának szórendjéről meglehetősen pontos ismereteink vannak az ómagyar kortól máig. Szinte bizonyos, hogy a megszakított szórend az ősbiblia, évszázadokon át 85–90% körüli részesedéssel multa felül a fordított szórend 10–15%-át (Molecz 1900: 112–28; Wacha 1995: 186–8; É. Kiss 2014a; Gugán 2015, 2017, 2021). Különös kivétel a Münchener, a Bécsi és az Apor-kódex által megőrzött ún. huszita biblia a 15. század első feléből, amelyben a fordított szórend az uralkodó (Gugán 2015, 2017, 2021; Hegedűs 2015). Ennek háttere mindmáig tisztázatlan, ahogyan a vizsolyi bibliában (1590) talált változatos megoszlásé is (Gugán 2018). Általános arányeltolódás a 19. században következik be (vö. Simonyi 1902; Gugán 2017; Kalivoda 2021: 87–8). A megszakított szórend ma is él: főleg egyes alárendelés-típusok konzerválják (pl. „hittel valljuk feltámasztásodat, amíg *el nem jössz*”), illetőleg a nyomtatékosítás igénye (pl. „Ide többé *be nem teszem* a lábam!”, vö. Simonyi 1902: 366). Az egyenes szórend használati köre még szűkebb: a kontrasztív szerkezetekre korlátozódik (pl. „*nem lemondott*, hanem lemondatták”, vö. Simonyi 1902: 368–70).

Észszerű feltételezés, hogy az igekötős igék és *-ható/-hető* képzős származékaik szórendje párhuzamosan alakult az idők folyamán, de kifejezetten ezt firtató kutatásra még nem került sor. Kemény (1984/1992) és Török (1985) felvetése azt sugallja, hogy az egyenes szórend újszerű az 1980-as években. Ennek azonban ellentmond a Magyar Nyelvőr (1872–) folyóirat első szerkesztőjének, Szarvas Gábornak egy észrevétele *Magyartalanságok* című, a pozsonyi királyi katolikus főgimnázium 1866/67. évi értesítőjében megjelent dolgozatából, valamint egy erre érkező reagálás a Budapesti Közlönyből. Szarvas írásának szóban forgó részletét a Nyelvőr 1895. évi 11. füzetéből idézem, amely mindjárt a halálát követően megemlékezik róla, újraközölve a híres tanulmányt:

„Ha összetett ige az állítmány, s a hangsúly nem rajta, hanem egy más mondatrészen fekszik, nyelvünk sajátsága azt követeli, hogy ilyenkor az igekötőt elválasztva igéjétől annak utána tegyük; pl. Elkobozták jószágát; de: jószá gát kobozták el. Apám k it a g a d o t t ; de: a p á m t a g a d o t t k i , e n g e m t a g a d o t t k i . T a v a l y b e j á r t a m T o l n á t - B a r a n y á t ; h a n e m t a v a l y j á r t a m b e T o l n á t - B a r a n y á t . A s z é t v á l a s z t á s n a k n i n c s h e l y e , h a a z i g e k ö t ő v a n k ü l ö n ö s e n h a n g s u l y o z v a ; p l . N e m m e g b ü n t e t t é k , h a n e m m e g j u t a l m a z t á k g o n o s z s á g a i é r t .

Tagadásnál szintén háromféle eset állhat be; 1) a hangsúly lehet az igekötőn, 2) a tagadó szócskán, 3) egy más mondatrészen. Első esetben a »nem« az igekötő s az ige közé jő; a második s harmadik esetben pedig az igét tesszük a »nem« szócska s az igekötő közé; pl. Meg nem mondhatom e titkot senkinek; nem mondhatom meg e titkot senkinek; senkinek sem mondhatom meg e titkot; ezt a titkot nem mondhatom meg senkinek. Ez a vágyon el nem kobozható; ez a vágyon nem kobozható el; ez a vágyon nem kobozható el, s a t.

Lehet, hogy már az előtt használták volt, de én hires jogtudósunk, Pauler szájából hallottam először, s később műveiben is olvastam olyatén kifejezéseket, melyek az említetem szabálylyal homlokegyenest ellenkeznek; s valóban bántják, sértik a magyar ember fülét. Pedig már jobban kezdenek divatba jönni, mint a kopasz fej. Ilyenek a következők: *Nem elkobozható, nem beszámítható, nem bevallható* s a t. s a t. s a t. Ezek akár állítmányokul, akár jelzőkül állnak, a fönnbbi szabály alá esnek; tehát: el nem kobozható, vagy nem kobozható el-nek kell lenniök; de mondhatjuk, különösen ha jelzőkként használjuk, egy szóval is: elkobozhatlan vágyon, beszámíthatlan vétség, bevallhatlan titok.” (Szarvas 1867/1895: 512–3)

A Budapesti Közlöny (1867. szeptember 26.) – *Rontsuk a nyelvet, a hogy lehet III.* cím alatt – különösen a pesti egyetem jogi fakultásán igen elterjedt hibás használatmódnak nevezi a Szarvas által kifogásolt szerkezetet, és „az *akár, is, nem, nemcsak-hanem, épen, csak, már* szókötők s némely viszonyok közt az igekötők használata” köréből további szórendi szabálysértésekre hívja fel olvasói figyelmét (1856–7. old.). A *nem elkobozható* és társai ezek szerint nem 20. század végi fejlemények: Szarvasnak és a Budapesti Közlöny szerzőjének a nyelvérzékét éppúgy zavarták, mint 120 évvel később Keményét és Törökét (l. még: Ferenczy–Ruzsiczky szerk. 1964: 244; Szende 1987: 29; Kótyuk 1997; H. Tóth 2000). Sőt, Simonyi (1903: 91) szerint „éppen a hibáztatott szerkezet a régibb és eredetibb”. Történeti mondattanában Klemm (1928: 639) is azt írja, hogy az igekötős melléknévi igenév eredetileg felbonthatatlan egység volt akár állítmányi, akár jelzői szerepében, és az igekötős ige analógiájára vált szét (vö. É. Kiss 2004: 31; Farkas 2013). Pázmánytól, Pósházi Jánostól (*Görösös bot*, 1668), Aranytól veszi példáit, de – a Simonyiéval egybecsengő – megállapítását eddig még nem ellenőrizte senki a történeti korpuszok anyagán.

3. Három korpusz adatai

Stabil megoszlás vagy tendenciaszerű változás az elmúlt pár évtizedben? – merül fel tehát a kérdés. Először két, műfajilag eltérő korpuszt választottam ki, hogy

láthatóvá váljon. Az egyik a Magyar történeti szövegtár (MTSz., új felület)⁴, amely a művelt írásbeliséghez tartozó szépirodalmi, tudományos és ismeretterjesztő, 1772 és 2010 között kiadott munkákat tartalmaz. Ez a korpusza A magyar nyelv nagyszótárának (Nsz.)⁵ is (l. Sass 2017). A tüzetes vizsgálat kezdő dátumának 1980-at jelöltem ki, amihez a támpontot Kemény (1984/1992) és Török (1985) cikkeinek évszáma adta. A másik kiszemelt korpusz az Országgyűlés plenáris üléseinek jegyzőkönyve⁶ lett (nevezzük Országgyűlési Naplónak, rövidítve: OgyN.), amely 1990-től teszi elérhetővé a parlamenti felszólalásokat. Ezek a spontán beszédűtől a félkötött beszédűn át a kötött beszédig terjedő nyelvi skálán mozognak.⁷ Az óriási adatmennyiség és a pontos keresési paraméterek beállításának korlátai miatt meg kellett elégednem négy naptári év teljes anyagának feldolgozásával: 1990, 2000, 2010 és 2020 adatait fogom itt összevetni.

Néhány tanulságos próbakeresés-sorozat után az alábbi hipotéziseket állítottam fel:

- I. Az MTSz.-ben (1980 és 2010 között) előfordul ugyan – kisebb arányban – az egyenes szórend, de nem lesz kimutatható kiugró növekedés a jelenhez közeledve, tudniillik a szépirodalom és a tudományos írásbeliség nyelvileg konzervatívabb, illetőleg nem is feltétlenül a publikálás évében keletkeztek a példák, hanem esetenként jóval korábban.
- II. Az OgyN.-ből viszont 1990-től a jelen felé haladva kimutatható lesz a változás a beszélt nyelvi jelleg és a parlamenti beszédműfajok sajátosságai miatt.

Bár az MTSz.-ben lényegesen könnyebb a keresés azáltal, hogy ki lehet listázni a tagadás közvetlen környezetében megjelenő *-ható/-hető* képzős szóalakokat, ezekből még utóbb egyesével ki kell rostálni a nem igekötős, a jelzői szerepben álló és a lexikalizálódott példákat. Kihagytam a számításból a módosító határozót tartalmazó szerkezeteket is (pl. *nem könnyen egyeztethető össze, nem igazán el-*

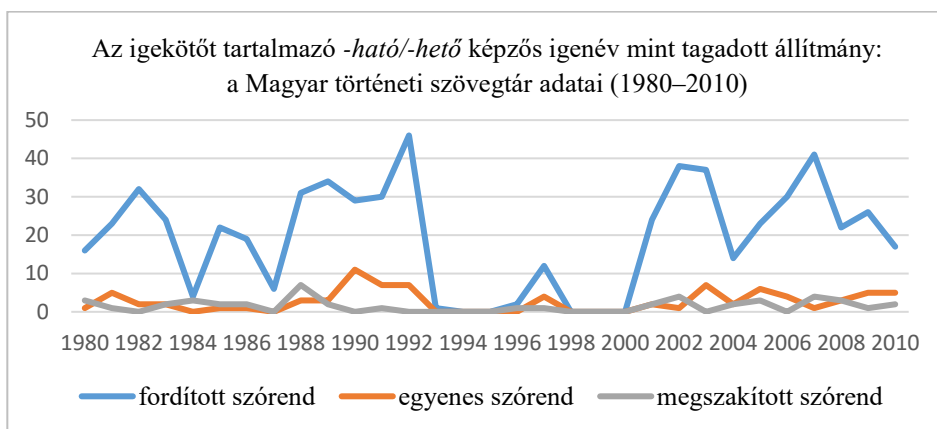
⁴ <http://clara.nytud.hu/mtsz>

⁵ <https://nagyszotar.nytud.hu/index.html>

⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogyk_on1990

⁷ A kötött és a félkötött beszéd átmenet a hagyományos írott és a spontán beszélt nyelv között (Lanstyák 2009: 19–21). A kötött közelebb áll az íráshoz azzal, hogy a beszélő egy előre megfogalmazott szöveget szólaltat meg szóról szóra, mint a színészek a színdarabban leírtakat, a hívók az imáikat, a „magolós” diákok a feleletüket, stb. A félkötött beszéd is támaszkodik előzetesen megalkotott – leírt vagy kigondolt – szövegekre, de nem követi azokat szó szerint, csupán a felkészülést szolgálják, mint a rutinos tanár és felelő óra előtt átnézett jegyzetei, az idegenvezetők, üzletkötők, értekezletek háttéranyagai, amelyekről szabadon el lehet térni. A kötött beszéd hangzása alapján általában felismerhető, a félkötött viszont, ha jól adják elő, akár össze is téveszthető a spontán beszéddel.

dönthető a kérdés, még nyoma sem igen mutatható ki), amelyek viselkedését érdemes külön megvizsgálni (vö. 4.8.). Figyelembe vettem viszont minden tagadásra szolgáló eszközt (*nem, sem, mégse(m), úgyse(m), ahogy*), mert mindegyik megengedi a három szórendi variációt.⁸ Az összesítő diagram nem egyenletes:

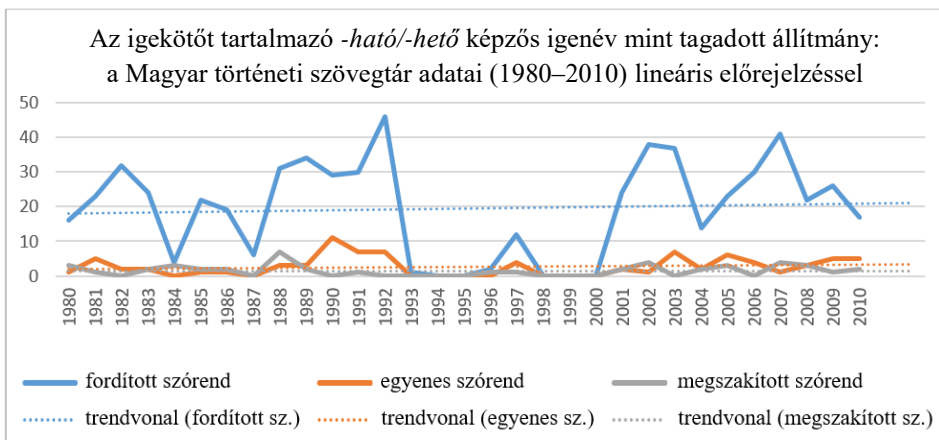

1. ábra. A Magyar történelmi szövegtárból nyert adatok

Mint látjuk, a domináns fordított szórend nagy kilengéseket mutat a korpuszban: 1992-ben 46 db, 2007-ben 41 előfordulás a két csúcs, míg 1984-hez csak 4, 1993-hoz 1, 1996-hoz 2 találatot jegyezhetünk fel. Vannak évek, amelyekből egyáltalán nincs adat (1994–1995, 1998–2000), amiből arra kell következtetnünk, hogy az MTSz. feltöltöttsége nem egyenletes: ahol kevesebb az adat, ott mennyiségileg/terjedelmében kevesebb a szöveg. Az egyenes szórend a fordított helyett a megszakított szórenddel verseng: olykor megelőzi, olykor alatta marad, 1990-ben érve el a maximumát (11), mindenekelőtt egy filozófus szerzőnek köszönhetően, aki ugyanabban a művében négyszer is használja. A megszakított szórend legmagasabb értéke 7 (1988-ból).

Ha megpróbáljuk trendvonalakkal kiegyenlíteni a hullámzó adatsorokat, stabil arányokat kapunk és vetíthetünk ki a közeljövőre (2. ábra). A fordított szórend trendvonala egészen minimálisan emelkedik, az egyenes szórendé jócskán elmarad mögötte (alatta), valamelyest megelőzve a megszakított szórend trendvonalát. Ez megfelel az I. hipotézisnek. A viszonylag kevés és egyenetlen eloszlású, ráadásul az évekhez is csak bizonytalanul köthető adat azonban azt sugallja, hogy szükséges nagyobb, homogénebb és egyenetlesebb írott korpuszt bevonni a kutatásba, például 1980-tól máig folyamatosan megjelenő napilapok nyelvi anyagát.

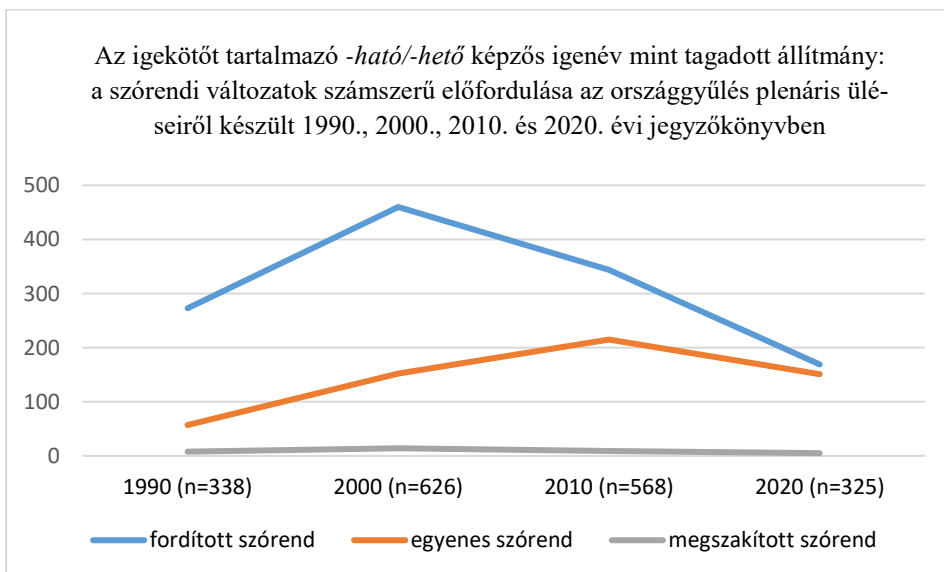
⁸ Igaz, hogy az *El sem képzelhető, hogy...* mellett nincs **Sem képzelhető el, hogy...* és **Sem elképzelhető, hogy...*, váltakozhat viszont a *Nem is képzelhető el, hogy...*-gyal és a *Nem is elképzelhető, hogy...*-gyal.

2. ábra.

A Magyar történelmi szövegtárból nyert adatok trendvonalakkal kiegészítve

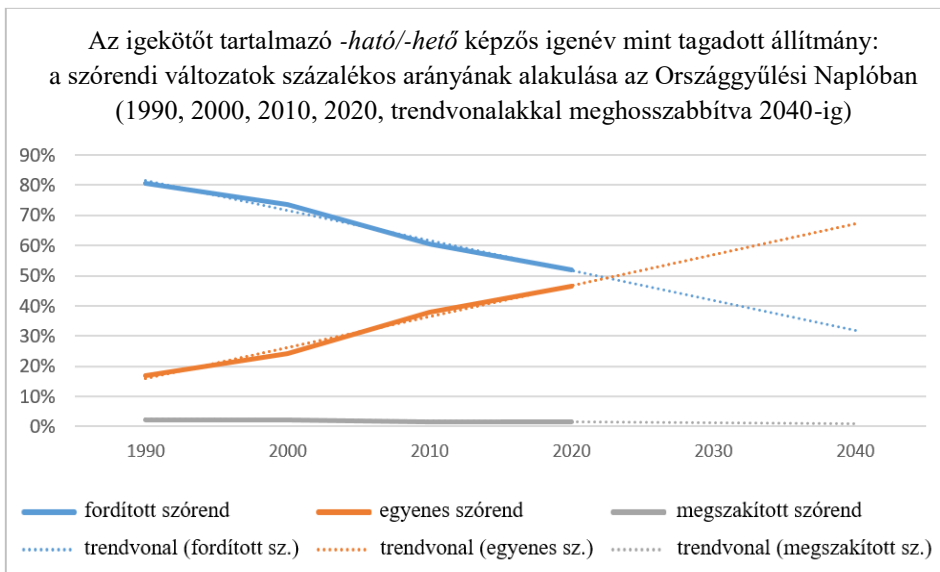
Az OgyN. kiválasztott éveiből – sokkal nagyobb fáradság árán – sokkal több adat nyerhető ki, mint az MTSz. egy-egy évéből. Tízévente látjuk a darabszámok alakulását a 3. ábrán:

3. ábra. Az Országgyűlési Naplóból nyert adatok darabszám szerint

2000-ből nem kevesebb, mint 626 releváns adatot gyűjthetünk össze: ebből 460 fordított szórendű, 152 egyenes szórendű, és csak 14 megszakított szórendű. 20 évvel később viszont már igencsak megközelíti az egyenes szórend (148 példa) a

fordítottat (167 példa). Ha százalékokban kifejezve arányosítjuk a darabszámokat, besűrűve és meghosszabbítva a trendvonalakat, a II. hipotézist igazoló látványos változást figyelhetünk meg:

4. ábra.

Az Országgyűlési Naplóból nyert százalékos adatok trendvonalakkal kiegészítve

A meghosszabbított trendvonalak azt jelzik, hogy éppen ezekben az években éri be az egyenes szórend a fordítottat a parlamenti felszólalásokban, s ha marad a változás nagyjából egyenletes sebessége, 2040-re jelentősen túlszárnyalja majd, miközben a megszakított sorrend alacsony előfordulási szinten stagnál.

Fennáll persze a lehetősége annak, hogy a folyamat megtorpan vagy felgyorsul, elhajolva a berajzolt trendvonalaktól. A nyelvi változásokra jellemző dinamikát szigmoid függvényvel (S-görbe) szokták ábrázolni, ami lassú indulás után felgyorsuló középső szakaszra, majd lassuló lecsengésre utal (Weinreich–Labov–Herzog 1968; Aitchison 1991/2001; Blythe–Croft 2012; McMahon 1994; Górski–Eder 2023). A 4. ábra szinte egyenes vonalvezetése azt sejteti, hogy a változás az S-görbe meredeken emelkedő középső szakaszába lépett. Ami azért óvatosságra int, az egyrészt az MTSz. adatsora, másrészt az az OgyN.-ben is jól megfigyelhető tendencia, hogy bizonyos, gyakran előforduló szóalakok tipikusan egyenes szórendűek (pl. *nem átlátható, nem elérhető, nem elfogadható, nem fenn tartható, nem kiszámítható, nem megkérdőjelezhető, nem megoldható*), mások viszont mintha ellenállnának a változásnak – mondhatni, nehezebben mellékneve-

síthetők (pl. *nem fedezhető fel, nem írható ki/le/meg, nem mondható el, nem tagadható meg, nem található meg, nem teremthető meg, nem vethető fel*).

A két korpusz példáit böngészve számos egyéb érdekesség tűnik fel. Van, hogy ugyanaz a nyelvhasználó egy megnyilatkozásán belül többször is alkalmazza az egyenes szórendű alakot (8a), és van, hogy váltogatja a fordított szórenddel, amit feltehetően észre sem vesz (8b):

- (8) a. A tudomány mai állása szerint az elváltozás magzati korban *nem kimutatható*, kialakulása *nem megelőzhető*. (MTSz., Magyar Narancs, 2010)
- b. *Nem fenntartható* egy ország, *nem fenntartható* egy nemzet – márpedig mi szeretnénk fennmaradni –, amely nemzet nem ad lehetőséget sem a munkára, sem a gyermekvállalásra. Nos, ezért *nem tartható fenn* az adórendszerünk. (OgyN., 2010. 10. 26.)

A megszakított szórend rendszerint a *sem* tagadószóval (vagy tagadó partikulával) nyomatékosít, mintha elsősorban ez tartaná még életben:

- (9) a. Sem az ellenfél legyőzésének szándéka (a konfliktus keresése), sem az ellenféllel közös cél megléte (a közös játék) nem tekinthető alapvetőbbnek a másiknál, sőt, valójában *el sem képzelhető, el sem gondolható* a másik nélkül. (MTSz., szaknyelvi regiszter, 2007)
- b. *Össze sem mérhető*, hogy mi volt tíz évvel ezelőtt, és mi van jelenleg... (OgyN., 2000. 03. 20.)

Az MTSz. 1980 előtti adatai 1772 felé haladva egyre szórványosabbak. Egy ideig még a fordított szórend az uralkodó, ám az 1950-es évektől kezd beérni a megszakított szórend; e kettő rivalizál egymással, az egyenes szórend példái a 70-es évek előtt elenyészők, bár fel-felbukkannak. A 19. század 80-as éveitől a megszakított szórend veszi át a főszerepet, a fordított szórend eltűnőben van a korpuszban, de ismét hangsúlyozni kell: túl kevés az adat ahhoz, hogy pontosan lássuk az arányokat. Az egyenes szórend kezdettől kimutatható, összhangban Simonyi (1903: 91) és Klemm (1928: 639) megállapításával:

- (10) a. De itt észre kell venni, hogy a' pótoló betűk egy betűt tesznek: azért *nem elválaszthatók*, 's következőképpen ab-ron-tos; nem pedig a-bront-sos... (MTSz., Révai Miklós, 1780)
- b. Azt állítja az érdemes követ, hogy miután a szomszéd tartományokban el nincs törölve, *nem eltörölhető* nálunk sem, mert a gyilkosok elborítanak hazánkat. (MTSz., Szemere Bertalan, 1843)

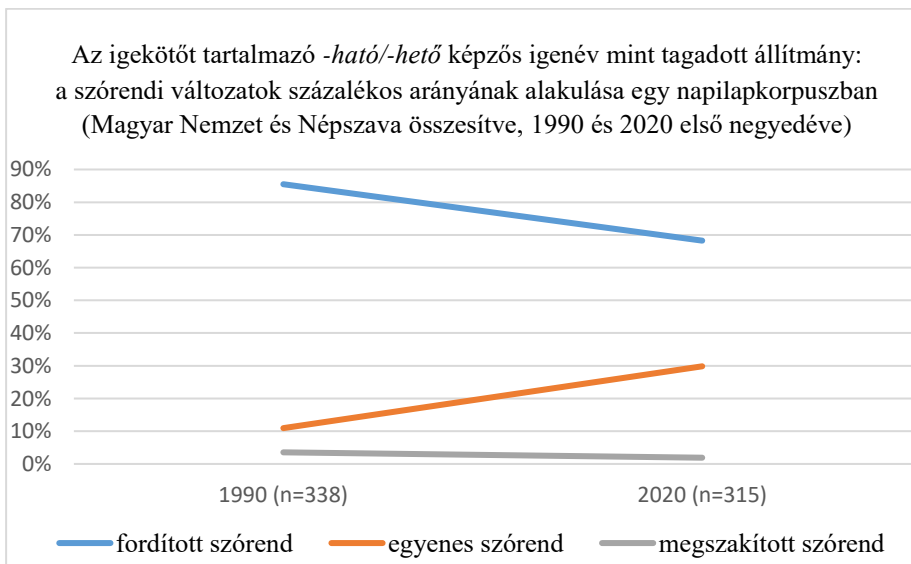
- c. Mik legyenek pedig a magas cél elérésére teendői, itt *nem elősorolhatók*. (MTSz., Ujfalvy Sándor, 1854–55)

Más adatbázisokból – például az Arcanumból⁹ – az egyenes szórend régi példái tovább sorolhatók:

- (11) a. [...] az efféle mentségek *nem megengedhetők!* (Magyar Kurir, 1820)
 b. Ámbár ezen vélekedéseket okokkal iparkodnak megmutogatni, de mivel ezen okok nagyon gyengék, azok az én vélekedésem szerint *nem elfogadhatók*... (Tudományos Gyűjtemény, 1832)
 c. Egy undok alakú ember,— ki e mellett gonosz, s undoksága miatt lenézetik,— gyöngéd s szenvedő apává téve, képzeletben megragadó eszme lehet, de a színpadon *nem visszaadható*. (Pesti Divatlap, 1848)
 d. Van egy pár politikai színezetű vígjátéka és satirája is, melyek azonban a jelen körülmények közt *nem kiadhatók*. (Koszorú, 1864)

Nem véletlen tehát, hogy az ortológus Szarvas Gábor az 1860-as években felfigyelt a jelenségre.

Visszatérve a jelenbe, utólag kíváncsi voltam arra, nem regiszterfüggő-e az OgyN. diskurzusában kimutatott változás. Az 5. ábra szerint aligha:

5. ábra. A napilapkorpusz (Magyar Nemzet és Népszava) adatai

⁹ <https://adt.arcanum.com/hu>

A kutatás jelenlegi fázisában csak az 1990. és a 2020. év összehasonlítására tudtam vállalkozni az Arcanum révén: két napilap, a Magyar Nemzet és a Népszava első három hónapjának szövegtörvényhozott körülmények között annyi adatot, amennyi a 4. ábrával egybevethető. Láthatjuk: 30 év alatt majdnem 19%-kal nőtt az egyenes szórend, ezzel párhuzamosan 17% fölötti mértékben csökkent a fordított szórend, és 1,5% körül a megszakított szórend részaránya. Az OgyN. ennek megfelelő mutatói: a fordított szórend 28,77%-os és a megszakított szórend 0,83%-os csökkenése járt együtt az egyenes szórend 29,6%-os növekedésével a rendszerváltozás utáni évtizedekben. A számok tükrében nincs tehát okunk kételkedni a nyelvi változás tényében és határozott irányában. Ugyanakkor kitűnik, hogy a szerződés sajtónyelv konzervatívabb, mint a parlamenti nyelvezet, és jelentős tartalékaik vannak még a fordított szórendnek.

4. Az analógia lehetséges útjai

A nyelvi változások belső, nyelvrendszerbeli okai közül a legfontosabbak egyike – ha ugyan nem a legfontosabb – az analógia. Valamennyi nyelvi szinten kimutatható a hangtántól az alak- és szóalkotástanon át a mondattanig. Alapja, hogy a grammatikai szerkezetek és szabályok nincsenek elszigetelve egymástól a nyelvhasználók fejében, sokirányú asszociáció léphet fel közöttük – minél közelebbi a rendszerkapcsolat, annál inkább –; egyik mintául szolgálhat a másik újraértelmezésére, a kivételszerű vagy meggyengült státusú jelenségek okozta „rendetlenség” megszüntetésére (ami persze új kivételeket, másfajta rendetlenséget, azaz ingadozásokat szülhet). A nyelvi rendszerkénszer leggyakoribb megnyilvánulása az arányosságra, egyensúlyra törekvés mellett (Benkő 1987/1998: 153–8), de rendszerkénszer nélkül is működésbe léphet, hol létrehozva, hol lebontva, hol megtartva valamilyen szabályszerűséget (Szentgyörgyi 2013). Az alábbiakban az (1a) típusú egyenes szórend kézenfekvő és kevésbé kézenfekvő, de elképzelhető mintáit keresem. Tíz ilyen, a két rivális szórendet rendszerszinten lebontó analógiás forrást fogok azonosítani, az (1b) típusú, fordított és az (1c) típusú, megszakított szórendet létrehozó és megtartó analógiának pedig a tagadott igekötős ige szórendjét tekintem.

4.1. A nem elváló igekötővel lexikalizálódott példák analógiája

Láttuk, hogy több *-ható/-hető* képzős szóalak olyan igekötős igéből jön létre, amely eleve szintaktikai szó, nem válik el az igekötője. A *nem befolyásolható* (**nem folyásolható be*) mintájára megszaporodhat a *nem beazonosítható*, *nem behozható* stb. állítmányként való használata, a *nem kifogásolható* (**nem fogásolható ki*) ösztönözheti a *nem kimutatható*, *nem kizárható* stb. egyenes szórendjét.

Néhány illusztráció a közelmúltból:

- (12) a. Három külön táblázatban küldték el a kölcsönadott tárgyak nevét, de *nem beazonosítható*, hogy melyik műtárgyak lehetnek a miniszterelnök új irodájában. (Népszava, 2019. 02. 20.)
- b. A Linfield az utolsó előtti forduló előtt ötponos előnnyel utazott a Coleraine otthonába, s miután kedden 1–1-es döntetlen született, megmaradt a különbség, amely egy forduló alatt *nem behozható*. (Nemzeti Sport, 2021. 05. 25.)
- c. Az enyhe tél hatással volt a magyar tenger alga-, illetve hínárállományára is, ugyanakkor *nem kimutatható*, hogy befolyásolná a tavaszi–nyári vízminőséget (Magyar Hírlap, 2020. 03. 17.)
- d. *Nem kizárható*, hogy a magyar válogatott ott lehet a vb-pótselejtezőn – sajtóhír (M4 Sport, 2022. 02. 28.)

A *-ható/-hető-*vel szintaktikai szóvá alakult és melléknévvé lexikalizálódott *kiszámítható*, *beszámítható*, *megbízható* és az elváló igekötős, igenévi *kiszámítható*, *beszámítható*, *megbízható* jelentéskülönbségét a tagadás eltérő szórendje kiemeli ugyan, de ez sem feltétlenül vet gátat az egyenes szórend terjedésének az utóbbiaknál. A (13a)-ban az egyenes szórend miatt nem egyértelmű, melyik *kiszámítható*-val is van dolgunk. A (13b)-ben annak ellenére *nem beszámítható* szerepel *nem számítható be* helyett, hogy közvetlenül előtte a fordított szórendű *nem téríthető vissza* fordul elő. A *megbízható* melléknév (még) hatékonyan blokkolja a *megbízható* igenév egyenes szórendű tagadását, a (13c)-féle példák nagyon ritkák:

- (13) a. A vállalkozások kezdeti életszakaszában a bevételek alakulása sokszor *nem kiszámítható*, a felfutáshoz hol több, hol kevesebb időre van szükség. (erstebank.hu)
- b. A hitelkérelem elutasítása esetén a már megfizetett hitelbírálati díj nem téríthető vissza, elfogadás esetén az egyéb díjakba *nem beszámítható*. (takarekbank.hu)
- c. [...] a beszállással járó munkát végzők figyelésével megbízott személy [...] más feladattal *nem megbízható!!!* (ergonom.hu)

Minél több és gyakoribb a leválaszthatatlan igekötőt tartalmazó lexéma/szóalak, annál inkább nőhet az elváló igekötős igenevek nem elváló előfordulása – ez az egyik valószínűsíthető analógiás hatás (l. H. Tóth 2000: 87).

4.2. A jelzői alak analógiája

Azt is láttuk, hogy míg állítmányként három szórendi variáció verseng egymással, jelzőként csak kettő lehetséges, a (14c) fordított szórendje sohasem volt elfogadható a magyarban:

- (14) a. Ha cipőről van szó, akkor a kényelem *nem elhanyagolható tényező*.
b. Ha cipőről van szó, akkor a kényelem *el nem hanyagolható tényező*.
c. *Ha cipőről van szó, akkor a kényelem *nem hanyagolható el tényező*.

A (14a) analógiás támogatást nyújthat az állítmányi tagadás egyenes szórendjének, a (14c) rossz volta pedig visszavetheti annak fordított szórendjét. Igaz, ha következetesen akarunk lenni, a (14b) meglétének szintén erősítenie kellene állítmányi megfelelőjét, ha csak nincs vele együtt visszaszorulóban. Még egy ellenérv: az állítmányi fordított szórend egyértelmű dominanciájának évtizedeiben miért nem érvényesült a jelzői alak analógiája? Erre az a válaszom, hogy a tagadott igei állítmány fordított szórendjének analógiája valószínűleg még elnyomta, erősebb volt az igenév igei oldala (l. Farkas 2013).

4.3. A kopulás szerkezet analógiája

Ahhoz, hogy a *-ható/-hető* képzős igenevek – vagy más melléknévi igenevek (vö. 4.5., 4.6.), valamint a főnevek, melléknevek, főnévi és melléknévi névmások – állítmányként kiegészülhessenek olyan igei kategóriákkal, mint az idő, a mód, a szám és a személy, segédigére van szükségük. Ez a segédige (kopula), amelyet a Magyar grammatika¹⁰ mondatrésztteremtő segédigének nevez (szemben a szóalakteremtő segédigékkel, mint a jövő időt kifejező, főnévi igenévhez járuló *fog*), csak jelen idő, kijelentő mód, harmadik személyben testetlen (15a). Amikor viszont testes, a fordított szórend nyelvtanilag hibás, az egyenes szórend a természetes, a megszakított szórend – leginkább a *sem*-mel – sajátos hangsúlyú (emfatikus):

- (15) a. Ady *nem téveszthető össze* Petőfivel. / Adyék *nem téveszthetők össze* Petőfiékkel.
b. Ady *nem volt összetéveszthető* Petőfivel.
c. Ady *össze sem volt téveszthető* Petőfivel.
d. *Ady *nem volt téveszthető össze* Petőfivel.
e. *Ady *nem téveszthető volt össze* Petőfivel.
f. *Ady *nem téveszthető össze volt* Petőfivel.

¹⁰ Az igenevekről és a segédigékről szóló alfejezeteket Lengyel Klára írta (Keszler szerk. 2000: 223–60).

- g. *Mi nem vagyunk és ne is legyünk összetéveszthetők* velük.
 h. **Mi nem vagyunk és ne is legyünk téveszthetők össze* velük.

Hosszan sorolhatnánk a további kopulás szerkezeteket, de talán ennyi is elég ahhoz, hogy megállapítsuk: a (15a) típusú fordított szórendre analógiás nyomást helyezhet a testes segédigével járó egyenes szórend, így mind többek számára az lesz az előnyben részesített változat, hogy *Ady nem összetéveszthető Petőfivel*.

4.4. A *-hatatlan/-hetetlen* analógiája

A *-ható/-hető* és a *-hatatlan/-hetetlen* (Szarvasnál még *-hatlan/-hetlen*) hasonló morfológiai felépítése és szemantikai ellentéte szoros asszociációt teremt közöttük. Fontos különbség azonban, hogy az utóbbival mindig szintaktikai szó jön létre, nem válhat el az igekötő a tagadásnál (16a–b), fel sem merül, hogy igenév lenne:

- (16) a. Mindnyájan hibázhatunk, a gyöngeség önmagában még *nem megbocsáthatatlan*.
 b. *Mindnyájan hibázhatunk, a gyöngeség önmagában még *nem bocsáthatatlan meg*.
 c. Van, ami *nem megbocsátható*.
 d. Van, ami *nem bocsátható meg*.

A nyelvhasználókba stabilan bevésődik, hogy a (16a) típus jó, a (16b) pedig rossz, ami az említett szoros asszociáció miatt könnyen megszokhatóvá teszi a (16c)-t, hozzájárulva a (16d) fokozatos háttérbe szorulásához. Úgy is mondhatjuk, hogy a *-hatatlan/-hetetlen* (is) elkezdte melléknevesíteni a *-ható/-hető*-t.

4.5. A múlt idejű (befejezett) melléknévi igenév analógiája

A *-t, -tt* képzős – múlt idejűnek vagy befejezettnek nevezett – melléknévi igenév állítmányként való megjelenését a nyelvművelők és a nyelvhelyességi/nyelvestétikai szempontokat is érvényesítő leíró nyelvtanok régóta kifogásolják. Térnyerését egy máig széles körben elterjedt nyelvi babona következményének tartják: a tévesen germanizmusként megbélyegzett „*-va, -ve* képzős határozói igenév + létige alkotta szerkezet elkerülésére és egyszerűsítésére használják” – írja a Grétsy és Kovalovszky (1980: 289) szerkesztette Nyelvművelő kézikönyv, „holott épp a szenvedő participium állítmányi használata idegen a magyartól, ráadásul a homonímia is zavaró: **A zavartalan közlekedés a fő útvonalakon biztosított*. – Vajon

mit is?” – teszi hozzá M. Korchmáros (2021: 127; a * minősítés és a kiemelések tőle).

Figyeljük meg a (17)-ben az állító *beépített* és a tagadó, igekötős *nem megoldott* változatot, majd képzeljük magunkban a helyükre egyrészt a *van beépítve*, illetőleg a *nincs megoldva* kifejezést, másrészt a *került beépítésre* és a *nem került megoldásra* funkciógés szerkezeteket, amelyek elterjedését Szepesy (1986: 20–57) szintén az említett nyelvi babona terjesztőinek rovására írja:

(17) A városközpont és a part közötti zóna egy része beépítetlen vagy vitatott módon *beépített*. Keszthely problémája, hogy a város és a víz kapcsolata *nem megoldott*, ezért a történelmi várost össze kellene kapcsolni a vízparttal – magyarázta Balázs Mihály. (Kanizsa Újság, 2022. 03. 15.)

Visszatérő benyomása a szerzőknek, hogy ez a fajta használat egyre terjed, biztosan azonban nem tudunk arról, tényleg így van-e, és ha igen, milyen a terjedés dinamikája. Mindenesetre akár jelzői, akár állítmányi pozícióban bukkan fel az igekötős befejezett melléknévi igenév, az egyenes szórendet kedveli, megszakított szórenddel ritka, de – inkább jelzői szerepben – lehetséges, a fordított szórendet viszont nem tűri, így különbözödve meg az azonos alakú múlt idejű igétől. Érdekes megnézni, hogyan kerül a rövidsége törő cíkcímbe mint állítmány a (18a)-ban, miközben az újságírói (angol) szaknyelv által „lead”-nek nevezett, (18b)-ben idézett bevezető szövegrészben a *kérdés* főnév jelzője. A (18c) arra példa, miként helyettesíthető a magyartól Szepesy és M. Korchmáros szerint idegen (18a) a mediális *eldől* igével:

- (18) a. Handó Tünde: Az Európai Unió jövője *nem eldöntött* (Magyar Nemzet, 2019. 05. 27.)
- b. Az Európai Unió (EU) politikai jövője *nem eldöntött kérdés*, létezik a nemzetek Európájának koncepciója és a nemzetek feletti, föderatív Európaé – mondta az Országos Bírósági Hivatal elnöke a Magyarország EU-csatlakozásának 15. évfordulója alkalmából tartott ünnepi konferencián hétfőn Budapesten. (Magyar Nemzet, 2019. 05. 27.)
- c. Handó Tünde: még *nem dőlt el* az Európai Unió politikai jövője (teol.hu, heol.hu, 2019. 05. 27.)

Ha igaz, hogy az elmúlt évtizedekben megsaporodott a befejezett melléknévi igenévi állítmány, a *nem eldöntött* stb. egyenes szórendje elősegítheti a *nem eldönthető* stb. egyenes szórendjét. Ez már az ötödik plauzibilis szerkezeti párhuzam.

4.6. Az *-andó/-endő* analógiája

Egy másik igenévcsoportot, a jövő idejű (beálló) vagy szükségességet kifejező (Kotlós 1992: 397) igenevet sem hagyhatjuk számításán kívül. Ismét a Nyelvművelő kézikönyvből idézek, ezúttal Elekfi Lászlónak az igenévi szerkezetek szórendjét tárgyaló szócikkéből: „A melléknévi igenevek közül az igekötős *-andó*, *-endő* és *-ható*, *-hető* képzősek állítmányként úgy viselkednek, mint az igekötős igei állítmányok, tehát *is* vagy tagadószó kettéválasztja őket” (Grétsy–Kovalovszky szerk. 1980: 996; l. még: H. Tóth 2000: 85; Lipták–Kenesei 2017: 72–3; Kalivoda 2021: 67). Mintha együtt is változnának: a (19a) a (19b)-vel lassan felzárkózni látszik a (19c)–(19d) páros mellé:

- (19) a. A motoros fűkasza *nem összetévesztendő* a szegélyvágóval (denakert.hu)
 b. A motoros fűkasza *nem összetéveszthető* a szegélyvágóval.
 c. A motoros fűkasza *nem tévesztendő össze* a szegélyvágóval.
 d. A motoros fűkasza *nem téveszthető össze* a szegélyvágóval.

A tagadott *-andó/-endő* képzős igenév szórendjének alakulásáról egyelőre nincs a *-ható/-hető*-ével összevethető adatsorunk. Annyi a próbakeresések alapján azért kijelenthető, hogy az utóbbi sokkal gyakoribb, ezért fordított irányú analógiát is könnyen el lehet képzelni.

4.7. Az infinitívusz analógiája

Bár nem ugyanazt a szintaktikai pozíciót foglalja el, mint a *-ható/-hető*, a névszói predikátumok által vonzott igekötős főnévi igenév tagadásakor is mindhárom szórend lehetséges (vö. É. Kiss 2004: 28, 2015: 226):

- (20) a. Kár/butaság *nem ismerni el* a nyilvánvaló dolgokat.
 b. Kár/butaság *nem elismerni* a nyilvánvaló dolgokat.
 c. Kár/butaság *el nem ismerni* a nyilvánvaló dolgokat.

Nincs kutatás ezek egymáshoz viszonyított gyakoriságáról és életkor szerinti megítéléséről. Mindazonáltal nem lenne meglepő, ha kiderülne, hogy mára a (20b) került előtérbe, ahogy azt a (21) alatti példák sugallják:

- (21) a. Jó volna *nem kiégni és megkeseredni*. (vorosmartyszinhaz.hu, 2019. 04. 25.)
 b. A mezőgazdaság megújuló természeti erőforrással gazdálkodik, amit vétek *nem vagy rosszul kihasználni* – fogalmazza meg találóan Nyárádi

Imre-István agrármérnök, az MTA külső köztestületének tagja, a Sapien-tia EMTE adjunktusa. (mta.hu, 2020. 11. 09.)

- c. A felvételen azonban olyan hátborzongató dolgot vett észre, amit nehéz *nem felismerni*. (baon.hu, heol.hu, 2021. 02. 27.)
- d. Nem lehetett megnyerni, de hiba lett volna *nem elindulni* (klubradio.hu, 2022. 04. 08.)

Függetlenül attól, milyen elméleti magyarázatot fogadunk el a szerkezeti alternációra (l. Brody 1995: 36–40; Surányi 2012: 98–9), az igének beágyazott *szereitek nem elkészni, próbálok nem beleesni ebbe a hibába* stb. példákat is szem előtt tartva a két igenév, az igekötős infinitívusz és az igekötős *-ható/-hető* tagadása közötti szórendi hasonlóság – stílszerűen fogalmazva – nem lehet nem észrevenni.

4.8. A pozitív polaritású elemek analógiája

Az állítás–tagadás skáláján pozitív szemantikai polaritású nyelvi elemek – *mindig, gyakran, hamar, biztosan, valószínűleg, bizonyára, talán* stb. – az egyenes szórendet, míg a negatív polaritásúak – *sohasem, ritkán, nehezen, kevéssé, nemigen, alig(ha), alig-alig, hiába* stb. – a fordított szórendet kívánják meg (Arany 1873/1889: 366–7; Simonyi 1902: 362–3; H. Tóth 2000: 86–7; Kugler 2009; Imrényi et al. 2017: 489–90, 728, 801–2):

- (22) a. Bezárt menzák: tíz napig *biztosan megoldható* az ellátás (HVG, 2011. 03. 10.)
- b. Fű már rég nincs sehol, csak vágott gyom, az öntözés nyáron *alig oldható meg*.
(<https://ujjealigetben.blog.hu/comments>, 2014. 12. 19.)
- c. Van valami módszer/szabály, amivel *könnyen megállapítható*, hogy a mellé mikor határozószó(,) és mikor igekötő? (e-nyelv.hu, 2022. 03. 24.)
- d. *Nehezen állapítható meg*, hogy egy-egy szó honnan ered. (Magyar Nemzet, 2022. 07. 05.)
- e. Az életmód, a hangképzési hiba mellett a visszatérő hangszálgyulladás hátterében *gyakran kimutatható* valamilyen krónikus betegség is. (hazipatika.com, 2022. 11. 10.)
- f. A kórokozó *ritkán mutatható ki*, mert a bőrön számos mikroba él, és egyáltalán nem biztos(,) hogy az a mikroba tenyészik ki, mely a gyulladást okozza. (hazipatika.com, 2022. 04. 25.)

Érdekes módon azonban találkozni lehet azzal a jelenséggel, hogy a negatív polarítású elemek mellett is egyenes a szórend (l. újra a (7d)-t). Hogy terjed-e, nem tudjuk, mindenesetre hallhatjuk, olvashatjuk:

- (23) a. A munkába járás *alig megoldható* (Magyar Narancs, 2013. 12. 31.)
b. Hogy Kádár győzködése vezetett-e Rajk engedelmes vallomástételéhez, ma már *nehezen megállapítható*. (Múlt-kor, 2022. 09. 24.)
c. Közvetlenül a mederben sokszor *alig felismerhető* a napi ciklusú vízszint-változás, a rajzoló nélküli vízmércéken és a régi típusú, nem megfelelő érzékenységű rajzolókon pedig *ritkán kimutatható*. (Alföldi Erdőkért Egyesület Kutatói Nap, Lakitelek, 2020. 11. 10.)

Ez könnyen lehet a pozitív polarítású elemeket tartalmazó megnyilatkozások kötelező egyenes szórendjének analógiás hatása, amely közvetve kihathat a tagadás szórendjére. Természetesen ellentétes vagy kölcsönös hatás is elképzelhető: a tagadás gyakorivá vált egyenes szórendje ugyanúgy befolyásolhatja a negatív polarítású elemek viselkedését, mint fordítva.

4.9. A fókusz utáni egyenes szórend analógiája

Kapcsolódva az előző ponthoz, emlékezhetünk rá, hogy bár a [+fókusz] jegyű kifejezések rendszerint megfordítják az igekötős ige és melléknévi igenév szórendjét, nem példa nélküli az egyenes szórend a *csak/csupán*, valamint a kérdőszavak után. A (24a) olyan, mint a Kemény (1984/1992) cikkéből idézett (7b) volt, a (24b–c)-ben pedig kérdőszavak szerepelnek:

- (24) a. Ez az ellentét *csak akkor feloldható*, ha egy kézbe tesszük a parkolási rendszer üzemeltetését és a közösségi közlekedési rendszer üzemeltetését... (OgyN., 2010. 06. 01.)
b. Párizsban egy rendkívül rövid dokumentumban sikerült megállapodni, ez volt a titka, hogy olyan ambiciózus és messzemenő megállapodás született, de hogy az *hogyan végrehajtható*, most derül ki... (infostart.hu, 2019. 12. 03.)
c. Császármetszés: mikor biztonságosabb, *mikor elkerülhető?* (csaszarvonal.hu, 2021. 08. 21.)

Ismételten az lehet a benyomásunk, hogy a (24a–c) használat csak úgy lehetséges, ha a megnyilatkozók fejében az igekötős igevevek melléknévesülnek. Ez a szófaji

kategóriaváltás, ha rendszeres, egyre produktívabbá váló *-ható/-hető* melléknév-képzőt feltételez.

4.10. A névszói igemódosítók analógiája

Végül, de nem utolsósorban térjünk ki az igekötőkhöz hasonló szintaxisú névszói igemódosítókra (l. pl. Komlósy 1992: 500–15; É. Kiss 2002: 67–71). A vizsgált korpuszokban – féltartalmas vagy funkcióigékkel – gyakoriak például ezek: *biztosra/figyelemben/igényben/birtokba/komolyan vehető, összefüggésbe/összhangba/kapcsolatba/nyilvánosságra hozható, kétségbe/felelősségre vonható, gyanúba keverhető, nyomon követhető, örökbe fogadható, tetten érhető, kilátásba helyezhető*. Az eddig tárgyaltak után inkább az lenne meglepő, ha ellenállnának az egyenes szórend vonzerejének. Mivel teljesen nem tudnak, maguk is terjesztői lehetnek:

- (25) a. Megjegyezte, hogy a rendszerben lévő gyerekek többsége *nem örökbe fogadható*, csak akkor válnak azzá, ha a szülei lemondanak róluk(,) vagy a bíróság vonja meg a szülői felügyeleti jogot. (hirado.hu, 2016. 06. 20.)
- b. A zsebpénznek egyébként rettenetesen trükkösen egyéb alfajai is vannak, mint pl. a napi 1-200 (vagy még több száz) forintnyi büfépénz, ami a gyerekek szerint *nem összefüggésbe hozható* a zsebpénzzel, mert ezen csak a sanyarú iskolai kosztot egészíti (egészítené) ki háromszögzendviccel, vagy kissé megszottadt rántotthúsos zsemlével... (divany.hu, 2016. 10. 19.)
- c. *Nem komolyan vehető* az autók környezetvédelmi vizsgálója itthon (green-dex.hu, 2021. 10. 02.)
- d. Túl fiatal, *nem felelősségre vonható?* (eurosport.hu, 2022. 04. 06.)

Hegedűs (2015) szerint történetileg a preverbális argumentumpozíció preverbális predikatív pozícióvá értékelődött át, és ez a változás elsőként az igekötőket érintette, a többi igemódosítóra később terjedt ki. Feltehető, hogy a tagadás egyenes szórendjének is az igekötős igenevek az élharcosai, a névszói igemódosítók csak a nyomukban járnak. De ha így is van, a (25) típusú megnyilatkozások visszahathatnak az igekötős igenevekre, megerősíthetik a változási tendenciát.

5. Összegzés

A nyelvtani változások menet közben is tetten érhetők. Mint a földkéreg tektonikus lemezei, a nyelvi rendszer folyamatos mozgásban van, amit a nyelvhasználók általában nem vesznek észre, legfeljebb furcsának, szokatlannak éreznek egyes újszerű vagy visszaszorulóban lévő szerkezeteket.

Egy ilyen, a magyar morfoszintaxist mélyen érintő „tektonikus mozgás” jeleire bukkantunk korábbi szakirodalmi észrevételekből kiindulva. A bevezetés megjelölte a téma fókuszát, és kitűzte a dolgozat céljait. A 2. rész összefoglalta és tovább finomította a tudnivalókat a *-ható/-hető* képzős szóalakokról, rámutatva arra, hogy a melléknévi és a melléknévi igenévi osztály megkülönböztetésére alkalmazott kritériumok nem minden melléknévre érvényesek. A szórendi bonyodalmak előrevetítését követően a jelenség (megítélésének) múltjába is némi betekintést nyerhettünk Szarvas (1867/1895), Simonyi (1903) és Klemm (1928) által, valamint tágabb összefüggésben, a magyar igekötős ige tagadásának történetét felvillantva (É. Kiss 2014a; Gugán 2015, 2017, 2018, 2021; Hegedűs 2015). A 3. rész korpuszvizsgálattal bizonyította, hogy 1990 és 2020 között nagyjából egyenletesen és viszonylag gyors ütemben növekedett az egyenes szórendű használat a fordított szórend rovására a magyar parlament plenáris diskurzusában, az MTSz. szövegei ugyanakkor nem mutattak eltolódást. Ebből azt a következtetést is le lehetne vonni, hogy regiszterfüggő, a jogi szaknyelv által befolyásolt változással állunk szemben. Mivel azonban az MTSz. nem elég homogén, adatbő, és a szövegek keletkezését tekintve időrendileg sem teljesen megbízható, szükségesek további korpuszvizsgálatok, amelyek kiküszöbölik ezeket a problémákat. Így utólag bevontuk két napilap 1990. és 2020. évfolyamának első negyedévi szövegtermését is az összehasonlításba, három évtized alatt 17% fölötti arányeltolódást kimutatva az egyenes szórend javára. Az országgyűlés nyelvezetéhez képest konzervatív szeriöz sajtónyelv vizsgálatát a jövőben ki kell egészíteni az újításra általában hajlamosabb spontán beszéd gyakorisági mutatóinak elemzésével. Csak ezek után láthatjuk igazán pontosan és modellezhetjük matematikai módszerekkel a változás dinamikáját. Meggyőződhetünk arról, hogy ugyanaz a beszélő akár egyazon beszédfordulójában is váltogathatja a szórendeket, vagyis azok egyszerre vannak jelen a nyelvtanában.

A 4. rész a nyelvtörténeti munkákban sűrűn emlegetett analógia fogalmát hívta segítségül a magyarázathoz, összesen tíz, az egyenes szórendet támogató strukturális párhuzamot sorakoztatva fel. Ezek egy része nem új keletű, régebben is az egyenes szórend felé terelhetne volna a nyelvhasználatot. (Talán terelte is, hiszen az Simonyi (1903), Klemm (1928) és az MTSz. tanúsága szerint évszázadokon keresztül folyamatosan jelen volt.) Más egyenes szórendi minták jelenkorinak tűnnek, és mintha kéz a kézben járnának az igekötős *-ható/-hető* igenév szórendjével. Amennyiben elfogadjuk, hogy az analógia oda-vissza is tud hatni, és a tízféle bemutatott szerkezet mintateremtő ereje kumulálódik, könnyebb megérteni, miért gyengül a fordított szórend helyzete, amelynek fő életben tartója (s talán létrehívója) egy másik, rendkívül erőteljes analógia: az igekötős (és más igemódosítókkal együtt járó) ige tagadásáé.

A címben feltett kérdésre tehát a rövid válasz: igen, a „Miért?” kérdésére: összetett analógiás folyamatok hatására, azt pedig, hogy „Mi várható a következő egy-két évtizedben?”, egyelőre csupán az OgyN. grafikonjának trendvonalai és a napilapkorpusz arányeltolódása jelzik előre.

Hivatkozások

- Aitchison, Jean 1991/2001. *Language Change: Progress or Decay?* Cambridge University Press. Cambridge.
- Arany János 1873/1889. A szórend. In: *Arany János hátrahagyott prózai dolgozatai*. Kiadja Ráth Mór. Budapest. 356–67. [Első változatban: *Magyar Nyelvőr* 2: 7–11.]
- Benkő Loránd 1987/1998. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Blythe, Richard A.–Croft, William 2012. S-curves and the mechanisms of propagation in language change. *Language* 88: 269–304.
- Brody, Michael 1995. Focus and Checking Theory. In: Kenesei, István (szerk.): *Levels and Structures (Approaches to Hungarian, Vol. 5)*. JATEPress. Szeged. 29–43.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press. Cambridge.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris Kiadó. Budapest.
- É. Kiss Katalin 2014a. A tagadó és a kérdő mondatok változásai. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 34–52.
- É. Kiss Katalin 2014b. Az ősmagyar SOV szórendtől az ómagyar ’topik–fókusz–V–X*’ szórendig. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1–33.
- É. Kiss Katalin 2014c. Milyen volt az ősmagyar mondat szerkezet? In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 84–102.
- É. Kiss, Katalin 2015. Negation in Hungarian. In: Miestamo, Matti–Tamm, Anne–Wagner-Nagy, Beáta (szerk.): *Negation in Uralic Languages*. John Benjamins. Amsterdam. 219–37.
- Elekfi László 1998. Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek. *Magyar Nyelvőr* 122: 305–17.

- Farkas Judit 2013. Az ige analógiájára működő *-hAtÓ* és *-AndÓ* konstrukciók. In: Kádár Edit–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Analógia és modern nyelveírás*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. 51–62.
- Ferenczy Géza–Ruzsiczky Éva (szerk.) 1964. *Nyelvművelő levelek*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Górski, Rafał L.–Eder, Maciej 2023. Modelling the dynamics of language change: Logistic regression, Piotrowski’s law, and a handful of examples in Polish. *Journal of Quantitative Linguistics* 30: 125–51.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv*. I. kötet, A–K. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gugán Katalin 2015. És mégis: mozog? Tagadás és igemódosítók az ómagyarban és a középmagyarban. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII. Diakrón mondattani kutatások*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 153–78.
- Gugán Katalin 2017. A magyar tagadó mondatok szórendje és a konstansráta-hipotézis. In: In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 91–110.
- Gugán Katalin 2018. Hagyomány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondattanában: a tagadás változatai. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 4. A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 57–75.
- Gugán Katalin 2021. A Jespersen-ciklus előszobájában: a mondattagadás változatai a középmagyarban. In: Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Varga Mónika (szerk.): *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. (Nyelvtudomány Értekezések 169.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 129–53.
- Hegedűs Veronika 2015. A predikátummozgatás megszilárdulása. Az ige–igekötő szórend és az igemódosítók az ómagyarban. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII. Diakrón mondattani kutatások*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 179–200.
- H. Tóth Tibor 2000. Észrevehető/észrevehetőek avagy „nem vehetőek észre”? *Magyar Nyelv* 96: 82–9.
- H. Varga Márta 2000. Egyszerű vagy összetett képzők? *Magyar Nyelvőr* 124: 514–9.
- H. Varga Márta 2006. *A magyar fosztó- és tagadóképző*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

- Imrényi András–Kugler Nóra–Ladányi Mária–Markó Alexandra–Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor 2017. *Nyelvtan*. (Szerk. Tolcsvai Nagy Gábor.) Osiris Kiadó. Budapest.
- Kalivoda Ágnes 2021. *Igekötős szerkezetek a magyarban*. PhD-értekezés. PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest.
- Kemény Gábor 1984/1992. A sorrend *nem megfordítható*? In: Kemény Gábor–Szántó Jenő (szerk.): *Mondd és írd! Válogatott nyelvművelő cikkek*. Auktor Könyvkiadó. Budapest. 293–5. (Első megjelenés: *Népszabadság*, 1984. december 23. 8. old.)
- Kemény Gábor 2004. Tendenciaszerű nyelvi változások leírása és értékelése. In: Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. Nyelvreírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. Szegedi Tudományegyetem. Szeged. 83–93.
- Kemény Gábor 2007. *Nyelvi mozaik. Válogatás négy évtized nyelvművelő írásai-ból*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kemény Gábor 2010. *A nyelvtől a stílusig. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kenesei István 1996. Képző vagy nem képző? In: Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól*. II. kötet. Janus Pannonius Tudományegyetem. Pécs. 92–5.
- Kenesei István 1998. A toldalékmorfémák meghatározásáról. *Magyar Nyelvőr* 122: 67–80.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest. 185–289.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000. A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 137–64.
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 299–527.
- Kontra Miklós 2012. Mai magyar nyelvi változások (látszólagos- és valóságosidővizsgálatok). *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 357–80.
- Kontra Miklós–Saly Noémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Osiris Kiadó. Budapest.

- Kótyuk István 1997. *Nem megbízható – nem bízható meg*. *Közoktatás* 4(1): 15–6.
- Kugler Nóra 2009. A módosítószók funkcionális megközelítése. (Miért hangsúlytalanok a módosítószók, vagy miért nem?) In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 140–8.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Lanstyák István 1998. *Nyelvünkben – otthon*. NAP Kiadó. Dunaszerdahely.
- Lanstyák István 2009. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*. STIMUL. Pozsony.
- Lanstyák István 2022. *Nyelvi váltakozások az igekötős igék körében. Nyelvhelyességi és nyelvi helyénvalósági kérdések*. Szenci Molnár Albert Egyesület. Pozsony.
- Leech, Geoffrey–Marianne Hundt–Christian Mair–Nicholas Smith 2009. *Change in Contemporary English: A Grammatical Study*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Lipták, Anikó–Kenesei, István 2017. Passive potential affixation: Syntax or lexicon? *Acta Linguistica Academica* 64: 45–77.
- McMahon, April M. S. 1994. *Understanding Language Change*. Cambridge University Press. Cambridge.
- M. Korchmáros Valéria 2021. *A magyar nyelv alaktana. Elméleti leírás gyakorlatokkal*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Molecz Béla 1900. *A magyar szórend történeti fejlődése*. Szerzői magánkiadás. Budapest.
- Nemesi Attila László 2011/2016. Beszélt nyelvi szintaxis: a természetesen(,) hogy... típusú szerkezetéről. In: Nemesi Attila László: *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány*. Loisir Kiadó. Budapest. 9–35.
- Sass Bálint 2017. Keresés korpuszban: a kibővített Magyar történeti szövegtár új keresőfelülete. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 267–77.
- Simonyi Zsigmond 1902. A magyar szórend. VI. A kirekesztő (tagadó) szórend. *Magyar Nyelvőr* 31: 359–79.
- Simonyi Zsigmond 1903. *A magyar szórend*. (Különnyomat a Magyar Nyelvörből.) Athenaeum. Budapest.
- Surányi, Balázs 2012. Interface configurations: Identificational focus and the flexibility of syntax. In: Kučerová, Ivona–Neeleman, Ad (szerk.): *Contrasts and Positions in Information Structure*. Cambridge University Press. Cambridge. 87–101.
- Szarvas Gábor 1867/1895. Magyartalanságok. *Magyar Nyelvőr* 24: 501–36.

- Szende Tamás 1987. *Megérthetjük-e egymást? Korunk kommunikációs zavarai.* Gondolat Könyvkiadó. Budapest.
- Szentgyörgyi Rudolf 2013. Analógia – diakrón szemmel. In: Kádár Edit–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Analógia és modern nyelvtudomány.* Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. 215–34.
- Szepesy Gyula 1986. *Nyelvi babonák.* Gondolat Könyvkiadó. Budapest.
- Török Gábor 1985. Napjaink változó nyelvi jelenségeiből. *Magyar Nyelvőr* 109: 402–7.
- Trudgill, Peter 1992/1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába.* JGYTF Kiadó. Szeged.
- Velcsov Mártonné 1971–1972. A *ható/hető* képző szerepe a mai magyar nyelvben. *Néprajz és Nyelvtudomány* 15–16: 109–17.
- Wacha Balázs 1995. A mondat szórendje. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 155–209.
- Weinreich, Uriel–Labov, William–Herzog, Marvin I. 1968. Empirical foundations for a theory of language change. In: Lehmann, Winfred P.–Malkiel, Yakov (szerk.): *Directions for Historical Linguistics.* University of Texas Press. Austin–London. 95–195.

Nemesi Attila László

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

nemesi.attila@btk.ppke.hu

Pragmatikai markerek terjedéséről középmagyar kori regiszterekben

Varga Mónika

1. Bevezetés*

A beszélői bizonytalanság vagy épp bizonyosság (utóbbiba beleértve az információk, személyek megbízhatóságát) és intenzitás, azaz nyomaték jelölése kapcsolja össze azokat a különféle szerkezeti sajátosságokkal bíró elemeket, amelyekre Culpeper és Kytö (2010: 361) a *pragmatikai marker* megnevezést alkalmazza. Az idesorolható elemek ómagyar kori történetéről elsősorban a fokhatározósók (D. Máta 1991, 1992), valamint a módosítószók (Juhász 1991b, 1992b) átfogó leírása alapján kaphatunk képet.¹ A középmagyar korszak e téren feltárás alatt áll.

Jelen tanulmány olyan elemek használatát vizsgálja, amelyek pragmatikai marker funkciói az ómagyar korszak innovációinak tekinthetők. Ilyen a *nyilván*, *bizony*, a *bátor ~ bár* (a módosítószók kategóriájába belépő elemeként tárgyalva l. Juhász 1992). A *bátor ~ bár* egyes használataival ugyanakkor a funkcióváltozás szempontjából is szükséges foglalkozni, párhuzamba hozva az *akár* hasonló szerepeivel.

Az alábbi kutatás célja az ómagyar kort követő és az új, illetőleg újabb magyar kort (H. Molnár 1959; D. Máta 2011; Kugler 2003, 2015) megelőző idő-

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakrónia* 5. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 211–252.

* A tanulmány az NKFI FK 135186. számú munkálat (*Regiszterfüggő változatok a középmagyarban*) támogatásával készült. Ezúton köszönöm lektoromnak a kéziratához fűzött megjegyzéseit, javaslatait.

¹ Azért is célszerű az érintett elemekre gyűjtő megnevezést alkalmazni, amilyen például a *pragmatikai marker*, mert már a korábbi időszakban is a többszófajúság jellemzi őket (különböző funkciókat betöltve egyszerre sorolhatók például a határozósók, kötősók, módosítószók és partikulák közé; vö. Juhász 1992b: 822; D. Máta 2011: 266).

szak feltárása, különös tekintettel a váltakozásokra és változásokra. Megvizsgálandó, hogy a korábbi lexikális és az újabb, beszélői viszonyulást jelölő pragmatikai jelleg hogyan váltakozik az egyes elemek esetében (például a *nyilván* 'nem titkon' és 'egyértelműen' jelentései). További szempont, hogy az egyes elemek az egész állítást és szerkezetet módosítják-e, vagy csak közvetlen környezetükre vonatkoznak – s ez a tényező befolyásolja-e az aktuális értelmezésüket.

Az elemzés központjában egyúttal a 16–18. század különböző regiszterei állnak (levelek, boszorkányszeres tanúvallomások, emlékiratok, drámák, bibliafordítások). A kutatás ahhoz a megállapításhoz kapcsolódik, mely szerint a regiszter skalárisan fogható fel például a formális–informális jelleget tekintve (történeti anyagon az utóbbiak sem spontán beszélt, hanem *élőnyelvközeli* nyelvhasználatot mutatnak, azaz több-kevesebb írott, formális sajátosságot is megőrizhetnek, ezzel együtt a formálisabb regiszterek sem teljesen mentesek például a hétköznapi szóhasználattól). A megelőző időszakban kialakult regiszterfüggő változatoknak a működése nem feltétlenül a hagyományosan várt informális – szóbeli – innovatív és a formális – írásbeli – konzervatív mintázatot követi (vö. Gugán 2020, 2021a). Vizsgálatot igényel azonban az, hogy a pragmatikai markerek interaktív jellege (1. még a 3. részt) hogyan árnyalja a korábbi, más jelenségekkel kapcsolatos megfigyeléseket és az ebből kialakítható kérdésfeltevést, azaz az informális, illetőleg a valamelyes interakciót magában foglaló regiszterek mégis kiemelkedő hatásúak lehetnek-e az egyes vizsgált elemek variációjára nézve.

A továbbiakban bemutatom a feldolgozott forrásokat, majd a megközelítés és a módszer áttekintését követik a problémafelvető, kvalitatív elemzések, ezek után pedig az egyes elemek vizsgálatából együttesen levonható következtésekre térek ki.

2. A vizsgált anyag

Az elemzés a középmagyar korszak különböző regisztereire irányul, olyan forrásokra alapozva, amelyek mások számára is elérhetők és kereshetők (vagy közzétételük folyamatban van), így a gyűjtött anyag áttekinthető, a vizsgálat pedig a későbbiekben könnyen kiegészíthető. A feldolgozott források és regiszterek a következők:

- élőnyelvközeli források: ó- és középmagyar kori magánlevelek² és bozsorkányperes tanúvallomások (Történeti magánéleti korpusz, a továbbiakban TMK: Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018 – mintegy fél-fél millió szövegszó);
- emlékiratok, drámák (a készülő Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz; Gugán 2020);
- kódexadatok és 16–17. századi bibliafordítások (Újszövetség; Simon–Sass 2012, a Sass Bálint által fejlesztett keresőt használva).

Az anyagválasztásról és mintavételről a következőket érdemes előzetesen megjegyezni. A bibliafordítások és a kódexadatok esetében – tekintve, hogy a felhasznált keresőfelületen a nem normalizált anyag is elérhető – az írásváltozatok szerint külön kellett lekérdezni az elemeket, így lehetséges, hogy egyes speciálisabb írásmódú előfordulások nem kerültek az ezúttal gyűjtött adatok közé. A TMK anyaga teljes egészében normalizált és morfológiailag elemzett, így az egyes lekérdezésekkel nyert összes adatot feldolgoztam.

A készülő korpuszból azonban manuálisan, a feldolgozásra előkészített fájlokból gyűjtöttem ki az előfordulásokat. Ez a drámák esetében 20 szöveget jelent (összesen mintegy 190 ezer szövegszó), az időhatárokat tekintve 1550 és 1772 között. Az emlékiratok közül csak hat szerző írását vizsgáltam, tőlük azonban a teljes anyagot (ez megközelítőleg 470 ezer szövegszó). A választást több szempont is befolyásolta: egyrészt fontos volt, hogy az emlékiratok egy része a középmagyar viszonylag korai szakaszából származzon: Martonfalvay (1585); Wathay (1605); másrészt legyen késői szöveg is a források között: Székely László (1763–1772). A közties időszakot Bethlen Miklós (1710 e.), Károlyi Sándor (1723 e.) és Bethlen Kata (1759 e.) képviseli, utóbbi írása pedig azért volt lényeges, hogy a forráscsoport női emlékirót is tartalmazzon (a tárgyalt korszakban kevés ilyen ismert). Az így összeállított minta nem kiegyensúlyozott, a 18. századból nagyobb a merítés (ez egyébként a TMK-ra is jellemző). Ezzel együtt az egyes szerzőket eltérő preferenciák jellemzik a pragmatikai markerek használatát tekintve, ahogy az az elemzés során látható lesz.

² A TMK-ból elérhető levelezések a korszak magánéleti, élőnyelvközeli regiszterébe tartoznak, ugyanis a levélírók az aktuális hétköznapi eseményekről, helyzetekről tájékoztatják egymást, illetőleg címzettjeiket (gyakran házastársakat, rokonokat), részletes, kevés formai kötöttséget tartalmazó, tartalmukban csapongó szövegek formájában (l. pl. Varga 2017; Dömötör–Gugán–Varga 2021).

3. Megközelítés, módszer, problémafelvetés

Az elemzés előtt érdemes néhány módszertani szempontra felhívni a figyelmet. Az egyik legfontosabb az, hogy ezúttal nem kizárólag a grammatikai-pragmatikai variációkról lesz szó (amikor is a variációt úgy határozhatjuk meg, hogy két vagy több elemet, szerkezetet funkcionális ekvivalencia, többé-kevésbé hasonló diskurzusbeli működés jellemez; újabban I. Dömötör–Gugán–Varga 2021: 6–9). Nem elsősorban közel szinonim elemek váltakozása, hanem egy-egy elemnek a különböző használatai kerülnek előtérbe, beleértve az előfordulások lehetséges motivációit is.

A kutatás problémafelvetése elsősorban az, hogy a vizsgált pragmatikai markerek terjedésére mely szerkezeti, szemantikai, valamint ún. külső tényezőknek lehet hatása. Az egyes elemekre különféle tulajdonságok, lehetséges variációs tényezők (független, jósló változók, vö. újabban Dömötör–Gugán–Varga 2021: 9–10, 20–21) határozhatók meg. Ha az előfordulási gyakoriságot, illetőleg az újabb funkciók terjedését nem is befolyásolják, az egyes használatok jellemzését, értelmezését segítik az egyelőre kvalitatív módon feltárt jellemzők, beleértve az egyes szerkezeti, szemantikai sajátosságokat (a vizsgálat felől nézve ez nem kiindulás, nemcsak korábbi leírások, hanem az adatok kézi elemzésének is eredménye).

A következőkben tárgyalandó markerek különböző forrásokból nyert összesített adatszámait regiszterenként az 1. táblázatban láthatók:

Regiszter	<i>nyilván</i>	<i>bizony</i>	<i>bátor</i>	<i>bár</i>	<i>akár</i>
Magánlevél	69	770	41	160	265
Boszorkányper	209	631	5	32	212
Emlékirat	12	831	32	47	227
Dráma	57	204	48	70	68
Nem formális összesen	347	2436	127	309	825
Bibliafordítások	220	601	18	3	⁻³
Összesen	567	3037	145	312	825

1. táblázat. A vizsgált pragmatikai markerek előfordulása a 16–18. század regisztereiben (összesített adatszám)

³ Az *akár*- kezdetű névmások formális szemantikai elemzését Halm Tamás (2023) végezte el elsősorban az Ómagyar korpusz alapján, ahol az *akár* kezdetű adatok jelentős része (199 adatból 173) a középmagyar kori bibliafordításokból származik, így ezeket kivételesen nem vontam be a vizsgálatba (helyettük kódexadatokat elemeztem, l. 4.4.). Ezúton köszönöm neki, hogy még a megjelenés előtt olvashattam a tanulmányát, és tapasztalatot cserélhettünk a vizsgálat vitás pontjait illetően.

A kigyűjtött adatokat több szempont szerint kellett kézzel megszűrni, elemezni. A funkció meghatározásakor alapvető kérdés volt, hogy pragmatikai marker-e, vagy sem az adott elem az aktuális kontextusban. Nem tekintettem markernek a *nyilván* azon használatát, amikor 'nem titkon' jelentésű, a *bátor* melléknévi, jelzői szerepét, illetve amikor a *bizony* jelző vagy állítmány a mondatban. Az utóbbiak is kifejeznek beszélői viszonyulást az adott eseményre, állapotra vonatkozóan, de kategória-, illetőleg szófajváltás, tágran értett grammatikalizáció nélkül, míg ezúttal a klasszikus besorolás szerint is átjárhatóságot mutató (vö. D. Máta 2011: 266) határozó – módosítószó – partikula szerepek kerülnek előtérbe.

Egyes esetekben érdemes megkülönböztetni, hogy a pragmatikai marker kategóriáján belül *hedge*, azaz bizonytalanságot, pontatlanságot jelölő, vagy pedig *booster*, azaz nyomatékosító-e az adott elem. Például a *bátor* 'legyen úgy, ám legyen' jelentésben nyomatékosít, viszont kívánság kifejezésekor, 'bárcsak' jelentésben nem ez jellemzi („óhajtó mondatba kerülve 'bárcsak úgy lenne' jelentésűvé szelídül”; vö. Juhász 1992b: 820).

A szerkezeti jellemzők közül lényeges lehet, hogy az adott elem az egész tagmondatra, sőt közlésre vonatkozik, vagy pedig csak egy részére. Emellett több esetben is felmerül, hogy a markerek pozíciójának, illetve az egyes előfordulások közötti szórendi, sorrendi eltéréseknek van-e szerepük a funkciómegkülönböztetés, a marker jelleg szempontjából.

A középmagyar korszak időben eléggé kiterjedt ahhoz, hogy informatív legyen **évszázadokra** bontani az előfordulásokat és arányokat, tájékoztató jelleggel. Jelenleg ugyanis nem várható el a tényleges terjedés meghatározása, hiszen a többi forrással ellentétben a bibliafordítások között nem lesz 18. századi, ráadásul a különböző regiszterek által képviselt szövegmenyiség megközelítőleg sem azonos terjedelmű. (A kései ómagyarhoz sem lehet közvetlenül viszonyítani az ezúttal feltárt gyakoriságot, hiszen az előbbi egy jóval formálisabb regiszterbe tartozó forrásanyag, emellett, bár a középmagyarnál zártabb korpuszról beszélhetünk, a teljes kódexirodalom sem hozzáférhető normalizált és elemzett, azaz célzottan kereshető formában – ezzel kapcsolatban l. még 4.3–4.4.).⁴

Az idő mellett fontos „külső” tényező a **szövegtípus, regiszter** szerinti megoszlás, az élőnyelvközelin belül megkülönböztetve a leveleket és a boszorkánypereket, emellett az emlékiratokat, a drámákat, valamint a bibliafordítást tekintetbe véve.

⁴ A magyar nyelv történeti nyelvtana (a továbbiakban: TNyt.) köteteinek törzsanyaga szükségszerűen behatároltabb volt, az idézett példák alapján viszont számos további, főként világi forrást is feldolgoztak a fejezetírók. Az összegyűjtött adatmennyiségekről ugyanakkor nem áll rendelkezésre olyan részletességű leírás, amely a közvetlen összevetést lehetővé tenné.

Az ómagyar kori innovációk 16–18. századi terjedését nem feltétlenül ugyanazok a tényezők befolyásolják, amelyek egy frissen megjelent innovációnál várhatók. Az informális végponthoz közelebb álló regiszterekben homogénebb lehet bizonyos változók variánsainak megoszlása, míg a skála formális végéhez közelebb álló (vagy több alregiszterből álló) regiszterek több egyéni variációt mutathatnak. Amennyiben a formálisabb vagy több alregiszterből álló regisztereket innovatívabb nyelvhasználat jellemzi, azt az motiválhatja, hogy a szerzők nagyobb közönséghez juthatnak el, így céljuk lehet például a hatáskeltés, az olvasók lenyűgözése, ez pedig nagyobb teret adhat a kreativitásnak, egyéni nyelvhasználati mintáknak, s ennek következtében egy korábbi formai változat új funkciót nyerhet (illetve újabb funkcióban terjedhet el; vö. Gugán 2020, 2021a). A pragmatikai markerek ugyanakkor az üzenet és kontextusa közötti viszonyt jelzik, szerepük van a személyközi dinamikában, a megnyilatkozó érzelmeinek, attitűdjeinek közvetítésében, beleértve udvariasságot is (l. még: Culpeper–Kytö 1999, 2010; Overstreet 2011; Fraser 2010).

Megkülönböztethetők tehát egyes szövegtípusokon belül interaktív vs. narratív részek, ez azonban egyes szövegtípusokon belül nem eleve adott. Történeti anyag esetén is interaktívnak tekinthetjük azt, amikor egy adott megnyilatkozásra közvetlen reagálást rögzít az írott szöveg (vö. Haselow 2014) – ilyenek a levelek és a drámák, a tanúvallomásokban és emlékiratokban pedig a narratív részekben belül felidézett diskurzusok.

4. Elemzés

Az alábbiakban egyenként sorra veszem a vizsgált markereket – előfordulásaik, valamint az előző fejezetben is jelzett szerkezeti és szemantikai-pragmatikai jellemzőik szerint.

4.1. *Nyilván*

A *nyilván* a *nyit* ~ *nyilik* igék származéka, a kései ómagyarban az igenévi forma még csak szórványosan modális szerepű és kettős szófajú (Juhász 1992b: 818); a *nyilván* *vagyon*, *hogy* típusú szerkezet rendszeresen kimutatható, míg a *nyilván*, *hogy* és a teljes tagmondatra, közlésre vonatkozó formában ritka (modális: *nylwan erdegh* *vagyon ez emberben*: ÉrdyK. 128, idézi Juhász 1992b: 818). A 20. századra a 'nem titkon' jelentés már visszaszorult, elsősorban a *nyiltan*, *nyilvánvalóan* fejezi ki (H. Molnár 1959: 471).

A középmagyar korra térve azt mondhatjuk, hogy a kevésbé formális regiszterekből (élőnyelvközeli, emlékirat, dráma) összesen 347 adatról beszélhetünk, a bibliafordítások ezt 220 előfordulással egészítik ki. A funkciót tekintve

három típust különítettem el: az elsődleges 'nem titkon' és a tudásjelölő, nagyfokú bizonyosságot, meggyőződést kifejező 'egyértelműen, nyilvánvalóan' mellett egy lényegében átmeneti kategóriát is szükségesnek láttam felvenni, ahol ugyan már előtérbe kerül a nyomatékosítás, az egyértelműség kifejezése, de beleérthető a 'nyilvánosan' jelentéstartalom is. Utóbbi előfordulások jellemzően közléssel kapcsolatosak, jelezve, hogy a megnyilatkozó egyértelműen, egyúttal mások hallatára, nyíltan (azaz nem titkon) fejezte ki mondandóját, például:⁵

- (1) a. Az ember penig **nyilván mondá**, hogy ő Moldovában egy boszorkány asszony nál lakott (KBosz. 20.)
 b. azt **nyilván vallyá** hogy ezen fatens annyán történt veszedelem Hampo Eörse ördöghi mesterségébül lett. (Bosz. 219.)
 c. mert ugyanazt akarja a kösség, hogy **nyilván szolljanak**, mert ezért gyültünk ide (Disp.D.)

Az (1a–c) példák és a hasonlóan kettősen értelmezhető megoldások nem kifejezetten a funkcióváltozás szempontjából képeznek átmeneti kategóriát, azaz alkalmi, a közlés szituációja miatt kialakult köztes, de inkább a nyomatékosítást képviselő használatról beszélhetünk. A feltárt funkciók időbeli megoszlását – egyelőre a kevésbé formális regiszterek alapján – az évszázadok felől a 2., a funkciók felől a 3. táblázat mutatja (a kiemelkedő arányokat félkövér szedés jelzi):

<i>Nyilván</i>	16. század	17. század	18. század
nem titkon	23 (34%)	9 (12%)	14 (7%)
nem titkon /egyértelműen	13 (19%)	20 (28%)	39 (19%)
egyértelműen	32 (47%)	43 (60%)	154 (74%)
Összesen	68 (100%)	72 (100%)	207 (100%)

2. táblázat. A *nyilván* adatainak megoszlása az egyes évszázadokban

⁵ Az adatokat a kötetek alapján betűhűen közlöm, a TMK-ból elérhető forrásokat az ott alkalmazott forrásrövidítés (<https://tmk.nytud.hu/forrasok.php>), tételszám, ennek híján oldalszám szerint azonosítva (ezeket a keresőfelület fejlécébe írva a teljes szövegek és metaadataik is kinyerhetők). A készülő korpusz anyagainak és a további felhasznált művek rövidítéseinek feloldását l. a Forrásokban.

<i>Nyilván</i>	nem titkon	nem titkon /egyértelműen	egyértelműen
16. sz.	23 (50%)	13 (18%)	32 (14%)
17. sz.	9 (20%)	20 (28%)	43 (19%)
18. sz.	14 (30%)	39 (54%)	154 (67%)
Összesen	46 (100%)	72 (100%)	229 (100%)

3. táblázat. A *nyilván* funkciónak megoszlása

A 2. és 3. táblázatban az látszik, hogy az archaikusabb 'nem titkon' funkció leginkább a 16. századra jellemző (a 16. századi adatok 34%-át teszi ki, a 'nem titkon' funkció adatainak pedig 50%-a 16. századi). A nyomatékositás ugyanakkor minden időszakban dominánsabb, a 17. századra pedig igen jelentőssé válik (az átmeneti kategóriával együtt 88% – de anélkül is 60% –, később pedig 93%, anélkül 74%), ezzel együtt az archaikusabb funkció sem szorul ki teljesen.

A bibliafordítások előfordulásai azért maradtak ki a 2. és 3. táblázatból, mert az együttes kezelésük igen éles különbségeket fedett volna el. A 4. táblázat mutatja a 16. századi arányokat, Sylvester, Heltai, Pesti és Károlyi szövegeit is bevonva, valamint a 17. századi részesedéseket Káldi fordítását tekintetbe véve (összehasonlításban: az első és a harmadik oszlop megegyezik az 1. táblázat vonatkozó részével, a második és negyedik mutatja az összesített adatokat):

<i>Nyilván</i>	16. század	+ bibliaford.	17. század	+ bibliaford.
nem titkon	23 (34%)	134 (63%)	9 (12%)	44 (31%)
nem titkon / egyért.	13 (19%)	24 (11%)	20 (28%)	40 (28%)
egyértelműen	32 (47%)	56 (26%)	43 (60%)	59 (41%)
Összesen	68 (100%)	214 (100%)	72 (100%)	143 (100%)

4. táblázat. A *nyilván* egyes funkciónak 16. és 17. századi megoszlása a nem formális regiszterekben és a bibliafordításokban

A *nyilván* különböző funkcióit és marker jellegét tekintve tehát a szövegtípusnak, regiszternek igen fontos szerepe van a középnyelvet tekintve: a bibliafordítások a korábbi használatot preferálják (a 16. században kifejezetten markánsan – jöhetnek a több forrás nagyobb terjedelemmel is jár –, de a 17. században sem elhanyagolható mértékben). A levelekben is rendszeres a 'nem titkon' funkció, de a bibliafordításokhoz képest jóval kiegyensúlyozottabb részesedésekkel; markerként a

boszorkányperekben domináns (utóbbi nem magyarázható a terjedelmi különbségekkel). Az 5. táblázat a szövegtípusok, a 6. táblázat pedig a funkciók felől mutatja az arányokat:

<i>Nyilván</i>	bibliaford.	boszper	dráma	emlékir.	levelek
nem titkon	149 (68%)	5 (2%)	10 (18%)	4 (33%)	27 (40%)
nem titkon / egyért.	31 (14%)	48 (23%)	16 (28%)	4 (33%)	4 (6%)
egyértelműen	40 (18%)	157 (75%)	31 (54%)	4 (33%)	37 (54%)
Összesen	220 (100%)	209 (100%)	57 (100%)	12 (100%)	69 (100%)

5. táblázat. A *nyilván* megoszlása a középmagyar regiszterekben

<i>Nyilván</i>	nem titkon	nem titkon /egyértelműen	egyértelműen
bibliafordítás	149 (76%)	31 (30%)	40 (15%)
boszorkányper	5 (3%)	48 (47%)	157 (58%)
dráma	10 (5%)	16 (16%)	31 (12%)
emlékirat	4 (2%)	4 (4%)	4 (1%)
levél	27 (14%)	4 (4%)	37 (14%)
Összesen	195 (100%)	103 (100%)	269 (100%)

6. táblázat. A *nyilván* egyes funkcióinak részesedése regiszterek szerint

A marker jelleg szempontjából a funkció mellett azt is érdemes megvizsgálni, hogy mit milyen rendszerességgel módosít a *nyilván* az adatok alapján, összefüggésben az **evidencialitás** kérdéskörével. Az evidencialitás összetett módon értelmezhető az alábbi vonatkozásokban: adott esemény, szituáció a megnyilatkozó szerint fennáll-e, mire alapozza ezt, érzékelésre vagy például mástól származó tudásra, s ez utóbbinak a megbízhatóságára reflektál-e (Kugler 2015: 52, 55–56). A *nyilván* és alaptagjai esetében két csoportot különböztettem meg: 1. a tapasztalat, az információ forrása közvetlenül hozzáférhetőként, így megbízhatóként jelenik meg a megnyilatkozó szerint, ebbe az elsősorban igei alaptagok tartoznak bele (*nyilván lát, hall* stb. 89%); 2. az egész tagmondatban jelölt eseményre vonatkozik a *nyilván*, következtetést és erős elköteleződést jelölve (11%). Ez utóbbi a leginkább grammatikalizálódott, napjainkra pedig a domináns funkció (hipotézis- vagy tudásjelölő 'magától értetődően' jelentésben; vö. Kugler 2003: 101):

- (2) a. nó megint betegh Nagy Maris, **nyilván** nyargalózni vólt (Bosz. 115.)
b. Én ugyan ólvasni nem tudok, de **nyilván** a' neve lesz rajta (Megszégyenült irigység)

A korszakon belüli időbeli megoszlást tekintve az utóbbi típus a 18. században a leggyakoribb (38 adat), azonban kifejezett terjedésről nem beszélhetünk (a 16. századból 11, a 17. századból 10 előfordulás ilyen). Ahogy arról szó volt, a boszorkányperekben kiemelten gyakori a nyomatékösítő funkció, ugyanakkor az előfordulások zöme az alaptaggal együtt azt jelzi, hogy a tapasztalat a megnyilatkozó szerint (sőt akár mások számára, hiszen nyilvános) közvetlen, ezáltal bizonyos, megbízható: *nyilván tud, ért, lát, hall, vall*. A gyakoriság és az evidenciának ez a felfogása összefügg azzal, hogy a tanúvallomások a bizonyítékgyűjtés részeként rögzültek, a tanúknak pedig reflektálniuk kellett arra, milyen tapasztalatokra alapozzák mondandójukat, de arra is, mennyire tartják tapasztalataikat megbízhatónak (részletesen l. Varga 2022a, 2022b).

A 'nem titkon' alaptagja leginkább a létige, de még a 18. században sem kizárólagosan (vö. a *nyíltan, nyilvánvalóan* a TMK-ban még nincs, 1823, ill. 1890 körüli az első adat a Magyar történeti szövegtárban, leírását l. Sass 2017):

- (3) mivel semmit **nyilván** nem cselekedett, hanem !titkén (Bosz. 294.)

Az inferenciát és elköteleződést kifejező típus – amikor az egész tagmondat által kifejezett esemény, állapot az alaptag – előfordulási gyakorisága egyik vizsgált szövegtípushoz sem köthető közvetlen módon: ugyan a boszorkányperekben a leggyakoribb (20 adat), a különbség nem markáns a többi szövegtípushoz – első-sorban a levelekhez (17 adat) és a drámákhoz (15 adat) – képest (a bibliafordításokban 5, az emlékiratokban 2 előfordulás ilyen). A pozíciót tekintve nem meglepő, hogy inferenciát jelölve a *nyilván* főként a (tag)mondat, közlés élén jelenik meg:

- (4) a. az fatens akkor gondolkodván, s tépődven magában: **nyilván** ugj mond az jött az ajtóra aki az lábaimat meg rontotta (Bosz. 61.)
b. De ime, mit látok? Az Attyám öreg lépéssel, sok emberrel jön reánk! **Nyilván** téged keres Caesar (Caesar)

Ezzel együtt a tagmondat végén sem példátlan:

- (5) kin csudalkozvan Dobane mondotta, hogy azon Tehennek az erejet vettek el **nyilván** s azert nem használ neki. (Bosz. 502.)

Részösszegzésként elmondható, hogy a középmagyar korszak feltárt forrásai szerint a *nyilván* archaikus 'nem titkon' jelentésű, kategóriaváltás nélküli használata megritkult, de még a 18. század során sem szorult ki teljesen. A nyomatékosító funkció előtérbe került ugyan, azonban elsősorban a tapasztalatok közvetlen, ezért megbízható jellegét kifejezve (a bizonyítás fontosságából adódóan főként boszorkányperekben), míg a napjainkra legtipikusabb – az egész eseményre, állapotra referáló – hipotézis- vagy tudásjelölő szerepe még viszonylag ritka.

4.2. Bizony

A *bizony* módosítószó a *bízik* igéből származó névszói *bizony*-ból 'akiben, amiben meg lehet bízni, megbízható, bizonyos' alakult ki. Az ómagyarban még főként jelzői vagy állítmányi szerepű (*bizony dolog*, illetőleg *bizony az, hogy ~ bizony, hogy*), a modális főmondati helyzetből eredő módosítószói használata pedig ekkor „van keletkezében” (Juhász 1992b: 817). A funkció meghatározásakor szórendi fogódzó is kínálkozik: a mondat élén álló, kötőszó nélkül kapcsolódó *bizony* még állítmány (főmondat) és módosítószó is lehet, a mondat belsejébe kerülve viszont már inkább csak az utóbbi (a példákat l. Juhász 1992b: 827).

Ezúttal a marker jellegét a kategóriaváltás meglétéhez köthetjük (jelző/állítmány vs. módosítószó = pragmatikai marker), jóllehet egyfajta szemantikai-pragmatikai különbség is megfigyelhető az archaikus és az újabb használat között (tagmondattörő grammatikalizációs folyamatként l. Haader 2008: 78–9). Az előbbi is nyomatékosító szerepű, ez azonban inkább episztemikus: a megnyilatkozó elköteleződését fejezi ki vele aziránt, hogy az adott esemény, állapot fennállása igen valószínű, azaz bizonyos (6a), illetve egy adott személyben vagy információban meg lehet-e bízni (6b–d), vagy sem. Például:

- (6) a. **Bizon dolog** hogj igen uertik otfen az Budaj Basat (Tel. 24.)
 b. valamint adja isten ezután, esmét **bizony** embertül írok Kdnek felőle. (Nád. p. 23)
 c. purgatiót vevék egy híres és **bizony** tudós doktortól (Bethlen Miklós)
 d. azt Monda hog **Býzon hjr**, hog Balassý Janos Mjnd felesegestwl es haza nepewel lengel orzagba menth (Svetk. 118)

A kategóriaváltáson átesett *bizony* ugyanakkor a meggyőződés mellett ('bizonyosan') érzelmi viszonyulást is jelezhet, illetve ilyen tartalmú kontextusban is rendszeres (*bizony bánom, bizony megbánod, bizony jó* stb.), például:

- (7) a. Írja Kegyelmed, Édes Lelkem, ha szükségem van, tudósítsam. **Bizony** van, ha Isten szerencsét ad, el se felejtsem Kegyelmed! (Bark. 16.)
 b. Nékem **bizony** a lelkem fáj és sirt rajta (Bethlen Miklós)
 c. Virágjában lévén életem és időm, nem dicsekedve mondom, de **bizony** sok szem kapott rajtam (Székely László)

A középmagyar korszakon belül a *bizony* kategóriaváltása már igencsak előrehaladott, ahogy a 7. táblázat mutatja:

<i>Bizony</i>	16. század	17. század	18. század
jelző/állítmány	112 (12%)	8 (2%)	9 (1%)
booster	833 (88%)	330 (98%)	1745 (99%)
Összesen	945 (100%)	338 (100%)	1754 (100%)

7. táblázat. A *bizony* fő funkcióinak megoszlása évszázadok szerint

Hozzá kell azonban tenni, hogy a jelzői funkció a 18. századra sem szorul ki teljesen:

- (8) a. **bizony dolog** hogy nem voltam sine omni sollicitudine hogy a M. Urnak olly sok üdő alatt levelét nem obtinealhattam (Peregr1. 82.)
 b. **Bizony dolog**, ha az Isten hamar el nem veszi vala, és bárcsak azt, amit éle, a haza békességében fordíthatja vala a közönséges jóra, sok nagy tudós embert csinál vala (Bethlen Miklós)

A regiszternek ezúttal is szerepe van a különböző használatok részesedését tekintve. Jóllehet maga az elem minden vizsgált szövegtípusban igen rendszeresen fordul elő (1. táblázat), a bibliafordításokban a legrendszeresebb az archaikusabb forma, 12%-os részesedésű (ezért főként a 16. századi források felelősek; 74/601 adat). Az élőnyelvközei forrásokat tekintve még a magánlevelekben rendszeresebb ez a jelzői és állítmányi szerep, de ott is csak az adatok 5%-át teszi ki. További szempont az interakciós vs. narratív jelleg; a *bizony* mindkét funkcióban az interakciót rögzítő részekben preferált (markerként ez 77%-os részesedést jelent – a vizsgált források közül csak az emlékiratokban fordul elő narratív részletekben is, míg a boszorkányperekben a felidézett diskurzus részeként jellemző). Az emlékiratok a tekintetben is említést érdemelnek, hogy a *bizony* használatát egyes szerzők – Bethlen Miklós és Székely László – különösen preferálják (együtt 770

adat, azaz a szövegtípusba tartozó adatok 92% át teszik ki), míg Wathay, Martonfalvay és Károlyi Sándor alig használja.

A szórend, pozíció és a funkciómegkülönböztetés szempontjából 3 csoportot különítettem el aszerint, hogy a *bizony* a közlés élén, végén vagy belsejében jelenik-e meg, utóbbi alatt azt értve, ha akár csak egy elem is megelőzi. Történeti adatok esetében az önálló mondat meghatározása problematikus – a korabeli központosítás, főként betűhű kiadások esetén gyakran nem informatív. A közlést tehát úgy értelmeztem, hogy önálló mondat, illetve interakció részeként önálló megnyilatkozás lehetne-e szerkezetileg, vagy sem. Ez azt jelenti, hogy például ha alárendelés esetén a második tagmondat elején szerepel a *bizony* (ez főként a feltételes mondatokat érinti, például: *ha megcserélhetné velem az vejit, bizony megcserélné* [Székely László]), azt a közlés belsejének tekintetem, hiszen a *bizony*-nyal kezdődő tagmondat nem lehetne önálló. Ezzel szemben egyes mellérendelésnek tekinthető esetekben a szövegközlésbeli központosítás ellenére lehetne önálló a *bizony* kezdetű tagmondat: *hát magát ládája rakásán találom, bizony menten megütköztem ezen* (Székely László); *mü számunkra mind ő vásárlott, főzött, mosott; bizony sok dolga volt* (Bethlen Miklós). Az utóbbi típust közlés élén levőnek tekintetem. Az így elemzett adatok alapján hasonló képet látunk mindkét funkció esetében: valamivel jellemzőbb a *bizony* a közlés belsejében, mint az élén – a végén sem példátlan egyik funkcióban sem, de igen ritka, ahogy a 8. táblázatból látszik:

<i>Bizony</i>	jelzői, állítmányi	booster
közlés élén	47 (36%)	1126 (38.7%)
közlés belsejében	75 (58%)	1773 (61%)
közlés végén	7 (5%)	9 (0.3%)
Összesen	129 (100%)	2908 (100%)

8. táblázat. A *bizony* megoszlása szórendi pozíció szerint

A pozíciót és az időszakot egyszerre nézve az derül ki, hogy a jelzői/állítmányi *bizony* esetében minden időszakban az a valamivel gyakoribb, hogy más elemek megelőzik. A marker funkciót tekintve főként a 16. században rendszeresebb a közlés élén a *bizony* (65%). A 18. századra azonban a közlés belsejében preferált (78%).

Jelzői és állítmányi funkcióban példák a közlés élén (9a–b), közlés belsejében (9c–d) és közlés végén (9e) álló *bizony*-ra:

- (9) a. **Bizon az** hogyha lehetséges volna, csak egy szempillantásig sem késném itt. (Nád. p. 10)
- b. **Bizoný dologh** sokat gondolkottam hogý ha irjake auagý ne, de méghis ezt találam magamban (LobkPopp. 38.)
- c. de **az bizon dologh** hogi Cziaki uram akkoris igen nehezen uolt (LobkPopp. 87.)
- d. mert **bizony az**, hogy az én nyukhatatlan szüvem nem hagyja békét (Nád p. 71)
- e. az my az bidj mihalj pinzitth illety, ahoz ne bizzjk kegj: mert nem **bizon** (Tel. 45.)

Pragmatikai marker szerepben példák a közlés élén (10a–b), közlés belsejében (10c–d) és közlés végén (10e) álló *bizony*-ra:

- (10) a. **Bizony**, nem tartóztathattam meg magamot, nem szólhattam igen lágyon. (Bark. 308.)
- b. Megis iob kapalnod, mint sem magadat fel akasztanod. Vica[rius]. **Bizony** en vargaua leszec. (DispD.)
- c. Ezt az célt én meghallván, nékem **bizony** nem tetszett (Székely László)
- d. S az sok bú s változó hírek **bizony** sokszor el is felejtetik velem. (Bark. 24.)
- e. Igazat mondott **bizony**. (Bethlen Miklós)

Azt, hogy a középmagyarban már kevésbé meghatározó szempont a szórendi pozíció a *bizony* funkcióinak megkülönböztetésében, jól jelzi, hogy egy megnyilatkozáson belül is váltakozhat a *bizony* helye (marker funkcióban):

- (11) a. **bizony** én nem rontottam, nem **bizony** én (Bosz. 400.)
- b. **bizony** én nem mondottam, nékem **bizony** nincs Társam, nincs **bizony** nékem. (Bosz. 400.)

Részösszegzésként kiemelhető, hogy a *bizony* archaikusabb funkciója a 18. század során visszaszorulóban van, de már a 16. században is az újabb, pragmatikai marker szerepben gyakori. Az idő és a szövegtípus ezúttal is együttesen meghatározó, ugyanis főként a 16. századi bibliafordításokhoz köthető nagyobb számú és arányú jelzői vagy állítmányi használat (ha nem is olyan markáns a hatása, mint a *nyilván* esetében). Míg az ómagyarban a szórend még segíthette a funkciómegkü-

lönbötzetést, addig később a *bizony* mindkét szerepben megtalálható a közlés élén és belsejében (ritkán a végén is), hasonló arányokkal.⁶

4.3. *Bátor ~ bár*

A *bátor* 'félelem nélküli, biztonságos' melléknevének ragtalan határozói alakja a *bátor* 'bátran' jelentésben (TESz.). Az elem kései ómagyar kori története kettős: egyrészt a módosítószók közé belépőként tartja számon a szakirodalom (Juhász 1992b: 820, 822; D. Máta 2011: 222). Az igenlő válasz és a nyomatékosító ráhagyás 'csak bátran, úgy legyen, ám legyen' modális tartalom (például: SándK. 29: *mayd meg laatom ha segél Monda hyrena. baator*) ugyanakkor az óhajtás irányába is átértékelődhet 'bárcsak' értelemben (Juhász 1992b: 820, 822: TihK. *bator mind keth zömeimnek welagat el weztöttem wona*). Másrészt a *bátor* megengedő kötőszó is, amelynek ragtalan határozószó lehetett a közvetlen elődje 'bátran' jelentéssel (GuaryK. 42: *mert az ol' embornec ki a yocat zereți bator ielős binős legön ennec ol'mel' anğali ziue vağon*; Juhász 1991a: 483, 1992b: 822; Rác 1995: 714–5). Utóbbi is magában foglalja a ráhagyást és a nyomatékosítást, azonban tagmondatok közötti viszonyban (feltételezhető, hogy a kijelentő módú állítmányt tartalmazó megengedő mondatok másodlagosak a felszólító módúakhoz képest; Juhász 1991a: 484). A szófaji összefüggéseket tekintve viszont már az ómagyarban is jellemző, hogy egyes „figyelemfelkeltő, nyomósító, bizonygató módosítószók” indulatszóként is értelmezhetők: ilyen a *bárcsak*, *akárcsak*, *avagycsak*, *akár* (Juhász 1992b: 822).

Jelen kutatásnak nem célja megvizsgálni azt, hogy az egyes funkciók kialakulása mikorra tehető, illetve egymáshoz képest milyen sorrendje határozható meg. Szófajttörténeti munkáiban D. Máta (2011: 247) felveszi a *bátor ~ bár* 'legáltalább, ám' jelentéseit is (l. még TESz. és NySz.). Az elem többféle szerepe miatt a középmagyar kor előtti adatokat is bevontam a vizsgálatba.

Az ómagyar korpusz alapján – a Sass Bálint által fejlesztett keresőfelületen végezve a lekérdezéseket – a kódexekben a *bator* 135 találásban fordul elő,⁷ ebből ezúttal 78 található a releváns funkciókban. Ezek közül a leggyakoribb a

⁶ A szócsalád további tagjainak – *bizonyos*, *bizonyosan*, *bizonyára* – középmagyar kori használatairól külön elemzés készült (Varga 2023a). Az előadásban bemutatott *inkább ~ jobb ~ jobban* alakulásával egy további tanulmány foglalkozott (Varga 2023b).

⁷ A *bár* forma az adatbázis alapján a kódexekből nem, csak a középmagyar bibliafordításokból adathozható (a TNyt. is a 16. század második feléből hoz adatot óhajtó szerepben, l. Juhász 1992a: 779): *bár ne kerdgye Aریفotelefi felőle* (Heltai, 1565 – bevezető rész); *bár hideg volnál, vagy meleg* (Jel 3:15; Káldi – párhuzamok: Sylvester és Károlyi fordításában: *vajha*, JordK.: *avagy – avagy*, Heltai eltérően fejezi ki). Kálditól az Oktató intézben is olvasható: *Bár Károlyi a'Biblia fordítás-helyett más dologban foglalta volna magát*.

megengedés (45 adat) és az 'ügy legyen' jelentésű, azaz ráhagyás (27 adat), a legkevesebb pedig az óhajtást kifejező 'bárcsak' (6 előfordulással; névmás részeként a kései ómagyarban nem fordulnak elő, l. még G. Varga 1992: 559):

- (12) a. soha egy ferfyvual vagy azzonyallattal se zerez nyayassagot **bator** zerzetes vagy meeg zent legen **es** (HorvK. 143r) [= megengedés]
 b. ha íg uagón aminth mondod: az kőuet ennekőm **bator** megh ne mutassad (KazK. 49r) [= ráhagyás]
 c. ýnkab keel embernek sýetný az predicacio hallasra honnem az zent mýsere Mert prediciot halwan. **bator** ne halhasson mýseet (ÉrdyK. 94a) [= ráhagyás]
 d. No **bator** nevolth volna vronk ýesus ez ýegýes **bator** volth uolna ch'ak ez zeles velaghnak ew keralýanak ew fya (DebrK. 524) [= óhajtás]

A más kapcsolóelemekkel kifejezett megengedő viszonyon belül is előfordul hasonló funkciójú, 'jöllehet, ámbár' jelentésű *bátor*:

- (13) **Jollehet** hog ez frater egyed oruos vala **de** azert valamyt neky meg enny adnak vala **bator** az ev természetynék ellene valok valanak · nagy hala adással ezy vala meg (DomK. 111v)

A szórendet tekintve a megengedő és óhajtó funkciójú *bátor* a kötőszóknak megfelelő pozíciókat foglalja el (az első és a második tagmondatban egyaránt lehet), ráhagyást kifejezve ugyanakkor változatosabb helyzetű.⁸

A korábbi leírások felhívják a figyelmet arra, hogy a *bátor*-t tartalmazó tagmondat **igéjének módja** elhatároló szempont lehet a funkciókat tekintve, a ráhagyás és a megengedés leginkább a felszólítással, míg az óhajtás a feltételességgel korrelál (Juhász 1991a: 483–4, 1992b: 820; a *bátor*-t tartalmazó tagmondat felszólító módját belső változás eredményének tartva Rác 1995: 715). A 78 adatból 50-ben felszólító módú az ige – ebből a *bátor* 27 esetben megengedést, 21 esetben pedig ráhagyást jelöl (mindkét funkció megtalálható kijelentő és feltételes móddal is, a megengedés utóbbiakkal is rendszeresebb 7, illetve 8 adattal).

A ráhagyást kifejező és a megengedő *bátor* elhatárolása ezzel együtt nem mindig problémamentes, az utóbbi azonosítását azonban kapcsolóelemek, elsősorban a *de* és az *is*, *mégis* segíthetik (l. még Rác 1995: 715). Például:

⁸ Jöllehet az adatok egy részében a ráhagyás az óhajtás, kívánság szituációjában is megjelenhet, az igemód inkább a ráhagyó értelmezést támogatja: *Menniönkel bator* zerelmes leanióm (DebrK. 26).

- (14) a. valion volnaŷ ȝrome avagŷ nem /| hízem **bator** hogŷ volna /| **de** ha meeg az ȝ edes zíleŷe es el mene velle | annal nagíob volna (LobkK. 8)
- b. illek azert **bator** istennek az embȝorrel ergalmassagot tenni : **da maŷa** íg : hog en ígassagh helen maraŷak (TihK. 125v)
- c. nynch ewangieliummal ees zolofmawal de Bewythwel wagyon : ha wafarnap efyk hetfewre kelly halasztany **Bator** zekellew eztendew legyenys (LányiK. 102)
- d. A býzonŷ zeretethnekwl **bator** walakŷ tekelletesen hŷggen . **meges** ad heerek bodogsagra nem iwthhat (WinkIK. 357)

A (14a–d) adatok tehát feltételelességen alapuló megengedő viszonyt mutatnak (vö. Rácz 1995: 716; Haader 1995: 517), amikor az adott állítás érvényességét – ezúttal ([15a], [15b]): *halálának idején nem tarthat penitenciát* – a feltételként jelölt események, állapotok nem befolyásolják (*ha akarná*): *bátor ... is ~ sem* '[még] ha ... is ~ sem' értelemben. Ezt a viszonyt az ómagyarban a megengedő *bátor* és a névmási (*akárminemű*), valamint kötőszói *akár* együttes előfordulása is erősítheti ([15c]; a kérdés szemantikai-pragmatikai vetületéről az *akár* tárgyalásakor lesz szó; l. 4.4.):

- (15) a. akŷ ez világban nem akart penítenciát tartanŷ míkora tehetete volna es egessegebe wolt az ew halalanak ŷdeín **bator akarnaŷa sem** tarthat (LobkK. 331)
- b. hogy ky yt ez velagban nem akart penitenciat tartany my koron tehetete volna az ew halalanak ydeyen nem tarthat **bator akarnayaes** (PéldK. 85)
- c. **akar mynemy** nyaualat bochaffon az aldot wr iften azzonyunc zyz marianac aytatofira : **bator akar** doŷh halaly legen **akar** kedeglen myrigy halal legen mynddenben ygen yo zerencheye lezen (TelK. 347)

A **középmagyar** adatokat tekintve, ahogy a 9. táblázat mutatja, a *bár* forma már a 17. század során gyakoriságban megelőzi a *bátor*-t:

	16. század	17. század	18. század
<i>bátor</i>	66 (68%)	12 (24%)	30 (11%)
<i>bár</i>	31 (32%)	38 (76%)	240 (89%)
Összesen	97 (100%)	50 (100%)	270 (100%)

9. táblázat. A *bátor* ~ *bár* megoszlása a középmagyarban évszázadok szerint

A funkciókat tekintve az ómagyarrá vonatkozó szakirodalmi leírással összhangban megkülönböztettem a ráhagyást ('úgy legyen, ám legyen'), a megengedést, az óhajtást, valamint az ómagyar korszakhoz képest többletként a 'legalább, akár' jelentést (29. példa). Az adatszámok és arányok a 10. táblázatban láthatók.

	ám legyen, ráhagyás	megengedés	bárcsak	legalább, akár
<i>bátor</i>	60 (69%)	32 (46%)	11 (5%)	5 (31%)
<i>bár</i>	27 (31%)	38 (54%)	233 (95%)	11 (69%)
Összesen	87 (100%)	70 (100%)	244 (100%)	16 (100%)

10. táblázat. A *bátor* ~ *bár* középmagyar kori részesedése a különböző funkciókban

A **szövegtípus** és a funkciók kapcsolatát tekintve a *bátor* ráhagyó szerepe főként a leveleken (72%) és a drámákon belül (81%) preferált, a megengedő *bátor* ~ *bár* az emlékiratokban is rendszeres, ahogy az óhajtó *bár* is általános használatú.⁹

A *bátor* szórendjét illetően az ómagyar adatokéhoz hasonló tendenciák figyelhetők meg, a ráhagyás pozíciója a leginkább változatos, a többé-kevésbé önálló tagmondatértékű használat sem szorult vissza az ómagyar korral, elsősorban a drámákat jellemzi:

- (16) a. György Gárdinál: Én a Christus felől disputálok Chariánus Jánossal.
Vicárius Pál: **Bátor**. (DispD.)
- b. De mennyünk el. Leon: **Bator**; ezen régutatul fogvást szivbül, szüntelenül keservessen ohaitatot jo hirt megh mondom Aszonyomnak. (Constantinus és Victoria)

A *bár* és a *bátor* egyaránt adatolható a közlés elején és belsejében, a *bátor* pedig közlés végén is:

- (17) [...] ugy ílsz kinnommall s könhulatasimmal mind egj kedues eledel.
Julia: Tisztos kis eledel **bator!** (Szép magyar komédia)

⁹ Az emlékiratok egy részében a *bátor* ~ *bár* egyáltalán nem jellemző: Károlyi emlékiratában és naplójában csak *ámbar* szerepel, Wathay önéletírásában pedig semmilyen formában; a bibliafordításokból igen kevés, mindössze 9 adat bizonyult relevánsnak.

A *bátor* ráhagyó funkciója kiszorulóban van (a 16. században 46, a 17. században 10, míg a 18. században már csak 4 előfordulással), emellett már a 16. században is váltakozik a *bár* és a *bátor* ebben a használatban:

- (18) a. No, ne aggyad **bátor**, de eszedbe jut még! (KBosz. 13.)
 b. No, ne szolgálj **bár** nekem, de bizony megbánod! (KBosz. 26.)
 c. Az talpadat **bátor** megköszörüljed az úthoz (Nád. p. 66.)
 d. és az Vicarius nevet **bár** elhagyjuk, mert az apostolok között sem volt Cardinál, sem Vicarius. Vicarius Pál: **Bátor** ugy légyen, nekem is nem kell (DispD.)

Ráhagyáshoz kapcsolódhat a lehetőség kifejezése (*akárkitől*, l. még 4.4.):

- (19) azután ehhez a német nem tartja magát, nem is obligálja magát tovább, **bár** kérdezze meg kegyelmed **akárkitől** (Bethlen Miklós)

Óhajt, kívánságot jelezve a középmagyar korszak során a *bár* terjedt el (a *bátor* inkább csak a 16. században jellemző ilyenkor):

- (20) a. **Bátor** inkább soha ne tanulhattam volna (DispD.)
 b. **Bár** másut tekeregne (Bark. 284)

A megengedés kifejezésekor azonban még a 18. században is rendszeres a *bátor*:

- (21) a. meg ment (**bátor** színyes légyen-is) a barátság (Caesar)
 b. **Bátor** szüköldjem is még amaz erkölcsök nélkül, mind azon által kegyes és irgalmas a' mennyei Felséges Ur Isten (Joás)
 c. csak gyanuságra is czilozo igyekezetit, beszidit, maga igyekezetit, annál is inkább cselekedetitt **bátor** mástul hallotta volna **is**, vallya meg igaz lelki esméreri szerint. (Bosz. 13.)

Az utóbbi viszonylag magas részesedésért főként a Székely László önéletírásából származó adatok felelősek (nem nyilvánvaló, hogy teljesen egyéni nyelvhasználati preferenciáról van-e szó):

- (22) a. biztattam, sőt, **bátor** szerettem is a személyét valakinek, de ha már házasság gyanút tapasztaltam, futottam onnét (Székely László)
 b. ki is igen jó néven vette, és **bátor** arra nem kértem is, hogy megkérje az kisasszonyt, de maga önként ajánlotta reá magát (Székely László)

Névmás részeként a *bár* használata a korszakban már feltételezhető (D. Mátai 2011: 247), azonban egyelőre kevésbé adatolható, ha nem is teljesen példátlan:

- (23) Az marha, megengedem, Szivem, hogy helyben is elkölt volna, de jobb lesz úgy, az mint én irtam, csak az szerint járjatok el, Szivem, benne. Az ökor **bármikor** kipótolódnék négyszázra. Hiszen elég tulkot láttam az gulyán, minek hever, annak borja nem lesz. (Kár. 87.)

A TESz. szerint a *bárki* és a *bármely* 1637 előtt megtalálható Pázmány Péter műveiben¹⁰ (ellenőrizendő adatként; Kiss [1879: 200] munkájában ugyanis szövegkörnyezet, forrás és lapszám megjelölése nélkül szerepelnek; Simai [1918: 83–5] a *bár* kötőszói használatát kapcsolja Pázmányhoz, ez utóbbi több művéből és leveleiből is adatolható). Pázmány prédikációinak egyik kiadásában¹¹ megtalálhatók a *bármint*, illetőleg a *bármely* névmások, más forrás¹² szerint ezeken a helyeken *akármint* és *akármely* szerepel. Az 1695-ben nyomtatott változatot visszakeresve a kérdéses helyeken *akár*- előtagosak a névmások:

- (24) a. Kire-nézve Sz. Pál, nem csak magárúl mongya; hogy, Nihil sum, Semmi: hanem mindenekrűl bátran írja, hogy **akár-mint** alítcsák magokat, Nihil sunt, csak semmik. (Pázmány: A római egyháznak... 59)
 b. A' külső kinok, **akár mély** nagyok légyenek, belső félelem- és rettegés-nélkül nem nagy kínok (Pázmány: A római egyháznak... 488)

A *bárki* a TESz. szerint 1761-ből érhető el bizonyos adatként: *bár kí magaszalja* (Orczy). Az MTSz.-ben az 1790-es évektől szerepelnek a *bár*- kezdetű névmási előfordulások. Az adatok hiánya¹³ – beleértve, hogy az SzT. is 19. századi első

¹⁰ Pázmány elérhető és kereshető műveiben, a levelezését is beleértve, nem sikerült rábukkannom a *bárki* és a *bármely* névmásokra (a további kiadványokat l. Források). Névmási használathoz legközelebb a *bár valaki* áll az eddigi adatok közül: *De bár valaki tudná-is, ki légyen szenteb vagy nagyobb menyországba: mit használna ez a tudomány* (Pázmány Péter összes munkái 338).

¹¹ <https://mek.oszk.hu/06200/06223/html/> – Részletesen l. Források.

¹² <https://mek.oszk.hu/06700/06793/06793.pdf> – Részletesen l. Források.

¹³ Hasonlóképpen nem találtam adatot a korszak további levelezésében (szerzők szerint: a két Rákóczi György, Esterházy Pál, Esterházy Miklós, Teleki Pál és családja, Kemény János, Révai Kata Szidónia, Bethlen Miklós, Bethlen Kata, Barkóczy Krisztina, Bercsényi Miklós, Csáky Kata és családja), ahogy a Balassi Kiadó által közreadott Magyarországi boszorkányság forrásaiban sem. Az utóbbi forrás első kötetéből előkerült egyetlen *bárm*i adat a kézirattal való összevetés során téves szövegközlésnek bizonyult: „olyan kemény kínban vagyok a fatens ura, hogy sem ételt sem italt teljességgel nem emészthet, sőt kevés ideig *bárm*i lévén azonnal valamint béveszi azon formában

példákat hoz a *bármely*, *bárhol* címszavakban (*bárki* és *bármilyen* címszó nincs) – főként azért meglepő, mert Verseghy Ferenc 1818-ban megjelent Magyar grammatika avagy Nyelvtudomány című munkájában azt írja: „Az *akárki* helyett *bárki*, és *bátorki* is mondatik” (415, valamint: „*Akármellyik* és *akármelly* helyett *bármellyik* és *bármelly* is helyesen mondatik”, 416). Az idézett megállapítások arra engednek következtetni, hogy a jelenleg kimutathatónál rendszeresebb volt a *bár*-előtagos névmások használata (a *bátorki* forma egyben a 18. század végénél korábbi használatot sejtet).

Úgy tűnik, a *bárki*, *bármely* kialakulásában lehetett egy olyan fázis, amikor a *bár* lehetőséget, általánosságot kifejező szerepét maga az *akár* is támogatta, *bár akár*-kezdetű névmásokat eredményezve (vö. Simonyi 1881: 228–9). Utóbbi már a kódexek idejében sem teljesen példátlan, a *bátor* azonban ezúttal ráhagyást is kifejezhet pragmatikai markerként:

(25) De ez bizony nem ygasag **bator akar kyk** meg lassak hogy egy zegē leany ellen yde gywljēnek ewtwen doctorok (ÉrsK. 241vb)

A *bár akár*-előtagú névmás a 18. században sem lehetett markánsan rendszeres variáns; a TMK-ból egyelőre nem adatolható, de például Szentpéteri Katalin levelezéséből idézhető:

- (26) a. mert valamikor K[e]g[ye]mednek irok, lehetetlen meg tartózkodnom, **bár akarmint** őszve tsatollyamis az számat, hogy edgy két sohajtás lopvais ki ne szőkjön. (Ráday I. Gedeon Szentpéteri Katalinnak)
- b. ezt mind az által nem álhattam hogy ne jelentsem, ha **bár akár melly** ostoba legyenek is, de ennyi Politicát által látok. (Lázár István Szentpéteri Katalinnak)

Az MTSz. 18 előfordulást hoz 1788 és 1861 között (a legkésőbbi, 1939-es adat pedig idézet egy korábbi szövegből), például:

- (27) a. melly által a' Hazának lakofsait, **bár akármelly** Vallásnak légyenek-is azok, igyekezzenek a' fzeretnek köteleivel egybe fzorítani (1788)
- b. Minden Udvarokat **bár akár ki** lássa, Tudom tsak ezeknek lefz helybe hagyássa (1790)

adja ki az eledelt” (274). Valójában *be'nne'* szerepel a kérdéses helyen (a kézirat bárki számára elérhető, a szöveg helye a 143. számú lapon található):

https://boszorkanykorok.hu/src/docs/72710GoRe4bBJ1077_compressed.pdf.

Hozzá kell tenni, hogy a középmagyar kor során is érvényesülhet az az ómagyar korra leírt megfigyelés, mely szerint a *vala-* előtagú névmások több funkcióban is használatosak nem éles határokkal: vonatkozó, határozatlan és általános névmási határozószók egyaránt lehetnek, ezáltal feltételes, illetve ráhagyó-megengedő jelentésárnyalatot kaphatnak (l. Haader 1995: 517). Ez még a 18. századi adatok egy részében is megfigyelhető, például az alábbi esetben 'ahol, bárhol, akárhol' jelentést hordoz a *valahol* (28a), jóllehet az alulspecifikált *ki* ugyancsak hordozza a 'bárki, akárki' jelentést (28b), ahogyan azt egy hasonló kontextus mutatja, immár *akár* előtaggal (28c):

- (28) a. de **valahol** lesz, bizony kikéretik testébül az lelket (Kár. 26.)
 b. Balog Sigmondne felelte mi gondgja **kinek** reá (Bosz. 564.)
 c. ugyan miért járkál kend Eczaka anyit, most is azt mongyák hogy a kend pendeje vizessen a Szabó István ablakaban vagyon, kire felelte mi a lelek kurvanya gongya arra **akár kinek** (Bosz. 336.)

A megengedést kifejező *bátor* és *bár* a középmagyarban egy további funkció felé is elmozdulhatott, ez a 'legalább, akár csak' (vö. TESz.; D. Máta 2011: 247), ahogy az alábbi példában közvetlen váltakozás is megfigyelhető:

- (29) a. hogy szereznje én nekem az várat, **bátor csak** zálogul, úgy, mint ő kménél volt és **bár csak** annyi esztendeik, az meddig ő kménél volt (Nád. p. 15.)
 b. általlatták, hogy elébb, **bár csak két nappal** kellett volna azt elkövetniek (Bethlen M.)
 c. ha ez előtt **bár tsak esztendővel** igj tudtam volna (Peregrl. 37.)

A *bátor* ~ *bár* 'legalább, akár' funkciójának részletesebb leírásához szükséges az *akár* különböző (részben párhuzamba állítható) használataira is kitérni.

4.4. Akár

Az *akár* hasadás eredményeként az *akar* származéka (vö. pl. TESz.), az ómagyar korszak átfogó leírása alapján három funkcióban él egyszerre *akar* alakban: ige, kötőszó, módosítószó (Juhász 1992b: 816). Mindhárom használat esetében a lehetőség motívuma a kiindulópont.

Tekintve, hogy ezúttal a bibliafordítások adatait nem vizsgáltam, a kódexek azon anyagát is bevontam az elemzésbe, amely jelenleg nincs normalizálva;

a Sass Bálint által fejlesztett keresőben az *akar* szóalakra kerestem (az *akár* karkactersorra nem volt releváns eredmény a kódexekben), ez 816 találatot hozott, a listából kézzel szűrtem ki az igealakokat. A gyűjtés így összesen 436 adatot eredményezett, beleértve azt a néhány esetet is, ahol a szövegkörnyezet további adatokat hozott felszínre, amelyek a keresett formától eltértek, de relevánsak: *acar*, *sakar*, *akarne* stb. A funkciókat tekintve a legtöbb előfordulás kötőszói (246), ezt követi a névmási (165) külön írva, valamint összesen 24 pragmatikai markernek nevezhető.

A kötőszói használat kialakulása a választás lehetőségeire utalt: „Ez a tagmondat azonban **nem fő-, hanem feltételes árnyalatú, kötőszó nélküli mellékmondat lehetett:** »[Ha] akar, elmegy, [ha] akar, nem, én itt maradok« »Akár elmegy, akár nem, én itt maradok«” (Juhász 1991a: 487; a saját kiemelésemmel). Több olyan példa is hozható, amely alapján a szófajváltás az ómagyar viszonylag korai szakaszában lezárult, hiszen az *akarjátok*, illetve az *akarjam*, *akarjuk* ige is szerepel a mondatban, kizárva az *akar* kötőszó igeiként értelmezését (vö. Juhász 1991a: 487):

- (30) a. Es meg tertek ty allastokra nagy zydalmazasokual **akar akaryatok s akar ne** (JókK. 108)
 b. pyfpek vagyok de az betot az folyat az kofyomot az pek fyueget **akar akaryam akar ne** de el hagyom (PéldK. 77)
 c. ezen keppen myes akar alugyunk akar vygyazunk akar yllyewnk akar allyunk akar yaryunk **akar akaryuk akar ne** (PéldK. 83)

Kötőszóként az *akár* gyakran alkot szerkezetet az *is*-sel (~ *es*-sel) megengedést hangsúlyozva ([30a]; Simonyi 1881: 228; Juhász 1992a: 777; Rác 1995: 715). Az *akár* kötőszós megengedő mondatokra ugyancsak jellemző a felszólító mód, feltehetőleg belső változás eredményeként, ahogy a *bátor* esetében is (Rác 1995: 715). Nem példátlan, hogy a kötőszói használat mellett jelentkezik az *akár*-előtagos névmás is:

- (31) a. te zent ístensegödnec o nag írgalmassaga míat meltoltassec meg hallani **Akar** zegensegben / **akar** fogsagba **akar mínemú** náual'aba es haborusagban · es vezedembe legön (NadK. 328r)
 b. aiandektok legén az malazt zerent **akar** zolgalattok zolgaladban ki nektek advan vágon · **akar** profetalast hitnek oka · zerent · **akar ki** taneit tanosagban · **akar ki** iora kiz kizesben · ki ad égenessegben ki elöl vegeen zorgalmazasban ki koñorol vigasaggal (DöbrK. 142v)

A megengedő értelmű általános névmások a 'lehetőség' jelentéstartalom révén állnak szemben az állító-összefoglaló (*mindenki* stb.) és a tagadó-kirekesztő (*senki* stb.) névmásokkal (G. Varga 1992: 559, 567–8; ebben az összefüggésben a *megengedő* a választás fajtájaként értendő a *kirekesztő*höz képest). A szófajváltást az is mutatja, hogy a kódexekben a *ha akar* szerkezetben az *akar* egyértelműen igei funkciót tölt be, egyetlen névmási példa található feltételeesség mellett (*ha akár-mely*):

(32) **ha akar mely** igen lelký ferfýuhoz zerkezewlend . természetý wztwkelesebwł . vegre haýol . ha az ferfýuban az ýambors<a>g megh fogýatkozandýk (VirgK. 137)

Az *akármí*, *akármely*, *akárhó* stb. névmás is kerülhetett kötőszói helyzetbe. Ha mondatösszetétel valamely tagmondatának elején áll, és a tagmondatok közti viszony lehetővé teszi, megengedő szembeállítást fejezhet ki (I. Juhász 1992a: 777; Rác 1995: 715).

A módosítószói használatot tekintve is a feltételes viszony lehetett a kiindulás: „Páratlan használatban csak **egy lehetőség** van említve, s választás helyett a **ráhagyás** a cél: »[Ha] akar, el is mehet« »Akár el is mehet« : ez a módosítószóvá válás útja” (Juhász: 1991a: 506, a saját kiemelésemmel). Az *akar* szófajváltása akkor egyértelmű, amikor az igei jellemzők, például a mondat állítmányával való személybeli egyezés már nem érvényes (*akár el is mehetek* ≠ [ha] akar el is mehetek).

Skaláris partikulára (vö. Halm 2023), azaz az *akár el is mehetek* típusú használatra nem találtam példát a gyűjtött anyagban, a pragmatikai markerként minősített adatok nagyobb része 'legalább' jelentésű (16 adat, az ómagyar korra vonatkozó összefoglaló leírásban az *akár* az óhajtást kifejező módosítószók között szerepel: Juhász 1992b: 834, l. még 817 és 825), például:

(33) a. Azeerth imma ergalmazofyam mongyad **akar chak** azth, hogh halyak meegh the veled Mert nekem nalad nekywl elnem halaal (WinklK. 91)
b. O my atyaynknak istene · erdemleneem **akar chak** egyzer latnō az zvzet · ky fogadando az te zent fyadat (HorvK. 48r)

Kisebb részük hasonló viszonyban jelenik meg (6 adat), egyet idézve:

(34) ees a hetes harmad magauaal Mollā **akar** az feyedelem az kewzlflegnek labokat yllyen modon (LányiK. 120)

Két szövegrészlet pedig megengedő feltételes 'még ha (... is)' jelentésüként értékelhető:

- (35) a. ez heten ha walamy kylench lechkes ydnep efyk **akar** három lechkes az mas hetre kelly hadny (LányiK. 153)
 b. femmy emlekezeteth nem the zwnk ez napon ha kylench lechkes leend hetfewre halaztatyk **akar** duplex legyenys (LányiK. 155)

A névmási előfordulások egy részében (39%) kapcsolóelemek szerepelnek (*is, sem, csak, de, hogynem, hogynemmint, avagy*) szintén ráhagyást, megengedést erősítve:

- (36) a. hogi a kít wristen valasztot / **akar mint** eliõnis iduožwlni kelh / a kí kegíg kar hozattra ualo / **akar mini** iot tegiõnes / ugiã karhoznia kelh. (DebrK. 128)
 b. az ty fenyegetestek folyo vizek · kyk **akar mely** jgeen vyanak · **de** az en hazamnak fundamentomat elnem ondhagyak (CornK. 131r)
 c. Veethkõzttwñk the ellened : **akar myt** teegy mynekwñk , **csak** hogy maftan zaboycz megh my ellenfeeghynktwł (JordK. 334)

Az *akár* megengedéssel való kapcsolatát mutatják bizonyos szövegformulák is: a *bátor* kapcsán látott megengedő kötőszói használatnak (GuaryK. 42: *bator ielõs binõs legõn*) több megfelelője is előfordul *akár* előtagos névmással:

- (37) a. hog az istent zeretõknec mindõn iora fordul / Azert valakí **akar mel'** nag býnõs legõn / ha õ istent õrõke kevañña · es akaryã zeretnie ... NagySzK. 313)
 b. sinkit neh merezkõgienek meg vtalni . **akar melí** nagi binõs legiõn **es** (DebrK. 128)
 c. valakí vallangya az isteny zeretetet ew zyveben **akar mely** nagy býnes legen | legottan ky faragtatyk az en kenvembewl (LobkK 334)

A **középmagyar forrásokra** térve az *akár* előfordulásait lexémaként gyűjtöttem ki, a kézi elemzés során itt is három fő funkciót különítettem el: a névmások mellett a kötőszói és a pragmatikai markernek nevezett gyűjtő kategóriát. Az 11. táblázat mutatja az előfordulásokat évszázadokra felosztva (a részeredményeknél csak az adatszámokat tüntetem fel, hiszen ezúttal az egyes funkciók részesedése nem egymáshoz képest, hanem a kategórián belül értelmeződik – azaz például a

névmási adatok aránya nem következménye a kötőszói vagy épp a pragmatikai marker szerep gyakoribb vagy ritkább használatának).

<i>Akár</i>	16. század	17. század	18. század
kötőszó	6	10	241
névmás	17	29	485
pragmatikai marker	9	5	25
Összesen	32 (4%)	44 (5%)	751 (91%)

11. táblázat. Az *akár* megoszlása évszázadok szerint a TMK és a KED alapján

A 18. századi előfordulások jelentős száma nem ugrásszerű terjedés eredménye, inkább a források közötti terjedelmi különbségekkel magyarázható. Regiszterre nézve a 12. táblázatban látható megoszlás kiegyensúlyozottnak számít: a drámák-ból vett minta a legkisebb, valószínűleg ez tükröződik az adatszámokban is.

<i>Akár</i>	boszper	dráma	emlékirat	levél
kötőszó	60	29	68	100
névmás	143	49	192	147
pragm. marker	9	6	6	18
Összesen	214 (26%)	84 (10%)	266 (32%)	265 (32%)

12. táblázat. Az *akár* megoszlása a TMK és KED szövegtípusaiban

Az adatokat egyrészt a funkciók (és néhány azokhoz kapcsolódó formai sajátosság), másrészt az *akár* használatok kirajzolódó jelentéstartalmak mentén mutatom be.

A **kötőszói** *akár* kiinduló szerkezete – *akar* részben implicit feltételes szerkezetben (38a) –, illetve a formára nézve legalábbis átmeneti használata – *hakar* (38b) – is adatolható:

- (38) a. Privilegiuma pedig oly nagy, hogy **akarja**, által, **ha** nem **akarja**, által nem bocsátja a városon az hadi **akármely** seregeket (Szőkely László)
 b. Sighetet **hakar** epecek **hakar** ne, mert Sighetet megh nem oltalmazatam (Zr. p. 138)

Rendszeresen explicit a kontextusban a beszélői viszonyulás, mely szerint a választási lehetőségek egyike sem befolyásolja az adott eseményt, állapotot (*mind-egy, hagyján*):

- (39) a. Én már nem is megyek, se máshoz nem is beszélek, sem felelek senkinek, **akár itt s akár Károlyban** volnék, **mindegy**. (Kár. 303.)
 b. **Akár kedvest, akár kedvetlent** irjatok Szivem, nekem **mind egj**, mert egj Urtul jön, mindeniket kedvessen veszem. (Kár. 251.)
 c. maga az pintér az oka, mert **akár egy ökör** jött volna ide, **akár ő, mind-egy**. (Kár. 329.)
 d. melyre az Fatens monda **akar etted, akar nem hadgyán**, mert én rola nem tehetek (Bosz. 349.)

Az ómagyar kori *akár* kötőszó páros vagy többszörös formában jellemző (Juhász 1992a: 794, 776), a középmagyarban viszont váltakozhat szinonim kötőszóval (*vagy, avagy*):

- (40) a. mond megh Lombar Susannanak gyógyittson megh tegedet **akar** kesz penzül megh fizetek **vagy** pediglen dologra megjek. (Bosz. 329.)
 b. kirgye szépen adgyon valamj orvosságot **akar** az bürök, **vagy** bodza legyen (Bosz. 282.)
 c. hallot a Tanú **vagy** Geszten miulta lakik, **akar** a Nyirben a honnan jöve, akar holot (Bosz. 63.)

Ugyanakkor az is rendszeres, hogy az egyik választási lehetőség explicit kötőszó nélkül szerepel, azaz az *akár* páratlanul is előfordulhat (jóllehet ritka, 17 előfordulás):

- (41) a. Balog Ilona az fatens Felesegehez küldötte az gyermeket hogy adgya meg az [Ø] 4 pulturat **akar** az egy kenyeret, de semmit sem advan neki (Bosz. 32.)
 b. Valya ezen fatens hogj Nagj Margit !üszóllotta magát hogj [Ø] élyel **akar** nappal kelletik mindenkora tiszta szivel az adommért fel szógallak (Bosz. 28.)
 c. Baraszloig (melly még ide circiter 40. mér föld) transponalta, hogy onnan [Ø] ide, **akar** penig Lipsiaban dirigaltassék (Peregr1. 21.)
 d. és mint aki sem főbíró, sem viceispán nem lészek, lássák, [Ø] secundáljanak, **akár** ne (Székely László)

Az *akár*- előtagos névmás is kimutatható többszörös használatban:

(42) mondotta a Fatensnek, **akár hol jársz te, és akarmit cselekszel, akarmelly helyen** jól tudom Én azt (Bosz. 324.)

A **névmási előfordulások** egy részében is explicit a viszonyulás arra vonatkozóan, hogy a választási lehetőségek bármelyikének bekövetkezése sincs hatással a következményekre (*haszontalan, nem bántam, sem bánom, mindegy*):

- (43) a. az gaz cselédet, **akármint** rendelje ember az szekerek s lovak körül való készületeket, **csak haszontalan**, ha nincs kinek reájok vigyázni. (Bark. 91.)
- b. Azért Szivem valamint eddigh hogj **soha nem bántam**, ugj **most sem bánom, akár mennjit** kölcz magad szükségére. (Kár. 251.)
- c. Tudod é azt hogy ha az orrod viszkett, **akár mellyik** ujoddal vájd meg, **mint egj** az (Actio Curiosa)

Halm (2023) formális szemantikai elemzése alapján az *akár*- előtagos névmás kialakulásának bemeneti szerkezetei az olyan típusú ún. feltétlen (*unconditional*) mondatok lehettek, mint a Simonyi leírásából (1881: 230) átvett *akár ki mit mond, mégis megteszem*. Javaslatára szerint az *akár hol mit talál, mindent összeszed* típusú szerkezetekben az *akár* „egyszerre köti a *hol* és a *mit* alulspecifikált névmásokat”, majd a mondat elején az *akár* és az őt közvetlenül követő alulspecifikált névmás átértelmeződött egyetlen, tulajdonság típusú lexikális elemmé, amely az újraelemzés után **szabad választást** fejez ki (*akár a-t mondanak, akár b-t mondanak* → *akármí is legyen az, amit mondanak* → *mondhatnak akármít*).

Az átértékelődés után, amennyiben a névmási használat grammatikalizációjához kötjük azt, jóval később, még a 18. században is megfigyelhetők a feltételezett bemeneti szerkezethez hasonló adatok. Az írásmód ellenére továbbra sem csak az *akár*-t közvetlenül követő névmás értelmezhető szabad választást jelölőként, hanem az előtag nélküliek is (ezt igazolják azok a példák, ahol kétszer is az előtagos változat szerepel: „csak életem folyását írom le, lássa más *akárki, akármít* ítéljen belőle” [Székely László]; „Nemis sokat gondolok vele, *akár ki 's akár miként* tiszteltessék itt.” [Joás]). Szerkezetben ugyanakkor a vizsgált elemek inkább megengedést, megengedő feltételelességet fejeznek ki (Halm [2023] terminológiája szerint feltétlen mondatok):

- (44) a. **akarkj mit** [ˈakármitʰ] mondgyon tenéked Boldis felől de ugyan bizonyjo szolgád uolt (LobkPopp. 40.)
- b. s lészek is, mig élek **akarki mit** [ˈakármitʰ] itéllyen felöllem, (Peregr1. 129.)
- c. **Akárki mint** [ˈakármintʰ] járjon el dolgában, számot ad Isten előtt. (Bark. 83.)
- d. **Akárki mit** [ˈakármitʰ] csináljon, számot ad rulla. (Bark. 112.)
- e. ok nélkül és ártatlanul bévádolt. **Akárki mit** [ˈakármitʰ] mondott, nem igazán mondotta (Székely László)
- f. Gróf uram itt álljon, innét el nem mozduljon **akárki mit** [ˈakármitʰ] mondjon (Székely László)
- g. **Akárki mit** [ˈakármitʰ] beszéljen, **akárki mint** [ˈakármintʰ] becstelenítse eredetedet, tedd félre az azért való szemérmet. (Székely László)
- h. **akárki mint** [ˈakármintʰ] imaginálja magának. (Kár. 162.)

Halm (2023) javaslata tehát a feltételezett bemeneti szerkezet egy részét ugyan megmagyarázza, azonban azt a kérdést nyitva hagyja, hogy az előtag nélküli alulspecifikált névmás az átértékelődés után évszázadokig is ebben a formában maradhatott. Hozzá kell tennünk, hogy a kódexadatok között nem jellemző az *akár* előtt két egymást követő alulspecifikált névmás tendenciája, az azonban adatolható – a középmagyarban is –, hogy a kötőszói *akár* környezetében fordul elő ezzel megegyező előtagú névmás is ([31a–b], [45a–d]).

Az alábbiakban több olyan szerkezeti és kontextuális tényezőt mutatok be, amelyek alapján a feltételes szerkezetből kiindulva az *akár* a (szabad) választás mellett az ómagyar adatokban megfigyeltekhez hasonlóan **megengedést**, illetőleg **megengedő feltételt** is kifejezhetett kötőszói és névmási használatban egyaránt. Az *akár* fő funkcióját, a lehetőség hangsúlyozását jól mutatják azok az esetek, amikor a kötőszói és a névmási használat egyazon szerkezet részeként fordul elő:

- (45) a. valamiket az Fatens a vagy töb házbeli cselédek, **akar Házban, akar Hazon kívül és egy szóval akarhol** Szökenérül magárul egy más között beszélgettek, mindeneket megh tudott (Bosz. 87.)
- b. ha maga othon volt, **akár készített** magoknak valamit, **akár nem, akár hol** vetteis, de a Macskáknak kellett készitenyi. (Bosz. 95.)
- c. az nap a mely nap Lölné, vesztégh fekhethnétek az egý nap, **akár Sopromban akár hol**. (LobkPopp. 25.)
- d. **akárhonnét** szabad felemelkedni, **akár** a virtus, **akár** a szerencse nyújtsa az ő kezeit (Székely László)

A páratlan kötőszói használat mint szerkezeti lehetőség az átjárhatóságra is felhívja a figyelmet: a (46a) példában az *akár* nemcsak – Halm (2023) terminológiája szerint – skaláris partikulaként, hanem páratlan kötőszóként is értelmezhető, ahol a további választási lehetőségek implicitek, a hasonló kontextusok tehát ugyancsak környezetet biztosíthatnak az átértelmezésnek. Ugyanebben a jegyzőkönyvben egy tanú ugyanezt megengedő feltételes jelentéstartalomként fejezi ki, miközben *akár* kezdetű névmás is szerepel a szövegelőzményben:

- (46) a. hogy Kiskori Katotul hallottak hogy mondotta, **akár** a !Hérgös Patakon beszellyenek eő felüle azokat mindeneket eő jól tudna. (Bosz. 33.)
 b. **akar mit beszilyenek** eő Felüle mindeneket eő azt jól tudgya **ha** Hernyos nevü Erdón **is** beszilnek. (Bosz. 33.)

A kötőszói és a (ráhagyó, megengedő) módosítószói használat egy szövegen belül váltakozhat:

- (47) a. Én bizony nem kértem, nem tehetek róla **akár annyit** mond a mennyi a száján ki s bé fér. (Bosz. 400.)
 b. Bizony én nem lölettem, nem bizony én, **haszontalan akár agyarogjon reám, akár ne.** (Bosz. 400.)

A névmási adatok mintegy 28%-a további olyan elemekkel együtt jelenik meg, mint a tagmondaton belüli *is* (81 adat), *sem* (12 adat), illetve rendszeres az *akár* kezdetű névmást követő tagmondatban a *csak* és a *de* (összesen 53 adattal). Ezek a kollokációk szintén az *akár* ráhagyó-megengedő jellegét támasztják alá (l. más források alapján Klemm 1928–1942: 612). Például:

- (48) a. Innejd gondolhatod, hogy jó módon **akarmint** akarnyánk **is** nem mehetnénk el. (Nád. p. 54)
 b. Az io bor **akarmely** zegletibennis az Varosnak cheger nekulis el kél. (Szépír2. p. 408–409)
 c. de Turos tsak beszélt, hogy ő bizony nem bánnya s **akar mikor sem** tagadgya meg mit beszélt. (Bosz. 346.)
 d. engemet a muzsikások rekeszibe vűn, ahonnét a comoediát úgy láttam, hogy **akárki sem** jobban (Bethlen Miklós)
 e. mondam. en **akarhonneton** esnek **csak** lenne (ÓmLev. 52.)
 f. Az jó bor és jó ember **akárhonnat** eredett, **csak** legyen tartós, mind jó lesz (Kár. 301.)

- g. lelkem fájdalmával kellett a templomba mennem; mindazáltal, **akármely** nagy kedvetlenséggel **is, de** mindenkor **csak** elmentem (Bethlen Kata)

Az *akár*-előtagú névmás megengedő feltételes jellegét támasztják alá azok a szövegrészek is, amikor a közvetlen folytatásban a hagyományos *ha ... is* kapcsolóelemek között hasonló viszony jelenik meg:

- (49) a. *ha* pediglen ahoz nem akarna menni, **akar kihez** kívánkozik **ha** leg Gazdagabb leszenis, el köll venni a Fatenst. (Bosz. 203.)
 b. Ezeknek kedig megszerzésére **akarmint** túrtassok **is** az ücséd hátát, de **ha** felakasztanójok **is**, egy pénzt sem vehetünk rajta (Nád. p. 47)
 c. Fischamendnél **akárki** menjen által, **ha** szintén postán **is**, minden embernek meg kell adni az harmincadot az lovaktól (Székely László)
 d. **Akármely** rendbéli embernek szabad volt bémenni maszkarában, **ha** szintén dáma vagy gavallér nem volt **is** (Székely László)

A **pragmatikai marker** kategóriába a fenti megengedő-ráhagyó viszony mellett az ómagyar korszak kapcsán már jelzett hasonlítás ('akárcsak, mintha') figyelhető meg:

- (50) *hogya* ne volna jo holott *akar* téjbe vajba fűröszténének (Bosz. 569.)

További 'még ha' típusú megengedő feltétel is adathozható:

- (51) a. Azonba a rézpínz közt találták meg egy sacskóba, aki pecsét alat volt ugyan, de olyan lyuk volt rajta, **akár** mind kiszedhették volna (Bark. 203.)
 b. az Mura penigh ügy be allott, hogý **akar** algiukatt vontatthatt rajta (Zr. p. 71.)
 c. Asszonyom Anyám és Ferus frissek, **akár** verebet fogathatnék velek, Istennek hála. (Kár. 61.)

Utóbbiak felfoghatók ún. feltétlen mondatként 'ha akar, ágyukat vontathat rajta, az sem tenné tönkre' értelemben, azonban inkább egy szélsőséges állapot, esemény lehetőségét kiemelve (ezek természetesen implikálhatnak további lehetőségeket, vö. Halm 2023).

Ugyancsak nem tekinthető feltétlennek (és skaláris partikulának sem) az *akár* azokban a kontextusokban, ahol egyetlen kiemelt lehetőséget javasol a megnyilatkozó, amelyek által más eredményt is vár, azaz, ha feltételként értelmezzük,

bekövetkezésük nem lenne irreleváns a továbbiakra nézve (ugyanakkor nem is kifejezetten szélsőséges opciót emelnek ki). Tehát az (52a–c) szövegrészeinek inkább a ’például’ jelentés feleltethető meg (azzal a pragmatikai többlettel, hogy a megnyilatkozó azt szeretné, ha ez a lehetőség valósulna meg):

- (52) a. Igen bánom, hogy valami dolmánt nem küldött Kegyelmed, Édesem, ezen alkalmatossággal **akár vissza is vihette volna**. (Bark. 63.)
 b. **Akár azt cselekedheted** Szivem, hogy egyik egy felé, másik másfelé meheth, mivel az portéka két felé vagon. (Kár. 22.)
 c. Az ki kölesem vagon pedig, mind Károlyban, mind Majtinban, [...] **akár az Hernád Németiben való daramalomba** elvihetnék, [...] addig megörölvén el is hozhatnák. (Kár. 183.)

Nem példátlan az *akár* egyértelmű ráhagyást kifejezve (az azt követő ige felszólító módja is megkülönbözteti más szerepektől, jóllehet ezek már a lehetőségek skálájának egy szélsőségesebb pontjára irányítják a figyelmet):

- (53) a. de ha az az kisasszony arra resolválná magát, **akár ellopjam**, s ölemben **elhozzam** néked (Székely László)
 b. Gaude: Lám nints az én kocsisomnak, **akár** most is meg **förögdgyék** benne (Actio Curiosa)
 c. Reménlem holnap megint 500-ig valót fogok küldeni s **akár** ezereket **küldjek** (Kár. 123.)

Pragmatikai markernek tekinthető az *akár* a *bátor ~ bár* kapcsán már említett ’legalább, akár csak’ jelentésben is:

- (54) a. hatewb nem leheth **csak akar** három zaz **az wagy** keth zaz forynthoth kyldenil (ÓmLev. 25.)
 b. iry ennekem ualaßt ha tóbre nemis immar, **akar chak** ez egj leuelemre hißem nem farac aual meg, (Tel. 3.)
 c. Ű felsigjnek bar gongja uolna rejank, **akar chak** az ezer fegjuerest küldj uala kózenk, (Tel. 35.)
 d. Erre én: **Akár csak** a tanácsi rend parancsolatjának, de kell lenni valaminek, amelyet én a szék eleinek mutathassak (Bethlen Miklós)
 e. auagy bossu allasra igiekeznek, maga vagy mások által es az reá bizoniodnek **akar egy bizonsagh által** leghottan megf fogattathassek (Bosz. 554.)

Az (54a–e), valamint a (48e–g) példákban látott használat nem értelmezhető úgy, hogy bármely feltétel bekövetkezése ugyanahhoz az eredményhez vezet. A megnyilatkozó ugyanis a várhatótól különböző eredményt szeretne (vö. például Bethlen Miklós emlékiratában: *de kell lenni valaminek*) a számos lehetőség legalább egyikének bekövetkezése által. Az adatok egy részének szöveggörnyezetében explicit megengedő feltételeesség mutatkozik: *ha több nem lehet*, illetve: *ha többre nem is*. Amellett tehát, hogy a szituáció miatt jellemzően a megnyilatkozó óhaját ismerjük meg (vö. *bár gondja volna ránk*), a fenti és hasonló szerkezeteket komplex viszonyulás jellemzi a megengedés vagy megengedő feltételeesség miatt.

A *bátor* ~ *bár* és az *akár* tehát egyaránt használatosak 'legalább, csak' jelentés és ráhagyás kifejezésekor, ráadásul egyes kontextusokban követik is egymást hasonló viszonyt kifejezve, többé-kevésbé funkcionális variánsként – l. még (19):

- (55) a. hasonlóképpen meg kell adni az harmincadot a lovaktól, **akárki** legyen az, és **bátor** postán menjen is. (Székely László)
 b. olj bubajos boszorkanj eszközökkel el, hogi **akár miet** el uezsi **is** a kalamarnak **bar** lassa **is** nem tud semit ellene szollani a kalamar. (Bosz. 465.)

A *bátor* ~ *bár* környezetében való előfordulásuk mellett az *akár*- előtagos névmások többször előfordulnak ellentétet, megengedést, illetve megengedő feltételeességet kifejező kapcsolóelemekkel (l. [36a–c], [48a–g] példák; vö. Klemm [1928–1942: 604–5, 611–3] az *akár*-t is a megengedő kötőszók közé sorolja). Nem nyilvánvaló azonban, hogy a megengedő feltétel (*concessive conditional*; Haspelmath–König 1998) és a feltétlen (*unconditional*; vö. Halm 2023 és hivatkozásai) szemantikai viszony szinonimaként értelmezhető-e.

A megengedő feltételeességet a tipológiai leírás három csoportra osztja: a skaláris 'even if' *még ha ...is*, az alternatív 'whether' *akár* és az univerzális ('whatever, whatsoever' *akármí*) típusra (Haspelmath–König 1998: 563). Az univerzális megengedő feltételes kategóriát nem könnyű megkülönböztetni a szabad vonatkozó (nem specifikus) névmást tartalmazó tagmondatoktól (Haspelmath–König 1998: 577).

A skaláris megengedő feltételes szerkezeteknek két fő típusa mutatkozik a tipológiai kutatások alapján (Haspelmath–König 1998: 584–5). A magyar az elsőbe illeszkedik: egy feltételes tagmondatból és egy skaláris additív fókuszpartikulából ('még', 'is') áll. Az I. típus kapcsán a szerzők megjegyzik, hogy a 'még + ha' típus megengedő 'noha, jóllehet' értelemben is használatos több nyelvben is (egyres nyelvekben pedig a módhasználat különbözteti meg a megengedő és a

megengedő feltételes mondatokat; Haspelmath–König 1998: 589–91). Az úgynevezett „gyengén grammatikalizálódott” megoldások között megtalálható a ráhagyás is.¹⁴

Az alternatív megengedő feltételesség alapulhat többek között feltételességen, de olyan elemeken is, amelyek eredetileg '(you) want' = akar(od)] jelentésűek, az utóbbiba sorolják a magyar *akár* kötőszói használatát (Haspelmath–König 1998: 593–4, 599–600). A szerzők azt is megjegyzik, hogy az 'akar(od)' eredetű jelentés befogadóorientált módon fejezi ki a szabad választást (és önkényesiséget), míg a ráhagyás ugyanezt a jelentést tartalmazza beszélőorientált módon (Haspelmath–König 1998: 600). Az univerzális típus egy aluspecifikált (kérdő vagy azon alapuló) névmást tartalmaz egy olyan elemmel összekapcsolva, amely a következmény érvényességére nézve irreleváns jelleget képviseli – ez lehet 'ever' vagy 'may be' jelentésű, de 'akár' jelentésű is (a sorrend kapcsán említik a magyar *akár*- előtagos névmásokat is, jelezve a fókusz partikula és a ráhagyó, valamint 'legalább' jelentését is azzal összefüggésben, hogy az egységes magyarázatot ezek a tényezők is nehezítik; Haspelmath–König 1998: 604, 607–8, 614).

A magyarban a kiinduló szerkezet (*ha akár*) miatt szemantikailag átfedést mutat a skaláris, az alternatív és az univerzális megengedő feltételesség – ehhez kapcsolódik a ráhagyás is, ugyanis az *akár* esetében valójában beszélőorientált megoldásokról van szó. Közös jellemző, hogy ha a feltételként jelzett elemek be is következnenek, akkor sem befolyásolják a végeredményt – vö. *nem bánom, ha haragszik is ~ azt sem bánom, ha haragszik ~ akár haragszik, akár nem, nem bánom ~ akár haragudhat/haragudjon (is) ~ bár haragudjon (is), nem bánom* – hasonló szerkezetek pedig adatolhatók is a történeti forrásokban. Utóbbiak megfelelnek a más megközelítésben *unconditional*, feltétlen mondatoknak (a formális szemantikai leírást az *akár*- és a *bár*- kezdetű névmások kapcsán – kiemelve az ún. feltételes felszólító mondatok és a feltétlen mondatok hasonlóságait és különbségeit – l. Halm [2023] dolgozatának 4–5. részében).

Az általánosabb megengedéssel, ellentéttel való kapcsolatot az olyan példák is mutatják, amelyek a történeti anyagban az igemód ellenére is közelebb állnak a szabad választáshoz, jóllehet egyik esetben sem feltételes módban áll az ige ([56a]: implicit 'akárki de/csak én nem', [56b]: explicit *de én nem*):

¹⁴ Potenciális vagy optatív: *Let it rain, we'll go outside anyway*, vö. Haspelmath–König 1998: 592 – ez utóbbit a magyarban egyaránt megtaláljuk *bár* („*essen bár az eső, akkor is kimegyünk*”) és *akár* elemet tartalmazva („*akár eső is eshet ~ akár esik [akár fúj], akkor is kimegyünk*”). Történeti anyagban az „*essen akár az eső*” típusú megoldás sem példátlan.

- (56) a. én megh nem szövöm, **akár ki** szöje megh (Bosz. 357.)
 b. nyomorúlt Vén vagyok, **akar ki** nyargalta **de** én nem nyargaltam! (Bosz. 346.)

Az *akár* úgynevezett szabad választást kifejező elemként való használata (*mondhatnak akármit*, vö. Halm 2023) a 18. században is még viszonylag ritka (57a), a kontextusban megjelenő ige módja pedig eltérő lehet, váltakozhat például felszólitó móddal (egy szerző nyelvhasználatán belül is, l. [57b–c]):

- (57) a. **Megítélheti akárki**, micsoda bosszúság volt (Bethlen Miklós)
 b. Itt is **megítélheti akárki**, mennyi kárt vallottam atyafiságomért (Székely László)
 c. Ugyan atyafiság volt ez, **ítélje meg akárki** (Székely László)

Részösszegzésként elmondható, hogy a *bátor* ~ *bár* és az *akár* az ómagyar kort követően is funkcionális variánsként működik megengedés/megengedő feltételesség, ráhagyás és a 'legalább' jelentés kifejezésekor, jóllehet használatuk különbségeket is mutat (ezek közül a legfeltűnőbb a *bár*-előtagos névmások hiánya). Az *akár* kötőszóként és névmás előtagjaként rendszeresen használatos egy tagmondaton belül váltakozva is. Szabad választást jelölve (*megítélheti akárki*) azonban ritka, önálló és egyértelmű – a kötőszói használatától és a megengedő, feltételes vagy épp ráhagyást kifejező beszélői viszonyulástól független – skaláris partikulaként pedig nem fordult elő a vizsgált anyagban. Az utóbbi funkciót Halm (2023: 2. táblázat) a bibliafordításokban azonosította, így felvetődik, hogy e használat a kialakuláskor kifejezetten a formális regiszter sajátossága lehetett. A kérdés további vizsgálatokat igényel.

A továbbiakban áttekintem a fentiekben bemutatott elemek variációs tényezőit (független változóit) és jelentőségüket.

5. Közös jellemzők, a változást befolyásoló tényezők

Összehasonlítva a vizsgált elemek alakulástörténetét, az ún. külső tényezők közül az idő önmagában kevésbé bizonyult meghatározónak, egyik vizsgált elem korábbi jelentését sem szorítja ki teljesen az újabb használat, jóllehet vannak olyan funkciók, amelyek a 18. század második harmadára ritkává válnak. Hangsúlyozottan ilyen a *bizony* jelzői, állítmányi szerepben, kisebb mértékben a ráhagyást jelölő *bátor* 'ám legyen', valamint a *nyilván* 'nem titkon' jelentésben.

A regiszter önmagában ugyancsak viszonylag keveset árult el magukról a funkcióbeli változásokról, bővülésekről, az ugyanakkor szempont lehetett, hogy a

vizsgált pragmatikai markerek mennyire kötődtek egy-egy forráscsoporthoz (vö. D. Mátai [2011: 267] kiemelten a drámákban figyelte meg a módosítószók és partikulák gyakoribb előfordulását). Jóllehet ezúttal kizárólagosság nem mutatkozott, a nyomatékosító *nyilván* a boszorkányperekben fordult elő a legtöbbször, a *bátor* ráhagyó használata a levelekben és a drámákban rendszeresebb (a többi funkció egyenletesebben oszlik meg), az emlékiratokon belül a *bátor* és a *bár* használata feltűnően változatos képet ad, néhány szerző azonban igen sokszor használja őket, ahogy a *bizony*-t is. Az *akár* minden vizsgált forráscsoportban rendszeres használatú.

Hozzá kell tenni, hogy az **idő** és a **regiszter együttesen** már lényegesnek tekinthető, az archaikusabb funkciók ugyanis a formális (főként 16. századi) bibliafordításokhoz, illetve valamelyest a levelekhez is köthetők (a *nyilván* és a *bizony*, de részben a *bátor* esetében is). Tekintve, hogy nem reprezentatív az adatgyűjtés, további vizsgálatokat igényel, hogy a feltárt preferenciák mennyire jelentősek. A közös szerkezeti sajátosságok közül a szórend funkciómegkülönböztető szerepe kevésbé mutatkozott markánsnak.

Az adott elem jellegétől függ, hogy az alaptag, azaz a módosított elem, szerkezet mennyiben árulkodó a marker és nem marker használatok váltakozására nézve: a *nyilván* esetében megkülönböztető tényező volt, a *bizony* esetében alapvető a tagmondattörlesztés miatt (vö. Haader 2008), míg a *bátor* esetében a különböző funkciók elhatárolásához kevésbé járult hozzá, az *akár* esetében pedig a kötőszói és a névmási használat váltakozást, átjárhatóságot is mutatott. Az, hogy a *bátor* önálló tagmondatértékben is használatos (főként a 16. század második felében), archaikus sajátosságnak számít.

6. Összegzés

Jelen tanulmány célkitűzése az volt, hogy feltárja, mely tényezőknek lehetett meghatározó szerepük az ómagyar korban kialakult pragmatikai marker funkciók középmagyar kori alakulását, terjedését tekintve. A vizsgálat különböző regisztereket hasonlított össze, az adatok kvalitatív elemzésével pedig szerkezeti, szemantikai fogódzókat keresett, egyes markerek esetében a funkciók elhatárolására, más esetekben a funkcióbővülés motivációjának feltárására. Az eseti elemzések egy részében egy elem különféle használatai közötti váltakozás bemutatására volt lehetőség (*nyilván*, *bizony*), más esetekben viszont volt mód a közel szinonim variánsok működésének összehasonlítására (*bátor* ~ *bár* és *akár* ráhagyó, megengedő és 'legalább' jelentésben, szemben a szabad választást kifejező és a skaláris partikula használatával, amelyeket kevésbé lehetett kimutatni – utóbbiakról l. Halm [2023] formális diakrón elemzését).

A 16–18. századra a régebbi és újabb funkciók egymás mellett váltakozó használatát sikerült kimutatni különböző részesedésekkel, beleértve egyéni és regiszter szerinti preferenciákat (főként a bibliafordítások őrizték a *nyilván* és a *bizony* archaikusabb használatait). Emellett a formai jellegű variáció is igazolható volt (a *bátor* fokozatos visszaszorulása a *bár* javára), ugyanakkor az ómagyarhoz képest újabb pragmatikai szerepeket is rendszeresen lehetett adatolni.

További vizsgálatot igényel a kvalitatív módon feltárt tényezők jósló erejének tesztelése kvantitatív eszközökkel. Ennek eredményei a későbbiekben használhatók lesznek más, a középmagyarban funkcionális variációt mutató pragmatikai markerek – a nyomatékosítást tekintve ilyen például az *igen* vs. *felette* vs. *nagyon* vs. *nagy* 'nagyon' – rendszerszerű (regiszterfüggő, variációs pragmatikai) leírásához.

Források

- Actio Curiosa = Actio Curiosa. Gaude, avagy Csernél Istvánnak beszélgetése 1678 körül. In: Kardos Tibor et al.: *Régi magyar drámai emlékek II.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 1960. 355–87.
- Bessenyei József 1997. *A magyarországi boszorkányság forrásai I.* Balassi Kiadó. Budapest.
- Bethlen Kata = Bethlen Kata: Önéletírás. In: Bitskey István (szerk.): *Magyar emlékirók, 16–18. század.* Neumann Kht. Budapest. 2000.
<https://mek.oszk.hu/06100/06187/html/>
- Bethlen Miklós = Bethlen Miklós élete leírása magatól. In: V. Windisch Éva (szerk.): *Bethlen Miklós művei.* Neumann Kht. Budapest. 2000.
<https://mek.oszk.hu/06100/06152/html/bethlen0020001.html>
- Caesar = Faludi Ferenc: Caesar Aegyptus földén Alexandriában (1749). In: *Jezsuita iskoladrámák.* Sajtó alá rend. Alszegehy Zsoltné–Czibula Katalin–Varga Imre. Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó. Budapest. 1992. 15–80.
- Constantinus és Victoria = Constantinusnak és Victorianak egymáshoz való igaz szerelmekről írott comoedia (1648). In: Kardos Tibor et al. (szerk.): *Régi magyar drámai emlékek II.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 1960. 103–82.
- DispD. = Disputatio debreczin[ensis] Comoedia valaszutina illustrata 1570–1571. In: Kardos Tibor et al. (szerk.): *Régi magyar drámai emlékek I.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 1960. 653–703.
- Joás = Benyák Bernát 1770. Joás, Judea királya. *Piarista iskoladrámák.* Sajtó alá rend. Demeter Júlia–Kilián István–Kiss Katalin–Pintér Márta Zsuzsanna. Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó. Budapest. 2002. 33–112.

Megszégyenült irigység = Benyák Bernát 1772. A megszégyenült irigység azaz Salamon magyar király. In: *Piarista iskoladrámák*. Sajtó alá rend. Demeter Júlia–Kilián István–Kiss Katalin–Pintér Márta Zsuzsanna. Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó. Budapest. 2002. 127–202.

MTSz. = Magyar Történeti Szövegtár

http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form

Ómagyar korpusz: http://clara.nytud.hu/omagyar/run.cgi/first_form

NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky Viktor kiadása. Budapest.

Pázmány Péter bíbornok esztergomi érsek Magyarország primása összes munkái. Sajtó alá rend. Rapaics Rajmond–Kisfaludy Árpád Béla. Magyar Királyi Tudományegyetem. Budapest. 1894.

<https://mek.oszk.hu/10200/10256/10256.pdf>

Pázmány Péter: *A Romai Anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra es egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokrúl, predikációk. Mellyeket élő nyelvnek tanítása-után írásban foglalt cardinal Pázmány Péter esztergami érsek. Nagy-Szombatban*. M. DC. XCV. [1695]. az Academiai böttükkel Hörmann János (RMK I. 1482)

https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1482/?pg=98&layout=s

Pázmány Péter: *Isten nagyobb dicsőségére. Válogatott írások*. Interpopulart. Szentendre. 1993. <https://mek.oszk.hu/00200/00248/00248.htm>

Pázmány kalauzának I. és II. könyve. Közreadja: Bellaagh Aladár. Franklin-Társulat. Budapest. 1893. <https://mek.oszk.hu/06800/06845/06845.pdf>

Pázmány Péter munkáiból. Sajtó alá rend. Fraknói Vilmos. Franklin-Társulat. Budapest. 1904. <https://mek.oszk.hu/07800/07835/07835.pdf>

Pázmány Péter Művei. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Tarnóc Márton munkája. Neumann Kht. Budapest. 2001.

<https://mek.oszk.hu/06200/06223/html/>

Pázmány Péter Összegyűjtött levelei I–II. Sajtó alá rend. Hanuy Ferenc. Magyar Királyi Tudományegyetem Tanácsa. Budapest. 1911.

Pázmány Péter válogatott egyházi beszédei. Szerk. Bellaagh Aladár. Franklin-Társulat. Budapest. 1889. <https://mek.oszk.hu/06800/06842/06842.pdf>

Székely László = Fehér Andrea 2019. *Gróf Székely László önéletírása*. Erdélyi Múzeum Egyesület – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Kolozsvár–Budapest.

Szentpéteri Katalin levelezése: In: Berecz Ágnes (szerk.) 2016. „*Semmi újságot írni nem tudok*”. *Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin levelezése*. Balassi Kiadó. Budapest.

https://deba.unideb.hu/deba/raday/text.php?id=raday_lev_117_k&hi=b%C3%A1r

Szép magyar komédia = Gyarmathi Balassa Bálinthnak Thirsisnek Angelicaval Sylvanusnak Galatheával való szerelmekről szép magyar comoedia (1589). In: Kardos Tibor et al. (szerk.): *Régi magyar drámai emlékek I.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 1960. 847–86.

SzT. = Szabó T. Attila (főszerk.) 1975–: *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai Kiadó. Kolozsvár–Budapest.

TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Akadémiai Kiadó. Budapest.

TMK = Történeti magánéleti korpusz: <https://tmk.nytud.hu/>

Verseghy Ferenc 1818. *Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány*. Királyi Magyar Universitas. Buda.

http://real-r.mtak.hu/201/1/ABO_%252BZ156175403.pdf

Hivatkozások

Culpeper, Jonathan–Kytö, Merja 1999. Modifying pragmatic force: Hedges in Early Modern English dialogues. In: Jucker, Andreas H.–Fritz, Gerd–Lebsanft, Franz (szerk.): *Historical Dialogue Analysis*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 293–312.

Culpeper, Jonathan–Kytö, Merja 2010. *Early Modern English Dialogues: Spoken Interaction as Writing*. Cambridge University Press. Cambridge.

Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.

Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Varga Mónika 2021. Váltakozás, változás és nyelvtörténet: a variacionista megközelítésmódról – és a jelen kötetéről. In: Dömötör Adrienne (szerk.), Gugán Katalin–Varga Mónika (társszerk.): *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. (Nyelvtudományi Értekezések 169.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 5–28.

Fraser, Bruce 2010. Pragmatic competence: The case of hedging. In: Kaltenböck, Gunther–Mihatsch, Wiltrud–Schneider, Stefan (szerk.): *New Approaches to Hedging*. Emerald Group. Bingley. 15–35.

Gugán Katalin 2020. Regiszterfüggő változatok a középmagyarban. (Kézirat.)

- Gugán Katalin 2021a. Tagadás és pleonasztikus tagadás Pázmány Péter műveiben. In: Balogné Bérces Katalin–Hegedűs Attila–Surányi Balázs (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 5*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 13–37.
- Gugán Katalin 2021b. A Jespersen-ciklus előszobájában: a mondattagadás változatai a középmagyarban. In: Dömötör Adrienne (szerk.), Gugán Katalin – Varga Mónika (társszerk.): *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. (Nyelvtudományi Értekezések 169.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 129–53.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok. Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 506–664.
- Haader Lea 2008. Az alárendelő mondatok változási irányairól. In: Haader Lea–Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar mondattan köréből*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 78–88.
- Halm Tamás 2023. Az akár- és bár- névmási paradigmák diakrón szemantikája. In: Cser András–Nemesi Attila László (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 5*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 155–180.
- Haselow, Alexander 2014. Sequentiality in dialogue as a trigger for grammaticalization. In: König, Ekkehard–Hancil, Sylvie (szerk.): *Grammaticalization – Theory and Data*. John Benjamins. Amsterdam. 203–34.
- Haspelmath, Martin – König, Ekkehard 1998. Concessive conditionals in the languages of Europe. In: van der Auwera, Johan–Ó Baoill, Dónall P. (szerk.): *Adverbial Constructions in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 563–640.
- Juhász Dezső 1991a. A kötőszók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 476–500.
- Juhász Dezső 1991b. A módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 501–13.
- Juhász Dezső 1992a. A kötőszók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 772–814.
- Juhász Dezső 1992b. A módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 815–38.
- Kiss Ignác 1879. Pázmány nyelve I. és II. rész. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 177–247.
- Kugler Nóra 2003. *A módosítószók funkciói*. (Nyelvtudományi Értekezések 152.) Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- D. Máta Mária 1991. A határozószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 401–32.
- D. Máta Mária 1992. A határozószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 570–661.
- D. Máta Mária 2011. *Magyar szófajttörténet*. Argumentum. Budapest.
- H. Molnár Ilona 1959. A módosító szók mondattani arculatának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 55: 357–61, 470–80.
- Novák, Attila–Gugán, Katalin–Varga, Mónika–Dömötör, Adrienne 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- Overstreet, Maryann 2011. Vagueness and hedging. In: Andersen, Gisle–Aimer, Karin (szerk.): *Pragmatics of Society*. Mouton de Gruyter. Berlin. 293–317.
- Rácz Endre 1995. Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 696–718.
- Sass Bálint 2017. Keresés korpuszban: a kibővített Magyar történeti szövegtár új keresőfelülete. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE. Szeged. 267–77.
- Simai Ödön 1918. *Bárki és társai*. *Magyar Nyelvőr* 47: 83–5.
- Simon Eszter–Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: Prószéky Gábor–Váradi Tamás (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV. Nyelvtechnológiai kutatások*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 243–64.
- Simonyi Zsigmond 1881. *A magyar kötőszók, egyuttal az összetett mondat elmélete I*. MTA. Budapest.
- TNyt. = Benkő Loránd (főszerk.) 1991, 1992, 1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- G. Varga Györgyi 1992. A névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 455–569.
- Varga Mónika 2017. „Az hol az haragrúl irsz?” – Szöveg- és személyközi kapcsolatok jelzéseiről középmagyar levelekben. *Magyar Nyelvőr* 141: 350–67.
- Varga Mónika 2022a. *A Fatensnél nem konstál* – Boszorkányperes tanúvallomások kérdés- és válaszmintázatainak pragmatikai elemzése. *Argumentum* 18: 144–71.
- Varga Mónika 2022b. *Kommunikáció és szövegformálás boszorkányperekben*. (Gondolat-Jel 6.) Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. Budapest.

Varga Mónika 2023a. A bizonyosság és bizonytalanság jelölőiről 16–18. századi regiszterekben. (Kézirat, várható megjelenés: *Jelentés és Nyelvhasználat*.)

Varga Mónika 2023b. *Jobb, inkább csak engedjük el – Az inkább, a jobban és a jobb* funkcióiról és variációjáról középmagyar regiszterekben. *Argumentum* 19: 124–55.

Varga Mónika

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

varga.monika@nytud.hun-ren.hu

Veláris magánhangzó-fúziók a dalmáciai latinságban és a dalmát nyelvben

Adamik Béla

1. Bevezetés*

A dalmáciai latinból kifejlődött és a 19. század végére kihalt újlatin (avagy román) dalmát nyelv magánhangzórendszerének tipológiai besorolását illetően vita van arról, hogy nyugati típusú alias szimmetrikus vagy keleti alias aszimmetrikus típusú volt-e, illetve annak egy altípusát képviselte-e, azaz részlegesen aszimmetrikus típusú volt-e. A nyugati vagy szimmetrikus típusú azt jelenti, hogy mind az elülső, azaz palatális ($\acute{e} i > \epsilon$, $\bar{e} e i > \epsilon$), mind a hátulsó, azaz veláris releváns magánhangzók fuzionáltak ($\acute{o} ú > \varphi$, $\bar{o} o u > \varphi$), ahogy ez általában a nyugati román nyelvekben van.¹ A keleti típusú vagy aszimmetrikus azt jelenti, hogy csak az elülső, azaz palatális ($\acute{e} i > \epsilon$, $\bar{e} e i > \epsilon$) releváns magánhangzók fuzionáltak, a hátulsók, azaz velárisok nem, ahogy ez a balkáni, román nyelvben van.² Feltételezik, hogy a keleti vagy aszimmetrikus típusnak van egy altípusa, amely részlegesen aszimmetrikus típusúnak nevezhető, ahol a hátulsó releváns magánhangzók is fuzionáltak, de csak nyílt szótagban, zárt szótagban azonban nem, ahogy ez a kihalt dalmát nyelvben, és annak fő képviselőjében, a vegliaiban (azaz a mai néven Krk, régebbi néven Veglia szigetén beszélt dalmát változatban), és ebből kö-

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakrónia 5*. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 253–271.

* Jelen tanulmány az NKFIH K 135359 ny. sz. *Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa* (5. szakasz) című projektje keretében készült.

¹ A többi latin magánhangzó nem vett részt ezekben a hangszínfúziókban, hanem azzal párhuzamosan a hangsúlyos szótagban a rövid *e* nyílt ϵ -vé, a rövid *o* pedig nyílt φ -vá vált, az \bar{i} , illetve \bar{u} pedig minden helyzetben *i*, illetve *u* lett, a rövid *a* és \bar{a} pedig minden helyzetben *a*-ban esett egybe (vö. Herman 2003: 33).

² Vö. Herman 2003: 34–5.

vetkezően annak latin előzményében lehetett. Végül megemlíjtük a déli vagy archaikus szárd-afrikai típusú rendszert is, ahol egyáltalán nem következtek be magánhangzó-fúziók.

Visszatérve a dalmátra, például Tagliavini (1972: 239, 365 sk. és 376), Banfi (1991: 45), Bonfante (1998: 11–2) és Loporcaro (2011: 114) a dalmát vokalizmust az aszimmetrikus keleti avagy balkáni latin magánhangzó-rendszer keretében tárgyalja, a románnal együtt, azzal a különbségtétellel, hogy míg a románban az *ũ* és az *ō* szótagszerkezettől függetlenül külön maradt, addig a dalmátban ez a különmaradás csak a zárt szótagi helyzetre szorítkozott, míg nyílt szótagban az *ō* és az *ũ* is *o* lett.

Ezzel ellentétesen Hadlichnál (1965: 83 sk.) az olvasható, hogy a „klaszszikus latin /*ũ*/ és /*ō*/ a vegliai latinban minden helyzetben fuzionált”,³ tehát szerrinte a dalmát a szimmetrikus nyugati típusú („Proto-Western-Romance”) rendszerhez tartozik. Ugyanígy véli Windisch (1998: 918 sk.) és őt követve Bernoth (2008: 2737) is, akik szerint a dalmátban (lényegében a vegliaiban), illetve annak vulgáris latin előzményében az *ũ* és az *ō* szótagszerkezettől függetlenül fuzionált, így a dalmát magánhangzó-rendszer ebből a szempontból nem keleti, azaz aszimmetrikus, hanem éppen hogy nyugati, szimmetrikus típusú volt.

A két különböző értelmezés részben a kérdés eldöntésében felhasználható kisszámú releváns dalmát példaszó értelmezésétől függ, részben pedig a dalmát alapjául szolgáló kései dalmáciai latin szöveganyag vizsgálatától, ti. hogy ez utóbbi melyik álláspontot támogathatja a latin oldaláról. Ennek megfelelően e tanulmány két részből fog állni: először a dalmát, utána pedig a latin helyzetet fogjuk megvizsgálni a hátul képzett (veláris) magánhangzók fúziójának szempontjából.

2. A dalmát helyzet

Mivel a probléma elsősorban az újlatin (román) nyelvészet területén jelentkezik, először az újlatin (román) nyelvészet szempontjából kell a problémát megvizsgálni. Kezdjük a probléma egyik viszonylag friss és bizonyára nagy hatású megfogalmazásával, mégpedig Loporcaróéval. A román magánhangzó-rendszer kialakulásával összefüggésben, a magánhangzó-fúziók lezajlása szempontjából eltérő román nyelvterületek tárgyalása kapcsán Loporcaro tárgyalja az aszimmetrikus típusú magánhangzó-rendszert is, ahol a palatális magánhangzók fuzionáltak, mint a nyugati román nyelvekben,⁴ de a veláris magánhangzók kvalitáskülönbsége

³ Hadlich (1965: 83): „C.L. /*ũ*/ and /*ō*/ had merged in all positions in the Latin of Veglia”.

⁴ Vö. Loporcaro (2011: 115) 6., „Common Roman vowel system” című táblázatával.

megmaradt, mint a szárdban.⁵ Ennek az aszimmetrikus magánhangzó-rendszernek a fő képviselője a román avagy dákoromán nyelv:⁶ Ehhez kapcsolódóan írja Loporcaro (2011: 114) a következőket: „Úgy tűnik, hogy az aszimmetrikus magánhangzórendszer (4) szélesebb földrajzi kiterjedésére vonatkozó további bizonyítékok a dalmát nyelvből származnak, amelynek északi változata 1898-ban, a vegliai utolsó beszélőjének halálával halt ki. A vegliaiban az Ē és az Ī folytatásai minden szótagkörnyezetben fuzionáltak (pl. [ˈmaɪk] < MĒCUM ‘velem’ = [ˈfajd] < FĪDEM ‘hit’ = [ˈstale] < STĒLLAE ‘csillagok’ = [ˈlanɡa] < LĪNGUAM ‘nyelv’), míg az Ō és Ū csak nyílt szótagban fuzionált, mivel mindkettőt érintette a diftongizáció (pl. [ˈbaʊd] < UŌCEM ‘hang’ = [ˈnaʊk] < NŪCEM ‘dió’), de zárt szótagban külön maradtak (pl. [ˈsamno] < *SŌMNIUM ahelyett, hogy SŌMNIUM ‘álom’ vs. [ˈbuka] ‘száj’ < BŪCCAM ‘pofa, orca’; vö. Bartoli 1906 II: 336. sk.).”⁷

A vonatkozó 13. jegyzetben pedig így fogalmaz Loporcaro (2011: 691): „Bár ezt a tényt sok tudós hangsúlyozta (pl. Lüdtke 1956: 293–5 és Bonfante 1998: 12), maga Bartoli jegyezte meg, hogy a zárt szótagbeli Ō > [a] fejlődés bizonyítékai gyenge lábakon állnak. Mindenesetre egy későbbi, „közös román” [értsd: nyugati, szimmetrikus típusú A.B.] magánhangzó-rendszerű réteget lehet kikövetkeztetni a dalmát nyelvre, mivel a szlávba és albánba került dalmát kölcsönszavak mind az Ō és Ū közös folytatását (> /o/ > /u/) mutatják, amely eltérő volt az Ū folytatásától (> /y/).”⁸

⁵ Vö. Loporcaro (2011: 112) 3., „Sardinian vowel system” című táblázatával. A késői Afrika Proconsularis és Numidia latin magánhangzó-rendszere fúziós szempontból ugyanolyan típusúnak bizonyult, mint a szardíniai; vö. Adamik 2020: 22–3.

⁶ Vö. Loporcaro (2011: 114) 4., „Romanian vowel System” című táblázatával. Ez a fajta aszimmetrikus fúzió nemcsak a dákorománban (annak minden ágában), hanem Nyugat-Lucania egy kis területén is megtalálható; vö. Loporcaro (2011: 114) és a kapcsolódó 11. jegyzet (691); ennek latin előzményéhez l. Adamik (közlésre elfogadva). Ugyanez a fajta aszimmetrikus fúzió Mauretania Caesariensisben is elkezdődhetett kialakulni; vö. Adamik 2020: 22–3.

⁷ „Further evidence for the broader geographic extension of the asymmetric vowel system (4) seems to come from Dalmatian, whose northern variety became extinct in 1898 with the death of the last speaker of Vegliote. In Vegliote, the outcomes of Ē and Ī merged in all syllabic contexts (e.g., [ˈmaɪk] < MĒCUM ‘with me’ = [ˈfajd] < FĪDEM ‘faith’ = [ˈstale] < STĒLLAE ‘stars’ = [ˈlanɡa] < LĪNGUAM ‘tongue’), whereas Ō and Ū merged in open syllables, as they were both affected by diphthongization ([ˈbaʊd] < UŌCEM ‘voice’ = [ˈnaʊk] < NŪCEM ‘(wal-) nut’), but remained distinct in checked syllables ([ˈsamno] < *SŌMNIUM instead of SŌMNIUM ‘dream’ vs. [ˈbuka] ‘mouth’ < BŪCCAM ‘cheek’; cf. Bartoli 1906: II, 336f.).¹³⁰ = Loporcaro (2015: 55). Egyébként a Loporcarótól idézett [ˈbaʊd] egy nem kielégítően megmagyarázott, nem várt alak a várható [ˈbaʊk] helyett; vö. Bartoli 1906: II, 385.

⁸ „Although this fact has been emphasized by many scholars (e.g., Lüdtke 1956: 293–95; Bonfante 1998: 12), Bartoli himself observed that the evidence for [a] from checked Ō is scanty. At any rate, a later stratum with ‘common Romance’ vowel system can be inferred for Dalmatian, as the Dalmatian loanwords into Slavic and Albanian (cf. Muljačić 2000: 331–3) all show a common treatment

Látható tehát, hogy a latin veláris magánhangzók zárt szótagbeli dalmát folytatásának megítélése és egyben a dalmát magánhangzórendszer tipológiai besorolása attól függ, hogy a több szempontból is problémás⁹ és így elvetendő [‘samno] < *SÖMNIUM ’álm’ példa helyett milyen más példánk van a zárt szótagbeli *ō* folytatására.

A helyzet problémás voltát jól mutatja, hogy a dalmát hangrendszer történetével foglalkozó munkák sokszor nem is hoznak példát a zárt szótagbeli latin *ō* dalmát folytatására. Így tesz például Ferguson (1976: 152), aki *expressis verbis* eltekint a kérdés tárgyalásától, mondván – Bartolira (1906: 335) hivatkozva –, hogy a zárt szótagbeli hosszú *o* dalmát folytatására nincsen egyértelmű példa.¹⁰ Nem hoz példát Bernoth (2008: 2737) sem, Rosenkranzra hivatkozva, aki kijelentette, hogy: „hiányoznak az egykori zárt szótagbeli zárt *o* példái” a dalmátban.¹¹ Legutóbb pedig Maiden (2016: 127) meglegedett annak leszögezésével, hogy a dalmátban a latinból megörökölt /o/ sorsa zárt szótagokban problematikus.¹²

Ehhez képest némi meglepetéssel láthatjuk, hogy mások hoznak példát a zárt szótagbeli *ō* dalmát folytatására, például Windisch (1998: 918) a *furma* < FÖRMA alakot, amely a *buka* < BÜCCA párjaként jól példázhatja a veláris magánhangzók zárt szótagbeli fúzióját a dalmátban. A példapárt és a velük példázható fúziót a Windisch (1998: 935) által is hivatkozott Muljačić (1971=2000: 199) is említi, aki a *furma* < FÖRMA példát nyilván az általa hivatkozott Hadlichtól vehette át.¹³ Hadlich (1965: 72, 83) valóban említi ezt a példát, egyszer *formam* > /furma/, egyszer pedig *forma* > /furm/ alakban. Ezzel a példával azonban az a probléma, hogy Bartolinál nem található meg ez az alak, és a REW sem hozza a vonatkozó lemma alatt, így nem világos, Hadlich honnan vehette azt.¹⁴ Bartolinál

of *ō* and *ū* (> /o/ > /u/) as opposed to *ū* (> /y/)” (Loporcaro 2015: 55, 51. j.; Muljačić (2000) a jelen tanulmányban Muljačić 1993=2000-ként szerepel; vö. még Bartoli 1908: 42–9).

⁹ A Bartoli-féle **sōmniūm* > *samno* példa alkalmatlanságára Hadlich (1965: 83) is utal, amelynek hangalakját szerinte esetleg a szerb-horvát *san* ’álm’ szó is befolyásolhatta, arra is felhívva a figyelmet, hogy a latin szó a román folytatások szerint is *sōmniūm* (ami **swann* lett volna, mint *mortem* > *mwart*; az még tisztázásra vár, hogy a *samno* Bartoli (1906: II, 47) által említett *suān* változatának van-e köze ehhez a **swann*-hoz.). A REW amúgy a dalmát *samno* szót nem a *sōmniūm* (no. 8085, ’Traum’) hanem a *sōmno* (no. 8086, ’Schlaf’) lemma alá sorolta.

¹⁰ Vö. Ferguson (1976: 152, 3. j.): „Bartoli’s data contain no truly reliable examples of reflexes in Vegliote of original Proto-Romance */o/ — as opposed to */o/ < */u/ - in closed syllable”.

¹¹ Rosenkranz (1955: 274): „Belege für altes gedecktes geschlossenes *o* fehlen”.

¹² Vö. Maiden (2016: 127, 5. j.) Bartoli (1906: II, 335)-re hivatkozva: „The fate of historically underlying /o/ in closed syllables is problematic.”

¹³ Ugyanígy Rosetti (1968=1973: 122) is tőle idézi ezt a *furma*-alakot.

¹⁴ Hadlichot talán a Bartoli (1906: I, 266) által idézett magyar *furma* szó téveszthette meg, amelyet Bartoli (hangot adva kétségeinek, hogy a magyar nyelvnek lennének-e egyáltalán dalmát kölcsön-szavai) az esetlegesen a román nyelvekből a magyarba került olyan szavak rövid tárgyalása kapcsán

csak *fuorm* (1906: 3), illetve *fuórma* (133) alak található az olasz 'forma' dalmát megfelelőjeként, amelyet a REW nem említ, csak egy engadini romans (azaz rétoromán) *fuorma* alakot (REW no. 3441).¹⁵ Így ezt a *furm(a)* példát el kell vetni, de így is megmarad Hadlich másik példája, a *sōricem* /surko/ 'egér' megfelelő, amelyet a REW is hoz.¹⁶ Ez ugyan elsöre nyílt szótagi példának tűnhet, de a magánhangzó-változást nyilván megelőzte a synkopé,¹⁷ ami zárt szótagi helyzetet hozott létre (*sōrice* > **sōrce* > *surko*), hiszen nyílt szótagban a latin *ō* dalmát *au* / *aw* fejleményt eredményezett volna, mint a *hōram* > /jawr/, *sōlem* > /sawl/ és más példák (vö. Hadlich 1965: 72) mutatják. Így legalább egyetlen biztosnak tűnő példával rendelkezünk a latin *ō* zárt szótagbeli dalmát *u* fejleményére: *sōricem* /surko/.¹⁸ Ehhez azonban hozzávehetjük még lehetséges példaként a dalmát

említ, amelyekben a román/újlatin *e* és *o* mint *i* és *u* jelenik meg: hogy e záródás dalmát háterű lenne, az Bartoli szerint nagyon kérdéses, mert a magyarba közvetlenül vagy akár szerb-horvát közvetítéssel is bekerülhetett a román nyelvekből az *e* és *o* mint *i* és *u*. Az ilyesfajta záródást mutató példaszavak egyike Bartolinál a magyar nyelvjárási *furma* szó, amelyet (a többi példájával együtt) Bartoli nyilvánvalóan az általa hivatkozott Kőrösitől vett át (vö. Kőrösi 1892: 30): „*Furma* (voce bassa): berg. *furma* id.; it. *forma*”). Bartoli tehát itt nem dalmát, hanem olasz eredetű vagy akkoriban annak tartott magyar kölcsönszavakat idéz! A magyar *furma* amúgy a (középkori) latin eredetű *forma* szó belső fejlődésű nyelvjárási változata (vö. EWUng. 1, 411, s.v. forma), aminek nincsen köze a Kőrösi által említett bergamói *furma* észak-olasz változathoz. Mindenestre, ha Hadlich ezt a magyar nyelvjárási *furma* alakot tekintette tévedésből dalmát szónak (amelyet amúgy a dalmátból a magyarba került kölcsönszavak iránti súlyos fenntartásait kifejező Bartoli észak-olasz kölcsönszónak könyvelt el), akkor elmondhatjuk, hogy ez a magyar nyelvjárási fejlemény igen nagy „karriert” futott be a romanisztikai irodalomban mint áldalmát (szellem)szó.

¹⁵ Sajnos egyik vitatott szó lemmáját sem tartalmazza egyelőre az online *Dictionnaire Étymologique Roman (DÉRom)*; vö. <http://www.atilf.fr/DERom>.

¹⁶ REW no. 8098. *sōrex*, *-ice* „Maus”. Itt említjük, hogy Mihăescu (1993: 96) a zárt szótagi *ō* példajaként a latin *domna* – dalmát *dumna* megfelelést említi, de ez több okból is rossz példa: 1. a latin alakban rövid *o* van, vö. REW 2733. *dōmna*, 2. a dalmát megfelelő *dona* lehet (Bartoli 1906: II, 48, 180), a *dumna* szerb-horvát szó, amelynek eredete Bartolinál nem tisztázott (Bartoli 1906: II, 370 és 426 csak egy DOMINA alakot említ, amiből a szerb-horvát alak származhat): a REW 2733. *dōmna* lemmája nem hoz dalmát megfelelést.

¹⁷ A dalmát syncopéhoz vö. Muljačić (1971=2000: 200), pl. *dicere* > *dekro*, *pectine* > *pyakno* stb.

¹⁸ Emellett Hadlich (1965: 83) egyes középkori zárai szövegben megfigyelhető lat. *-ōre*, *-ōne*, *-ōr(ia)* = dalm. *-ur*, *-un*, *-ura* megfelelésekre hivatkozik, de azok nyílt szótagi példák, így itt nem relevánsak; a példákhoz vö. Bartoli (1906: II, 336): Zara 1441: *-ur* -óre (*capadur* etc.) „Kein Latin.”, Zara 1449: *-un* -ōne (*guarnazun* -izione), *-ura* -ór(ia) (*farsura* FRIX-). Ugyanígy hivatkozik a szerb-horvátba került dalmát (?) kölcsönszavak tanúságára, mint *neput* < *nepōte* (dalm. *nepaut* Bartoli 1906: II, 208), *račun* < *ratiōne* (dalm. *rasaun*, vö. Bartoli 1906: II, 217), de azok is nyílt szótagi példák. Esetleg a *nepuča* < *nepōtia* (vö. Bartoli 1906: II, 364) lenne itt említhető (amennyiben a *ča* < *-tja*, tehát zárt szótag lenne), de a dalmát alak nem egyértelmű, ti. dalm. *nepauta* (Bartoli 1906: II, 58) és *nepoča* (Bartoli 1906: II, 272, 420) is adatolt, REW 5891 a *nepoča* alakot említi ódalmát példaként (a dalm. *nepauta* alakot Bartoli [1908: 48] velencei hatás alatt létrejött új képzésnek nyilvánította).

(vegliai) *turta* (REW no. 8802: „vier aneinander hängende kleine Brote”, Bartoli 1906: 258: „quattro pani insieme”) alakot is, amelyik egy *tōrta* formára vezethető vissza (REW no. 8802 „Torte”).¹⁹ További példa lehet szóvégi zárt szótagban a vegliai *luk* a latin *illōc* folytatásaképpen (vö. REW no. 4270 „da”, „dort”).²⁰

Rátérve a zárt szótagbeli rövid *u* dalmát fejleményére, erre azért az *ō*-nál több biztos példával rendelkezünk. A Hadlich (1965: 72) által említett példák közül a REW alapján megállja a helyét a *buka* < *bucca* (REW n. 1357 „Mund”)²¹ és a *kapul* < *cēpūlla* (REW n. 1820 „Zwiebel”), amihez hozzá vehetjük még a Bartoli (1906: 335) által említett és a REW által jóváhagyott vegliai *ultra* < *ūltra* (REW n. 9038 „jenseits”, „über hinaus”), *pulvro* < *pūlvis*, *pūlvēre(m)* (REW n. 6842 „Staub”) és *trufo* < *trūblium* (REW n. 8940 „Napf”) megfeleléseket is.²²

Mindent egybevetve a zárt szótagbeli *ō* és *ū* fúziója (> *o* > vegl. *u*) mellett több érv szól, mint ellene, hiszen nem érvényes többé Rosenkranz (1955: 274) megfogalmazása: „Belege für altes gedecktes geschlossenenes *o* fehlen”, minthogy két vagy akár három valószínű példa is hozható rá: a vegliai *surko* és *turta*, illetve *luk*. Így nagy valószínűséggel érvényes Windisch (1998: 918) ábrája a dalmát magánhangzó-rendszer nyugati, szimmetrikus típusú fejlődéséről, az általa Hadlich-tól átvett *furma* < *fōrma* bizonytalan eredetű példa (valószínűleg szellemszó) kizárólagos idézése ellenére is.

¹⁹ Ez nem rokon a REW no. 8809. *tōrtus* „gedreht” alakjával, amelynek újlatin/román folytatásai nyílt *o*-ra mutatnak vissza (a latin *ō* folytatásaképpen), mert a dalmát *turta* és más újlatin/román megfelelői zárt *o*-ra vezethetők vissza, ami csak egy latin hosszú *ō* folytatása lehet (vö. REW no. 8802 megjegyzése). Bartoli (1906: II, 335) ezt a *turta*-t még az *ū* folytatásainak példái között említette az *ultra* és a *buka* társaságában.

²⁰ Bartoli (1906: II, 418) ezt még az ILLAC folytatásának vette. Még egy további lehetséges példaként szóba jöhetne a latin *mō(n)strāre* esetleges dalmát folytatása, de a hagyományozott dalmát variánsok nem egyértelműek a helyzet megítélésére, ti. vegl. *mōstrua* = ol. *mostra*, l. Bartoli (1906: II, 5, 206), vegl. *mūestra* = ol. *mostra* (*tu*), l. Bartoli (1906: II, 167, 207), és vegl. *mūstruót* = ol. *mostrato*, l. Bartoli (1906: II, 163, 207); így, bár a DÉRom hozza a *mostrua* alakot (egy abból kikövetkeztethető *mostrūr* « *montrer* » infinitívussal együtt) a megfelelő lemma alatt (**’* *mostr*-a- / ~ **’* *moss*-a- /), de indoklás nélkül, így a REW no. 5666 *mō(n)strāre* „zeigen” szócikkének eljárását követve jobb ezeket a nem egyértelműen megítélhető szavakat egyelőre kihagyni jelen érvelésből.

²¹ Bár Muljačić (1993=2000: 378) szerint a *buka* velencei kölesönszó („*Bucca* ergab allerdings *buka* statt des zu erwartenden vegl. **baka*. Es handelte sich um ein Lehnwort aus dem Venezianischen”). Vegliai **baka* fejlemény azonban kizárható a zárt szótagi latin *ū* > vegliai *u* megfelelés biztos példái miatt.

²² Bartoli (1906: II, 53) szerint a *trufo* változata „auch *truflo*, unsicher”.

3. A latin helyzet

Így viszont már csak azt kell eldönteni, hogy a dalmát románban vagy esetleg annak előzményében, azaz a kései dalmáciai latinban a zárt szótagbeli *ō* és *ū* fúziója kései, másodlagos fejleményként jelentkezett-e, ahogy ezt Loporcaro feltételezi, mondván, hogy „egy későbbi, »közös román« [értsd: nyugati, szimmetrikus típusú A.B.] magánhangzórendszerű réteget lehet kikövetkeztetni a dalmát nyelvre, mivel a szlávba és albánba került dalmát kölcsönszavak mind az *Ō* és *Ū* közös folytatását (> /o/ > /u/) mutatják, amely eltérő volt az *Ū* folytatásától (> /y/).” (Loporcaro 2011: 691, n. 13). Ha ez így lenne, azaz a korai dalmátban az *ō* és *ū* zárt szótagban még nem fuzionált volna, ahogy Loporcaro feltételezi, akkor a kései dalmáciai latinban ennek megfelelően egy olyan magánhangzó-rendszert kellene találnunk, amely az *ō* és *ū* esetén nyílt szótagban fúziót mutat, zárt szótag esetén viszont nem. Így (főképp a kései) feliratokon O/V betűkeverést csak nyílt szótagban volna szabad találnunk, zárt szótagban nem vagy csak elszörtan.

Természetesen Loporcaro megpróbálta megtalálni az általa a (korai) dalmátra feltételezett részlegesen aszimmetrikus rendszer előzményét a dalmáciai latinban, és ehhez Herman 1971-es tanulmányát hívta segítségül, amire így hivatkozik (Loporcaro 2011: 691, n. 15): „Ami Dalmáciát illeti, Herman eredményei (1971: 139–43) azt mutatják, hogy az <o/u> tévesztések, bár nem olyan gyakoriak, mint az <e/i> tévesztések (mint ahogy a szomszédos Venetóban), ugyanakkor mégsem hiányoznak teljesen (ellentétben Daciával): ez egybevág a Dalmácia kihalt román változataiból kirajzolódó összetett képpel.”²³ Ez így első látásra alátámasztani tűnik Loporcaro elképzelését, azonban a Hermanra történő hivatkozásával az a probléma, hogy a hivatkozott részben Herman (1971: 139–43) a keresztény korszak előtti, pogány kori, azaz kora császárkori (nagyjából 1–3. századi) viszonyokkal foglalkozik. Itt valóban megállapítja Herman, hogy Dalmatia némileg elmaradt Venetia et Histria (Regio X) területétől az O/V keverések terén, hiszen míg az észak-itáliai tartomány 0,59-es arányt mutat fel (37 O/V : 63 E/I = 0,59), addig Dalmatia ennek kb. csak a felét, 0,27-es arányt (24 O/V : 89 E/I = 0,27). A hivatkozott hely folytatásában azonban Herman a keresztény korszak (nagyjából a 4–6. század)²⁴ rövid leírásával is foglalkozik (1971: 144–5). Ebből a

²³ Loporcaro (2011: 691, 15. j.): „As for Dalmatia, Herman’s results (1971:139–43) show that the <o/u> confusions, although not so frequent as <e/i> (as is the case in neighbouring Veneto), are not absent either (unlike in Dacia): this squares with the complex picture from the extinct Romance varieties of Dalmatia.” L. még Loporcaro (2015: 54): „Moving eastwards, Dalmatia shows also <o/u> confusions, although not so frequent as <e/i> (Herman 1971: 139–43).”

²⁴ Vö. Herman (1971=1990: 144): „les exemples tirés d’inscriptions chrétiennes sont assez nombreux pour permettre un recouplement chronologique au stade du Ve siècle environ”.

Loporcaro által figyelembe nem vett részből viszont kiderül, hogy Dalmácia a keresztény korszakra már felzárkózott Észak-Itáliához az O/V keverések terén: hiszen a két Herman által vizsgált észak-itáliai tartomány közül Transpadana (Regio XI) 0,5-ös arányt (53 O/V : 105 E/I = 0,5), Venetia et Histria (Regio X) pedig 0,41-es arányt mutat fel (53 O/V : 130 E/I = 0,41), és ez utóbbival lényegében megegyezik Dalmatia 0,43-as aránya (30 O/V : 70 E/I = 0,43).²⁵ Herman adatai és elemzése tükrében Dalmácia tehát a kései, keresztény korszakban egyáltalán nem volt elmaradva Észak-Itáliától, főképp nem Venetia et Histriától, hanem éppen hogy teljesen felzárkózott hozzá az O/V keverések terén, így Loporcaro (kora?) dalmátra feltételezett aszimmetrikus magánhangzó-rendszerének Hermannál megtalálni vélt latin előzményei elenyészni látszanak.

Ha megnézzük ezek után az LLDB (a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa, <http://lldb.elte.hu/>) vonatkozó adatait is, akkor azt láthatjuk, hogy azok alátámasztják Herman leírását,²⁶ sőt még árnyalják és egészítik is a Herman-féle képet részletesebb és pontosabb kronológiai tagolásuk és egzaktabb nyelvi értelmezési kritériumaik²⁷ révén (1. táblázat). A keresztény korszak LLDB-ben könnyen realizálható kettéosztása egy 4–5. és egy 6–7. századi periódusra, amit az LLDB fejlett kereső modulja lehetővé tesz, láthatóvá teszi a diakrón fejlődést az időszakban, és megmutatja Dalmácia valós helyét az *o-u*

²⁵ Az *o-u* és *e-i* fúziók egymáshoz képesti arányának értékelésekor Herman a 0,5-ös viszonyítási számot használta, ami azt jelzi, hogy adattárában az O/V tévesztések száma megközelítőleg a fele volt az E/I tévesztéseknek. Ez a 0,5-ös szám azt is jelzi, hogy a két változás többé-kevésbé egy időben és azonos intenzitással ment végbe, mivel a latin nyelvben az *e-i* hangok száma megközelítőleg a duplája az *o-u* hangoknak. Következésképpen a 0,5-nél lényegesen kisebb számérték azt jelzi, hogy az elől képzett magánhangzók (*e-i*) fúziója egy adott területen előrehaladottabb volt, mint a hátul képzett magánhangzóké (*o-u*), más szóval, hogy a hátul képzett magánhangzók fúziója még csak épphogy elkezdődött vagy elmaradott volt az elől képzett magánhangzók fúziójához képest.

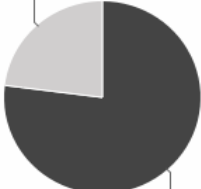
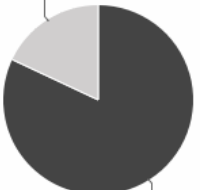

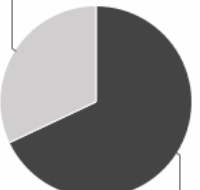
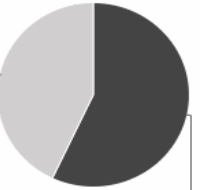
²⁶ Amely alapvetően Skok (1915) és Zamboni (1965–66) adatai alapján készült.

²⁷ Az O/V konfúzió tekintetében csak az újlatin fejlődés szempontjából releváns keveréseket vettük tekintetbe, tehát ezeket a kódokat (észak-itáliai példákkal szemléltetve a változást): ($\bar{e} \acute{i} > e$) $\acute{e} > I$, AVRILIVS = *Aurelius* (LLDB-135561, CIL 5, 8726, 1), $\acute{i} > E$, VEDVA = *vidua* (LLDB-129678, AE 1985, 443, 3); ($\bar{o} \acute{u} > o$) $\acute{o} > V$, OCTV|BR = *Octobres* (LLDB-21028, CIL 5, 3897, 8-9), $\acute{u} > O$, ALOMNVS = *alumnus* (LLDB-11894, AE 1987, 430, 12); ($\bar{e} e \acute{i} > e$) $e > I$, FICIERVNT = *fecerunt* (LLDB-12030, InscrIt 10, 2, 67, 4), $e > I$, SIVER = *Severus* (LLDB-124376, AE 2007, 618, 2), $\acute{i} > E$, VIXET = *vixit* (LLDB-90749, ICI 16, 185, 6), ($\bar{o} o \acute{u} > o$) $o > V$, SACERDVS = *sacerdos* (LLDB-21029, InscrIt 10, 2, 81, 2), $o > V$, RVSARVM = *rosarum* (LLDB-135531, CIL 5, 2046, 6), $u > O$, FAMOLA = *famula* (LLDB-59583, CIL 5, 5419, 3); ezeket a kódokat pedig nem vettük figyelembe: $\acute{e} > I$ (ARGINTI = *argenti*, LLDB-124711, AE 1890, 144, 4), $\acute{o} > V$ (MAVVRTI = *Mavorti*, LLDB-21922, CIL 5, 6742, 17), $\acute{i} > E$ (EDVS = *Idus*, LLDB-74202, ICI 14, 10, II 4), $\acute{u} > O$ (INMONES = *immunis*, LLDB-12585, InscrAq 3, 3393, 3), $i > E$ (ERENE = *Irene*, LLDB-12828, CIL 5, 1674, 2), $u > O$ (FRONITI = *fruniti*, LLDB-12199, InscrAq 3, 3129, 6). A hivatkozott feliratos gyűjtemények rövidítéseinek feloldását l. http://lldb.elte.hu/admin/abbrev_bibl.php.

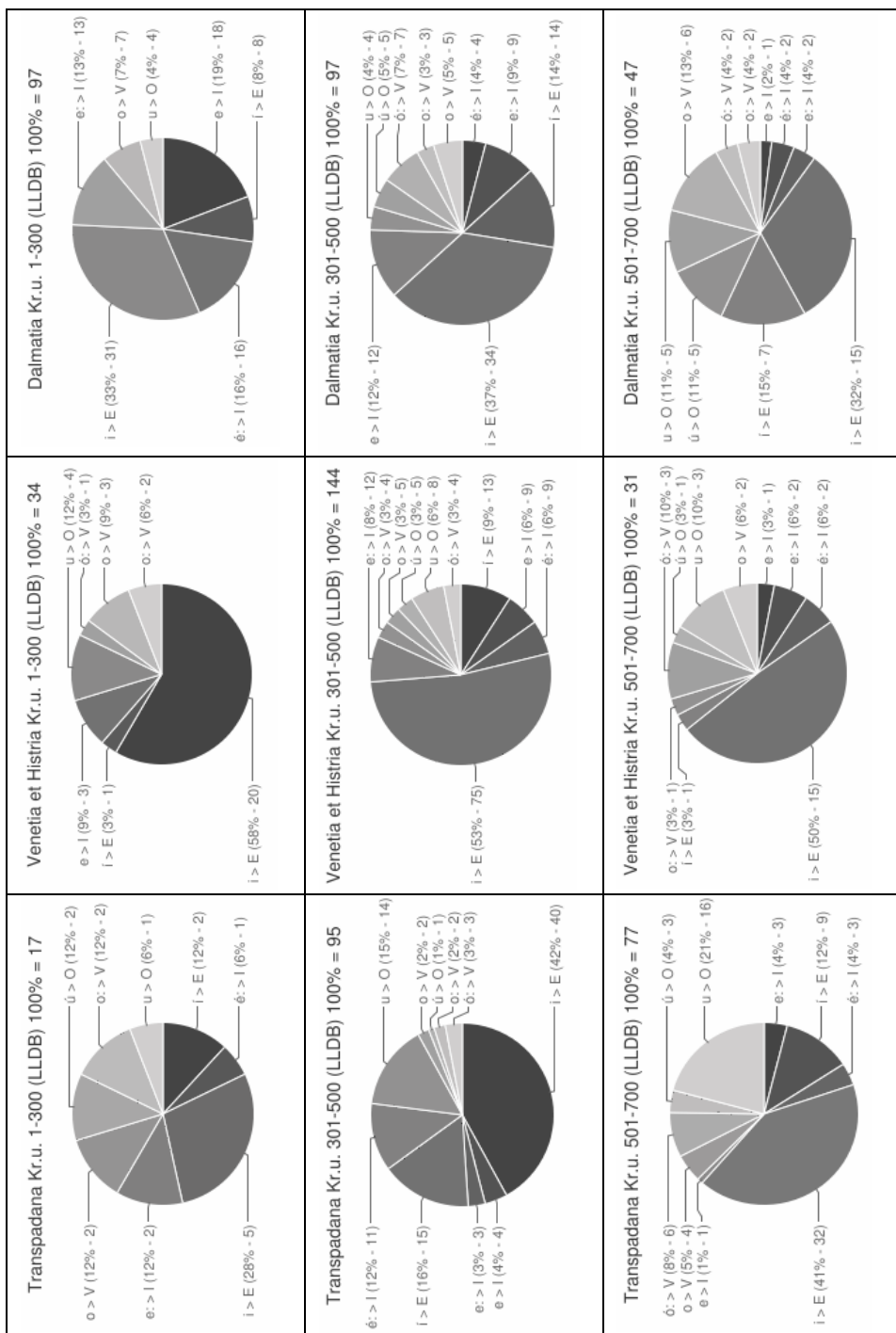
fúzió tekintetében. Az 1. táblázat a Herman által tárgyalt két észak-itáliai tartomány és Dalmácia csak fonológiai háttérű E/I és O/V keveréseinek fúziótípusonként összesített megoszlását tartalmazza, a morfoszintaktikai és egyéb, nem fonológiai háttérű (pl. archaizáló) adatok kizárásával.²⁸ Az egyes (változási altípusoknak megfelelő) LLDB-kódok szerinti megoszlást pedig a 2. táblázat mutatja – ezzel azonban itt nem foglalkozunk, mert csak az 1. táblázat háttéradatait mutatja.

Az LLDB adatai alapján is jól látszik, hogy az O/V keverések tekintetében a korai korszakban, tehát az 1–3. században a 0,13-as arányszámú Dalmácia (11 O/V : 86 E/I = 0,13) jelentős lemaradásban volt a 0,42-es arányszámú Venetia et Histriához (10 O/V : 24 E/I = 0,42) és a 0,7-es arányszámú Transpadanához (7 O/V : 10 E/I = 0,7) képest. A transpadanai adatszám alacsony volta (17) ugyan kétségeket ébreszthet, de a Venetia et Histria-i adatszám (34) már elegendőnek tűnik a 97 adattal jól jellemezhető dalmatiai viszonyok megítéléséhez. A későbbi korszakbeli, tehát a 4–5. századi adatok már jól mutatják azt, amit lényegében Herman is megállapított: Dalmácia (24 O/V : 73 E/I = 0,33) felzárkózott az O/V keverések tekintetében a két észak-itáliai tartományhoz, hiszen a 0,33-as arányszámú Dalmácia a 0,3-as arányszámú Transpadanával (22 O/V : 73 E/I = 0,3) lényegében azonos arányszámmal rendelkezik, a 0,22-es arányszámú Venetia et Histriát (26 O/V : 118 E/I = 0,22) pedig meg is előzte. Szinte ugyanezt állapíthatjuk meg a legkésőbbi, 6–7. századi periódus esetében is, amely korszak adatainak túlnyomó többsége a 6. századból származik: az O/V keverések tekintetében a 0,74-es arányszámú Dalmácia (20 O/V : 27 E/I = 0,74) megelőzte nemcsak a 0,48-as arányszámú Venetia et Histriát (10 O/V : 21 E/I = 0,48), hanem a 0,6-os arányszámú Transpadanát is (29 O/V : 48 E/I = 0,6). Ez itt persze annyit jelent, hogy Dalmáciában az *o-u* fúziók azért zajlottak intenzívebben, mint az *e-i* fúziók, hogy elérjék az egyensúlyi helyzetet, amit a 0,5-ös szám jelez, amikor mindkét fúzió azonos intenzitással zajlik, illetve zajlott le. A legkésőbbi korszakban Venetia et Histria ezt az egyensúlyi helyzetet lényegében már elérte (0,48), Transpadana igen közel került hozzá (0,6), Dalmatia pedig megközelítette (0,74), és feltehetőleg a 7. században, amikor is már alig vannak felírt adatok, el is érte azt. Így nagy valószínűséggel a nyugati típusú magánhangzó-rendszer Dalmáciában a 7. századra kialakulhatott.

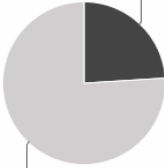

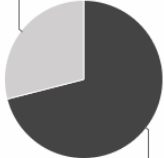

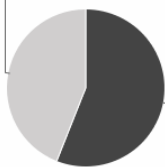
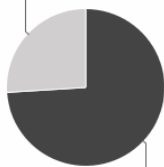
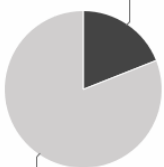
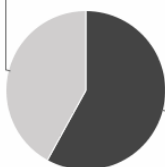
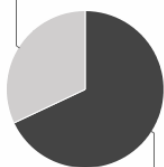
²⁸ Így ilyen kettős kódolású jelenségek lettek kizárva: LLDB-11843: *o* : > V / decl. IV pro II, VIXIT ANNVS XL = *vixit annos* XL (CIL 5, 1628, 3), LLDB-12273: *i* > E / -ET pro -it (in 3. pers. praes. impf. verborum), REQUIESCET = *requiescit* (CIL 5, 8591, 1), LLDB-11758: *u* > O / archaismus, VIVOS = *vivus* (CIL 5, 908, 7), LLDB-57010: *o* : > V / -m > \emptyset és DEPOSITA VNDE|CIMV KAL = *deposita undecimo / undecimum Kalendas* (CIL 5, 5193, 1-2).

<p>Transpadana Kr.u. 1-300 (LLDB) 100% = 17</p> <p>E/I (59% - 10) O/V (41% - 7)</p> <p>7 7 O/V : 10 E/I = 0.7</p>	<p>Venetia et Histria Kr.u. 1-300 (LLDB) 100% = 34</p> <p>E/I (71% - 24) O/V (29% - 10)</p> <p>10 O/V : 24 E/I = 0.42</p>	<p>Dalmatia Kr.u. 1-300 (LLDB) 100% = 97</p> <p>E/I (89% - 86) O/V (11% - 11)</p> <p>11 O/V : 86 E/I = 0.13</p>
<p>Transpadana Kr.u. 301-500 (LLDB) 100% = 95</p> <p>E/I (77% - 73) O/V (23% - 22)</p> <p>22 O/V : 73 E/I = 0.3</p>	<p>Venetia et Histria Kr.u. 301-500 (LLDB) 100% = 144</p> <p>E/I (82% - 118) O/V (18% - 26)</p> <p>26 O/V : 118 E/I = 0.22</p>	<p>Dalmatia Kr.u. 301-500 (LLDB) 100% = 97</p> <p>E/I (75% - 73) O/V (25% - 24)</p> <p>24 O/V : 73 E/I = 0.33</p>
<p>Transpadana Kr.u. 501-700 (LLDB) 100% = 77</p> <p>E/I (62% - 48) O/V (38% - 29)</p> <p>29 O/V : 48 E/I = 0.6</p>	<p>Venetia et Histria Kr.u. 501-700 (LLDB) 100% = 31</p> <p>E/I (68% - 21) O/V (32% - 10)</p> <p>10 O/V : 21 E/I = 0.48</p>	<p>Dalmatia Kr.u. 501-700 (LLDB) 100% = 47</p> <p>E/I (57% - 27) O/V (43% - 20)</p> <p>20 O/V : 27 E/I = 0.74</p>

1. táblázat. A két észak-itáliai tartomány és Dalmácia E/I és O/V keveréseinek fűzőtípusonként összesített, korszakok szerinti megoszlása

2. táblázat. Az E/I és O/V keveréseinek egyes (változási altípusokat tükröző) LLDB-kódoknak megfelelő, korszakok szerinti megoszlása

<p>Dalmátia Kr.u. 1-300 (LLDB) 100% = 397</p> <p>Vokalizmus (76% - 300)</p> <p>E/í és OV (24% - 97)</p>	<p>Dalmátia Kr.u. 301-500 (LLDB) 100% = 213</p> <p>Vokalizmus (54% - 116)</p> <p>E/í és OV (46% - 97)</p>	<p>Dalmátia Kr.u. 501-700 (LLDB) 100% = 66</p> <p>Vokalizmus (29% - 19)</p> <p>E/í és OV (71% - 47)</p>
<p>Venetia et Histria Kr.u. 1-300 (LLDB) 100% = 136</p> <p>Vokalizmus (75% - 102)</p> <p>E/í és OV (25% - 34)</p>	<p>Venetia et Histria Kr.u. 301-500 (LLDB) 100% = 255</p> <p>Vokalizmus (44% - 111)</p> <p>E/í és OV (56% - 144)</p>	<p>Venetia et Histria Kr.u. 501-700 (LLDB) 100% = 41</p> <p>Vokalizmus (26% - 11)</p> <p>E/í és OV (74% - 31)</p>
<p>Transpadana Kr.u. 1-300 (LLDB) 100% = 91</p> <p>Vokalizmus (81% - 74)</p> <p>E/í és OV (19% - 17)</p>	<p>Transpadana Kr.u. 301-500 (LLDB) 100% = 165</p> <p>Vokalizmus (42% - 70)</p> <p>E/í és OV (58% - 95)</p>	<p>Transpadana Kr.u. 501-700 (LLDB) 100% = 113</p> <p>Vokalizmus (32% - 36)</p> <p>E/í és OV (68% - 77)</p>

3. táblázat. Az összesített magánhangzó-fűziós arányok korszakok szerinti egybevetése az összes magánhangzórendszeri adaton belül

Hogy Dalmácia mennyire együtt mozog és fejlődik a két észak-itáliai tartomány-nyal, azt jól mutatja a magánhangzó-fúziók összesített arányainak egybevetése az összes magánhangzó-rendszeri adaton belül (vö. 3. táblázat). Dalmácia a legkésőbbi (6–7. századi) korszakban szinte ugyanolyan (3%-os eltéréssel) összesített magánhangzó-fúziós arányszámmal rendelkezik (71%), mint Venetia et Histria (74%) és Transpadana (68%). Herman adataiból és az LLDB kontrollvizsgálatából tehát az látszik, hogy a magánhangzó-fúziók tekintetében Dalmácia teljesen úgy viselkedett a kései és a legkésőbbi, azaz a keresztény korszakban, mint a két észak-itáliai tartomány.

Ezzel azonban még nem ért véget a vizsgálat, mert szótagszerkezet szerint is meg kell vizsgálni a dalmáciai latin anyagot, hogy zárt szótagban is kimutatható-e az O/V keverés a kései, keresztény korszakban. Tudniillik, ha Loporcarónak igaza lenne, és valóban „egy későbbi, »közös román« [értsd: nyugati, szimmetrikus típusú A.B.] magánhangzó-rendszerű réteget lehet kikövetkeztetni a dalmát nyelvre” (Loporcaro 2011: 691, 13. j.), akkor a dalmáciai latinban ennek megfelelően egy olyan magánhangzó-rendszert kellene találnunk, amely az *ō* és *ū* esetén nyílt szótagban fúziót mutat, zárt szótag esetén viszont nem. Ebben az esetben a feliratokon, főképp a kései feliratokon O és V betűkeverést csak nyílt szótagban volna szabad találnunk, zárt szótagban nem vagy csak elvétve. Herman 1971-es tanulmánya azonban nem vizsgálta az O/V keveréseket szótagszerkezetre tekintettel (mivel nem ez volt vizsgálata célja), így adatai a kérdés eldöntésében nem használhatók fel. Egy ilyen vizsgálathoz elsősorban Omeltchenko 1977-es monográfiájának adatait kellett volna figyelembe venni, aki szótagszerkezet szerint is vizsgálta az ILCV (*Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*) válogatott keresztény feliratokat közlő korpusza alapján a dalmáciai keresztény feliratokban fellelhető O/V keveréseket. Elemzésének eredményét összefoglaló jelleggel tartalmazza a 4. táblázat.

Mint látható belőle, zárt szótagi O/V keverésre több (16) példa található a 4–6. századi Dalmáciában, mint nyílt szótagi keverésre (12), így érthető, hogy Omeltchenko (1977: 119) le is vonta az ebből adódó egyértelmű következtetést, hogy a dalmáciai latin az itáliai minőségi rendszerhez, azaz a nyugati, szimmetrikus típusú rendszerhez tartozik („Dalmatian Latin belongs to the Italic qualitative system”).

	Hangsúlyos szótag			Hangsúlytalan szótag						összesen	
	/ō/ > u	/ū/ > o	össz.	/ō/ > u		/ō/ > u		/ū/ > o			össz.
Nyílt szótag	6	0	6	SzK: 2 HsE: 0 HsU: 1 SzV: 0	3	SzK: 1 HsE: 0 HsU: 0 SzV: 0	1	SzK: 0 HsE: 0 HsU: 2 SzV: 0	2	6	<u>12</u>
Zárt szótag	0	7	7	SzK: 3 HsE: 0 HsU: 0 SzV: 0	3	SzK: 4 HsE: 0 HsU: 0 SzV: 0	4	SzK: 0 HsE: 2 HsU: 0 SzV: 0	2	9	<u>16</u>

4. táblázat. Dalmatia 4–6. századi magánhangzó-fúziós adatai
Omeltchenko (1977: 119–318) alapján²⁹

Omeltchenko adatait és az abból levont következtetését az LLDB (Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa) anyagának elemzése is megerősíti, sőt ki is egészíti, finomítja (vö. 5. táblázat). Egyrészt a keresztény kor előtti, 1–3. századi anyag bevonása rávilágít, hogy az *o-u* fúzió Dalmáciában a hangsúlytalan szótagban jelent meg először, és ott is elsősorban zárt szótagban (9 példa 2-vel szemben). Ekkoriban a hangsúlyos szótag még érintetlen a fúziótól (0 példa). A későbbi, 4–5. századi periódusban az *o-u* fúzió kiterjed a hangsúlyos szótagra is, ahol matematikailag azonos arányban jelentkezik hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban (50%-50%, azaz 12-12 példa). Ez az azonos arány azonban azt jelenti, hogy a hangsúlyos szótag ekkoriban jóval kitettebb volt a fúzióknak, mint a hangsúlytalan, hiszen általában a latin nyelvben a magánhangzóknak csak 37%-a fordul elő hangsúlyos szótagban, 63%-a pedig hangsúlytalan szótagban.³⁰ A fúzió ugyanakkor matematikailag azonos arányban jelentkezik zárt és nyílt szótagban is (12-12 példa). Ez az azonos arány azonban azt jelenti, hogy a zárt szótag ekkoriban kissé kitettebb volt a fúzióknak, mint a nyílt szótag, hiszen általában a latin nyelvben a nyílt és zárt szótagok aránya körülbelül 53% : 47% volt.³¹ A legkésőbbi, 6–7. századi korszakban a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok közötti megoszlás kiegyenlítődik, amennyiben lényegében megfelel az elvárt megoszlásnak (7 és 13 példa, azaz 35% és 65%). A zárt szótagok azonban ekkoriban még a későbbi (4–5. századi) korszaknál is jobban érintettek voltak a fúziótól, mint a

²⁹ Rövidítések feloldása: SzK = szókezdő helyzetben; HsE = hangsúlyos szótag előtti, nem szókezdő helyzetben; HsU = hangsúlyos szótag utáni, de nem szóvégi helyzetben; SzV = szóvégi helyzetben, de nem morfológiai végződésben (ez eredetiben: Ini. = Initial position; Int. = intertonic position; Pos. = posttonic position; Fin. = word-final, non-morphological position). A magánhangzók jelezése a 4. táblázatban Omeltchenko (1977), az 5. táblázatban az LLDB gyakorlata szerint történik.

³⁰ Vö. Herman (1968=1990: 197) 5. j., egész pontosan 37.2% : 62.8%.

³¹ Vö. Kiss (1972: 14), egész pontosan 53.1 : 46.9.

nyílt szótagok (8 és 12 példa, tehát 40% és 60%), hiszen a 60%-os zárt szótagi fúziós érintettségi arány jóval magasabb, mint a zárt szótagok 47%-os általános előfordulási aránya a latin nyelvben. Az 5. táblázat adatai tehát jól mutatják, hogy a kései keresztény korszakban a zárt szótagi *o-u* fúzió idővel mind intenzívebbé vált a dalmáciai latinságban.

Látható, hogy az *o-u* fúzió kezdetektől fogva jelen volt zárt szótagban is, így elvethető Loporcaro főntebb idézett elképzelése, miszerint „egy későbbi, »közös román« [azaz nyugati, szimmetrikus típusú] magánhangzó-rendszerű réteget lehet kikövetkeztetni a dalmát nyelvre”. Ennek feltételezésére semmi szükség, hiszen a dalmáciai latin nyelv a keresztény korszak kezdetétől fogva nem a keleti aszimmetrikus, hanem a nyugati, szimmetrikus román rendszer szerint fejlődött.

Dalmatia 1–3. századi magánhangzó-fúziós adatai az LLDB alapján								
	Hangsúlyos szótag			Hangsúlytalan szótag				
	ó: > V	ú > O	össz.	o > V	o: > V	u > O	össz.	összesen
Nyílt szótag	0	0	0	0	0	2 ³²	2	<u>2</u>
Zárt szótag	0	0	0	7 ³³	0	2 ³⁴	9	<u>9</u>
Dalmatia 4–5. századi magánhangzó-fúziós adatai az LLDB alapján								
	Hangsúlyos szótag			Hangsúlytalan szótag				
	ó: > V	ú > O	össz.	o > V	o: > V	u > O	össz.	összesen
Nyílt szótag	5 ³⁵	0	5	1 ³⁶	2 ³⁷	4 ³⁸	7	<u>12</u>

³² LLDB-30502: u > O, ANNOPO| = *annorum*, CIL 3, 2225, 10, LLDB-33113: u > O, APOL|EI = *Apuleius*, CIL 3, 8667, 2-3.

³³ LLDB-15550: o > V, MVNTAN|I = *Montani*, ILJug 1, 235, 3-4, LLDB-29419: o > V, CONSVBRINO = *consobrino*, CIL 3, 1931, 5, LLDB-29779: o > V / litterae perperam incisae, QVELIE = *Coeliae*, CIL 3, 2046, 1, LLDB-32065: o > V, [D]VLCENO = *Dolicheno*, CIL 3, 2758, 2, LLDB-35849: o > V, MVNTANA = *Montana*, CIL 3, 2397, 1, LLDB-35850: o > V, MVNTANA = *Montana*, CIL 3, 2624, 4, LLDB-135599: o > V, CONSVBRINO = *consobrino*, CIL 3, 8465, 3.

³⁴ LLDB-33158: u > O, LATRONEBOS = *latronibus*, CIL 3, 8830, 4, LLDB-135596: u > O, IOVENTIA = *Iuventia*, CIL 3, 8732, 4.

³⁵ LLDB-10907: ó: > V, PVNERE = *ponere*, ILJug 3, 2409, 5, LLDB-14192: ó: > V,] PVN[ERE = *ponere*, ILJug 3, 2511, 2, LLDB-14366: ó: > V, PISTVRI = *pistori*, ILJug 3, 2663, 1, LLDB-135609: ó: > V, DIVNAN = *Ionas*, CIL 3, 10190, I 1, LLDB-135610: ó: > V, VICTVRI = *Victorii*, CIL 3, 9516, Dalmatia, Salona, AD 431.

³⁶ LLDB-9446: o > V, CORPVRA = *corpora*, ILJug 3, 2375, 4.

³⁷ LLDB-224: o: > V, RVMANVS = *Romanus*, ILJug 1, 112, 5, 5, LLDB-9450: o: > V, PVREREMV| = *poneremus*, ILJug 3, 2375, 7.

³⁸ LLDB-242: u > O, DOCEN = *ducenarius*, ILJug 1, 126, 8, 8, LLDB-9310: u > O, CONSOL|ATVM = *consulatum*, ILJug 3, 2250, 3, LLDB-9401: u > O, MARTORES = *martyris* (*marturis*), ILJug 3, 2360, 3, LLDB-20442: u > O, TETO|LVM = *titulum*, Salona 2, 697, 3.

Zárt szótag	2 ³⁹	5 ⁴⁰	7	4 ⁴¹	1 ⁴²	0	5	<u>12</u>
Dalmatia 6–7. századi magánhangzó-fúziós adatai az LLDB alapján								
	Hangsúlyos szótag			Hangsúlytalan szótag				
	ó: > V	ú > O	össz.	o > V	o: > V	u > O	össz.	összesen
Nyílt szótag	2 ⁴³	0	2	3 ⁴⁴	1 ⁴⁵	2 ⁴⁶	6	<u>8</u>
Zárt szótag	0	5 ⁴⁷	5	1 ⁴⁸	3 ⁴⁹	3 ⁵⁰	7	<u>12</u>

5. táblázat. Dalmatia 1–7. századi magánhangzó-fúziós adatai az LLDB alapján

³⁹ LLDB-14386: ó: > V, OCTV = *Octobres*, ILJug 3, 2698, 2, LLDB-135612: ó: > V, VRNAT = *ornat*, CIL 3, 9634, 5.

⁴⁰ LLDB-5292: ú > O, QVORE|RE = *currere*, CIL 3, 10190, IV 4-5, LLDB-5370: ú > O, PERQ|VODSET = *percussit*, CIL 3, 10190, IV 1-2, IV 1-2, LLDB-10863: ú > O, OXCOR = *uxor*, ILJug 3, 2397, 2, LLDB-10899: ú > O, OXOR = *uxor*, ILJug 3, 2409, 2, LLDB-20187: ú > O, ALONNVS = *alumnus*, Salona 2, 384, 5.

⁴¹ LLDB-9437: o > V, CVNPARABID = *comparavit*, ILJug 3, 2375, 2, LLDB-10869: o > V, V[RDI]NAVI = *ordinavi*, ILJug 3, 2402, 2, LLDB-10901: o > V, VRDENAVERVNT = *ordinaverunt*, ILJug 3, 2409, 3, LLDB-18944: o > V, CVMPA[RAV = *comparavi / comparavit*, Salona 1, 300, 4.

⁴² LLDB-9224: o: > V, DENVS = *denos*, ILJug 3, 2129, 2.

⁴³ LLDB-14223: ó: > V, DEFENSURI [= *defensori*, ILJug 3, 2541, 2. LLDB-18709: ó: > V, SARTVRI = *sartoris*, ILJug 3, 2547, 1.

⁴⁴ LLDB-14152: o > V, IVVINVS = *Iovinus*, ILJug 3, 2481, 1, LLDB-14249: o > V, PVTITA = *potita*, ILJug 3, 2558, II 4, LLDB-14520: o > V / commutationes vocalium variae, NVOCERES = *noceres*, ILJug 3, 2792, 12.

⁴⁵ LLDB-20315: o: > V, VICTVRINI = *Victorini*, Salona 2, 472, 1.

⁴⁶ LLDB-24: u > O, TVMOLVM = *tumulum*, Salona 1, 96, 11, LLDB-18693: u > O, CONIOGI = *coniugis*, Salona 1, 262, 2.

⁴⁷ LLDB-14506: ú > O, DENONTIO = *denuntio*, ILJug 3, 2792, 3, LLDB-14527: ú > O / u > O, VBICONQVA = *ubicumque*, ILJug 3, 2792, 14, LLDB-14534: ú > O, CORRET = *currit*, ILJug 3, 2792, 21, LLDB-14538: ú > O / u > O, VBI|CONQVA = *ubicumque*, ILJug 3, 2792, 21-22, LLDB-14540: ú > O, DENONTIO = *denuntio*, ILJug 3, 2792, 23 = CIL 3, 13352, 23.

⁴⁸ LLDB-18336: o > V, PECCATVR = *peccator*, Salona 1, 96, 2.

⁴⁹ LLDB-14153: o: > V / o > V, VST[I]ARIVS = *ostiarus*, ILJug 3, 2481, 1, LLDB-14271: o: > V, AD MEDIANVS | MARTVRES = *ad medianos martyres*, ILJug 3, 2566, , LLDB-18705: o: > V / o > V, VSTEARI = *ostiarum*, Salona 1, 271, 3.

⁵⁰ LLDB-9332: u > O, DOMOS SC = *domus sancti*, ILJug 3, 2275, LLDB-14507: u > O, INMON|DISSIME = *immundissime*, ILJug 3, 2792, 3-4, LLDB-14522: u > O, INMONDISSIME = *immundissime*, ILJug 3, 2792, 13.

4. Összegzés

Konklúzióként meg lehet tehát fogalmazni, hogy a töredékesen ismert és a 19. század végére kihalt dalmát nyelv a magánhangzó-fúziók szempontjából nem a keleti típushoz tartozott, annak egy változataként, hanem egyértelműen a nyugati, közösnek is nevezett típushoz sorolható. Erre mutat egyrészt a vonatkozó szűkös dalmát szókészlet újraelemzése, amely rávilágított a zárt szótagbeli *ō* és *ū* egységes dalmát (azaz vegliai) *u* folytatására, és így a dalmát előzményében e hangok *o*-ba történő fúziójára. Másrészt ugyanerre mutat a dalmáciai kései latin feliratos anyag elemzése is, amely egyértelműen igazolja e fúzió jelenlétét zárt szótagban is, még az elvártnál is nagyobb arányban. Mindebből nyilvánvalóan következik, hogy a keleti vagy aszimmetrikus típus feltételezett, részlegesen aszimmetrikusnak nevezhető altípusa, amelyben a hátul képzett releváns magánhangzók csak nyílt szótagban fuzionáltak volna, zárt szótagban azonban nem, egész egyszerűen nem létezett.

Hivatkozások

- Adamik, Béla 2020. The transformation of the vowel system in African Latin with a focus on vowel mergers as evidenced in inscriptions and the problem of the dialectal positioning of Roman Africa. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 56: 9–25.
- Adamik, Béla (közlésre elfogadva). The dialectological situation of the Latin language in late Italy before and in the Langobard period as evidenced in inscriptions: The phonological aspect. In: D’Argenio, Elisa et al. (szerk.): *Lingue, scritture e società nell’Italia longobarda. Un percorso di sociolinguistica storica*. Federico II University Press. Napoli.
- Bartoli, Matteo Giulio 1906. *Das Dalmatische. Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der Apennino-balkanischen Romania. I Einleitung und Ethnographie Illyriens; II Glossare und Texte - Grammatik und Lexikon*. Alfred Hölder. Wien.
- Bartoli, Matteo Giulio 1908. Riflessi slavi di vocali labiali romane e romanze, greche e germaniche. In: *Jagić-Festschrift. Zbornik u slavu Vatroslava Jagića*. Weidmannsche Buchhandlung. Berlin. 30–60.
- Banfi, Emanuele 1991. *Storia linguistica del Sud-Est Europeo. Crisi della Romania balcanica tra alto e basso medioevo*. Franco Angeli. Milano.
- Bernoth, Anja 2008. Interne Sprachgeschichte des Dalmatischen. In: Ernst, Gerhard et al. (szerk.): *Romanische Sprachgeschichte. Ein internationales*

- Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen* 3. Walter de Gruyter. Berlin–New York. 2731–50.
- Bonfante, Giuliano 1998. *The Origin of the Romance Languages. Stages in the Development of Latin*. Universitätsverlag C. Winter. Heidelberg.
- EWUng. = Benkő, Loránd 1993–1997. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–3. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ferguson, Thaddeus 1976. *A History of the Romance Vowel Systems through Paradigmatic Reconstruction*. Mouton. The Hague–Paris.
- Hadlich, Roger L. 1965. *The Phonological History of Vegliote*. The University of North Carolina Press. Chapel Hill.
- Herman, József 1968=1990. Statistique et diachronie: essai sur l'évolution du vocalisme dans la latinité tardive. In: Herman, József: *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique* (réun. Sándor Kiss). Niemeyer. Tübingen. 196–203.
- Herman, József 1971=1990. Essai sur la latinité du littoral adriatique à l'époque de l'Empire. In: Herman, József: *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique* (réun. Sándor Kiss). Niemeyer. Tübingen. 121–146.
- Herman, József 1990. *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique* (réun. Sándor Kiss). Niemeyer. Tübingen.
- Herman József 2003. *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- ILCV = Diehl, Ernestus 1925–1961. *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres* 1–3. Weidmannsche Verlagsbuchhandlung. Berlin.
- Kiss, Sándor 1972. *Les transformations de la structure syllabique en latin tardif*. Kossuth Lajos Tudományegyetem. Debrecen.
- Kőrösi, Sándor 1892. *A magyar nyelvbéli olasz elemek – Gli elementi italiani nella lingua ungherese*. Stabilimento tipo-litografico di Emidio Mohovich. Fiume.
- Loporcaro, Michele 2011. Syllable, Segment and Prosody. In: Martin Maiden et al. (szerk.), *The Cambridge History of the Romance Languages: Volume 1, Structures*. Cambridge University Press. Cambridge. 50–108, 684–689.
- Loporcaro, Michele 2015. *Vowel Length from Latin to Romance*. Oxford University Press. Oxford.
- Lüdtké, Helmut 1956. *Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus*. Romanisches Seminar der Universität Bonn. Bonn.
- Maiden, Martin 2016. Dalmatian. In: Ledgeway, Adam–Maiden, Martin (szerk.): *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford University Press. Oxford. 126–38.

- Mihăescu, Haralambie 1993. *La romanité dans le sud-est de l'Europe*. Editura Academiei Române. București.
- Muljačić, Žarko 1971=2000. Le Dalmate. in Ž. Muljačić 2000, 191–210.
- Muljačić, Žarko 1993=2000. Die Stellung des "Dalmatischen" in der Romania und sein Verhältnis zu einem zonalen und zu zwei subkontinentalen Sprachbunden. In: Muljačić, Žarko: *Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache*. Böhlau Verlag. Köln–Weimar–Wien. 375–83.
- Muljačić, Žarko 2000. *Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache*. Böhlau Verlag. Köln–Weimar–Wien.
- Omeltschenko, Stephen William 1977. *A Quantitative and Comparative Study of the Vocalism of the Latin Inscriptions of North-Africa, Britain, Dalmatia and the Balkans*. The University of North Carolina Press. Chapel Hill.
- REW = Meyer-Lübke, Wilhelm 1935³. *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg.
- Rosenkranz, Bernhard 1955. Die Gliederung des Dalmatischen. *Zeitschrift für romanische Philologie* 71: 269–79.
- Rosetti, Alexandru 1968=1973. Sur l'appartenance du dalmate. In: Rosetti, Alexandru: *Études linguistiques*. Mouton. The Hague–Paris. 121–4.
- Rosetti, Alexandru 1973. *Études linguistiques*. Mouton. The Hague–Paris.
- Skok, Petar 1915. *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*. Knjižara Jugoslavenske Akademije. Zagreb.
- Tagliavini, Carlo 1972⁶. *Le origini delle lingue neolatine: introduzione alla filologia romanza*. Casa Editrice Pàtron. Bologna.
- Windisch, Rudolf 1998. Die historische Klassifikation der Romania. II. Balkanromanisch. In: Holtus, Günter et al. (szerk.): *Lexikon der romanistischen Linguistik 7. Kontakt, Migration und Kunstsprachen: Kontrastivität, Klassifikation und Typologie*. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 907–37.
- Zamboni, Alberto 1965–66. Contributo allo studio del latino epigrafico della X Regio Augustea (Venetia et Histria). Introduzione. *Fonetica (Vocalismo)*. *Atti dell' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Classe di Scienze Morali, Lettere ed Arti* 124: 463–517.

Adamik Béla

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Eötvös Loránd Tudományegyetem

adamik.bela@nytud.hun-ren.hu

A nyelvtani nemek rendszerének hirtelen összeomlása egy XIX. századi magyarországi romani változatban

Baló A. Márton – Zuzana Bodnárová

1. Bevezetés*

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogyan bomlott meg a nyelvtani nemek rendszere a romani nyelv romungró változatában. A folyamat a nyelvtani nem nélküli magyarral kontaktusban, a rendelkezésre álló források tanúsága szerint két anyanyelvi beszélői nemzedék alatt zajlott le. A dolgozat azt járja körül, hogy nyelvi kontaktus esetén melyek lehetnek azok a tényezők, amelyek hozzájárulhatnak a nyelvtani nem hanyatlásához a különféle, már vizsgált földrajzi és szociolingvisztikai szempontokon felül. Előbbiek közé tartozik például egy domináns, nyelvtani nem nélküli nyelv közelsége (Di Garbo 2020), utóbbiak közé pedig az olyan esetek hatása, amikor egy nyelvet viszonylag nagyszámú, nem anyanyelvi beszélő sajátít el második nyelvként (Igartua 2019).

A romani nyelv számos nyelvtani változáson ment keresztül a nem ind nyelvekkel való kapcsolat révén, amelyek a morfológiai rendszert is érintették; ennek ellenére a nemi rendszer a romani nyelv összes változatában stabilan megmaradt, nagyon kevés kivétellel, amelyekről alább lesz szó. A szóban forgó, a nyelvtani nemek redukálódásával járó eset kapcsán két, negyven év különbséggel íródott forrásra támaszkodhatunk. A korábbi forrás (Balogh 1850) az eredeti, érintetlen, teljesen ép rendszert tükrözi: megvan a két nyelvtani nem (hímnem, nőnem), és a határozott névelő, a jelzői szerepű melléknevek, valamint a birtokos

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakronia* 5. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 273–306.

* A tanulmány angol nyelvű, rövidített változata a *Diachronica* (International Journal for Historical Linguistics) folyóiratnál áll megjelenés alatt.

jelzők és névmások egyeztetve vannak a főnévvel. A későbbi forrásban (József főherceg 1890) található szövegek azonban már az erózió egyértelmű jeleit mutatják: a nemek gyakorlatilag nincsenek megkülönböztetve, a kategóriák kiosztása nem történik meg, nincs egyeztetés, sem a melléknevek, sem a birtokos jelzők és névmások nem ragozódnak nem szerint, és a teljes főnévragozásban az eredetileg hímnemű alakok terjedtek szét.

Megkíséreltük azonosítani azokat a tényezőket, amelyek előmozdíthatták ezt a nyelvi változást, és egyrészt megerősítést nyert, hogy a nyelvtani nem leépülését és eltűnését bizonyos kisebbségi anyanyelvekben és származási nyelvekben, amilyen a romani is, okozhatja intenzív nyelvi kontaktus egy domináns, földrajzilag közel beszélt, nyelvtani nem nélküli nyelvvel; ez a helyzet áll fenn egy nyelv leépülése és a használatból való kikopása esetén is. Másrészt, mivel a vidéken beszélt változatokban nem mutatható ki efféle erózió, sőt egyértelműen kevésbé hajlamosak rá, a városi környezet is hozzájárulhatott a változáshoz. Ez összhangban áll a nyelvek és városok közötti állandó kölcsönhatással kapcsolatos, napjainkban folyó kutatásokkal is (Pennycook–Otsuji 2015).

2. A nyelvtani nem leépülése és eltűnése

A nyelvtani nem, amely alatt egyeztetéssel járó névszói osztályokat értünk (l. Hockett 1958: 231; Corbett 1991: 4; konkrétan az ind nyelvekre: Masica 1991: 218), általánosságban a nyelvcsaládok tartósan fennmaradó jegye. Ez konkrétan az indoeurópai nyelvek esetében is így van (Nichols 2003), bár nem egyforma mértékben, és nem is maradt meg minden nyelvben a nyelvtani nem. Általánosan kevésbé jellemző, hogy nemi rendszerek maguktól kialakuljanak, vagy kölcsönzés útján kerüljenek egy nyelvbe, viszont a nemi rendszer leépülése és eltűnése bizonyos körülmények között nem ritka. Aikhenvald (2004) szerint a nyelvtani nem hanyatlásának és eltűnésének különféle belső okai mellett lehetséges külső tényezőnek tekinthető az areális hatás, mivel a nyelvtani nem megléte vagy hiánya gyakran areális jegyként jelentkezik. Nichols (2003: 300–3) arról számol be, hogy a nyelvtani nem csak akkor igazán stabil, amikor földrajzilag szomszédos nyelvek erősítik egymást a nyelvtani nem tekintetében, és hozzáteszi azt is, hogy azok a nyelvek, amelyekből eltűnik a nyelvtani nem, vagy egymás, vagy egy nem nélküli nyelv szomszédai. Az areális hatás alapján kiemelkedik a nyelvi kontaktus mint a nem eltűnésének vagy leépülésének potenciális kiváltó oka. A nyelvi kontaktus szerepét újabban különböző földrajzi és szociolingvisztikai szempontok kapcsán tárgyalták. Di Garbo (2020) azt találta, hogy egy kontaktushelyzet aszimmetrikus jellege a nyelvtani nem eltűnéséhez vezethet olyan kisebbségi nyelv esetén, amelyet igen közel beszélnek egy nem nélküli, a beszélők számát és a nyelv presztízsét

tekintve domináns nyelvhez, Igartua (2019) pedig azt vizsgálta, hogy ha egy bizonyos nyelvet viszonylag nagy számú nem anyanyelvi beszélő második nyelvként sajátít el, az milyen hatással van az adott nyelv nyelvtanára és különösképpen a nemi rendszer megbomlására.

2.1. A nyelvtani nem leépülése az indoirániban

A nemi rendszer leépülése vagy teljes eltűnése nem új jelenség különféle újind nyelvekben. Masica (1991: 217–23) írja, hogy a prákritban fellelhető három nem csak néhány nyelvben maradt meg a Hinduszáni-félsziget nyugati részén. Kettőre csökkent a nemek száma az ind nyelvek dard, északnyugati és centrális ágában, így a romaniban is, amely a feltételezések szerint a centrális csoportból származik (Matras 2002: 56). A nemi rendszer jelentős gyengülése vagy teljes eltűnése figyelhető meg keleten és északon (az ismertebb példák között találjuk a nepálit, a bengálit és az asszámit); ezt Aikhenvald (2004) a paradigmák fonológiai okokból való összeolvadásának tudja be, habár a földrajzi kontaktushatás lehetőségét figyelembe véve a szomszédos, nyelvtani nem nélküli tibeti–burmai nyelvek is szerepet játszhattak a folyamatban. A nyelvtani nem kontaktushatásra bekövetkezett eltűnésének egyértelmű és jól dokumentált esete a nyugaton beszélt brahui nyelv. A dravida nyelvek közé tartozó brahuiból teljesen eltűnt a nyelvtani nem, feltehetően a korábbi, perzsa beszélőkkel fennállt kontaktus és a beludzsz beszélőkkel jelenleg is fennálló, szoros kontaktus hatására; mindkét nyugat-iráni nyelvből hiányzik a nyelvtani nem (Aikhenvald 2016). Igartua (2019) bemutatja a távolabbi, de területi és genetikus szempontból kapcsolódó, kelet-iráni, nyelvtani nemeket nem tartalmazó oszét esetét. A nyelvtani nem eltűnését e nyelvben annak tudja be, hogy valamikor a múltban jelentős számú, kartvél és török anyanyelvű beszélő sajátította el a nyelvet, akiknek az anyanyelve nyelvtörténeti értelemben nem rendelkezett nyelvtani nemmel. A csekély számú történeti adat miatt azonban nem lehet megállapítani, pontosan hogyan zajlott a folyamat. Ritka példáról, a nyelvtani nemek jelölésének kontaktushatásra történő megjelenéséről számol be Di Garbo (2020) a tibeti–burmai nyelvek nyugat-himalájai ágában, ind nyelvekkel való, hosszan tartó kontaktus hatására.

2.2. Nyelvtani változások a romaniban

A romani nyelv, amelyet csak diaszpórában beszélnek, a nagymértékű lexikai kölcsönzésen felül számos nyelvtani változáson is keresztülment azáltal, hogy nem ind nyelvekkel került kapcsolatba. A határozott névelő például nagy valószínűséggel a görög hatására alakult ki a mutató névmások egy csoportjából (Boretzky 2000), ami pedig a szórendet illeti, az újind nyelvekre jellemző sorrend, amelyben

az ige döntően a mondat végére kerül (Masica 1991: 332), ige-tárgy sorrendre változott, újabb példájaként a „romani európaizálódásának” (Matras 2002: 198). Adamou és munkatársai (2021) azt mutatják be, hogy ha egy melléknév a jelzett főnév után áll a kontaktusnyelvben (például a románban vagy más latin nyelvekben), akkor a főnév után kitett jelzők gyakoribbá válnak a kétnyelvű beszélők romani beszédében.

A romani morfológiai rendszere gyakorta kölcsönöz különféle jelölőket, affixumokat, partikulákat és hasonló elemeket a kontaktusnyelvekből (l. pl. Meyer 2020; Bodnárová–Wiedner 2020). Egyes, a törökkel kontaktusban lévő romani változatok igeragozásának meglepő jegye, hogy a törökből kölcsönzött igéknél az eredeti inflexiós morfológiát alkalmazzák (Friedman 2020). A török hatást és egy ugyanolyan, a finnel kontaktusban lévő, Finnországban beszélt romani dialektusban megfigyelt jelenséget Adamou és Granqvist (2014) egyenlőtlen keveredésnek nevez, mivel a romani marad a domináns nyelv annak ellenére, hogy morfológiai szempontból nem integrált szavak kerülnek egy másik nyelvből az adott romani változatba. Mindennek ellenére egy-két elszórt esettől eltekintve, mint például az imént említett finn romani, amellyel kapcsolatban Granqvist (2012) megjegyzi, hogy a nyelvtani nem fokozatosan tűnik el, a romani nemi rendszere jószerével az egész nyelvre kiterjedően érintetlen maradt.

Míg Igartua (2019) olyan esetekre összpontosít, amelyekben egy nyelvnek a nem anyanyelvi beszélők általi, tökéletlen elsajátítása katalizálta a nyelvtani nem eltűnését a tökéletlenül megtanult domináns nyelvben, mi azt vizsgáljuk, hogy hogyan befolyásolja egy nemzeti, domináns nyelv egy olyan kisebbségi nyelv nemi rendszerét, amely beszélőinek az anyanyelve volt. Egy részben hasonló esetet említ Aikhenvald (2016: 87), a Görögország északi részén beszélt albán dialektust, amelyből eltűnt a kétosztatú nemi rendszer, feltehetően amiatt, hogy korábban a törökkel állt kontaktusban.¹ Földrajzi és szociolingvisztikai szempontból is összehasonlítjuk azon kevés romani változatot, amelyekben a nemi rendszer leépült, azzal a nagyszámú változattal, amelyben ez nem történt meg, és megpróbálunk az Igartua (2019) által leírtakon felül további tényezőket feltárni, amelyek szerepet játszhattak ebben a nyelvi változásban, valamint megragadni, miben különböznek ezek az esetek a többitől.

Az esetleges tévedések elkerülése végett elsődleges, írott forrásokból származó adatokra támaszkodunk, nem úgy, mint Di Garbo (2020), aki bár vi-

¹ Hamp (1989: 209) megjegyzi, hogy amikor 1982-ben ellátogatott a Mandres nevű faluba, ez az albán dialektus már kiveszőben volt, és csak néhány középkorú és idősebb ember tudta elég jól használni az összetettebb frázisokat és tagmondatokat.

szonylag nagy, harminchat nyelvből álló mintát elemez, az adott nyelv szakértőivel kitöltetett kérdőívekből vagy a velük készült interjúkból dolgozott, illetve leíró forrásokat használt. Ez azért lehet kockázatos, mert ha az interjúk egy konkrét témára összpontosítanak, vagy kérdőíveket kell kitölteni és visszaküldeni, akkor ez nem kívánatos módon befolyásolhatja az adatokat.

3. Az adatok forrásai

A vizsgált romani változatot, amelyet az egykori Hont vármegye székhelyén, Ipolyságon (ma: Šahy, Szlovákia) beszéltek, mára teljesen felváltotta a magyar nyelv. Mivel az egyedüli források, amelyek a helyi romani változatot dokumentálják, a XIX. századból származnak, és mivel Ipolyságon már nem beszélnek a déli centrális nyelvjárást, azt feltételezzük, hogy a nyelvcsere valamikor a XIX. és XX. század fordulója után kerülhetett sor. A romani nyelv ezen változatát a szakirodalom magyar cigány nyelvjárásnak, romungrónak vagy kárpáti cigánynak (Landauer 2004) nevezi, és a déli centrális (Elšík–Benísek 2020) nyelvjárási csoportba sorolja. A történeti források közül kettőt, egy 1850-ből származó imakönyvet és egy szótár kéziratát Balogh Jancsi, a híres cigányprímás írta. Utóbbiról József főherceg is említést tesz 1876. október 1-jén, miszerint a birtokában van (vö. Soós 2000: 103). A szótár hollétét nem ismerjük: az Országos Széchényi Könyvtárban nem található meg, és nem tudnak információval szolgálni a kézirat sorsával kapcsolatban. Az imakönyvön kívül, amelyet a katolikus kiadványairól ismert Beimel József nyomdájában (Rózsa 2012), Esztergomban adtak ki, forrásként szolgál még öt levél (József főherceg 1890; Soós 2000: 55–68; Rézműves 2003: 44–67), amelyeket mintegy negyven évvel később Balogh Jancsi lánya, Pusztai (szül. Balogh) Sarolta és legfiatalabb testvére, Balogh Ferkó írtak. Ferkó körülbelül húsz évvel volt fiatalabb a bátyjánál,² és tizenöt évvel idősebb unokahúgánál, Saroltánál.³ Amint látni fogjuk, Ferkó és Sarolta, az ipolysági romani beszélők fiatalabb generációjának két képviselője által írt szövegek a nemi rendszer használatában térnek el a legszembetűnőbben Balogh Jancsi imakönyvétől. Míg Balogh Jancsi az eredeti, kettős tagolású nemi rendszert használja, amelyre akkor még, úgy tűnik, nem volt hatással a magyar nyelv, a következő nemzedék, azaz

² Balogh Jancsi 1808-ban született (l. lejjebb). Ferkó pontos születési dátumát nem ismerjük, viszont nagy valószínűséggel az 1820-as évek végén született. Ez a feltételezés két, Ferkó által írt levélen alapul, amelyeket 1889-ben József főhercegnek küldött, és amelyekben megemlíti, hogy hatvan éves. Továbbá azt is tudjuk, hogy 1845-ben vette feleségül Balogh Annát Ipolyságon, és két évvel később, 1847-ben megszületett első gyermekük (Balogh Ferkó 1845; Balogh Anna 1847). Ha feltételezzük, hogy körülbelül tizennyolc évesen megnősült, akkor 1827 körül kellett születnie.

³ Az ipolysági anyakönyvek szerint Sarolta 1841-ben született, és 1860-ban ment férjhez Pusztai Antonhoz (Balogh Karolina „Sarolta” 1841, 1860). Hivatalos utóneve Karolina volt.

Balogh Ferkó és Pusztai Sarolta levelei egyértelműen a nemi rendszer bomlásának a jeleit mutatják.

3.1. Balogh Jancsi

Balogh Jancsi 1808-ban⁴ született Felső-Fegyverneken⁵ (életrajzát l. Erdős 2018; Tóth 1873.06.05: 556–7), a lévai Radics Klára és a felső-fegyverneki Balogh József legidősebb gyermekeként. Kora gyermekkorát Felső-Fegyverneken töltötte, majd öt-hét éves korában a szüleivel Felső-Fegyvernekről Ipolyságra költözött.⁶ Neve legközelebb 1827-ben bukkan fel (Balogh Jancsi 1827), amikor feleségül vette az alsólóci (ma: Dolné Lovčice, Szlovákia) Polturás Máriát, majd 1828-ban (Balogh János 1828), amikor Ipolyságon megszületett az első fia, akit szintén Jánosnak neveztek el. Jancsi már fiatal felnőttkorában ismert hegedűművész lett. Pályafutása kezdetén a szintén cigány származású és a kor meghatározó zenészének számító Bihari János zenekarában játszott. Később számos hazai és külföldi nagyvárosba hívták játszani, majd az 1848–49-es forradalom és szabadságharc katonai karmestere lett. 1850-ben saját költségén kiadott egy nyolcoldalas (744 szót tartalmazó) kis imakönyvet, amelyet a „[cigány] nemzetnek” ajánlott. Nyaranta Szász–Coburg–Gothai Auguszt herceg birtokán játszott Szentantalon (ma: Svätý Anton, Szlovákia). Itt ismerkedett meg Habsburg–Lotaringiai József Károly főherceggel, aki feleségül vette Klotild hercegnőt, Auguszt herceg lányát.

József főherceg (1833–1905) a Habsburg–Lotaringiai ház tagja és Magyarország nádora volt (életrajzát l. Ortutay 1915). Elsősorban katonai érdemei, valamint a botanika és a romani nyelv iránti tudományos érdeklődése miatt vált ismertté. Az 1850-es években, még katonai pályafutása kezdetén, az ezredében szolgáló cigány katonáktól sajátította el a romani nyelvet. Mivel a cigány katonák a Magyar Királyság különböző részeiről érkeztek, József főhercegnek volt alkalma megismerkedni a romani nyelvjárások közötti különbségekkel, és későbbi

⁴ Különböző források eltérő születési dátumot közölnek Balogh Jancsi esetében, amelyek 1802-től 1820-ig terjednek. A hontfüzesgyarmati (Balogh Jancsi 1808) és selmecebányai (Balogh Jancsi 1877) anyakönyvekben szereplő születési és halálozási adatok alapján viszont megállapítható, hogy 1808. december 5-én született Felső-Fegyverneken (ma: Zbrojníky, Szlovákia).

⁵ Az összes, Balogh Jancsit megemlítő történelmi és kortárs forrás tévesen állítja, hogy Ipolyságon született. Valójában Felső-Fegyverneken született, amely egy kis falu Ipolyságtól 25 kilométerre. De mivel szinte az egész életét Ipolyságon élte le, saját maga is az „ipolysághi” vagy röviden „sághi” jelzőt használta a neve előtt (vö. Balogh 1850).

⁶ Erről a hontfüzesgyarmati és ipolysági anyakönyvek adatai tanúskodnak, miszerint Felső-Fegyverneken a Balogh családba Jancsin kívül még két fiú született 1812 végéig (Balogh József 1811; Balogh Anton 1812), a további gyermekek pedig már Ipolyságon születtek 1815-től kezdődően (l. Balogh Mária 1815).

munkáiban igyekezett ezen nyelvjárásokat megkülönböztetni. Az 1870-es években fejezte be terjedelmes, „Czigány nyelvtan” című könyvének írását, amelyben részletesen bemutatja a Magyar Királyságban beszélt romani nyelvjárásokat, valamint összehasonlítja ezeket más, Európában beszélt romani nyelvjárásokkal is. A könyv kéziratát elküldte Balogh Jancsinak, és ahogy József főherceg (1888: XVI.) a könyv kiadott változatának előszavában megjegyzi, ez ihlette Balogh Jancsit, hogy egy zsebszótárt írjon az általa beszélt romani nyelvjárásból.

Balogh Jancsi 1877-ben⁷ halt meg Selmecebányán, ahol családjával élete utolsó éveit töltötte. Szótárának írását legfiatalabb testvére (József főherceg 1890: 747), Balogh Ferkó fejezte be, amelyet Balogh Jancsi özvegye később elküldött József főhercegnek. Jancsi azon terve, hogy megírja az általa beszélt romani nyelvjárás nyelvtanát, soha nem valósulhatott meg.

Balogh Jancsi tehát még gyermekként költözött Ipolyságra, majd ott töltötte élete nagy részét. Anyanyelvi szinten beszélte a romanit, és munkássága miatt az első cigány nyelvi aktivisták egyikének tekinthető. Romani nyelvtudását a korabeli lapok gyakran kihangsúlyozták, sőt eltúlozták, például úgy emlegették, mint aki nemcsak zenei tehetségéről híres, hanem „arról is, hogy kitűnően beszélt és irt cigány nyelven”, és hogy „[t]alán az utolsó mohikán volt, aki a hamisítatlan cigánynyelvet tudta” (Napi hírek 1913.08.23: 8). Ennek az ábrázolásnak a történelmi kontextusa az, hogy Magyarország nagy részén ekkor már a kárpáti cigány nyelvjárás tekintetében folyamatban volt vagy már végbe is ment a nyelvcsere. Mindazonáltal kérdés marad, hogy a XIX. század végén vajon folyamatban volt-e a nyelvcsere Ipolyságon is, és hogy valóban Balogh Jancsi volt-e a romani nyelv ipolysági változatának az egyik utolsó beszélője, aki még teljes nyelvi kompetenciával rendelkezett, vagy pedig a helyi romani változat ekkor még életképes volt, és Balogh Jancsi romani nyelvtudása nem különbözött lényegesen korosztályának többi tagjától.

A romani nyelven kívül Balogh Jancsi magyarul is beszélt, mivel ebben az időben Ipolyságon a lakosság túlnyomó többségének magyar volt az anyanyelve (Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1882: 114). Elképzelhető, hogy megtanult szlovákul is, mert Selmecebányán, ahol élete végén élt, a lakosság főleg szlovák ajkú volt (uo.). Művelt és írástudó ember volt, ami annak fényében is figyelemre méltó, hogy akkoriban Magyarország hat éven felüli lakosságának több mint a fele analfabéta volt (Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal

⁷ Egyes szerzők tévesen 1874-re (Soós 2000: 101) vagy 1876-ra (Zahova 2021: 11) teszik a halálát. A selmecebányai anyakönyv halotti bejegyzései (Balogh Jancsi 1877) szerint viszont 1877-ben halt meg.

1871: 228), és feltételezhetjük, hogy a cigányok között az írástudatlanok száma valószínűleg még ennél is magasabb volt.

3.2. Balogh Ferkó és Pusztai Sarolta

Balogh Jancsi legfiatalabb testvére, Balogh Ferkó, aki maga is zenész volt, Ipolyságon maradt, és pár évvel testvére halála után néhány levelet váltott József főherceggel. Ezek közül négy levelet, amelyből kettő romani (összesen 277 szó), kettő pedig magyar nyelven íródott (összesen 546 szó), József főherceg (1890: 744–7) tett közzé további negyvenkilenc, cigányok által írt levéllel együtt.

1889 márciusában Balogh Ferkó két levelet küldött József főhercegnek, amelyekben névnapj jókívánságait fogalmazta meg. Az első, március 10-i levél magyar nyelven, míg a második, március 15-én keltezett levél romani nyelven íródott. Habár a magyar változat jóval hosszabb a romaninál, a két levél tartalma meglehetősen hasonló, sőt részben megegyezik. Mivel a levelekre nem érkezett válasz, március 28-án újabb magyar nyelvű levelet küldött, amelyben érdeklődik, hogy a főherceg megkapta-e a leveleit, máskülönben panaszt tesz a postán. A levelekből nem derül ki, hogy megérkezett-e a várva várt válasz vagy sem, viszont május 8-án újabb levelet írt, ezúttal csak romani nyelven, amelyben jókívánságait küldte József főherceg és Klotild hercegnő 25. házassági évfordulója alkalmából.

A József főhercegnek (1890: 747–50) címzett levelek között megtalálható továbbá négy, Pusztai, születési nevén Balogh Sarolta által írt levél, aki Balogh Jancsi lánya és Balogh Ferkó unokahúga volt. A levelekből három romani (összesen 308 szó), egy pedig magyar (182 szó) nyelven íródott. Sarolta fiatal felnőttkoráig Ipolyságon élt, majd Selmecebányára költözött, ahol később férjhez ment Pusztai Antonhoz. A leveleket az 1880-as években írta, amikor már Selmecebányán élt. 1888. december 9-én kelt első levelében elismerését fejezte ki a „Borúra derű” című dalért, amelyet Mária főhercegnő, József főherceg legidősebb lánya komponált, és amely nagy népszerűsége miatt tett szert a magyarországi cigányok körében. Hálája jeléül egy saját készítésű fafaragást küldött Mária főhercegnőnek. Pár nappal később egy rövid, romani nyelvű válasz érkezett József főhercegtől, amiben megköszönte a lányának küldött ajándékot. Levelében megemlékezett Balogh Jancsirról is, aki a levél szerint igaz barátja volt.

A második, romani nyelven, 1889-ben írt levelében a válasz felett érzett örömét fejezte ki, József főherceget a cigányok támogatójának nevezte, levelét pedig azzal zárta, hogy a főherceg válaszlevelét a koporsóba is magával viszi.⁸

⁸ Végül ez nem történt meg, mert halála után a férje megtalálta a levelet, ami később egy helyi lapban jelent meg (József főherceg ismeretlen cigánynyelvű levele 1913.08.23: 4).

Ugyanebben az évben további két levelet írt József főhercegnek, egy májusi keltezésűt romaniul és egy júliusi keltezésűt magyarul. A romani levélben Balogh Ferkóhoz hasonlóan jókívánságait fejezi ki a főherceg 25. házassági évfordulója alkalmából. Ebben megemlíti, hogy a következő hónapban ő is a 25. házassági évfordulóját fogja ünnepelni, és elpanaszolja, hogy nagyon szegény. Az utolsó, ismert, József főhercegnek küldött magyar nyelvű levelében Sarolta részletesen beszámolt nehéz élethelyzetéről és a főherceg segítségét kérte.

Amint láthattuk, a fentebb említett leveleket két egymást követő évben, 1888-ban és 1889-ben két cigány írta, akik a XIX. század első felében születtek, mintegy tizenöt év korkülönbséggel, és akik életük jelentős részét Ipolyságon töltötték. Ebből kifolyólag azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az általuk beszélt romani változat a romani nyelv Ipolyságon beszélt változatát képviseli. A szövegek számos nyelvi újítást tartalmaznak, amelyek sok hasonlóságot mutatnak a Sarolta és Ferkó által írt levelekben. A nemi rendszer átalakulásán kívül jellemző még különféle magyar nyelvtani alakzatok használata. Ilyen a magyar esetragok időnkénti felbukkanása, például a *-val* eszközhatározói rag a *čalādo-val*⁹ alakban a romani *čalādo-ha* 'családdal' helyett, vagy a *-t* tárgyesetrag a *dēvlā-t* alakban a romani *dēvl-e* 'Istent' helyett, és idetartozik a magyar egyes szám első személyű birtokos személyjel gyakori használata is, például az *-om* jel a *raj-ōm-eske* 'uramnak' alakban (szó szerint: úr-enyém-nak/nek) a romani *mre raj-eske* 'uramnak' (szó szerint: enyém úr-nak/nek) helyett. Ez arra enged következtetni, hogy ezen nyelvi sajátosságok valószínűleg szélesebb körben el voltak terjedve Ipolyságon, és nem csupán Sarolta és Ferkó egyéni nyelvhasználatáról tanúskodnak. Bár a nyelvi sajátosságok ezen fajtái, és különösen a mennyisége, szokatlan a déli centrális romani nyelvjárásban, az idegen alakok nagyszámú átvétele más nyelvből, mint például a kötött morfémák kölcsönzése, Aikhenvald (2012: 81–96) szerint jellemző a hanyatló nyelvekre. Valójában azonban nem maga a nyelvi változás típusa jelzi, hogy egy nyelv fokozatosan használaton kívül kerül, hanem ezen változások mennyisége és a változás hirtelen természete (Aikhenvald 2012: 77, 82). A romani nyelv ipolysági változatának szociolingvisztikai helyzetéről és általában e változat beszélőinek romani és magyar nyelvi kompetenciájáról csak korlátozott és közvetett információink vannak, de mivel tudjuk, hogy az ipolysági romaniból

⁹ A forrásokból vett példákat a romani nyelvvel foglalkozó tudományos munkákban leggyakrabban használt rendszer szerint írjuk át. Az eredeti szövegek helyesírása a korabeli magyar ábécén alapszik. A idézett példák tartalmazhatnak szokatlan nyelvi újításokat, amelyek a nyelvi leépülés folyamatával hozhatók kapcsolatba (pl. *zār* az eredeti *zōr* 'erő, hatalom' helyett, vagy *ō* az eredeti *o* hímnemű határozott névelő helyett). Ezeket csak abban az esetben tárgyaljuk, ha a téma szempontjából lényegesek.

a nyelvtani nem kategóriája mindössze két nemzedék alatt eltűnt, és az utolsó ismert beszélők számos egyéb szokatlan, a magyar nyelvből származó vagy a magyar nyelv hatására keletkezett szerkezeti változást is alkalmaztak, joggal feltételezhetjük, hogy az ipolysági romani változat a XIX. század végére hanyatlóban volt, és így Sarolta és Ferkó korlátozott kompetenciájú vagy, Aikhenvald (2012) nyomán, megkopott tudású beszélőknek tekinthetők.

3.3. A források tárgyalása

A fentebb ismertetett történeti források mindegyike két szempontból is egyedülálló. Először is a szövegeket romani anyanyelvű személyek írták, ami nagyban eltér a korai romani nyelvű történeti források túlnyomó többségétől, amelyek ugyan hiteles, első kézből származó adatokra támaszkodnak, viszont nem cigány származású kutatók vagy papok jegyezték le őket. Másodsorban, az imakönyv és a formális stílusban megfogalmazott levelek formájában megjelenő írott nyelvi kifejezőmód nagyon szokatlan, tekintve, hogy a romani alapvetően beszélt nyelv volt, és mind a mai napig elsősorban az is maradt.¹⁰ Feltételezhetjük azonban, hogy a szerzők a szövegek jellegéből és formális stílusából kifolyólag igyekeztek elkerülni az esetleg hanyagnak vélt köznyelvi alakokat és nyelvezetet, és helyette az általuk ismert legkonzervatívabb és legválasztékosabb nyelvtant használták.

A romani levelek magyar fordítója, Glonczy Ernő megjegyzi, hogy egyes szövegek furcsán hangzanak, és felveti annak lehetőségét, hogy esetleg magyar tükörfordítással készültek, elősegítve így a szövegek József főherceg általi megértését (Soós 2000: 92). Ez ugyan igaz lehet egy-két levél esetében, sőt elképzelhető, hogy ezeket nem cigány származásúak vagy nem romani anyanyelvűek vették papírra, és ezért hibákat vétettek, miközben a cigány szerzők diktálták a leveleket, ez azonban egyáltalán nem mondható el a Balogh Ferkó által küldött levelekről, mivel két levelében is hangsúlyozta, hogy azokat saját kezűleg írta. Bár nem zárható ki bizonyos fokú egyszerűsítés vagy magyarosítás a szintaxis vagy az egyes dolgok közlésmódja tekintetében, ettől függetlenül nagyon valószínűtlennek tűnik, hogy a levelek szerzői képesek lettek volna leegyszerűsíteni a romani nemi rendszert, és hogy ezt szándékosan tették volna azért, hogy a romani szövegek minél jobban hasonlítsanak a magyarra, és így érthetőbbek legyenek József főherceg számára.

¹⁰ A romani nyelv informális használatának a világhálón való elterjedése, bár írott formában történik, spontaneitás szempontjából a szóbeli kommunikációhoz hasonlítható.

4. Nyelvtani nem a romaniban

A romani nyelv európai megjelenése előtt az eredeti hármastagolású nemi rendszer (hímnem, nőnem, semlegesnem) kettős tagolásúra (hímnem, nőnem) redukálódott, amely azóta is megőrződött az Európában beszélt romani nyelvjárássok túlnyomó többségében, annak ellenére is, hogy több évszázadon keresztül különböző kontaktusnyelvekkel érintkeztek, köztük olyanokkal, amelyek három nemet különböztetnek meg (mint a német, görög és a különböző szláv nyelvek), vagy amelyeknek nincs grammatikai nemük (mint az angol, finn, magyar és török) (vö. Boretzky 2013: 405).

Néhány főnév esetében a hímnem vagy nőnem kifejezése morfológiai jelöléssel történik.¹¹ Bizonyos, embereket és magasabb rendű állatokat jelölő főneveknél a természetes nemet az inflexió végződés jelöli (hímnemben *-o*, pl. *raklo*¹² 'nem cigány fiú', *bālo* 'kandisznó, disznó'; nőnemben *-i*, pl. *rakli* 'nem cigány lány', *bāli* 'koca'), és ezek a főnevek az inflexió végződés révén illeszkednek a hímnemű, illetve a nőnemű főnevek osztályába. A mássalhangzóra végződő romani főnevek lehetnek hímneműek (*them* 'ország', *angar* 'szén') és nőneműek (*purum* 'hagyma', *kopal* 'bot') is. Azon mássalhangzóra végződő főnevek nyelvtani neme pedig, amelyek emberre, illetve néhány magasabb rendű állatra utalnak, a természetes nemükkel egyezik meg. Ilyen például a hímnemű *dad* 'apa', *phral* 'fiútestvér' és *guruv* 'bika', míg a *daj* 'anya' és *phen* 'lánytestvér' nőneműek.

A későbbi,¹³ azaz nagyrészt az európai kontaktusnyelvekből kölcsönzött főnevek esetében a nem általában toldalék hozzáadásával van jelölve. Az *-o* és *-i*

¹¹ A nyelvtani nem általában az egyes szám harmadik személyű névmások esetében is jelölve van a romani nyelvben. Számos déli centrális változat azonban a magyar nyelv hatásának eredményeként vagy a hímnemű alakot (*ōv* és változatai) vagy pedig a nőnemű alakot (*ōj* és változatai) általánosította, és ezen alakot nemileg semleges személyes névmásként használja (Elšík 2000a: 76). Továbbá, amint azt az újabb adatok is jelzik (Elšík et al. 2014), vannak olyan romani változatok, amelyekben a hímnemű és a nőnemű alakokat felcserélhetően használják, és így tulajdonképpen egy nemileg semleges névmás allomorfiáivá válnak. Mivel az ipolysági romaniból fennmaradt adatok nem tartalmaznak harmadik személyű névmást, ezt itt bővebben nem tárgyaljuk.

¹² Mivel a hangsúly helye nincs jelölve a forrásainkban, mi sem fogjuk itt jelölni. Míg a konzervatív romani változatoknál a lexikon korábbi komponensében kifejezetten szabályos a hangsúly helye, addig a kölcsönzések esetében nagyobb változatossággal találkozhatunk, valamint a kevésbé konzervatív változatok a hangsúly helyét illetően, különösen nyelvi kontaktus hatására, jelentősen eltérhetnek az általános szabályoktól (vö. Baló 2020).

¹³ A „későbbi” kifejezés azokra a szavakra utal, amelyeket a romani nyelv a görög nyelvvel való intenzív érintkezése alatt kölcsönzött, pontosabban a második évezred első felében a Bizánci Birodalomban, valamint azokra a szavakra, amelyek az ezt követő időszak során más európai kontaktusnyelvből kerültek a romaniba. A déli centrális romani nyelvjárás esetében a görögön kívüli európai kontaktusnyelvek között megtalálhatjuk a szláv nyelveket, a magyar nyelvet és néhány nyelvváltozat esetében a német nyelvet is.

a hímnemet jelöli (pl. *vilāgo* a magyar *világ* szóból és *pohāri* a magyar *pohár* szóból), míg az *-a* a nőnemet (pl. *keňva* a magyar *könyv* szóból). Ez alól a szabály alól kivételt képeznek a forrásnyelvben *-a* végződésű, természetes hímnemet jelölő jövevényszavak, amelyek a romaniban a hímnemű főnevek osztályába kerülnek, mint például a *slūga* a délszláv *sluga* 'szolga' szóból, vagy a *gazda* a magyar *gazda* szóból. Ezekben az esetekben a természetes nem, vagyis a főnév szemantikája felülírja a nemek morfofonológiai kiosztását.

A főnévragozási osztályokat a nyelvtani nem, amely a főnevek velejáró tulajdonsága, valamint az alanyeset egyes számú végződésének alakja (vagy annak hiánya) együttesen határozza meg (Elšik 2000b). Ezen kívül még a szó eredete játszik szerepet az alanyeset többes számú és a függő eset egyes számú végződéseinek alakjában, mégpedig az *-o* és *-i* végű hímnemű főnevek esetében: a korábbi, azaz a javarészt nem európai nyelvekből származó, hímnemű főnevek alakja jellemzően eltér a későbbi, főleg európai nyelvekből átvett, hímnemű főnevektől.¹⁴ Ezen osztályozási rendszer alapján a ma beszélt déli centrális romaniban kilenc ragozási osztályt különböztethetünk meg: a korábbi zéró-hímneműek, a korábbi, valamint a későbbi *o-* és *i-* hímneműek, a későbbi *u-* hímneműek, a korábbi zéró- és *i-* nőneműek, valamint a későbbi *a-* nőneműek osztályát (1. táblázat).

A romani nyelvben a főnevek alakja szám és eset szerint változik (2. táblázat). A szám kategóriának két értéke van: egyes és többes. Ezek az ún. első réteghez tartozó esetjelölőkhöz kapcsolódnak (Masica 1991: 231kk.; Matras 2002: 78kk.), amelyek az alanyesetet, megszólító esetet és tárgyesetet jelölik, és a szám kategóriával együtt kumulatív exponenseket alkotnak. Míg az első réteghez tartozó esetragok közvetlenül a tőhöz kapcsolódnak, a másodikhoz tartozók, azaz a részes esetet (*-ke*, *-ge*), helyhatározói esetet (*-te*, *-de*), távolító esetet (*-tar*, *-dar*), eszköz- és társhatározói esetet (*-ha*, *-ca*) és birtokos esetet (*-ker-*, *-ger-*) jelölő toldalékok az első réteghez tartozó, függő eseti toldalékhoz kapcsolódnak, amely (kivéve az egyes számú hímnemű toldalékot) azonos a tárgyeseti toldalékkal.

A hímnem és nőnem megkülönböztetése egyes szám függő esetben jelenik meg, ahol a hímnemű főnevek a *-Vs-*, míg a nőnemű főnevek a *-(j)a-* toldalékot kapják, függetlenül a tővégi hangtól vagy a szó eredetétől. Így ezek a toldalékok nemcsak a főnév számát (egyes szám) és esetét (függő eset), hanem a nemét (hímnem, nőnem) is kódolják.

¹⁴ Bár az anyanyelvi beszélők feltételezhetően nem rendelkeznek ismeretekkel az egyes lexémák etimológiájáról, mégis fennáll a romani nyelvben egy morfológiai törésvonal a korábbi, főleg nem európai eredetű szókincs és a későbbi, nagyrészt európai kölcsönzavak között (l. Bakker 1997; Elšik 2000b). Vannak azonban változatok, mint például az északi oláh cigány nyelvjárás, ahol szintén már nem érvényesül ez a merev kettősség, és ezáltal a ragozási osztályok száma is lényegesen alacsonyabb (Baló 2021).

nem	eredet	példa	egyes szám, alanyeset	többes szám, alanyeset	egyes szám, függő eset	többes szám, függő eset
hím-nem	ko-rábbi	<i>gav</i> 'falu'	-∅	-a	-es-	-en-
		<i>bālo</i> 'disznó'	-o	-e	-es-	-en-
		<i>pāni</i> 'víz'	-i	-ja	-jes-	-jen-
	ké-sőbbi	<i>barāto</i> 'barát'	-o	-i	-os-	-en-
		<i>šōgori</i> 'sógor'	-i	-a	-is-	-en-
		<i>papu</i> 'nagyapa'	-u	-i	-us-	-en-
nő-nem	ko-rábbi	<i>čhib</i> 'nyelv'	-∅	-(j)a	-(j)a-	-(j)en-
		<i>kūči</i> 'bögre'	-i	-a	-a-	-en-
	ké-sőbbi	<i>medva</i> 'medve'	-a	-i	-a-	-en-

1. táblázat. A romani nyelv leggyakoribb ragozási osztályai
Elšík (2000b) alapján

	egyes szám	többes szám	egyes szám	többes szám
alanyeset	<i>rom</i>	<i>rom-a</i>	<i>romni</i>	<i>romn-ja</i>
megszólító eset	<i>rom-eja</i>	<i>rom-ale</i>	<i>romn-ije</i>	<i>romn-jale</i>
tárgyeset	<i>rom-e</i>	<i>rom-en</i>	<i>romn-ja</i>	<i>romn-jen</i>
részes eset	<i>rom-es-ke</i>	<i>rom-en-ge</i>	<i>romn-ja-ke</i>	<i>romn-jen-ge</i>
helyhatározói eset	<i>rom-es-te</i>	<i>rom-en-de</i>	<i>romn-ja-te</i>	<i>romn-jen-de</i>
távolító eset	<i>rom-es-tar</i>	<i>rom-en-dar</i>	<i>romn-ja-tar</i>	<i>romn-jen-dar</i>
eszközhatározó eset	<i>rom-e-ha</i> (<*rom-es-sa)	<i>rom-en-ca</i>	<i>romn-ja-ha</i>	<i>romn-jen-ca</i>
birtokos eset ¹⁵	<i>rom-es-ker-</i>	<i>rom-en-ger-</i>	<i>romn-ja-ker-</i>	<i>romn-jen-ger-</i>

2. táblázat. A hímnemű *rom* 'cigány férfi, férj' és a nőnemű *romni* 'cigány nő, feleség' főnevek ragozási paradigmája a centrális romaniban

¹⁵ Az újind nyelvekre jellemző módon a birtokos eset viselkedése kettős: a birtokos eseti toldalék (-ker-, -ger-) a birtokost kifejező főnév végére kerül, miközben nemben, számban és esetben meg-egyeznek a birtokot jelölő főnévvel, ami által úgy viselkedik, mint egy melléknév (Matras 2002: 89–90). Erről lásd még bővebben alább.

A főnevek nem szerint egyeztetve vannak a határozott névelővel, a melléknévként funkcionáló szavakkal (melléknevek, birtokos jelzők, melléknévi igenevek), valamint egyes múlt idejű igék egyes szám harmadik személyű alakjával.¹⁶ A határozott névelő, amely a romaninak a göröggel való intenzív érintkezése révén alakult ki (Boretzky 2000: 58; Matras 2002: 97; Elšík–Matras 2006: 54), a főnév előtt áll, és nyelvtani nem (nőnem, hímnem), szám (egyes szám, többes szám) és eset (alanyeset, függő eset¹⁷) szerint ragozható (3. táblázat). Alanyesetben a névelő egyetlen hangból áll, míg függő esetben a *l-* mássalhangzós gyökből vagy ennek hosszabb változatából, az *ol-* gyökből van képezve. A nyelvtani nem csak egyes számban van megkülönböztetve. Mint ahogy a 3. táblázat is mutatja, a déli centrális romani nyelvjárásban a hímnemű, egyes számú alakok (*o*, *ole*) azonosak a többes számú alakokkal mind alanyesetben, mind pedig függő esetben. Néhány centrális romani változatban a függő eset hímnemű többes számú alakja (*ole*) felváltotta az eredeti nőnemű alakot (*ola*), ami a függő eset paradigmájában a nemek szerinti megkülönböztetés végét eredményezte.

	egyes szám		többes szám
	hímnem	nőnem	
alanyeset	<i>o</i>	<i>i</i>	<i>o</i>
függő eset	<i>le, ole</i>	<i>la, ola</i> (<i>le, ole</i>)	<i>le, ole</i>

3. táblázat. A határozott névelő ragozása a déli centrális romaniban

A mutató névmások esetében külön alak jelöli a hímnemet, valamint a nőnemet. Ezen alakok nagy változatosságot mutatnak a romani nyelven belül, viszont Ipoly-ság környékén a leggyakoribbak a nőnemű *odi* 'az' és *adi* 'ez', valamint a hímnemű *odā* 'az' és *adā* 'ez' alakok.

A melléknevek nemben, számban és esetben megegyeznek az általuk módosított főnevekkel (4. táblázat).¹⁸ Egyes számban a hímnemet az *-o*, a nőnemet pedig az *-i* jelöli. Az *-e* toldalék a többes számban használatos, továbbá a függő

¹⁶ Mivel forrásaink nem tartalmaznak ilyen igéket, a tanulmány keretében nem fogjuk részletesen tárgyalni a múlt idejű igék nemi jelölését.

¹⁷ A határozott névelő függő eseti alakjai olyankor jelennek meg, amikor a főnév nem alanyesetben van.

¹⁸ Csak nagyon kevés ragozhatatlan melléknév van a déli centrális romaniban, amelyek vagy mássalhangzóra végződnek, mint a *god'aver* 'okos' és *kuč* 'drága', vagy pedig magánhangzóra, mint a *buka* 'kicsi'.

eset egyes szám hímnemű, és néhány romani változat esetében a nőnemű alakjában. A legtöbb déli centrális változatban viszont a függő esetben a nőnemű alakot az *-a* toldalék jelöli.

	egyes szám		többes szám
	hímnem	nőnem	
alanyeset	<i>bar-o</i>	<i>bar-i</i>	<i>bar-e</i>
függő eset ¹⁹	<i>bar-e</i>	<i>bar-a (bar-e)</i>	<i>bar-e</i>

4. táblázat. A *bar-* 'nagy' melléknév ragozása a déli centrális romaniban

A 4. táblázatban ismertetett ragozási paradigma megegyezik a birtokos jelzők, melléknévi igenevek, valamint egyes déli centrális romani változatokban, köztük az ipolysági romaniban, az *-e* végű előljárószavak ragozási paradigmájával is. Példának okáért a *čhib* 'nyelv' nőnemű főnevet módosító *daker-* 'anya' vagy *mr-* 'enyém' birtokos jelzők nőnemű toldalékot kapnak a *dakeri čhib* 'anyanyelv' (szó szerint az anyának a nyelve) vagy a *mri čhib* 'az én nyelvem' kifejezésekben. Hasonlóképpen, a *dživd-* 'élő' (a *dživel* 'élni' igéből) melléknévi igenévnek a nőnemű alakját használjuk a *dživdi čhib* 'élő nyelv' kifejezésben, vagy pedig az *and-* 'ban/-ben' előljárószónak a nőnemű alakját az *andi mri čhib* 'az én nyelvemen' szerkezetben.²⁰

5. Nyelvtani nem az ipolysági romaniban

A Balogh Jancsi szövegében található nemi rendszer a 4. fejezetben leírtaknak felel meg. Ebben a fejezetben Pusztai Sarolta és Balogh Ferkó (József főherceg: 744–50) levelei alapján elemezzük az ipolysági romani nemi rendszerének változásait a Balogh Jancsi (1850) által használt, eredeti nemi rendszerhez képest. Az ipolysági romani inflexiós morfológiáját tekintve a Balogh Sarolta és Balogh Ferkó által írt levelekben, összehasonlítva más déli centrális romani változatokkal, két jelentős változás figyelhető meg. Először is, a nyelvtani nemek megkülönböztetése szinte teljesen eltűnt mind a kategóriajelölés, mind az egyeztetés terén, és mindez az eredetileg hímnemű alakok általánosítása révén történt. Másodsor, az

¹⁹ A főnevet módosító melléknév függő esetben áll, ha a főnév az alanyesettől eltérő esetben van.

²⁰ Diakrón szempontból ezeket az előljárószavakat az előljárószó és a hímnemű vagy nőnemű határozott névelő összeolvadásával létrejött alakoknak tekinthetjük. Például az *andi khangēri* 'a templomban' szerkezet tartalmazza az *ande* 'ban/-ben' előljárószót, az *i* nőnemű névelőt, valamint a *khangēri* 'templom' nőnemű főnevet. Azonban, amint Bodnárová (2020: 137) kifejti, egyes déli centrális romani változatokban célszerűbb előljárószavakként elemeznünk őket, amelyek nem és szám szerint egyeztetve vannak a főnévvel.

eredeti egyes szám alanyesetű hímnemű toldalékok és alakok használata a függő esetre és a többes számra is kiterjedt, ami a nemi megkülönböztetés eltűnésével együtt a főnevek és melléknevek ragozási rendszerének jelentős leegyszerűsödéséhez vezetett.

Az ilyen radikális nyelvi egyszerűsödés vagy – Campbell és Muntzel (1989: 191–2) terminológiáját használva – morfológiai redukció a veszélyeztetett vagy haldokló nyelveknél gyakran előforduló jelenség, ami az ipolysági romani esetére is érvényesnek tűnik. Mindazonáltal az ilyen szélsőséges nyelvi változások létrejöttét legtöbbször a domináns nyelvben használatos hasonló nyelvtani szerkezet, vagy pedig annak hiánya motiválja. Amint arra Aikhenvald (2012: 80) is rámutatott, a haldokló nyelvekben különösen veszélyeztetettek azok a grammatikai sajátosságok, amelyek a domináns nyelvből hiányoznak. Visszatérve a példánkhoz, mindezek alapján megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy az ipolysági romaniban a nemek eltűnését a magyar nyelv nemi rendszerének a hiánya motiválta, amelyhez nagy valószínűséggel a haldokló nyelvek esetében jellemzően fennálló morfológiai redukciós folyamat is hozzájárult. Másrészt, míg a déli centrális romani változatok túlnyomó többsége jelenleg is folyamatos nyelvcsere van kitéve a magyar vagy más domináns nyelv felől,²¹ a nemi rendszerük – az ipolysági változattal ellentétben – többnyire változatlan maradt. Az egyetlen ismert kivétel a Dunaszerdahelyen (ma: Dunajská Streda, Szlovákia) beszélt változat, amely az ipolysági változathoz hasonlóan egy városi környezetben beszélt, a magyar nyelvvel huzamosabb ideig intenzív kontaktusban álló és a leépülés jeleit mutató romani nyelvváltozat (l. 6. fejezet).

Adataink összesen 138 főnévi csoportot tartalmaznak: Sarolta leveleiben 68, Ferkó leveleiben 70 található. A főnevek túlnyomó többsége ezekben a szókapcsolatokban a hímnemű főnevek ragozási paradigmáját követi, tekintet nélkül a főnevek eredeti nemére. Például az eredetileg nőnemű *romni* 'cigány nő, feleség' főnevet az *-a-* nőnemű függő eseti toldalék helyett az *-is-* hímnemű függő eseti toldalékkal látják el (Sarolta levelében hatszor, míg Ferkó levelében négy-szer fordul elő), amely más romani változatokban kizárólag hímnemű főnevekhez járul (l. táblázat), és így a várt *romnj-a-ke* és *romnj-a-ha* alakok helyett a részes eset *romn-is-ke*, illetve a társhatározói eset *romn-i-ha* lesz. További ilyen nőnemű főnevek, amelyek hímnemű toldalékkal jelennek meg az ipolysági romaniban, a *čaj* 'lány' (részes eset *čaj-es-ke*), *Stefanni* 'Stefánia' (részes eset *Stefann-is-ki*),

²¹ Ezt alátámasztják a déli centrális romani nyelvjárásról szóló szociolingvisztikai adatok is, amelyek a centrális romani nyelvészeti atlaszt létrehozó projekt (Linguistic Atlas of Central Romani, Elšik et al. 2014) keretében több mint száz magyarországi, szlovákiai, szlovéniai és ausztriai településen gyűjtöttek.

gōdi 'elme, ész' (távolító eset *gōd'-es-tār*, helyhatározói eset *gōd-is-te*)²² és *zār*²³ 'erő, hatalom' (eszközhatározói eset *zār-e-ha*). Az eredeti nőnemű függő eset toldaléka, az *-a-* mindössze egyszer jelenik meg, mégpedig a *loš-a-ha* eszközhatározó alakban (a *loš* 'boldogság' szóból) a Ferkó által írt levélben. A nemi megkülönböztetés eltűnése abból is látszik, hogy Ferkó önmagára utalva a nőnemű képzővel (*-kiña*) ellátott *služāvkiña* szót használja, amelynek eredeti jelentése 'szolgálólány'.

A melléknevek és más, eredetileg a melléknevek ragozását követő mondatrészek és szófajok is, mint például a birtokos jelzők és melléknévi igenevek, valamint az *upr-* '-on/-en/-ön', *and-* '-ban/-ben, -ba/-be' és *vaš-* '-ért' előljárószavak nincsenek a főnévvel egyeztetve nemben, és az esetek többségében esetben sem. A forrásokban megjelenő melléknévi toldalékok az 5. és 6. táblázatban vannak feltüntetve. Ahogy fentebb megjegyeztük (l. még a 4. táblázatot), a déli centrális romani nyelvjárásban az *-o* jelöli a hímnemet egyes szám alanyesetben, az *-i* pedig a nőnemet egyes szám alanyesetben, míg az *-e* végződés a többes számú, valamint a függő eseti alakokban is használatos. Ezeket a táblázatban szürke háttérrel jelöltük.

A táblázatokban szereplő számok a Sarolta (5. táblázat) és Ferkó (6. táblázat) által használt különböző melléknévi toldalékok előfordulási számát jelzik olyan főnévi csoportokban, amelyek feje szemantikai vagy morfológiai tulajdonságai alapján a déli centrális romaniban egyes szám hímnemű, egyes szám nőnemű, többes számú vagy függő esetű volna. A számok tehát azt mutatják, hogy az ipolysági romanit beszélő két személy milyen gyakran, és a várthoz képest melyik ragozási osztályban használta az *-o/-i/-e* melléknévi toldalékokat. Például a déli centrális romaniban a *zōr* 'erő, hatalom' főnév nőnemű, és ezért jelzői az *-i* nőnemű végződést kapják, mint a *tr-i zōr* 'a te erőd, a te hatalmad' szerkezetben. Sarolta azonban a *tr-* 'tied' birtokos névmás hímnemű alakját használta, mégpedig a *tr-ō zōr* 'a te hatalmad' főnévi csoportban, így ez a használat az 5. táblázatban a hat ilyen eset egyikeként jelenik meg (harmadik oszlop, második sor). A vastagon szedett számok azokat az eseteket jelölik, amelyek eltérnek a romani nyelvben elvárt alakoktól.

²² A rendszer felbomlását az is szemlélteti, hogy a függő eset jelölésére különböző toldalékokat használnak: míg Sarolta a korábbi hímnemű főnevekre jellemző függő eset jelölőjét (*-es-*) alkalmazza, addig Ferkó a későbbi hímnemű főnevek esetében használatos jelölők egyikét (*-is-*). Habár korábban is megfigyeltek már hasonló jelenségeket (vö. Elšík–Matras 2006: 327–32; Baló 2021), a későbbi (főleg európai nyelvekből átvett) főneveknél használt jelölők kiterjesztése ritkának számít a romani nyelvben belül.

²³ Sarolta szövegében *zōr*-ként szerepel, ami az eredeti romani nyelvű alak; a Ferkó által használt *zār* alak a szövegekben mindössze egyszer jelenik meg, és az is elképzelhető, hogy elírásról van szó.

toldalék	hímnem, egyes szám	nőnem, egyes szám	többes szám	függő eset
-o	26	6	0	11
-i	0	(2)	0	3
-e	0	0	0	3

5. táblázat. Az *-o/-i/-e* melléknévi toldalékok előfordulásának száma Sarolta leveleiben

toldalék	hímnem, egyes szám	nőnem, egyes szám	többes szám	függő eset
-o	36	2	10	20
-i	0	0	0	0
-e	0	0	0	10

6. táblázat. Az *-o/-i/-e* melléknévi toldalékok előfordulásának száma Ferkó leveleiben

A fenti táblázatokban lévő számok alapján az a tendencia bontakozik ki, hogy az ipolysági romaniban az *-o* eredeti hímnemű toldalék szétterjed az egész inflexiók paradigmában. Az *-o* végződés ugyanis nemcsak az eredetileg egyes számú hímnemű főnevet tartalmazó főnévi csoportokban használatos, hanem azon főnévi csoportok túlnyomó többségében is, ahol egy eredetileg egyes számú nőnemű főnév képviseli a fejet (pl. *kaštanger-o buti* 'fából készült dolog', *lesker-o čhāje* 'az ő lánya', *ālazatn-o služāvkiņa*²⁴ 'alázatos szolgálólány'), továbbá az összes főnévi csoportban, amelynek a feje többes számú főnév (pl. *tr-o pre* 'a te lábaid', *tr-o vasta* 'a te kezeid'), valamint azon főnévi csoportok többségében is, amelyekben a főnév az alanyesettől eltérő esetben áll, például a részes esetű *tr-o romniske* 'a feleségednek', az eszközhatározói esetű *lačh-o sastipnaha* 'jó egészséggel', a tárgy esetű *lačh-o dēvlāt* 'jó Istent', vagy a helyhatározói esetű *and-o mr-o gōdiste* 'gondolataimban'. A függő esetben lévő főnévvel rendelkező csoportban az *-o* toldalék mellett használatos még a szabályos *-e* toldalék is, mint például a tárgy esetű *ūngrik-e romen* 'magyar cigányt' és *mr-e hurd-e čhāvem* 'az én kis gyermekeimet' szerkezetekben, vagy pedig a társhatározói esetű *fēšēgešn-e čāvenca* 'felséges gyermekeivel' szókapcsolatban. Sarolta leveleiben azonban három esetben is a nőnemű *-i* melléknévi toldalék szerepel ebben a funkcióban, ugyanannyiszor, mint a várt *-e* toldalék. Idetartozik a társhatározói esetű *tr-i romniha* 'a te feleségeddel', valamint a részes esetű *tr-i [...] čhajeske* 'a te lányodhoz' és *trónörökšn-i Stefanniski* 'a trónörökös Stefániának'. Ezek a jelek arra mutatnak, hogy Sarolta véletlenszerűen választott a toldalékok közül, és feltehetően azért, mert már nem tudta biztonsággal használni az eredeti ragozási rendszert.

²⁴ Ebben az esetben a *služāvkiņa* szót Sarolta használta, önmagára utalva.

Az *-i* nőnemű melléknévi végződés mindössze kétszer fordul elő eredeti nőnemű főnév mellett, ezúttal is Sarolta leveleiben, de valójában mindkét előfordulás egyazon főnévi csoportot takarja, mégpedig a *roman-i romni* 'cigány nő' szerkezetet. Nagyon valószínűtlen azonban, hogy ez az egyedülálló eset a nyelvtani nemek közötti megkülönböztetés bizonyítékául szolgálna, mivel – amint azt fentebb is tárgyaltuk – az ipolysági romaniban a *romni* 'nő' főnév mindig hímnemű főnévként ragozódik. A *romani romni* ezért inkább olyan szóösszetételnek tűnik, amely egy megkövült nőnemű jelölőt tartalmaz.

Az adatok mennyisége nem teszi lehetővé, hogy részletesen elemezzük a határozott névelő paradigmájában a nemi rendszert érintő, esetlegesen bekövetkező változásokat, mivel a névelők a szövegekben többnyire egyes számú, eredetileg hímnemű főnevek mellett állnak: Sarolta leveleiben tizenhétszer, Ferkó leveleiben hétszer fordulnak elő. Míg azonban Ferkó szövegeiben további hét esetben megtalálható a várt *ole* függő esetű alak (pl. a birtokos esetű *ole Jancsiskero [...] phral* 'Jancsi bátyja', a társhatározói esetű *ole romniha* 'a feleséggel', vagy a tárgyesetű *ole dēvlāt* 'az Istent' szerkezetekben), meglepő módon Sarolta levelei kizárólag az *o* hímnemű alakot tartalmazzák abban a további öt főnévi csoportban, amik határozott névelőt tartalmaznak. Ezek közül az egyik egy szabályosan ragozott többes számú főnévi csoport (*ō roma* 'a cigányok'), míg a másik négy csoport függő esetű főnevet tartalmaz. Itt a várt *ole* alak helyett a hímnemű *o* alak jelenik meg, például az *ō deleske* 'az Istenhez' és *ō ūngrike nemzetoske* 'a magyar nemzetéhez' szerkezetekben. A határozott névelő további alakjainak hiánya, valamint a hímnemű egyes számú alak általános használata a határozott névelő teljes mértékű semlegességét jelzi.

A nemi megkülönböztetés eltűnését a mutató névmások is megerősítik. Az összesen hét, mutató névmást tartalmazó főnévi csoportból öt tartalmaz eredetileg nőnemű főnevet, viszont mind a hét főnévi csoportban a mutató névmás hímnemű alakja jelenik meg, pontosabban az *addā* (vagy *adda*) 'ez' és az *odā* (vagy *oda*) 'az' névmások. Például az *odā d'il* 'az a dal' és az *addā kaštangero buti* 'ez a fából készült dolog' kifejezésekben a *d'il* 'dal' és a *buti* 'dolog' főneveket, amelyek más déli centrális változatokban nőneműek, olyan mutató névmások módosítják, amelyek eredetileg hímneműek.

6. Tárgyalás

Di Garbo és Miestamo (2019) két olyan folyamatot ír le, amely a nemi egyeztetés redukálódásához vagy akár elvesztéséhez vezethet: a morfofonológiai eróziót és az egyeztetési minták átrendeződését. Az előbbi a kitett morfológiai jelölés elvesztésének egyértelmű esete, ami a hangrendszer egészét érintő hangváltozások

révén következhet be. További kérdéseket vet fel viszont az utóbbi, széles körben dokumentált folyamat, amelynek kiváltó okai kevésbé világosak. Ezt analógiás kiegyenlítődési folyamatként írják le, amelynek során „egy adott nyelv nemi egyeztetési rendszere átrendeződik a szemantikailag motiváltabb és/vagy gyakoribb egyeztetési minta alapján, amely aztán fokozatosan terjedni kezd a többi rovására”²⁵ (Di Garbo–Miestamo 2019: 27). Ez összhangban van Karatsareas (2009: 196) érvelésével is, miszerint „a halmazott határozott determinánst tartalmazó jelzős szerkezetekben lévő nemi eltéréseknek a nyelven belül végbement sorozatos analógiás kiegyenlítődése” vezethetett végül a nyelvtani nem eltűnéséhez a kappadókiai görög nyelvben. Ami a nyelvi kontaktust illeti, Karatsareas (2009) megjegyzi, hogy nagyon valószínűtlen, hogy a török nyelvvel való érintkezés indította volna el a folyamatot, bár hozzájárulhatott ehhez. Azonban, ahogy Di Garbo (2020) és Igartua (2019) rámutat, valamint maga Karatsareas (2009) is elismeri, egyrészt más kelet-görög dialektusok az azonos szerkezeti adottságok ellenére sem veszítették el teljesen a nembeli egyeztetést, másrészt a kappadókiai görög és a nem nélküli török közötti kontaktus volt a leghosszabb és a legintenzívebb, ami arra enged következtetni, hogy a nyelvi érintkezés is döntő szerepet játszhatott. A nyelvi kontaktus mellett fontos tényezőként léphet fel a nyelv kisebbségi státusza is. Gblem-Poidi (2007) alapján Di Garbo (2020) kiemeli a Ghánában és Togóban beszélt kva nyelv, a togói nyelvek közé tartozó ahlo esetét. Az ahlo kisebbségi nyelv, és gyorsan épül le, beleértve a nemi rendszer nagymértékű redukálódását is, egy másik kva nyelv, az eve hatására, amely a régió többségi nyelve. Míg ebben az esetben az interferenciát az okozza, hogy az ahlo nyelvet beszélők egy domináns második nyelvet sajátítanak el, addig a kappadókiai görög esetében, amely a törökkel érintkezik, és szintén kisebbségi nyelvnek számít Anatóliában, az interferencia feltételezhetően abból fakad, hogy a görögöt mint második nyelvet török anyanyelvű felnőttek tökéletlenül sajátították el (Igartua 2019; Ringe–Eska 2013).

A romanit magában foglaló többnyelvűségi minta némileg hasonlít az ahlo példához. Mindig is aszimmetrikus volt, azaz míg a romani beszélők rendszerint elsajátították a környező többségi népesség által beszélt nyelveket, addig az utóbbiak tagjai szinte soha nem tanultak meg romani nyelven. Ennek az egyirányú két- vagy többnyelvűségnek (Baló 2022: 144; illetve konkrétan a balkáni nyelvi unió kontextusában l. Friedman 2003: 123–4) az oka abban keresendő, hogy a romani mindig is kisebbségi nyelv volt, és mindig is alacsonyabb presztízzsel rendelkezett, mint a többségi nyelv vagy más kisebbségi nyelvek az adott térségben (vö. Halwachs 2020: 430). Ez alól a déli centrális romani sem kivétel:

²⁵ A nem magyar nyelvű forrásokból származó idézetek fordítása a cikk szerzőinek a munkája.

mind Magyarországon, mind pedig a szomszédos országokban a cigányság XV. századi bejövetele óta kisebbségi helyzetben van, mindig is alacsony státusszal bírt, és az oktatásban, a médiában és a nyilvánosságban is jórészt láthatatlan maradt. Ma a magyarországi romák túlnyomó többsége (mintegy 92 százaléka) nem beszéli a romani nyelvet (Kemény et al. 2004: 39), és ezeknek legtöbbször feltételezhető, hogy a déli centrális romani nyelvjárást beszélők leszármazottai. A déli centrális romani megmaradt beszélőit, amint már fentebb megjegyeztük, a nyelvvesztés fenyegeti. Hasonló a helyzet Szlovákiában, Ausztriában és Szlovéniában is, ahol ez a nyelvjárás szintén eltűnőben van. A nyelvcsere, amely minden bizonnyal több évszázaddal ezelőtt elkezdődött (a XIX. század végén Magyarország cigány lakosságának csak egyharmada vallotta magát cigány anyanyelvűnek, vö. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1895), a városokban minden jel szerint gyorsabban zajlott le, mint vidéken, aminek a következtében a legtöbb déli centrális romani beszélő ma vidéken él.²⁶

A ma beszélt déli centrális romani változatok túlnyomó többsége alacsony státusza és a nem nélküli magyarral való több évszázados kontaktusa ellenére is megőrizte az eredeti nemi rendszert. Boretzky (2013: 414) a magyarral érintkező romani változatokban a nyelvtani nem jelölésének szabályait tárgyalva egyértelműen kijelenti, hogy a magyar nyelv „még ilyen nagy időtávon sem zavarta meg a romani nyelvjárások, mint például a romungró, nemi rendszerét”. Továbbá azt is megjegyzi, hogy „furcsa módon”, egyes magyarral érintkező romani nyelvjárásokban már nincs megkülönböztetve a nyelvtani nem az egyes szám harmadik személyű személyes névmás esetében. Csakugyan ez az egyetlen nyelvi változó, amelyet a magyar nyelvnek a romani nemi rendszerére gyakorolt hatásával kapcsolatosan említenek a szakirodalomban (pl. Elšik 2000a). Ebből kifolyólag az ipolysági romani nemi rendszerében bekövetkezett változásokra pusztán ezen változat kisebbségi státusza nem szolgálhat bizonyítékként. Ne feledjük, hogy a világ nyelveinek kilencvenöt százalékát a világ népességének öt százaléka beszéli (Bernard 1996), és még ha ezek közül a szó szoros értelmében nem is mindegyik kisebbségi nyelv – amelyet egy adott területen élő beszélők kis létszámú csoportja beszél, és ahol eltérő többségi nyelvet beszélnek, ahogyan azt Tröster-Mutz (2011) meghatározza –, jó néhány közülük különböző többségi nyelvek hatásának van kitéve a földrajzi környezetében, és ennek ellenére sem mennek szükségszerűen keresztül ilyen radikális változásokon.

²⁶ Budapesten például a romani déli centrális változatát a XX. század elején felváltotta a magyar (Interjú Horváth Ferencsel, aki nem mindennapi ember! 1938. 04. 03), míg Miskolcon, amely Magyarország egyik legnagyobb városa, az 1890-es évek végén már nem volt romani beszélő (József főherceg 1890: 751).

Az ipolysági romani esete ugyanakkor nem az egyetlen, amelyben az eredeti nemi rendszer nagymértékben felbomlott. A mintegy 23 000 lakosú délnyugat-szlovákiai Dunaszerdahelyen, amely Ipolyságtól mintegy 130 kilométerre fekszik, a ma beszélt déli centrális romani változatban a nemi rendszer jelenleg felbomlóban van. Ez abban nyilvánul meg, hogy bizonyos főnevekhez „helytelen” nyelvtani nemet rendelnek hozzá, valamint a módosítók nincsenek nemben egyeztetve a főnevekkel (Bodnárová 2018). További jellemzője ennek a romani változatnak, hogy az eredeti hímnemű *-o* toldalékot minden ragozási típusra kiterjeszti, és számos más nyelvi újítást is tartalmaz, köztük olyan nyelvi változókat, amelyek nemcsak a nyelvi kontaktus által kiváltott nyelvi változás vagy a morfológiai és szintaktikai redukció eredményei, hanem az egyes romani alakok „helytelen” újratanulásából származnak (pl. *jakha* helyett *jaga* ’szemek’, *tēle* helyett *tēne* ’le, lent’, *khelel* helyett *kheren* ’játszik, táncol’). A dunaszerdahelyi változatban végbemenő nyelvi változások mértéke és típusa arra enged következtetni, hogy már korábban megindult a nyelvcsere folyamata a magyar nyelv irányába, amelyet a generációk közötti nyelvátadás gyengülése, valamint a romani nyelv elsorvadása kísért, viszont ez a folyamat később ismeretlen okokból megszakadt és megfordult (Bodnárová 2017).

Az ipolysági és dunaszerdahelyi romani változatok nemi rendszerének felbomlásában az a feltűnő, hogy a változás mindkét esetben városi környezetben zajlik, és amint azt Elšik és munkatársainak (2014) adatai is alátámasztják, hasonló változás nem észlelhető a vidéken beszélt romani változatokban. Példának okáért, ha megfigyeljük a két városhoz közeli településeken beszélt romani változatokat, mint például az Ipolyságtól körülbelül 20 kilométerre lévő Ipolyfödemes (Ipeľské Úľany), Sáró (Šarovce) és Szalatnya (Slatina) településeken beszélt változatokat, vagy a Dunaszerdahelytől 30 kilométeres körzetben fekvő Tallós (Tomášikovo), Csallóközcsütörtök (Štvrtek na Ostrove) és Jóka (Jelka) településeken beszélt változatokat, nyilvánvalóvá válik, hogy ezek a vidéki változatok az ipolysági és a dunaszerdahelyi romani változatokkal ellentétben megőrizték az eredeti nemi rendszert. Úgy tűnik tehát, hogy a nemi rendszer eróziója az ipolysági, illetve a dunaszerdahelyi változatokban városi nyelvi változásnak tekinthető, amely az intenzív nyelvi kontaktushelyzetben következett be. A városi jelleget olyan, fokozatos tulajdonságként érdemes elképzelni, amely függ a korszaktól és a földrajzi elhelyezkedéstől. A XXI. századi, sydney-i termékpiac, amelyet Pennycook és Otsuji (2015) írt le, közvetlenül összevetve távol áll a XIX. századi Magyarországtól, azonban, ahogy ők maguk is megjegyzik (Pennycook–Otsuji 2015: 34), a metrolingvalizmus gyakorlata nem korlátozódik a városra, hanem inkább arról szól, hogy az emberek hogyan boldogulnak nyelvi és nem nyelvi

erőforrásaikra támaszkodva, szerteágazó és történelmi eszközeikkel. Ez a gyakorlat nagy intenzitással jelenik meg egy nagyvárosi közegben a maga sajátos ritmusával, szervezettségével, társadalmi interakcióival, de semmiképpen nem ez az egyetlen közeg, ahol megjelenik. Az ókori városok piacain a mindennapokban megjelenő nyelvhasználat nagyon hasonló lehetett a sydney-i termékpiacon tapasztaltakhoz, amely a nyelvi erőforrások és repertoárok kölcsönhatását eredményezte, és a XIX. századi Ipolyságban, ahol több nyelv és kultúra volt jelen, amelyek folyamatos érintkezésben voltak, a metrolingvalizmusra jellemző érintkezés és kölcsönhatás ugyanúgy jelen lehettek.

Annak ellenére, hogy a kontaktus a magyarral, amely akár az első nyelv szerepét is átvehette ezekben a városi cigány közösségekben, igen intenzív lehetett, az Ipolyságon beszélt romani újonnan kialakult változata egy bizonyos ideig, vagyis legalább a XX. század elejéig, ebben a formájában fennmaradt. Ez a forgatókönyv nagyon valószínűnek tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy a dunaszerdahelyi romani változat a megbomlott nemi rendszerével máig megőrződött, bár Pintér (2010) szerint továbbra is nyelvcsere fenyegeti a magyar irányába.

Mivel a két város cigány közösségeinek történetéről és korábbi szociolingvisztikai helyzetéről kevés adat áll a rendelkezésünkre, nem áll módunkban következtetéseket levonni arra vonatkozóan, hogy mi ösztönözte a beszélőket a romani nyelv megőrzésére. Talán József főherceg élénk érdeklődése a romani nyelv iránt, vagy pedig Balogh Jancsi és József főherceg szoros kapcsolata, amely pozitívan hatott a romani nyelv presztízsére és az ipolysági beszélők nyelvi attitűdjére. Másrészt a dunaszerdahelyi romani változat újjáélesztésének lehetséges kiváltó okai között lehetett az oláh cigányok letelepedése a városban és tágabb térségében. A XIX. század vége felé egyre intenzívebbé vált az oláh cigányok bevándorlása a román nyelvterületekről, akik az ún. oláh cigány nyelvjárás beszélői, amely jelenleg Közép-Európa legelterjedtebb romani változata. A romani beszélők között széles körben elterjedt az a negatív sztereotip nézet, amelyet például Szuhay (2005: 245) is megemlít, hogy a magyar anyanyelvű cigányok nemcsak a romani nyelvet, hanem a cigány kultúrájukat is elhagyták, és egyetlen céljuk az, hogy beolvadjanak a többségi társadalomba. Elképzelhető, hogy a romani anyanyelvű oláh cigányok érkezése pozitívan változtatta meg a dunaszerdahelyi romani változat beszélőinek nyelvi attitűdjét az általuk beszélt romani változathoz, és ezáltal hozzájárult annak megtartásához. Ez a folyamat alapvetően megegyezik azzal, amit Myers-Scotton (1998) a mátrix nyelv felcserélődési folyamatának a korai megtorpanásaként ír le, és amit egy malokote példával illusztrál Nurse (1994) adatai alapján. A bantu nyelvek közé tartozó ilwana nyelvbe történt szerkezeti kölcsönzés a kúsita nyelvek közé tartozó oromo nyelv orma változatából leginkább úgy magyarázható, hogy a mátrix nyelv felcserélődése a folyamat

korai szakaszában megtorpant, miután az orma – a magasabb presztízzsel rendelkező nyelv – hatása csökkenni kezdett, és a kódváltás is megszűnni látszott.

További párhuzam az ipolysági és a dunaszerdahelyi változat között, hogy mindkettő azon területek határvonalán fekszik, ahol a romani nyelvet még ma is beszélik (északra), és ahol a romani nyelv mára már eltűnt (délre). Ez a köztes földrajzi elhelyezkedés a magyar nyelv megnövekedett hatásához vezethetett, például a nem romani anyanyelvűekkel kötött házasságok révén, és így hozzájárulhatott a két változatban bekövetkezett gyors és széles körű nyelvi változásokhoz.

A Közép-Európában beszélt és a magyar nyelv hatása alatt álló romani változatokon kívül, mint amilyen az ipolysági és a dunaszerdahelyi is, még a finnországi romani változat az, amelyben a nemi rendszer szintén nagymértékben megbomlott (Granqvist 2012: 32). A finnországi roma közösségek a XIX. század óta fokozatos nyelvcsereének vannak kitéve a finn nyelv irányába (Adamou–Granqvist 2014: 525), ami párhuzamba állítható a fent tárgyalt változatok szociolingvisztikai helyzetével. Granqvist (2013) arról számol be, hogy a romani nyelvről a finnre való váltás lassan halad. A nyelvcsere folyamatának kezdeti szakaszát a finn nyelvnek a romani nyelv fonológiájára gyakorolt, megnövekedett hatása jellemezte, majd a XIX. század végétől ehhez hozzájött még a finn nyelvnek a romani nyelv szerkezetére gyakorolt, kiterjedt hatása is. A XIX. és XX. század fordulóján a finn lett a cigányok első nyelve, a romani nyelvet pedig csak második nyelvként sajátították el, késő gyermekkorban vagy fiatal felnőttkorban. Az 1950-es évek óta, amint arról Granqvist (2002: 62) beszámol, felgyorsult a finnországi romani változat leépülése, ami egybeesik azzal az időszakkal, amikor a finn cigányok feladták vándorló életmódjukat, és Finnország déli és nyugati részének városi területein telepedtek le (Sosiaali- ja terveysministeriö 2004: 3, 7).

A romani nyelv nemi rendszerében a bomlás első jeleit már a XIX. században dokumentálták (Granqvist 2013: 19), amikor a cigányok még vándor életmódot folytattak, viszont már elkezdődött a nyelvcsere folyamata. Ezen tipológiai változás nagy valószínűséggel a cigányok városokba való betelepülése után gyorsult fel, mivel Granqvist (2012: 32) szerint a nemi megkülönböztetés a ma beszélt finnországi romani nyelvjárásban már nagymértékben elveszett, és ez – a fentebb tárgyalt déli centrális változatokhoz hasonlóan – az eredeti hímnemű toldalékok általánosítása révén történt.

A tanulmányban tárgyalt változatokban lezajló nyelvi változásokat figyelembe véve azt feltételezhetjük, hogy a nyelvtani nemek megkülönböztetése a domináns nyelv intenzív hatása miatt veszett el, amit a nyelv leépülésével és használatának csökkenésével járó nyelvcsere gyorsított fel. A nyelvcsere folyamatát viszont lassította vagy akár meg is fordította a beszélők azon vágya, hogy megőrizték nyelvüket, még ha ebben a leromlott formájában is. A városi kontextus és

valószínűleg a mobilitás is (lásd a finn romák esetét) szerepet játszhatott ezekben a folyamatokban, mivel az érintett beszélői közösségeket magasabb fokú kétnyelvűség jellemzi a vidékiekhez képest. Hasonló szociolingvisztikai körülmények között egyes városi, kereskedelemmel foglalkozó, vándor életmódot folytató közösségek egyenetlenül kevert romani változatokat hoztak létre, amelyekben – habár nagyrészt a romani nyelven alapulnak – gyakran megjelennek a morfológiai-
lag nem integrált finn vagy török igealakok (Adamou 2010; Friedman 2010; Adamou–Granqvist 2014). Ezt tekinthetjük úgy is, mint a mátrix nyelv felcsere-
lődési folyamatának kései megtorpanását, amit Myers-Scotton (1998) Mous (1994) adataira támaszkodva a ma'a, egy eredetileg kúsita nyelv példáján keresztül mutat be, amelynek nyelvtanát a bantu nyelv nyelvтана váltotta fel. Adamou–Granqvist (2014) ugyan megjegyzi, hogy az ilyen típusú változás a letelepedett, vidéki cigány közösségekre nem jellemző, feltételezhetjük, hogy ha a szóban forgó város egyben a nyelvi újítás központja is – ami Ipolyság vagy Dunaszerdahely esetében nem így volt, viszont a finn cigányok esetében lehetett így –, elképzelhető, hogy a nyelvtani nemek elvesztése, ami az újítás egy formája, még a vidéki területekre is áterjed.

7. Összegzés

Az ipolysági romani nemi rendszerének tárgyalása során a nyelvtani nemek redukálódását figyeltük meg a romani nyelv egyik romungró változatában, amelyik a nyelvtani nemmel nem rendelkező magyarral volt szoros kapcsolatban. A nyelvtani nem kategóriájáról és annak komplex jellegéről a közelmúltban több színvonalas kiadvány is megjelent (pl. Audring 2014; Aikhenvald 2016; Di Garbo et al. 2019). A nyelvtani nemek rendszerének megváltozása jelentheti egyfelől a nem szerinti egyeztetés redukálódását és eltűnését, másfelől annak kiterjesztését vagy kialakulását.

A nyelvtani nemek rendszerének kialakulása olyan ritka, hogy Nichols (2003: 303) egész Eurázsziából nem tud példát hozni olyan nyelvre, amelybe dif-fúzió útján bekerült volna ez a kategória, és azt is hozzáteszi, hogy nem találkozunk azokkal a tényezőkkel, amelyek a nyelvtani nemek megjelenését elősegítenék. Di Garbo és Miestamo (2019) négy olyan nyelvről számol be (nalka, csamorro, baszk, sumcso), amelyekben, bár korlátozott mértékben, kialakulóban van egy nemi rendszer. Eltekintve a nalka nyelvtől, az egyetlen olyan esettől, amelyben belső nyelvi fejlődéssel van dolgunk (bővebben l. Wälchli 2018), a másik három nyelv esetében a nyelvtani nemek kontaktus hatására jelennek meg, végső soron azonban mindegyik lexikális kölcsönzés következménye, ezért óvatosan kezelendő. Ami a spanyol nyelv csamorrróra gyakorolt hatását illeti, Stolz

(2012) elismeri, hogy nemi rendszerek valóban kialakulhatnak nyelvi érintkezés útján, de azt is hangsúlyozza, hogy „a csamorro nem másolta le teljesen a spanyol nemi rendszert” (Stolz 2012: 129). A csamorróban a spanyolból kölcsönzött több száz, nemek szerint megkülönböztetett szópár révén jelent meg marginálisan a nyelvtani nem, és a csamorro szemantikai alapú, kettős tagolású nemi rendszerében az élő-élettelen kategória vált döntő tényezővé. A spanyol ezenkívül kontaktusnyelve a baszknak is, amelyben eredetileg nincs nyelvtani nem. A Lekeitio városban beszélt baszk azonban olyan, emberre utaló főnevek és melléknevek kis csoportját vette át a spanyolból, amelyeken jelölve van a nyelvtani nem (Hualde et al. 1994), így marginálisan itt is megjelent a kategória. Trask (2003) szerint a baszk nyelv nyugati változataiban számos, nyelvtani nem szerint jelölt szópár van, és amint Hualde és munkatársai (1994) és Trask (2003) is megjegyzik, a nemek jelölésének spanyol mintája néhány, eredeti baszk főnév és melléknév esetében is használatos. Ezek azonban jellemzően még így is csupán a természetes nemet jelölik. A sumcso nyelv esete is nagyon hasonló. Amint Huber (megjelenés alatt) részletesen beszámol róla, bár a nem nélküli sumcso számos, nyelvtani nem szerint megkülönböztetett főnevet és melléknevet vett át a szomszédos ind nyelvekből, ez mégsem vezetett ahhoz, hogy egy valódi nemi rendszer alakuljon ki a nyelvben. Hozzáteszi továbbá azt is, hogy ezek a nemek szerint megkülönböztetett elemek zárt osztályt alkotnak, a nemek jelei nem terjedtek át az eredeti, nem nélküli elemekre, sőt, bár a sumcso jelenleg a hindi erős hatása alatt áll, újabb, nemek szerint megkülönböztetett elemek nem kerülnek a nyelvbe.

A nyelvtani nem mindkét szempontból rendkívül ellenálló kategóriának tűnik: mind a hiánya, mind pedig a jelenléte meglehetősen stabil és hosszú életű. Redukálódását és eltűnését a közelmúltban különböző tanulmányokban elemezték, amelyek vagy egy konkrét esetre (l. pl. a nőnem eltűnése az északnyugati lett dialektusokból: Wälchli 2017; a nőnem eltűnése a norvégból: Rodina–Westergaard 2021; illetve a semleges nem általánosítása a kappadókiai görögben: Karatsareas 2009), vagy pedig a nyelvi érintkezés földrajzi (Di Garbo 2020) és szociolingvisztikai (Igartua 2019) vonatkozásaira mint a nemi rendszer hanyatlásának kulcsfontosságú tényezőire összpontosítottak.

A hímnemű alakok elterjedése az ipolysági romaniban összhangban van ezekkel az esettanulmányokkal, valamint az általánosabb tendenciákkal is: az alapértelmezett nem általában a semleges nem, ha pedig az adott nyelvben nem található meg a semleges nem, akkor a hímnem (bár néhány nyelv esetében a nőnemű alakok általánosultak; vö. Corbett 1991; Newell 2005; Aikhenvald 2016). Másrészt viszont az ipolysági romaniban a nemek közötti megkülönböztetés eltűnése legalább két szempontból egyedülálló. Először is, a változás az anyanyelvi beszélőknek mindössze két nemzedéke alatt ment végbe, feltételezhetően intenzív

nyelvi érintkezés mellett, majd ezen folyamat megtorpant a közösség nyelvmegőrzési vágya miatt. Másodszor, a nyelvi érintkezés mellett a városi környezet is fontos szerepet játszhatott, mivel ez a nyelvi változás nem található meg más, vidéki változatokban.

Láthattuk, hogy a ma is beszélt, de redukálódott nemi rendszerrel rendelkező dunaszerdahelyi romani változat szociolingvisztikai helyzete sok tekintetben hasonlít az ipolysági romaniéhoz: olyan romani változatról van szó, amely városi környezetben alakult ki, több évszázadon keresztül érintkezett a nyelvtani nem nélküli magyarral, és mivel a múltban vagy megszakadt, vagy meggyengült a generációk közötti nyelvátadás, számos olyan nyelvi változást tartalmaz, amelyek egy nyelvi leépülési folyamatra jellemzőek. Mindazonáltal a magyar nyelv erős hatása és a magyar felé irányuló folyamatos eltolódás ellenére a dunaszerdahelyi romani a mai napig megőrződött az ily módon megváltozott alakjában.

A másik, fentebb említett példa a finn romani, amely mind az ipolysági, mind a dunaszerdahelyi romani esetéhez hasonlít, és alátámasztja azt a feltételezésünket, hogy a városi kontextus, valamint a nyelvtani nemmel rendelkező kisebbségi nyelv és a nyelvtani nem nélküli domináns nyelv közötti intenzív nyelvi érintkezés kombinációja hozzájárulhat a nemi rendszer redukálódásához vagy akár teljes eltűnéséhez. A két déli centrális romani változathoz hasonlóan a finn romanit is városi környezetben beszélnek, egy nem nélküli nyelv erős hatása alatt áll, és a leépülés jeleit mutatja. Noha a finn romanit a XIX. század óta folyamatosan nyelvcsere fenyegeti, beszélői a mai napig megőrizték és második nyelvüként használják leépült formájában.

A tanulmányban bemutatott megfigyelések a források rövidegéből adódó kevés adat miatt inkább minőségi, mint mennyiségi jellegűek. Bár a nemek szerinti egyeztetés redukálódása és a városi kontextus között nem lehet egyértelmű ok-okozati összefüggést megállapítani, a közvetett bizonyíték, mégpedig az a tény, hogy ilyenemű változás nem ment végbe a vidéki változatokban, arra utal, hogy valószínűleg összefüggés van a kettő között. Tanulmányunkkal arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy ez a tendencia szociolingvisztikai tényezőként jöhet számításba a nyelvtani nemek redukálódásával és eltűnésével foglalkozó jövőbeni kutatások során.

Források

- Balogh Jancsi 1850. *Legelső cigány imádságok*. Beimel József Nyomdája. Esztergom.
- Balogh Anna 1847. Balogh Anna születési bejegyzése, 1847. 08. 31. (210. oldal / 5. sor). Ipolysági római katolikus anyakönyv, Magyarország.
- Balogh Anton 1812. Balogh Anton születési bejegyzése, 1812. 12. 27. (242. oldal / 8. sor). Hontfüzesgyarmati római katolikus anyakönyv, Magyarország.
- Balogh Ferkó 1845. Balogh Ferkó házassági bejegyzése, 1845. 11. 29. (25. oldal / 7. sor). Ipolysági római katolikus anyakönyv, Magyarország.
- Balogh Jancsi 1808. Balogh Jancsi születési bejegyzése, 1808. 12. 05. (236. oldal / 3. sor). Hontfüzesgyarmati római katolikus anyakönyv, Magyarország.
- Balogh Jancsi 1827. Balogh Jancsi házassági bejegyzése, 1827. 06. 26. (380. oldal / 4. sor). Zavari római katolikus anyakönyv, Magyarország.
- Balogh Jancsi 1877. Balogh Jancsi halotti bejegyzése, 1877. 05. 03. (309. oldal / 3. sor). Selmezbányai római katolikus anyakönyv, Magyarország.
- Balogh János 1828. Balogh János születési bejegyzése, 1828. 07. 22. (35. oldal / 6. sor). Ipolysági római katolikus anyakönyv, Magyarország.
- Balogh József 1811. Balogh József születési bejegyzése, 1811. 03. 06. (99. oldal / 4. sor). Hontfüzesgyarmati római katolikus anyakönyv, Magyarország.
- Balogh Karolina „Sarolta” 1841. Balogh Karolina „Sarolta” születési bejegyzése, 1841. 01. 02. (136. oldal / 1. sor). Ipolysági római katolikus anyakönyv, Magyarország.
- Balogh Karolina „Sarolta” 1860. Balogh Karolina „Sarolta” házassági bejegyzése, 1860. 11. 21. (80. oldal / 3. sor). Ipolysági római katolikus anyakönyv, Magyarország.
- Balogh Mária 1815. Balogh Mária születési bejegyzése, 1815. 04. 17. (341. oldal / 16. sor). Ipolysági római katolikus anyakönyv, Magyarország.
- Interjú Horváth Ferencsel, aki nem mindennapi ember! 1938. 04. 03. *Magyarország* 19(75). 10.
- József Főherceg 1888. *Czigány nyelvtan: Románo csibákero sziklaribe*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- József Főherceg 1890. Eredeti cigánylevelek. *Egyetemes Philologiai Közlöny* XIV: 737–68.
- József főherceg ismeretlen cigánynyelvű levele 1913. 08. 23. *Székesfehérvár és Vidéke* 41(160). 4.
- Napi hírek 1913. 08. 23. *Pesti Hírlap* 35(199). 8–14.

- Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal [National Hungarian Royal Statistical Office] (szerk.) 1871. *Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Athenaeum. Pest.
- Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal [National Hungarian Royal Statistical Office] (szerk.) 1882. *A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*, II. kötet. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság. Budapest.
- Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal [National Hungarian Royal Statistical Office] (szerk.) 1895. *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei* (Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam, Volume IX. kötet). Athenaeum. Pest.
- Ortutay István 1915. *József főherceg élete*. Engel Lajos Könyvnyomdája. Szeged.
- Rézműves Melinda (szerk.) 2003. *Rromane Lila – Cigány Levelek – Rromani Letters*. Fővárosi Önkormányzat Cigány Ház – Romano Kher. Budapest.
- Rózsa Mária 2012. „Közfényt gyarapítani”. *Beimel József és Kozma Vazul pesti nyomdájának története és nyomtatványai, 1830–1864*. OSZK–Gondolat. Budapest.
- Soós István 2000. *József főherceg cigány levelezése*. Romológiai Kutatóintézet. Szekszárd.
- Tóth József 1873. 06. 05. Egy vén muzsikus. *Fővárosi Lapok* 10(128): 556–7.

Hivatkozások

- Adamou, Evangelia 2010. Bilingual speech and language ecology in Greek Thrace: Romani and Pomak in contact with Turkish. *Language in Society* 39: 147–71.
- Adamou, Evangelia–Granqvist, Kimmo 2014. Unevenly mixed Romani languages. *International Journal of Bilingualism* 19: 525–47.
- Adamou, Evangelia–Feltgen, Quentin–Padure, Cristian 2021. A unified approach to the study of language contact: Cross-language priming and change in adjective/noun order. *International Journal of Bilingualism* 25: 1635–54.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004. Gender and noun class. In: Booij, Geert–Lehmann, Christian–Mugdan, Joachim–Skopeteas, Stavros (szerk.) in collaboration with Wolfgang Kesselheim: *Morphologie/Morphology. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung/An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, 2. Halbband/Volume 2. Walter de Gruyter. Berlin. 1031–45.

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2012. Language contact in language obsolescence. In: Chamoreau, Claudine–Léglise, Isabelle (szerk.): *Dynamics of Contact-Induced Language Change, Language Contact and Bilingualism 2*. De Gruyter Mouton. Berlin. 77–109.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2016. *How Gender Shapes the World*. Oxford University Press. Oxford.
- Audring, Jenny 2014. Gender as a complex feature. *Language Sciences* 43: 5–17.
- Bakker, Peter 1997. Athematic morphology in Romani: The borrowing of a borrowing pattern. In: Matras, Yaron–Bakker, Peter–Kyuchukov, Hristo (szerk.): *The Typology and Dialectology of Romani*. Benjamins. Amsterdam. 1–21.
- Baló, Márton A. 2020. Romani phonology. In: Matras, Yaron–Tenser, Anton (szerk.): *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. Palgrave Macmillan. London. 119–53.
- Baló, Márton A. 2021. Variation in the nominal morphology of Northern Vlax Romani. *Word Structure* 14: 25–58.
- Baló, Márton A. 2022. The role of the Romani language in the preservation of Romani identity in Hungary. In: Ronan, Patricia–Ziegler, Evelyn (szerk.): *Language and Identity in Migration Contexts*. Peter Lang. Oxford. 141–62.
- Bernard, H. Russell 1996. Language preservation and publishing. In: Hornberger, Nancy H. (szerk.): *Indigenous Literacies in the Americas: Language Planning from the Bottom up*. Mouton de Gruyter. Berlin. 139–56.
- Bodnárová, Zuzana 2017. Spontaneous bottom-up revitalization: The development of Dunajská Streda Romani. In: Kozhanov, Kirill–Osłon, Mikhail–Halwachs, Dieter W. (szerk.): *Das amen godi pala Lev Čerenkov: Romani historija, čhib taj kultura*. Grazer Linguistische Monographien. Graz. 143–57.
- Bodnárová, Zuzana 2018. Gender marking in L2 Romani in contact with Hungarian: The case of Dunajská Streda Romani. In: Friedman, Victor A. (szerk.): *Multilingualism and Language Contact*. Southeast European University. Tetovo. 80–91.
- Bodnárová, Zuzana 2020. Užívání určitého členu v předložkových frázích v jihocentrální romštině. *Romano džaniben* 27: 135–50.
- Bodnárová, Zuzana–Wiedner, Jakob 2020. The impact of Hungarian on Romani. In: Matras, Yaron–Tenser, Anton (szerk.): *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. Palgrave Macmillan. London. 303–28.
- Boretzky, Norbert 2000. The definite article in Romani dialects. In: Elšík, Viktor–Matras, Yaron (szerk.): *Grammatical Relations in Romani: The Noun Phrase*. John Benjamins. Amsterdam. 31–64.

- Boretzky, Norbert 2013. Gender adaptation in loan layers of Romani. *STUF, Akademie Verlag* 66: 404–24.
- Campbell, Lyle–Muntzel, Martha C. 1989. The structural consequences of language death. In: Dorian, Nancy N. (szerk.): *Investigating Obsolescence: Studies in Language Contraction and Death*. Cambridge University Press. Cambridge. 181–96.
- Corbett, Greville G. 1991. *Gender*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Di Garbo, Francesca 2020. The complexity of grammatical gender and language ecology. In: Arkadiev, Peter–Gardani, Francesco (szerk.): *The Complexities of Morphology*. Oxford University Press. Oxford. 193–229.
- Di Garbo, Francesca–Miestamo, Matti 2019. The evolving complexity of gender agreement systems. In: Di Garbo, Francesca–Olsson, Bruno–Wälchli, Bernhard (szerk.): *Grammatical Gender and Linguistic Complexity: Volume II: World-Wide Comparative Studies* (Studies in Diversity Linguistics 27). Language Science Press. Berlin. 15–60.
- Di Garbo, Francesca–Olsson, Bruno–Wälchli, Bernhard (szerk.) 2019. *Grammatical Gender and Linguistic Complexity: Volume II: World-Wide Comparative Studies* (Studies in Diversity Linguistics 27). Language Science Press. Berlin.
- Elšík, Viktor–Matras, Yaron 2006. *Markedness and language change: The Romani sample*. Mouton de Gruyter. The Hague.
- Elšík, Viktor–Beníšek, Michael 2020. Romani dialectology. In: Matras, Yaron–Tenser, Anton (szerk.): *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. Palgrave Macmillan. London. 389–427.
- Elšík, Viktor–Beníšek, Michael–Bodnárová, Zuzana 2014. *Linguistic Atlas of Central Romani*. <http://atlasofcentralromani.ff.cuni.cz> (Utolsó letöltés: 2022. 02. 04.)
- Elšík, Viktor 2000a. Dialect variation in Romani personal pronouns. In: Elšík, Viktor–Matras, Yaron (szerk.): *Grammatical Relations in Romani: The Noun Phrase*. John Benjamins. Amsterdam. 65–94.
- Elšík, Viktor 2000b. Romani nominal paradigms: Their structure, diversity and development. In: Elšík, Viktor–Matras, Yaron (szerk.): *Grammatical Relations in Romani: The Noun Phrase*. John Benjamins. Amsterdam. 9–30.
- Erdős István 2018. Még egy cseppet a jóból. *Palócföld* 64/3: 38–43.
- Friedman, Victor A. 2003. Romani as a minority language, as a standard language, and as a contact language: Comparative legal, sociolinguistic, and structural approaches. In: Fraurud, Kari–Hyltenstam, Kenneth (szerk.): *Multilingualism in Global and Local Perspectives: Selected Papers from the 8th Nordic*

- Conference on Bilingualism, November 1–3, 2001, Stockholm, Rinkeby.* Centre for Research on Bilingualism. Stockholm. 103–34.
- Friedman, Victor A. 2010. Turkish grammar in Balkan Romani: Hierarchies of markedness in Balkan linguistics. *Balkanistica* 23: 107–24.
- Friedman, Victor A. 2020. The impact of Turkish on Romani. In: Matras, Yaron–Tenser, Anton (szerk.): *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. Palgrave Macmillan. London. 231–60.
- Gblem-Poidi, Massanvi Honorine 2007. Nominal classes and concord in Igo (Ahlon). In: Kropp Dakubu, Mary Esther–Akanlig-Pare, George–Osam, Kweku E.–Saah, Kofi K. (szerk.): *Proceedings of the Annual Colloquium of the Legon-Trondheim Linguistics Project, 10–20 January 2005*, Vol. 4. Linguistics Department, University of Ghana. Legon. 52–60.
- Granqvist, Kimmo 2002. Finnish Romani phonology and dialect geography. *SKY Journal of Linguistics* 15: 61–83.
- Granqvist, Kimmo 2012. Finská romština – gramatický náčrt. *Romano džaniben* 14: 27–60.
- Granqvist, Kimmo 2013. Finnish Romani during the nineteenth century. In: Schrammel, Barbara–Tiefenbacher, Barbara (szerk.): *Romani V.: Papers from the Annual Meeting of the Gypsy Lore Society, Graz 2011*. Grazer Romani-Publikationen. Graz. 13–28.
- Halwachs, Dieter W. 2020. Language policy and planning in Romani. In: Matras, Yaron–Tenser, Anton (szerk.): *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. Palgrave Macmillan. London. 429–57.
- Hamp, Eric P. 1989. On signs of health and death. In: Dorian, Nancy C. (szerk.): *Investigating Obsolescence: Studies in Language Contraction and Death* (Studies in the Social and Cultural Foundations of Language). Cambridge University Press. Cambridge. 197–210.
- Hockett, Charles F. 1958. *A Course in Modern Linguistics*. Macmillan. New York.
- Hualde, José Ignacio–Elordieta, Gorka–Elordieta, Arantzazu 1994. *The Basque Dialect of Lekeitio*. Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea. Bilbao.
- Huber, Christian (tervezett megjelenés: 2023. december). Gender marking in Shumcho. In: Allasonnière-Tang, Marc–Kilarsky, Marcin (szerk.): *Nominal Classification in Asia and Oceania: Functional and Diachronic Perspectives* (Current Issues in Linguistic Theory 362). John Benjamins. Amsterdam. 58–111.
- Igartua, Iván 2019. Loss of grammatical gender and language contact. *Diachronica* 36: 181–221.

- Karatsareas, Petros 2009. The Loss of Grammatical Gender in Cappadocian Greek. *Transactions of the Philological Society* 107: 196–230.
- Kemény István–Béla Jankó–Gabriella Lengyel 2004. *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest.
- Landauer Attila 2004. Utak és problémák a magyarországi cigánykutatásban. In: Nagy Attila–Péterfi Rita (szerk.): *A feladatra készülni kell. A cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár*. Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó. Budapest. 13–46.
- Masica, Colin P. 1991. *The Indo-Aryan languages*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Matras, Yaron 2002. *Romani: A Linguistic Introduction*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Meyer, Anna-Maria 2020. The impact of Slavic languages on Romani. In: Matras, Yaron–Tenser, Anton (szerk.): *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. Palgrave Macmillan. London. 261–301.
- Mous, Maarten 1994. Ma’a or Mbugu. In: Bakker, Peter–Mous, Maarten (szerk.): *Mixed Languages: 15 Case Studies in Language Intertwining*. Institute for Functional Research into Language and Language Use. Amsterdam. 175–200.
- Myers-Scotton, Carol 1998. A way to dusty death: the Matrix Language turnover hypothesis. In: Grenoble, Lenore A.–Whaley, Lindsay J. (szerk.): *Endangered Languages: Language Loss and Community Response*. Cambridge University Press. Cambridge. 289–316.
- Newell, Heidi C. 2005. *A Consideration of Feminine Default Gender*. University of Cincinnati MA thesis. Cincinnati, OH.
- Nichols, Johanna 2003. Diversity and stability in language. In: Joseph, Brian D.–Janda, Richard D. (szerk.): *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell. Oxford. 283–310.
- Nurse, Derek 1994. South meets North: Ilwana = Bantu + Cushitic on Kenya’s Tana river. In: Bakker, Peter–Mous, Maarten (szerk.): *Mixed Languages: 15 Case Studies in Language Intertwining*. Institute for Functional Research into Language and Language Use. Amsterdam. 213–22.
- Pennycook, Alistair–Otsuji, Emi 2015. *Metrolingualism: Language in the City*. Routledge. New York.
- Pintér Tibor 2010. Nyelvhasználati sajátosságok a dunaszerdahelyi romani közösségben. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 12: 61–84.
- Ringe, Don–Eská, Joseph F. 2013. *Historical Linguistics: Toward a Twenty-First Century Reintegration*. Cambridge University Press. Cambridge.

- Rodina, Yulia–Westergaard, Marit 2021. Grammatical gender and declension class in language change: A study of the loss of feminine gender in Norwegian. *Journal of Germanic Linguistics* 33: 235–63.
- Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskus 2004. *Suomen romanit – Finitiko romaseele. Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskuksen esitteitä*. Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskus. Helsinki.
- Stolz, Thomas 2012. Survival in a niche. On gender-copy in Chamorro (and sundry languages). In: Vanhove, Martine–Stolz, Thomas–Urdze, Aina–Otsuka, Hitomi (szerk.): *Morphologies in Contact*. Akademie Verlag. Berlin. 93–140.
- Szuhay Péter 2005. The self-definitions of Roma ethnic groups and their perceptions of other Roma groups. In: Kemény, István (szerk.): *Roma of Hungary*. Columbia University Press. New York. 237–46.
- Trask, Robert L. 2003. The Noun Phrase: Nouns, determiners and modifiers; pronouns and names. In: Hualde, José Ignacio–Ortiz de Urbina, Jon (szerk.): *A grammar of Basque*. Mouton de Gruyter. Berlin. 113–70.
- Tröster-Mutz, Stefan 2011. The old minority languages of Europe. In: Kortmann, Bernd–van der Auwera, Johan (szerk.): *The Languages and Linguistics of Europe*. Mouton de Gruyter. Berlin. 455–66.
- Wälchli, Bernhard 2017. The incomplete story of feminine gender loss in North-western Latvian dialects. *Baltic Linguistics* 8: 143–214.
- Wälchli, Bernhard 2018. The rise of gender in Nalca (Mek, Tanah Papua): The drift towards the canonical gender attractor. In: Fedden, Sebastian–Audring, Jenny–Corbett, Greville G. (szerk.): *Non-Canonical Gender Systems*. Oxford University Press. Oxford. 68–99.
- Zahova, Sofiya 2021. Introduction. In: Roman, Raluca Bianca–Zahova, Sofiya–Marinov, Alexandar G. (szerk.): *Roma Writings. Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the Nineteenth Century until World War II*. Brill. Leiden. 3–22.

Baló A. Márton

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

balo.andras.marton@nytud.hun-ren.hu

Zuzana Bodnárová

Grazi Egyetem

zuzana.bodnarova@uni-graz.at

Az írás hatásai a kiejtés változására

Huszthy Bálint

1. Beszéd és írás konfliktusai*

Beszéd és írás réges-régi ellenlábások a nyelvek tudományos vizsgálatának történetében. A beszéd kétségkívül megelőzi az írást, bizonyos nézetek szerint akár évezredekkel is (Crystal 2003: 369).¹ Az írásbeliség kialakulása után a tudósok sokáig mégis inkább a nyelvek leírt változatát tartották tanulmányozásra méltónak. Az írás azonban mindig és minden körülmények között konvencionális rendszer, a nyelv rögzítésére szolgáló „eszköz” (Sampson 1985: 21), így jóval kevesebbet árul el a nyelvek működéséről, mint a beszéd, valamint semmiképp sem azonosítható magával a nyelvvel. A hétköznapi nyelvhasználatban az írás mégis gyakran összemosódik a nyelvvel, a betű a beszédhanggal (Mountford 1990: 385).

Preskriptív, azaz előírói szemléletből az írásnak igen nagy tekintélye van, hiszen egy nyelv köznyelvi változatának nyelvtani szabályai, helyesírási konvenciói csak írásban rögzíthetők. A leírt forma az, amely állandó marad, ez az irodalom közvetítő közege is; nem csoda, hogy Európában az újkorig irodalmi szövegeket használtak nyelvtani szabályok illusztrálására, holott az irodalom igen távol áll a mindennapok beszélt nyelvétől, így a természetes nyelvi szerkezettől (vö.

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakrónia* 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 307–331.

* Nagyon köszönöm Szilágyi N. Sanyi bácsinak a gondolatébresztő beszélgetéseket a BBTE BTK Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszékén, a levélben írt ötleteket a témához, és hogy igen sok hasznos megjegyzést fűzött a tanulmány kéziratához. Köszönöm a konferencián hozzászólók értékes gondolatait is, elsősorban Fejes Lászlónak, É. Kiss Katalinnak és Siptár Péternek, valamint a két anonim lektor fontos megjegyzéseit. Nem utolsósorban pedig köszönöm kolozsvári barátaimnak és kollégáimnak a román anyanyelvű adatközlők toborzását a kísérlethez. A tanulmány a #142498-as számú OTKA projekten belül jött létre.

¹ Crystal (2003: 369) számos forrás összevetésével arra a következtetésre jut, hogy az emberi nyelv mintegy 30.000 évvel ezelőtt alakulhatott ki, ami kb. 20.000 évvel előzi meg az írott nyelv első bizonyítékait.

Crystal 2003: 226). A beszélt nyelvet ellenben nem tartották vizsgálatra érdemesnek, hiszen az mindig hibás:² Chomsky (2006) terminusaival élve, a beszélők fejében van egy „tökéletes”, elvont nyelvi tudás (*kompetencia*), amely alapján meg tudják ítélni anyanyelvük mondatairól, hogy melyek jók és melyek nem annyira; ám a konkrét beszédmegnyilvánulásaik (*performancia*) bizonyos fokig mindig „hibásak”: utólag mindig lehetett volna jobban is fogalmazni.³ Az írás kiküszöböli ezt a nehézséget, hiszen átgondolva könnyebb jó mondatokat alkotni, mint spontán módon, a beszédmegnyilvánulás pillanatában.

A strukturalizmus által hozott nyelvészeti fordulat után a deskriptív, azaz leírói szemlélet át is esett a ló túlsó oldalára. A nyelvi szerkezet minél teljesebb leírása iránti lázban a kutatók a beszéd elsőbbsége mellett érveltek az íráshoz képest: hiszen a beszéd magától alakul ki a gyermekben, míg az írást meg kell tanítani; az írásrendszerek mindig másodlagosak a beszélt nyelvhez képest, ráadásul legtöbbször beszédhangokra épülnek; a beszéd az emberi kommunikáció elsődleges közvetítő közege; a világ kultúráinak többsége soha nem is rendelkezett írásbeliséggel; stb. (Crystal 2003: 226). Bloomfield az amerikai strukturalizmus egyik alapművének számító *Language* című könyvében egyenesen kijelenti: „az írás nem nyelv, egyszerűen csak a nyelv látható jelekkel való rögzítése”⁴. Ezt a gondolatmenetet sokan követték, hasonló megállapításokat téve, pl.: „amikor azt gondoljuk az írásról, hogy fontosabb, mint a beszéd, akkor a kocsit fogjuk a ló elé”⁵ (Hall 1950: 31). Mindennek eredményeképpen a huszadik században a nyelvészeti kutatások elsődleges tárgya a beszéd lett, míg az írott nyelv tanulmányozása háttérbe szorult.

A nyelvek működése valóban jobban megérthető a beszéd alapján, azonban az írás is árulkodhat a nyelvi kompetenciáról.⁶ Magánéleti szövegek például kifejezetten sokat felfednek a nyelvhasználók idiolektusáról, szociolektusáról

² Így például az ókorban a beszélt koiné hibásnak tűnt az írott normával bíró ógöröghöz képest; a középkorban a vulgáris latin változatok (pl. toszkán, okcitan, kasztíliai stb.) is hibásnak tűntek az írott latinhoz képest; stb.

³ A kompetencia–performancia-dichotómia persze igencsak le van így egyszerűsítve. A performancia Chomskynál eleve azokra a hibás beszédmegnyilvánulásokra vonatkozik, melyek nyelvbottlások, egyeztetési hibák, elrontott szintaktikai szerkezetek: ezeket a beszélő utólag korrigálni tudja, méghozzá épp anyanyelvi kompetenciájánál fogva. Ez a kettősség az elméleti nyelvészet egyik legnagyobb kihívása is egyben, hiszen a nyelvtudósok az eleve „hibás” performancia alapján próbálnak következtetni a „tökéletes” kompetenciára.

⁴ „Writing is not language, but merely a way of recording language by visible marks” (Bloomfield 1933: 21).

⁵ „When we think of writing as more important than speech, [...] we are putting the cart before the horse” (Hall 1950: 31).

⁶ A kísérletes nyelvészeti kutatások egy újabb nehézsége, hogy a gyűjtési helyzet korlátai miatt a nyelvészek sokszor írott mondatok helyességének megítélését kérik adatközlőiktől, illetve írott szöveget olvastatnak fel velük, így csak áttételesen nyernek betekintést a kompetenciájukba.

vagy akár dialektusáról; helyesírási hibáik tükrözhetik a kiejtésük jellegzetességeit, mondatszerkesztésük anyanyelvük morfoszintaktikai rendszerét, szóhasználatuk a lexikonuk összetételét. Fontosabb azonban megjegyezni, hogy olykor az is előfordulhat, hogy maga az írott nyelv az, amely befolyásolja a beszédet. Így bár az írás másodlagos a beszédhez képest, képes lehet rá visszahatni, bizonyos esetekben egyenesen megváltoztatni azt. Ez a kijelentés jelen tanulmány hipotetikus, már-már provokatív címének átfogalmazása; az írás ugyanis – feltételezésem szerint, amit itt több oldalról kívánok megvilágítani – igenis lehet hatással a kiejtés változására. A strukturalista, majd a korai generatív nyelvszemlélet alapján még általános egyetértés mutatkozott abban, hogy a nyelvek írásrendszere, illetve az írásrendszerekbe való beavatkozás nem befolyásolja a nyelvek fonológiáját; mégis akadtak nyelvészek, akik ezt nem zárták ki teljesen (vö. Uldall 1944; Abercrombie 1965; Goody–Watt 1968; Vachek 1973; Suzuki 1977; Stubbs 1980).

Az írásrendszerbe való beavatkozás legszélsőségesebb esete az ábécéváltás. Felmerülhet a kérdés, hogy az ábécéváltáson átesett nyelvek (pl. török, vietnami, perzsa, román stb.) hangtana változott-e azután, hogy új írásrendszerre álltak át. A válasz korántsem egyértelmű, és akár heves vitákat is szülhet, ahogy akad is erre példa internetes fórumokon: 2020 januárjában a ResearchGate és a Quora portálokon egyaránt feltették azt a kérdést, hogy az ábécéváltás lehet-e hatással a nyelvek fonológiájára.⁷ Számos válasz olvasható, melyek többek között neves egyetemek nyelvészprofesszoraitól érkeztek. Többségük azonnal elutasítja a felvetést, mondván, hogy a válasz egyértelmű „nem”: a török fonológia például nem változott meg az arab írásról a latin betűs írásra való átállással, ahogy a vietnami sem a kínai típusú írásról a latinra váltva; a szerb és a horvát között sincs olyan kiejtésbeli különbség, mely az eltérő írásrendszerből fakadna; stb.⁸ Akadnak azonban, akik ellenpéldákat hoznak: például a perzsából és az izlandiból, de akár egyenesen az angolból is, amelyet befolyásolhatott a „betűejtés” (ang. *spelling pro-*

⁷ <https://www.quora.com/Does-switching-from-one-set-of-alphabet-to-another-affect-the-phonology-of-a-language>; <https://www.researchgate.net/post/Does-switching-from-one-set-of-alphabet-to-another-affect-phonology-of-a-language> (utolsó megtekintés: 2023. 02. 02.).

⁸ Az egyik ilyen válasz az Aucklandi Egyetem egyik nyelvészprofesszorától, Wayne Lawrence-tól származik: „The answer to your question is »no«. An example is Turkish, which used to be written with the Arabic alphabet, but is now written with the Roman alphabet. The change in the writing system did not change the phonology of the language. (...) There are other similar examples which can be given: Vietnamese used to be written using Chinese characters and another set of indigenous characters, but now it is written with the Roman alphabet, and the phonology has not changed (...).”

nunciation) jelensége, többek között azt feltételezik, hogy az íráskép hatására kerülhetett az *often* ['ɒfən] szó ejtésébe [t], valamint a *salmon* ['sæmən] szóéba [l], az angolt idegen nyelvként beszélők mellett anyanyelvi beszélők kiejtésében is.⁹

Újabban kifejezett érdeklődés mutatkozik a hangtani szakirodalomban az írás és a kiejtés lehetséges összefüggései iránt. Brewer (2008) azt vizsgálja, miként befolyásolja a szavak írott alakja a beszélők fejében megjelenő mentális reprezentációjukat; Grippando (2018, 2019) azt kutatja, hogy a hosszabban írott formák hogyan járulnak hozzá a kiejtés időtartamának megnyújtásához (pl. több betű használata egyazon hangra valóban hosszabb ejtéshez vezet-e); Bi, Wei, Janssen és Han (2009), Zhang és Damian (2011), Qu és Damian (2019) a mandarinnal kapcsolatban vizsgálják, hogy a kínai írásjelek apróbb részletei miként hívnak elő szavakat a beszélőkből; hasonlóval foglalkoznak Yoshimara és kollégái (2020) is a japán írásjeleket illetően. Továbbá az idegennyelv-elsajátítás szakirodalmában is megjelentek az írásmód és a kiejtés összefüggésével kapcsolatos tanulmányok (Qu–Cui–Damian 2017; Bassetti 2017; Bassetti–Masterson–Cerni–Mairano 2021; stb.). Hiszen az anyanyelv elsajátítása ugyan kétségkívül hangzó formában történik, ám idegen nyelvek tanulásakor már a szavak írott alakja is nagy szerepet kap a kiejtés megformálásában, sokszor még nagyobbat is, mint maga az anyanyelvi ejtémód. Az idegennyelv-elsajátítás terén tehát valamennyire mindenképpen befolyással lesz a szavak írásmódja a nyelvtanulók kiejtésére.

Ebben a tanulmányban előbb áttekintem az írás kiejtésre való hatásainak néhány olasz és magyar vonatkozását, majd kitérek az írás idegennyelv-elsajátításban való szerepére. Végül pedig egy román esettanulmányt mutatok be, amely érvként szolgálhat a fent említett vitában amellelt, hogy az ábécéváltás vagy akár a helyesírás megváltoztatása is hatással lehet a kiejtésre. A cikket vegyes olvasóközönségnek szánom, nemcsak nyelvészeknek, hanem a nyelvészet iránt érdeklődőknek, illetve diákoknak is, ezért tudományos-ismeretterjesztő stílusban igyekszem fogalmazni.

2. Amikor az írás befolyásolja a kiejtést

Azt, hogy a nyelvek írott változatai minden esetben konvencióra épülnek, mi sem bizonyítja jobban, mint maga az IPA, a *nemzetközi fonetikai ábécé* (vö. Jespersen 1889; International Phonetic Association 1999). Az IPA célja, hogy egy egységes

⁹ Persze egyes szavak kiejtésének írásképből fakadó megváltozása nem feltétlenül azonosítható a nyelv fonológiájával. Ám ha a *salmon*-típusú [l]-betoldásból indulunk ki, érdemes lenne megvizsgálni, hogy a beszélők fejében hasonló környezetben a mássalhangzót megelőző hosszú magánhangzó szabad váltakozásban áll-e rövid magánhangzó és likvida szekvenciával, ahogy az például a magyarban is előfordul (pl. *tűkön ül* > „tűlkön ül”, *vérvétel* > „vérvétel”, „vérvétel” stb.); ami pedig már a fonológiát érinti, és nem egyes lexikális tételeket.

kiejtés szerinti írásmódot bocsásson a nyelvészek rendelkezésére, amellyel bármely nyelv hangzó anyaga megjeleníthető. A nyelvekben a beszédhangok száma azonban fonetikai szempontból végtelen, míg az ábécék meghatározott számú elemmel dolgoznak, az IPA jelenleg (a legutóbbi, 2020-as frissítése óta) 28 magánhangzóval és 84 mássalhangzóval (melyek mellékjelekkel bővíthetők). Emiatt ez a rendszer is absztrakcióra kényszerül, valójában inkább fonológiai, mint fonetikai átírásra ad lehetőséget. Így a nyelvészek, konvencionális alapon, sokszor ugyanazt az IPA-szimbólumot használják fel különböző fonetikai összetételű beszédhangok megjelenítésére, melyek más-más nyelvekben jelennek meg.

A magyar <a> magánhangzót például a 2000-es évek előtti hangtani szakirodalom (vö. Kassai 1998; Siptár–Törkenczy 2000; stb.) azzal az [ɔ] szimbólummal jelölte, amelyet az olasz irodalom a nyílt <o>-ra használ (mint a *pòrta* ['pɔrta] 'ajtó' és *dònna* ['dɔn:a] 'nő' szavakban; vö. Krämer 2009), illetve az angol irodalom a *more*, *all*, *thought* szavakban megjelenő magánhangzóra (vö. Cruttenden 2014); ellenben fonetikailag három különböző beszédhangról van szó. Újabban a magyar <a>-ra egy másik jelet is elkezdtek használni: ez az [ɒ] (vö. Gósy 2004), amely egy ritkábban használt IPA-szimbólum, ám amikor más nyelvek átírásaiban megjelenik, ugyancsak a magyar <a>-tól eltérő hangtani összetételű magánhangzót jelöl, mint amilyen például a sztenderd brit *not*, *hot*, *stop* szavakban megjelenő [ɒ]. Igazából nincs jó megoldás a magyar <a> IPA-jellel való ábrázolására, tehát mindenképpen dönteni kellett, és végül a ritkábban használatos [ɒ] jobb megoldásnak bizonyult az [ɔ]-nál.

Az IPA-átírások konvencionális jellegére a legjobb példa, amikor nyelvészeti konferenciákon az előadók elhozzák saját, különféle nyelvekből származó példáik IPA-átírásait, és a résztvevők mind saját akcentusuknak megfelelően olvassák ki ugyanazokat az elméletileg egységes írásos megjelenítéseket. Az IPA írásrendszere tehát korántsem univerzális, ám ez lehetetlen vállalkozás is lenne, feltehetőleg nem is volt a szervezet célja, hiszen más fonológiai megalapozott, absztrakt megjelenítések is vállaltan szerepelnek a fonetikai ábécében (például az angol [æ] hosszúságának nem jelölése; vö. Cruttenden 2014; illetve hogy az affrikátáknak nincs külön szimbólumuk, amennyiben homorgán zárhang-réshang párokként vannak kezelve).¹⁰

A kiejtés szerinti írásmódok azonban sok zavart okozhatnak egy-egy nyelv beszélőközössége számára. Azoknak a nyelveknek a beszélői, melyek írásrendszere (legalább részben) fonéma–graféma-megfelelésre épül, hajlamosak azt

¹⁰ Természetesen van lehetőség az affrikáták megkülönböztetésére, méghozzá egy a zárhangot és a réshangot összekötő görbe vonallal (pl. [tʃ], [dʒ]), ám ez nem kötelező; illetve a két elem egy karakterre való „egybeolvasztása” is lehetséges (pl. [tʃ], [dʒ]), ám ez az IPA-táblázatban nem szerepel.

hinni, hogy a szavaikat úgy írják, ahogyan ejtik, illetve úgy kell azokat ejteni, ahogy le vannak írva. Ez ugyanakkor az írás konvencionális volta miatt sosem lehet teljesen igaz. A kiejtés szerinti írásmódba vetett hit megtévesztheti a beszélőket, akik az írás hatására hiperkorrekt módon átalakíthatják a kiejtésüket, és ha ez ugyanazon szavak esetében több embernél rendszeressé válik, akár egy közönség ejtésmódját is megváltoztathatja, végül pedig ez a szociolektális változat akár magára a nyelvre is visszahathat.

Az olasz és a magyar nyelv helyesírása is erősen épít a kiejtés szerinti írásmódra. Az olaszok általában meg vannak győződve arról, hogy a *ciao* [ˈtʃa:ɔ] ’szia’ szót úgy írják, ahogy ejtik, hiszen a <c> betű az utána következő, ki nem ejtett <i> miatt [tʃ] hangot jelöl, ám itt például az [a:] hosszúsága nincs jelölve írásban. A magyarok általában meg vannak győződve arról, hogy a *csóó* [ˈtʃa:ɔ:] szót így kell kiejtés szerint leírni, ahol a <c> után álló <s> hasonló funkciót tölt be, mint az olaszban az <i>, ám ebben az írásmódban meg az <á> rövid ejtése nincs megjelenítve.¹¹ Igazából az olaszoknak és a magyaroknak is igazuk van, ha ezt gondolják, mert saját írásrendszerük konvencióin belül valóban így kell kiejtés szerint leírni ezeket a szavakat. Ám mindkét nyelvben akad példa arra, hogy az írás hosszú távon befolyásolta vagy akár meg is változtatta a kiejtést.

2.1. Az olasz esete

Az olasz nyelv rengetegféle területi változatban él, voltaképpen elmondható, hogy ahány település, annyi dialektus, melyek legtöbbször valamennyi nyelvi szinten jelentősen különböznek egymástól (vö. Rohlfs 1966; Loporcaro 2009). Magának az olasz köznyelvnek valójában nincsenek anyanyelvi beszélői, mert minden natív olasz beszélő kiejtésében felismerhetők olyan dialektális jegyek, melyek alapján igen pontosan meg tudják határozni egymás földrajzi hovatartozását, nemcsak észak–dél, de megye vagy egyenesen település és akár városrész viszonylatában is (Beccaria 1988: 109). Az olasz leginkább írott nyelvi és grammatikai normával rendelkezik, a beszélt nyelv sztenderdizációja hiányos maradt mind a fonetika, mind a fonológia terén (Krämer 2009: 22).

¹¹ Érdekes a két magánhangzó hosszúságának különbsége az olaszban és a magyarban (vö. ol. [a:ɔ] ~ m. [a:ɔ]), ami a két nyelv fonológiájára vezethető vissza, ám a kiejtés szerinti írásmód nem tudja tökéletesen megjeleníteni. Az olaszban nincs szóvégi hosszú magánhangzó, a hangsúlyos magánhangzó pedig kötelezően megnyúlik nyílt szótagban (vö. Krämer 2009), ám ezt a helyesírás nem jelöli. A magyarban ellenben, fonotaktikai okoknál fogva, minden szóvégi /o/ hosszú (vö. Siptár–Törkenczy 2000), míg erősen jelöltek a szomszédos nehéz szótagok, így amennyiben lehetőség van rá – főleg idegen szavakban –, a beszélők magánhangzó- vagy mássalhangzó-rövidülést alkalmaznak (vö. Huszthy 2016); a helyesírás ellenben ezt sem jelöli, az <á> betű így itt megfelelhet rövid [a]-nak.

Ellenben mivel az olasz helyesírás kiejtés szerinti írásmódra épül,¹² a beszélők igen erősen támaszkodnak a szavak írott alakjára, ha dialektusról köznyelvre (avagy inkább szubsztenderdre) kívánnak váltani.¹³ Ilyenkor valójában az írott forma képviseli számukra az *inputot*, amely a rendszerbe bekerülve átalakul az adott dialektus hangtanának megfelelően, majd az *output* már egy regionális köznyelvi alak lesz. A köznyelvi írott alakhoz való igazodás azonban az idő folyamán átformálta sok dialektus hangtanát.

Az ilyen, írott forma által keltett változások egyik jó példája az északolasz gemináció. A közép- és délolasz dialektusokban (így a toszkán gyökerekkel rendelkező olasz köznyelvben is) vannak hosszú mássalhangzók, azaz gemináták (vö. Krämer 2009); olykor még jelentésmegkülönböztető szerepük is lehet, pl. *fato* 'sors' ~ *fatto* 'tett', *eco* 'visszhang' ~ *ecco* 'íme', *cacio* 'sajt' ~ *caccio* 'vadászik, E/1' (Bertinetto–Loporcaro 2005: 133).¹⁴ A geminációt az olasz helyesírás betűkettőzéssel jelöli (a hosszú és rövid magánhangzókat azonban nem különbözteti meg). A mássalhangzóhossz írásban való jelölése hatást fejtett ki azokra a dialektusokra, melyekben eleve nem voltak gemináták: valójában a teljes északolasz területre.

Azok a latin mássalhangzó-kapcsolatok, melyek Közép- és Dél-Itáliában geminátákká fejlődtek (valamint az eredeti latin hosszú mássalhangzók), az északolasz régióban más újlatin nyelvekhez hasonló leníciós folyamatokon mentek keresztül, és történetileg rövid mássalhangzóvá alakultak (vö. Loporcaro 2009):

latin	toszkán	északolasz
<i>lacte(m)</i> 'tej'	<i>latte</i>	ligúriai <i>laite</i>
<i>nocte(m)</i> 'éjszaka'	<i>notte</i>	piemonti <i>noit</i>
<i>oc(u)lu(s)</i> 'szem'	<i>occhio</i>	lombard <i>öc</i>
<i>ben(u)lu(s)</i> 'szép'	<i>bello</i>	trentinói <i>belo</i>
<i>batuere</i> 'üt'	<i>botta</i> 'ütés'	emíliai <i>bota</i>
<i>siccu(s)</i> 'száraz'	<i>secco</i>	venetói <i>seco</i>

1. táblázat. Olasz hosszú mássalhangzók északolasz megfelelései

¹² Az olasz ábécé a firenzei alapú köznyelv fonémáihoz társít grafémákat, így fonéma–graféma-megfelelés (vagyis kiejtés szerinti írásmód) jellemzi, ám maguk a kiejtett hangok fonetikailag igen különbözők a nyelvjárások függvényében.

¹³ A dialektusoknak viszont nincs írott normájuk, az olaszok teljesen egyéni írásmódot használva szoktak dialektusban levelezni, pl. a nápolyi [wa'lu] 'fiúk!' megszólítás valamennyi itt következő leírása használatos és elfogadott: *guagliù, uagliù, wagliù, uagghiù, guagliu', uagliu'* stb.

¹⁴ Bár a gemináció jelentésmegkülönböztető szerepe megkérdőjelezhető, amennyiben a példákban szereplő rövid mássalhangzós alakoknál a hangsúlyos magánhangzó megnyúlik, így nem tökéletes minimálpárokrol van szó, vö. *fato* ['fa:to] ~ *fatto* ['fat:o].

A XIX. század végétől azonban – az olasz köznyelvesítési törekvésekkel és az írásbeliség terjedésével – „megérkeztek” a gemináták az északolasz vidékekre is. A beszélők ugyanis, mikor dialektusról (szub)sztenderdre kívántak váltani, a szavak írott alakjából indultak ki, és a duplán írt mássalhangzókat elkezdték hosszan ejteni. Ma leginkább *interspeaker* (beszélők közötti) és *intraspeaker* (beszélőn belüli) variáció figyelhető meg az északolaszok között a gemináció mértékében és gyakoriságában; előfordul, hogy ugyanazokban a szavakban ugyanazok a beszélők egyszer geminálnak, egyszer pedig nem, pl. *bello* ’szép’ > [‘be:lo]~[‘bɛl:o], *bocca* ’száj’ > [‘bo:ka]~[‘bok:a], *botta* ’ütés’ > [‘bo:ta]~[‘bɔt:a] stb. A tulajdonnevek esetében azonban sokkal következetesebben jelentkezik a dupla betűkkel írt mássalhangzók hosszú ejtése (elsősorban híres emberek neveinél, pl. a *Boccaccio*, *Raffaello*, *Botticelli* stb. nevekben), a beszélők ezeknél feltehetőleg jobban támaszkodnak az írott formára.

Az írásból induló hangváltozás melletti legfontosabb érvet azonban a *raddoppiamento sintattico* (RS) ’mondatbeli mássalhangzónyúlás’ jelensége szolgáltatja. Ez egy igen jól leírt fonoszintaktikai folyamat (vö. Nespór–Vogel 1986: 165–77; Loporcaro 1997; stb.), amelynek leegyszerűsített lényege, hogy az olaszban (a köznyelvben és minden közép- és délolasz dialektusban) bizonyos szintaktikai helyzetben (ill. fonológiai frázison belül) megnyúlnak a szó eleji mássalhangzók. Leginkább hangsúlyos magánhangzó (vagy egy szótagú szavak) utáni szókezdő mássalhangzókról van szó, pl. *va bene* ’jól van’ [vab’:ɛ:ne], *a casa* ’haza’ [ak’:a:za], *tre cani* ’három kutya’ [trek’:a:ni], *città famosa* ’híres város’ [tʃit’:af:a mo:za] stb.

Az északolasz nyelvjárásokból és az északi szubsztenderdből hiányzik az RS, így az iménti szókapcsolatokban az északi beszélők rövid mássalhangzókat ejtenek a szóhatáron. Vannak azonban olyan szókapcsolatok az olasz köznyelvben, melyek a használati gyakoriság miatt szóösszetétellé váltak, és a helyesírás – az egybeírás mellett – az RS-t is megjeleníti bennük, pl. *a Dio* ’Istenhez’ > *addio* ’viszlát’. Az efféle lexikalizálódott példákban többnyire az északolaszok is hosszú mássalhangzókat ejtenek az íráskép hatására, míg ugyanezen szavak más mondatbeli megjelenésekor röviden ejtik a kezdő mássalhangzót, pl. *rendiamo grazie a Dio* ’Istennek legyen hála’, melyben az *a Dio* kifejezésben északon mindig rövid [d]-t használnak, ám az *addio* szót sokszor hosszú [d]-vel mondják. Az RS-nek rengeteg hasonló lexikalizálódott példája van az olasz köznyelvben, melyek önálló szótári tételnek számítanak, főleg mondatszók, határozószók és kötőszók, például *arrivederci* ’viszlát’, *sebbene* ’jóllehet’, *dappertutto* ’mindenütt’, *soprattutto* ’mindenekelőtt’, *nemmeno* ’sem’, *oppure* ’vagy’ stb. Ezek a szavak valójában hasonlóan viselkednek, mint a híres emberek nevei: a beszélők számára a kiejtésük bemeneti alakját az írott forma képviseli, így többnyire hosszan ejtik bennük a

mássalhangzókat, akkor is, ha az északolasz területen történetileg nem voltak hosszú mássalhangzók.

Az északra begyűrűző gemináció mellett számos más olyan esetet lehetne említeni, mikor az írott köznyelv hatással volt a dialektusok vagy a szubszternderdek kiejtésére. Most csak egy másik példára szorítkozom, az északi nyelvjárá-sok laringális fonológiájából. Észak-Itáliában a latin zöngétlen zárhangok magán-hangzók közötti (*intervokális*) helyzetben zöngéssé váltak (2. táblázat). Az intervokális zárhangok zöngésülése (*leníciója*) a középkorra olyannyira elterjedt, hogy a zöngétlen zárhangok teljesen eltűntek ebben a helyzetben az északolasz változatokban (vö. Loporcaro 2009).

latin	toszkán	északolasz
<i>frater</i> 'fiútestvér'	<i>fratello</i>	emíliai <i>fradel</i>
<i>rota</i> 'kerék'	<i>ruota</i>	lombard <i>röda</i>
<i>periculu(m)</i> 'veszély'	<i>pericolo</i>	piemonti <i>prigu</i>
<i>capille(s)</i> 'haj'	<i>capelli</i>	venetói <i>cavei</i>

2. táblázat. Intervokális zárhangleníció az északolasz változatokban

A zöngétlen ejtés a XIX. század végi sztenderdizációs törekvések hatására jelent meg újra ebben a régióban. Mivel az írott köznyelv a korabeli toszkán fonológiát tükrözi, és a toszkán megtartotta a zöngétlenséget, az északolasz regionális köznyelvben hibrid szóformák kezdtek kialakulni; a 2. táblázat példáit megismételve: északolasz *fratel* (a toszkán *fratello* és a dialektális *fradel* kontaminációjaként), *röta* (szintén az írott toszkán forma és a dialektális alak keverékeként), valamint *p(e)rico* és *capei*, melyek hasonló kevert formák. A közös bennük, hogy más dialektális fonológiai folyamatok megőrzésével, ám az intervokális leníció elhagyásával jönnek létre, ami feltehetőleg a köznyelvi írott alaknak köszönhető. Tehát az északi regionális köznyelvben kialakult a zárhangok intervokális zöngétlensége, és a lenizált zárhangokat a beszélők már csak szoros dialektusra váltva használják.

2.2. A magyar esete

A magyar helyesírás a kiejtés szerinti írásmód mellett a szóelemzésre is erősen épít, és épp a két írásmód gyakori összekeverése okozhat gondot a beszélők számára: elsősorban helyesírási hibákhoz vezet, hiszen sokszor megjósolhatatlan, hogy mely fonológiai folyamatot kell írásban jelölni és melyiket nem; ám olykor a kiejtést is befolyásolja, ami végső soron nyelvi változást is eredményezhet.

A helyesírási szabályzatot (AkH.) időről időre frissíti az Akadémia, ami szükséges írásrendszer-karbantartási folyamat, hiszen az élő nyelvek állandó változásban vannak.¹⁵ Az AkH. 12. kiadásában meg is figyelhető a nyelvi változás (részleges) lekötése, amennyiben a szerkesztők kodifikálták a gyakoribb felhasználói tévedéseket, elsősorban a magánhangzöhossz és a külön- és egybeírás terén (a 3. táblázat két-két példát hoz négy jelenségre).

jelenség	AkH. ¹¹	AkH. ¹²
Mgh.-rövidítés	<i>immúnis</i> <i>reváns</i>	<i>immunis</i> <i>revans</i>
Mgh.-nyújtás	<i>bura</i> <i>árboc</i>	<i>búra</i> <i>árbóc</i>
Egybeírás	<i>nyitva tartás</i> <i>kemény tojás</i>	<i>nyitvatartás</i> <i>keménytojás</i>
Különírás	<i>vízbefülés</i> <i>kisalakú</i>	<i>vízbe fülés</i> <i>kis alakú</i>

3. táblázat. Felhasználói tévedések kodifikálása az AkH. 12. kiadásában

Továbbá bevezették a választhatóságot, ami azt üzeni a beszélők számára, hogy a nyelvhelyesség nem feltétlenül fekete-fehér, vannak szavak, melyeknek több helyesírási formája (így akár több ejtésbeli megvalósulása) is helyesnek számíthat, pl. *e-mail/imél*, *jazz/dzsessz*, *dühvel/dühhel*, *bólingat/bólintgat* stb. Ez a döntés különösen fontos ingadozó ejtésmód esetén (mint amilyen a *düh*-beli opcionális *h*-törlés, vö. Siptár–Szentgyörgyi 2013: 31; ill. l. a jelen pont utolsó bekezdését), ugyanis a beszélők hajlamosak a mindenkori sztenderd normái alapján megítélni más nyelvhasználók beszédmódját.

Az AkH. a sztenderd egyik legfontosabb közvetítője a beszélőközösség felé. A sztenderdizáció pedig nagy felelősséggel járó nyelvpolitikai munka, hisz a beszélők számára a kiejtésbeli normát is a szavak írott alakja képviseli: hajlamosak azt hinni, hogy csak az a szóalak számít helyesnek, amely a szabályzatban szerepel, az írott formát pedig azonosítják a kiejtéssel. Az olaszhoz hasonlóan azonban a magyar nyelv sztenderdizációja is hiányos (bár korántsem annyira, mint

¹⁵ Vannak írásrendszerek, amelyek reformok nélkül is jól működnek, főleg a hagyományos írásmódra építők, mint az angol és a francia. Egyes nyelveknél kiejtés szerinti írásmód esetén is ritkák a reformok – ilyen például a cseh, melyet Husz János óta alig reformáltak, illetve a fent említett olasz. Más nyelveknél a helyesírást rendszeresebben frissítik, igazodva a természetes nyelvi változáshoz, mint például a magyar és a román esetében.

az olaszé). Az AkH. ezt a hiányosságot el is ismeri, erről tanúskodnak az *alakváltozatok*, vagyis hogy bizonyos szavak több alakban is előfordulnak a sztenderd-
ben, és ezeket a helyesírási szabályzat is elfogadja. Így például egyes szavak
esetében elfogadott az *ö-zés*, pl. *fel-/föl-* (ik.), *csend/csend, seper/söpör, cse-
peg/csöpög, fedél/födél* stb.; más szavaknál viszont nem, vagyis az *ö-zés* ezeknél
nyelvjárásiasnak számít, például *mög-* (ik.), *pör, szöm, öszik, fölleg* stb.¹⁶ A meg-
különböztetés jól rávilágít a helyesírás és a sztenderdizáció konvencionális vol-
tára. További alakváltozatokat fogad el köznyelvinek a szabályzat a magánhang-
zók nyíltsági és hosszúsági különbségei terén, pl. *csoda/csuda, csorog/csurog,
dől/dül, lábas/lábos; hova/hová, mienk/miénk, tied/tiéd, levő/lévő* stb. Illetve a
sztenderd beemel más, archaikusnak, fennköltnek, kollokvialisnak vagy épp
nyelvjárásiasnak tűnő alakváltozatokat is, például: *lány/leány, rá/reá, mért/miért,
gyerek/gyermek, foltoz/foldoz, bent/benn* stb.¹⁷

Mindeddig inkább arról volt szó a magyar helyesírás kapcsán, hogy a
kiejtés hogyan hat az írás változásaira. Ám a fordítottja is előfordul, ha jóval rit-
kábban is, ugyanis ha az írott forma tudatosul a beszélőkben, megváltoztathatja a
kiejtésüket. Akár fonémák is visszaszorulhatnak az írás befolyására egy-egy
nyelvváltozatban: így járt például a magyar „zárt <ë>”, ez a palatális, középma-
gas, kerekítetlen magánhangzó (amely fonetikailag az <é> rövid párja: [e]). Ez a
hang (ill. maga a fonéma) nem volt jelen az északkeleti nyelvjárási régióknak azon
a részén, mely a magyar köznyelv alapja lett, így a sztenderdbe sem került bele,
ám számos dialektusban sokáig megmaradt, vagy még mindig jelen van (vö. Kiss
szerk. 2001). Általános, minden nyelv esetében jelentkező tendencia azonban,
hogy a sztenderdesítési törekvések a dialektusok bizonyos szintű kiegyenlítődé-
sével járnak (vö. Wardhaugh 2002). Mivel a zárt <ë>-nek nem lett saját betűje a
magyar ábécében, az [e] és [ɛ] közötti fonológiai kontraszt fokozatosan visszaszo-
rult, és a rövid középnyílt [ɛ] bekebelezte a rövid középzárt [e]-t. Kodály Zoltán
az <ë> megőrzését, illetve jobb elterjesztését úgy képzelte el, hogy a beszédhan-
got <ë> betűvel jelölve bele kell nyomtatni a tankönyvekbe, így a tanulók, látva a
betűk különbségét, próbálnák kiejteni az <ë>-t, és végtére megtanulnák. Ez azon-
ban nem így lett, a tanítványok a tankönyvbe nyomtatott <ë> betűk hatására sem
sajátították el a rövid [e]~[ɛ] fonológiai kontrasztját (vö. Péntek 2007).

Némileg hasonló az <ly> helyzete is, a palatális laterális [ɺ] mássalhang-
zóra ugyanis volt külön betű, a fonéma mégsem jelent meg a magyar köznyelvben,

¹⁶ Sőt olyan szavak is akadnak, melyekben épp a „nem *ö-zés*” számít nyelvjárásiasnak, pl. *sör~*ser, döglük~*deglik, össze-* (ik.) ~ **essze-* stb.

¹⁷ Persze ezek között az alakváltozatok között is van „kimondatlan” használatbeli, stílárius különbség, az egyik ugyanis általában inkább illik az írott nyelvbe, mint a beszéltbe, vagy fordítva, pl.: *fel-* (írott) ~ *föl-* (beszélt), *csoda* (írott) ~ *csuda* (beszélt), *levő* (írott) ~ *levő* (beszélt) stb.

a beszélők a <j>~<ly> betűkülönbség ellenére sem sajátították el a [j] és [ʎ] közti kontrasztot. Eszerint az írás kiejtésre való hatásai inkább lehetnek „rombolók”, mint „építők”, vagyis egy betű meg nem léte hozzájárulhat egy fonológiai kontraszt megszűnéséhez (vö. <ë>), ám egy redundáns betű megléte nem vezet egy kontraszt vagy egy hang elsajátításához (vö. <ly>).

Gyakori az írás hatására jelentkező ejtészváltozás az olyan idegen szavakban, amelyeknek írott változatában a magyar helyesírás megőrzi az eredeti szó kettőzött mássalhangzóit ott is, ahol pedig a kiejtésben rövid a mássalhangzó; miközben az ellenkezőjére is van példa, ahol az eredetileg rövid mássalhangzó a kiejtésben megnyúlik, pedig írásban nincs kettőzött mássalhangzó, pl. *aszimmetria* [ˈɒs:imɛtriɒ], *kolléga* [ˈkolɛgɒ], lat. *essentia* > m. *eszencia*, ol. *rucola* > m. *rukkola*, ol. *fusilli* > m. *fusszili* stb.¹⁸ Gondozott beszédben azonban gyakran betűejtés jelenik meg, így az akkurátus beszélők a mássalhangzóhosszt is az elemek számához igazíthatják kiejtésükben, olykor saját anyanyelvi kompetenciájuknak is ellenszegülve. Latinos műveltséggel rendelkezők például gyakran ejtik az írásképnak megfelelő hosszúságú mássalhangzóval az *apparátus*, *desztillált*, *akkord*, *paraffin* stb. szavakat, melyekben a magyar beszélők java rövid mássalhangzót ejt; vagy ejtik röviden például a *ventilátor* <l>-jét, mely a magyarban egyébként nyúlásra hajlamos. Egy-egy ilyen gondozott ejtésmód szociolektálissá is válhat, a klasszikus zenészek körében például divat a *csembaló* szót rövid <l>-lel ejteni (hisz úgy van írva), holott igen elterjedt a hosszú <l>-es *csemba*[l:]ó ejtés.

Szilágyi N. Sándor (2004, 2013) további konkrét példákat hozva, különböző analógiás változásokra hívja fel a figyelmet, melyek feltehetőleg a szavak írott alakjaiból indultak ki. Az egyik a *bonyolódik* szó esete, melynek hosszú ó-s formáját „az írott forma beszédalakító hatásának” tulajdonítja (Szilágyi N. 2004: 111–2): a szónak „bonyolodik”-nak kellene lennie, érvelése szerint ugyanis „nincs több olyan -ód(ik), -őd(ik) képzős rezultatív igénk, amelynek kauzatív megfelelője -ít végű volna, mint a *bonyolít*. Ilyen végű párja van viszont minden -ul, -ül, illetve -od(ik), -öd(ik), -öd(ik) végűnek [...]. Az igetöbblől képzett -ít képzős szavaknak a *bonyolódik* kivételével nem lehet -ód(ik), -őd(ik) képzős párjuk, de lehet, és nagyon soknak van is -od(ik), -öd(ik), -öd(ik) képzős párja”. Feltehetőleg a *bonyolódik* szó kiejtése is rövid [o]-s lehetett eredetileg, amíg a helyesírási forma tudatosulása, illetve az -ód(ik) képző analógiája meg nem nyújtotta benne a harmadik magánhangzót (4. táblázat).

¹⁸ A jelenség fonológiai magyarázatához l. Nádasy (1989); Huszthy (2016).

-ít	-odik	szabad tő	-ódik
<i>hábor+ít</i>	<i>hábor+odik</i>	<i>csal</i>	<i>csal+ódik</i>
<i>takar+ít</i>	<i>takar+odik</i>	<i>győz</i>	<i>győz+ódik</i>
<i>tántor+ít</i>	<i>tántor+odik</i>	<i>tipor</i>	<i>tipr+ódik</i>
<i>bonyol+ít</i>	<i>ʃbonyol+odik</i>	→	<i>bonyol+ódik</i>

4. táblázat. A *bonyolódik* szó analógiás esete

Szilágyi N. (2013: 245–7) egy másik példája a *dülöngél* szó, melynek „dülöngél”-nek kellene lennie, hiszen a szótő *dül*, és más hasonló képzésű szavak is megtartották a többeli hosszú magánhangzót, pl. *szállongál*, *szórigál*, *fújdogál*, *irdogál* stb. Továbbá a pótlónyúlás eredményeként kialakult *ű~ü* váltakozás esetén a rövid változat csak akkor lehetséges, ha a következő szótagban [ɛ] vagy [y] van (*tűz ~ tüzet*, *tüzes*, *tüzünk*), ha viszont [ø] áll ott, akkor nem lehet, tehát az itt várható alak a „dülöngél” lenne, akárcsak pl. a *tűzön* esetében, ami nem „tüzön”, mint ahogy a *kézen* se „kezen”. De ha a „dülöngél” helyesírását rosszul szabályozták, *dülöngél*-ként, akkor az most egyedüli kivétel. Ide lehetne sorolni még az *-úl/-ű* végű főnevek *l*-igeképzős változatait is, pl. *hegedű~hegedül*, *derű~derül*, *ború~borul* stb., melyekben a szóvégi hosszú *-úl/-ű* analógiás hatásra rövidülhetett meg, az *-ul/-ül* mintájára (vö. *szép~szépül*, *drága~drágul*). A *hegedül* szót sok nyelvjárásban hosszú *ű*-vel is ejtik (többek között a köznyelv alapját biztosító északkeleti régióban is), ám az íráskép (és az analógia) hatására ezeken a vidékeken is egyre terjed a rövid magánhangzós ejtés.¹⁹

Végül visszatérek a korábban említett szóvégi *h*-törlésre, mint a *düh* [dy], *méh* [me:], *cseh* [tʃɛ] szavakban (vö. Siptár–Törkenczy 2000: 274–7). A *düh-vel/dühhel* kettős alak „engedélyezése” az AkH. 12. kiadásában azt sugallja, hogy a 11. kiadás szerint még „hibás” volt a *düh* szó végén /h/-t (azaz [x]-t) ejteni, ám újabban már nem az. Eszerint a 11. kiadás még szabályként tekintett a szóvégi *h*-törlésre, amelynek a „megszegése” (vö. *dühhel* [dyx:ɛl]) nem kerülhetett bele írásos formában a normát közvetítő AkH-ba; a 12. kiadás azonban opcionális fonológiai folyamatként kezeli. Elképzelhető, hogy a Ø~[x] variáció (vö. [dy]~[dyx]) épp az íráskép hatására alakulhatott ki, amennyiben a beszélőket megtévesztette a szóvégi <h> betű, és elkezdtek kiejteni, hasonlóan a *pech*, *doh*, *sah* stb. szavakhoz. Ha pedig nem is elsősorban az íráskép okolható a variációért (hanem inkább az analógia), a szavak írásmódja mindenképpen hozzájárulhatott az ejtésváltozat elterjedéséhez és fennmaradásához, főleg, hogy az AkH. 12. kiadása kodifikálta is a szóvégi <h>-s formát a *dühhel* alakban.

¹⁹ Forrás: Szilágyi N. Sándorral való személyes beszélgetés és levelezés.

2.3. Idegennyelv-elsajátítás

Az írás kiejtésre való hatásainak egyik legmeggyőzőbb terepe az idegennyelv-elsajátítás. Az idegen nyelveket iskolai rendszeren belül többnyire nem anyanyelvi tanár tanítja, így a tanulók eleve idegen akcentusos ejtémódot hallanak.²⁰ A kiejtéstaniítás szerepe elenyésző, betűírási rendszerek esetében általában egy laza fonéma–graféma-megfelelést tanítanak meg a tanárok (pl. hogy az olaszban a <c> betű <i> és <e> előtt <cs>-nek ejtendő, ám arról már nem esik szó, hogy a magyar és az olasz [tʃ] között milyen fonetikai különbségek vannak). Az új szavak kiejtését pedig ebből a felszínes összefüggésrendszerből vezeti le magának a nyelvtanuló. Az input tehát elsősorban a szavak írott formája lesz (illetve kisebb részben a tanár akcentusa).

A már többször említett betűejtés (ang. *spelling pronunciation*) nagy szerepet kap az idegennyelv-elsajátításban (vö. Kerek 1976). Ennek hatásai sokszor negatívként vannak feltüntetve, mint az angol „néma betűk” (*silent letters*) felesleges kiejtésekor (pl. <k>*nife*, <w>*rite*, *dout*, *ai<s>le* stb.). Ám a betűejtés bizonyos esetben pozitív eszközként is felhasználható, például az olasz mássalhangzók hosszának elsajátításához: a sztenderd (idegen nyelvként elsajátítandó) olaszban ugyanis a kettőzött betűket mindig hosszan, az egyedülieket meg mindig röviden kell ejteni, sokszor ellentmondva a magyar fonológiának. Például az utolsó előtti hosszú mássalhangzókat a magyarok jellemzően röviden ejtik (5. táblázat);²¹ ebben az esetben az akcentuselem kiküszöböléséhez éppen hogy a betűejtésre érdemes támaszkodni (vö. Huszthy 2022).

olasz célszó	magyar akcentusos ejtés
<i>cappella</i> 'kápolna'	<i>ca[p]ella</i>
<i>uccello</i> 'madár'	<i>u[tʃ]ello</i>
<i>marrone</i> 'barna'	<i>ma[r]one</i>
<i>soprattutto</i> 'elsősorban'	<i>sopra[t]utto</i>

5. táblázat. Olasz hosszú mássalhangzók rövid ejtése a magyar akcentusban

A tanulmány 2.1. pontjában említett *gemináció* és *laringális fonológia* betűejtéssel való összefüggései különösen fontosak az idegennyelv-elsajátítás terén. Általános megfigyelés, hogy ha a tanulók anyanyelvében vannak gemináták (mint a

²⁰ Ez persze alapvetően nem baj, hiszen a natív és nem natív (valamint a dialektális) ejtémódot megkülönböztetése csak haladó nyelvtudásnál kezd kialakulni a tanulóknak, addig *fonológiai sükettség* jellemzi őket, vagyis nem hallják meg a saját anyanyelvükre nem jellemző hangtani sajátosságokat, így el sem tudják sajátítani azokat (vö. Peperkamp–Dupoux 2002).

²¹ A jelenség fonológiai okairól l. Huszthy (2016).

magyarban és az olaszban), idegen nyelven is gyakran geminálni fogják a kettőzött mássalhangzókat (vö. Bassetti 2017; Bassetti és mts. 2021). A kettőzött mássalhangzóbetűk azonban sok nyelven nem hosszúságot jelölnek, hanem egy meghaladott nyelvtörténeti állapot hagyatékai, vagy egész mást jeleznek, pl. a mássalhangzókat megelőző magánhangzó rövidségét, mint a németben, pl. *Kette* ['kʰetə] 'lánc', *Wasser* ['vasə] 'víz', *Waffel* ['vaf] 'ostya' stb.

Bassetti (2017) kimutatja, hogy angolul tanuló olaszok jellemzően hosszasan ejtik azokat az angol dupla mássalhangzóbetűket, amelyek egyébként az angol kiejtésben rövidek. Felmérésében olyan szavakat is összehasonlít, amelyek hasonló formát mutatnak a két nyelvben, ám nem talál releváns időtartambeli különbséget az olaszok geminációjában olyan esetekben, mikor az angol szó olasz megfelelőjében a mássalhangzó hosszú (pl. ang. *occupy* 'elfoglal' ~ ol. *occupare*), illetve olyanokban, ahol az olasz mássalhangzó egyébként rövid (pl. ang. *pepper* 'bors' ~ ol. *pepe*). Az olaszok angolul beszélve mindkét esetben éppúgy hajlamosak a geminációra, ami azt jelenti, hogy az íráskép a jelenség felelőse, nem pedig a szavak olaszban meglévő változatának hangalakja.

Betűírást használó nyelvek elsajátításakor számos laringális félreértést okoz a „zöngés” és „zöngétlen” mássalhangzók eltérő jelölése. Zöngenyelvekre (pl. újlatin, szláv, magyar stb.) jellemző akcentusokban az anyanyelvükön zöngés mássalhangzóbetűk (pl. *b*, *d*, *g*, *v*) zöngés ejtésre készítetik a nyelvtanulókat, holott aspirációs nyelveken (pl. angol, német, dán stb.) ezek legtöbb esetben zöngétlen hangokat jelölnek (vö. Balogné Bérces 2017). Maga az aspiráció ellenben nincs írásban jelölve a zöngenyelvek beszélői számára, így a nyelvtanulók nehezebben is sajátítják el a [h] ejtését [p, t, k] után; még haladó nyelvtudás esetén is sokszor elmulasztják, vagy nem jókor alkalmazzák.

Idegen nyelvek kiejtésének elsajátításában tehát nagy szerepet játszik az íráskép, a beszélők ejtémódját óhatatlanul befolyásolja a szavak mentális reprezentációjukban megjelenő írott alakja. Márpedig a tudatos idegennyelv-tanulás írás nélkül elképzelhetetlen; aki a célnyelv (egyik) sztenderd változatát tanulja, kiejtésében részben mindig a szavak írott változatára fog támaszkodni. Ellenben ha csak natív szóbeli inputot kap, mint például sok olaszországi bevándorló, a kiejtése dialektálissá válik, és akcentusa egyaránt hordoz dialektális és idegen jegyeket (vö. Daloso 2009).

3. Egy román esettanulmány

A román nyelvből több jó példát is lehet hozni az írás kiejtésre való hatásaival kapcsolatban. A román többszakaszos ábécéváltáson esett át 1860-tól kezdve, amikor is az addigi cirill betűs írás helyett áttértek a latin betűs írásmódra. A teljes

átállásra csak 1920 után kerülhetett sor Romániában, a cirill betűket a két időpont között is sokat használták. Moldovában ugyanez a váltás hivatalosan csak 1991-ben történt meg, hisz az ország korábban a Szovjetunió része volt. Az ábécéváltás hangtanra való következményei nem elhanyagolhatók, és ellenpéldát szolgáltatnak azzal az 1. fejezetben említett nézettel szemben, miszerint az írásrendszer megváltoztatása nincs hatással a nyelvek fonológiájára.

Az első példám azonban nem is az ábécéváltás következménye, hanem egy apró helyesírási változtatásé, ami azt mutatja, hogy még az írásrendszerbe való legkisebb beavatkozás is lehet hatással a kiejtés változására. A román *fi* létige jelen idejű, kijelentő módú ragozásának négy alakjában a tőmagánhangzó egy felső nyelvvállású, centrális [i] (artikulációsan az [i] és az [u] közé eső hang). Az [i] hang cirill betűje <и> volt, majd latin megfelelője egy kalapos <î> lett, amit (először 1932-ben, majd véglegesen 1993-ban) szó belsejében <â>-ra változtattak (vö. *Romînia* > *România*). A létige azonban kivételt jelentett, abban ugyanis a betűt latinizáló <u>-ra cserélték: *sînt* > *sunt* (E/1, T/3), *sîntem* > *suntem* (T/1), *sînteți* > *sunteți* (T/2); azzal a kikötéssel, hogy a magánhangzó kiejtése [i] marad (vö. Firică 2009). Az idősebb generáció valóban továbbra is [i]-nek ejtette a létige tőmagánhangzóját, a fiatalabbak azonban elkezdték az íráskép hatására [u]-nak ejteni. Ez az apró változtatás átformálta a román létige ejtismódját – egyúttal szociolektális konnotációt is teremtve, mert ma már csak az „öregek” használnak [i]-t a létigében –, olyannyira, hogy 2021-ben a DOOM3 akadémiai helyesírási és helyesejtési szótárba²² be lett vezetve, hogy a *sunt* helyes kiejtése [sunt].

A cirill betűkről latinra való átállás érzékenyen érinthette a román [ja] diftongust, amelynek korábban egyetlen betű, a <я> felelt meg, az ábécéváltás után azonban egy digrammát kapott, és azóta az <ea> magánhangzó-kapcsolat jelöli (mint a következő szavakban: *ea* [ja] ’ő (nm., nőnem)’, *seară* [ˈsjarɨ] ’este’, *dimineață* [dimiˈnjatsɨ] ’reggel’ stb.). Személyes megfigyelésem szerint a mai román kiejtésben ez a betűkapcsolat néha az [e] és az [a] magánhangzók találkozásaként valósul meg, és nem mindig egy szótagú [ja] diftongusként hangzik. Tehát míg az <ea> sztenderd szerinti kiejtése csak [ja] (vagy más átírásban [ɛa]) lehetne (Chitoran 2002; Renwick 2022), spontán beszédben olykor két szótagú [ea]-ként jelenik meg. Ezt a hipotézist, melynek nincsenek szakirodalmi előzményei, egy kérdőíves felméréssel szerettem volna alátámasztani, amelynek eredményeit a következőkben mutatom be.

²² A *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române* 3. kiadása, amit az Akadémia „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti” Nyelvtudományi Intézete adott ki: <https://doom.lingv.ro/?query=fi> (utolsó meglejtés: 2023. 08. 30.).

3.1. A kérdőív

A kérdőívet online formában, angolul készítettem el. Az átláthatóság végett kevés bevezető szöveget fogalmaztam hozzá, egy egymondatos leírást és egyetlen kérdést: „hány szótagosak a következő szavak?” A kitöltőket továbbá arra kértem, hogy első megérzésükre hagyatkozzanak. Ezután román célszavak listája következett, és minden szóról meg kellett tippelniük, hogy hány szótagosnak gondolják.

Összesen 20 célszót választottam ki, közülük 8-ban szerepelt az <ea> betűkapcsolat. Itt a glosszájukat és a román sztenderd szerinti fonetikai átírásukat is megadom (vö. Chitoran 2002; Renwick 2022): *seară* [ˈsjarɒ] ’este’, *universitatea* [universiˈtatja] ’egyetem (def.)’, *fleac* [fljak] ’apróság’, *treaz* [trjaz] ’éber’, *lucrează* [luˈkrjazɒ] ’dolgozik (E/3)’, *jneapăn* [ˈɟnapɒn] ’boróka’, *citească* [tʃiˈtjaskɒ] ’olvas (E/3, felsz. m.)’, *realizezi* [reˈaliˈzezi] ’megvalósít (E/2)’.²³

A többi 12 célszó elsősorban disztraktor volt (elszórta jelentek meg az előző nyolc között), ám amint majd az eredményekből kitűnik, szintén szolgáltak tanulsággal az írás szótagszerkezetre és kiejtésre való hatásaival kapcsolatban. Négy szóban egy másik diftongus, az <oa> írású [wa] szótagolására voltam kíváncsi: *noapte* [ˈnwapte] ’éjszaka’, *poame* [ˈpwame] ’bogyó (tsz.)’, *fondatoare* [fondaˈtware] ’alapító (nőnem)’, *toană* [ˈtwanɒ] ’szeszély’. Három szóban a szóvégi, mássalhangzót követő <i> viselkedése volt érdekes: *bani* [banj] ’pénz’ (tsz.), *pomi* [pomj] ’fa (tsz.)’, *zulufi* [zuˈlufj] ’hajfür’ (tsz.). További öt szóban pedig egyéb magánhangzó-kapcsolatok szótagolását szerettem volna tesztelni, amelyek valamelyike diftongizálódik, valamelyike pedig hiátust alkot a sztenderd román szabályai szerint (vö. Renwick 2022: 540–1): *nouăsprezece* [ˈnowəsprezetʃe] ’tizenkilenc’, *copilărie* [kopiləˈrije] ’gyerekkor’, *iarbă* [ˈjarbɒ] ’fű’, *autobuz* [autoˈbus] ’autóbusz’, *aur* [ˈaur] ’arany’.

A kérdőívet 18 román anyanyelvű beszélő töltötte ki, két korcsoportban: hatan 19 és 23 év közé esnek (5 lány és 1 fiú), míg tizenketten 43 és 53 év közé (négy nő és nyolc férfi). Tizenketten kolozsvári származásúak, hárman szatmárnémetiek, míg egy-egy kitöltő Marosvásárhelyről, Désről és Nagyenyedről származik.²⁴ A fiatalabb generáció tagjai mind legalább két idegen nyelvet beszélnek, és mind egyetemi tanulmányokat végeznek; az idősebb generációból ketten beszélnek legalább két idegen nyelvet, öten végeztek felsőfokú tanulmányokat, a többiek csak az angolt jelölték meg idegen nyelvként.

²³ A diftongusok részét képező [j w] félmagánhangzók a szakirodalomban sokszor [ɛ ɔ]-ként vannak jelölve (egyes nyelvészek még fonetikai különbséget is feltételeznek közöttük, pl. Chitoran 2002: 98–9), ám ez az átírás itt ugyanazt a hangot (ill. fonológiai elemet) képviseli.

²⁴ A kolozsvári kötődést és a két korcsoportot az magyarázza, hogy román ismerősök híján kolozsvári magyar barátaimat kértem meg, hogy töltsék ki a kérdőívet román barátaikkal és szüleikkel. Ezúton is nagyon köszönöm a segítséget!

3.2. Eredmények és következtetések

Tizenöt célszó szótagolásának megítélésében variáció mutatkozott, ám akadt öt, amelyet valamennyi adatközlő ugyanannyi szótagosnak gondolt (vö. 6. táblázat). Ezek elsősorban a gyakran használt szavak voltak (a szóhasználati gyakoriság ugyanis hatással van a szavak mentális reprezentációjára és kiejtésére, és ezek esetén az írott forma kevésbé tudja befolyásolni a fonológiát, vö. Bybee 2001): így a *seară* és a *noapte* szót mindenki két szótagosnak, a *bani* szót pedig mindenki egy szótagosnak írta. Szintén egyetértés mutatkozott a *fondatoare* és a *lucrează* szavak esetén,²⁵ előbbi mindenki négy, utóbbi mindenki három szótagosnak vélte, ami megfelel a sztenderdnek. Ezek a példák azt mutatják, hogy sok esetben hiába szerepel a szavak írott formájában még egy magánhangzóbetű, a beszélők nem tulajdonítanak miatta plusz egy szótagot a szó fonológiai szerkezetének.

Akadt öt szó, melyeket csak egy-egy kitöltő jelölt több szótagosnak a sztenderdhez képest (de nem ugyanaz a személy): a *poame*, *toană* és *iarbă* szavakat egy-egy kivétellel mindenki két szótagosnak írta, a *treaz* esetében egyvalaki tett ugyanígy, míg a *citească* szót szintén csak egyvalaki jelölte három helyett négy szótagosnak. A *pomi* és *jneapăn* szavakat már két-két kitöltő gondolta egygyel több szótagosnak a bennük lévő „extra” magánhangzóbetű miatt, míg a *copilărie* esetében szintén két adatközlő jelölt meg egygyel kevesebb szótagot a vártnál, az <ie> kapcsolatot hiátus helyett diftongusnak értelmezve.

Mindössze hét szó okozott komolyabb problémát a kitöltők számára. A *fleac* esetében hárman jelöltek meg egy helyett két szótagot, és ugyanúgy hárman írtak a *nouăsprezece* szóra öt helyett hat szótagot. A *zulufi*, az *autobuz* és az *aur* már a kitöltők egyharmadát bizonytalanította el. A *zulufi* ritkán használt szó, feltehetőleg ennek is köszönhető, hogy hatan is három szótagosnak vélték kettő helyett. Az *autobuz* és az *aur* kevésbé okoz meglepetést, ugyanis az *au* kapcsolat sok nyelvben ingadozik a diftongusos és a hiátusos ejtés között (így a magyarban is, vö. Siptár–Szentgyörgyi 2013: 62–3); a románban elméletileg hiátus van a két magánhangzó között (vö. Renwick 2022: 540), de elképzelhető, hogy egyes beszélők diftongussal valósítják meg.

Számottevő bizonytalanságot okozott az *universitatea* és a *realizezi* is, melyekben szintén csaknem a kitöltők egyharmada tévedett. Amellett, hogy ezek a szavak hosszabbak, további elbizonytalanító tényezővel is bírnak. Az *universitatea* esetében az <ea> két morfémahoz tartozik, az ’egyetem’ szó töve ugyanis *universitate*, a hozzátoldott *a* a határozott névelő, ami kötelező elem, ha például az egyetemet megnevezik (pl. *Universitatea Babeş–Bolyai*), ezért az ’egyetem’

²⁵ A gyakoriság morfológiai szinten ezeknél a szavaknál is szerepet játszhat, hiszen az egyikben a kijelentő mód E/3 személyragja váltja ki az <ea> létrejöttét, a másikban pedig a nőnem morféma.

kifejezés igen gyakran áll a románban határozott névelővel együtt; ám az [e] és [a] diftongizációja ebben az esetben is megtörténik (vö. Renwick 2022: 534). A *realizezi* egy fokkal problémásabb, ugyanis az <ea> itt nem diftongizálódik, ráadásul a szóvégi mássalhangzót <i> is követi. A beszélők szótagolását emiatt nehéz megítélni, mindenesetre tizenhárman írták helyesen négy szótagosnak a szót, míg négyen három szótagosnak vélték, egyvalaki pedig ötöt írt. A 6. táblázatban összesítem a kérdőíves felmérés eredményeit.

célszó	IPA-átírás	szótagszám	hibaszázalék
<i>bani</i> 'pénz'	[ban ⁱ]	1	0
<i>seară</i> 'este'	['sjar ^Λ]	2	0
<i>noapte</i> 'éjszaka'	['nwapte]	2	0
<i>lucrează</i> 'dolgozik (E/3)'	[lu'krjaz ^Λ]	3	0
<i>fondatoare</i> 'alapító (nőnem)'	[fonda'tware]	4	0
<i>treaz</i> 'éber'	[trjaz]	1	5,6%
<i>poame</i> 'bogyó (tsz.)'	['pwame]	2	5,6%
<i>toană</i> 'szeszély'	['twan ^Λ]	2	5,6%
<i>iarbă</i> 'fű'	['jarb ^Λ]	2	5,6%
<i>citească</i> 'olvas (E/3, felsz. m.)'	[tʃi'tjask ^Λ]	3	5,6%
<i>pomi</i> 'fa (tsz.)'	[pom ⁱ]	1	11,1%
<i>jneapăn</i> 'boróka'	['ʒnjapən]	2	11,1%
<i>copilărie</i> 'gyerekkor'	[kopilə'rije]	5	11,1%
<i>fleac</i> 'apróság'	[fljak]	1	16,7%
<i>nouăsprezece</i> 'tizen- kilenc'	['nowəsprezetʃe]	5	16,7%
<i>realizezi</i> 'megvalósít (E/2)'	[re'ali'zeʒi]	4	27,8%
<i>autobuz</i> 'autóbusz'	[auto'bus]	4	27,8%
<i>universitatea</i> 'egye- tem (def.)'	[universi'tatja]	6	27,8%
<i>aur</i> 'arany'	['aur]	2	33,3%
<i>zulufi</i> 'hajfűrt'	[zu'lufi]	2	33,3%

6. táblázat. Célszavak és hibaszázalékok

Mint az alacsony hibaszázalékokból kitűnik, a kitöltők viszonylag keveset hibáztak. Ez egyrészt megerősíti a román szótagszerkezet felépítéséről gondoltakat, hiszen a beszélők zöme nagyjából ott érzékeli a szótaghatárokat, ahol a szakirodalom is feltételezi (vö. Chitoran 2002: 19–27). Másrészt ez az eredmény főleg annak lehet köszönhető, hogy művelt adatközlőket sikerült találni, akik mind legalább közép fokú (sokan felső fokú) tanulmányokat végeztek, és legalább egy idegen nyelvet beszélnek. Ám a csekély hibázási arány is arra hívja fel a figyelmet, hogy még művelt kitöltők között is hatással lehet az íráskép a fonológiára.

A kitöltők két korcsoportja közül a fiatalabbak találták el nagyobb arányban a célszavak szótagszámát. A fiatalok csoportjában összesen 10,2%-nyi hibázás fordult elő, míg az idősebbek csoportjában 14,8%. A két csoport eredményeit a 7. táblázat elkülönítve mutatja (a százalékok mögött zárójelben a személyek száma van feltüntetve).

célszó	szótagok	19–23 évesek (6)	43–53 évesek (12)
<i>treaz</i>	1	0	8,3% (1)
<i>poame</i>	2	0	8,3% (1)
<i>toană</i>	2	0	8,3% (1)
<i>citească</i>	3	0	8,3% (1)
<i>copilărie</i>	5	0	8,3% (1)
<i>pomi</i>	1	0	16,7% (2)
<i>fleac</i>	1	0	25% (3)
<i>nouăsprezece</i>	5	0	25% (3)
<i>universitatea</i>	6	0	41,7% (5)
<i>iarbă</i>	2	16,7% (1)	0
<i>jneapăn</i>	2	16,7% (1)	8,3% (1)
<i>autobuz</i>	4	33,3% (2)	16,7% (2)
<i>realizezi</i>	4	16,7% (1)	33,3% (4)
<i>aur</i>	2	33,3% (2)	33,3% (4)
<i>zulufi</i>	2	50% (3)	25% (3)

7. táblázat. Az elhibázott szavak aránya a két korcsoportban

Számos célszó szótagszámának megítélésében csak az idősebbek között fordult elő hiba (a fordítottja csak egy szóra igaz), míg összesen öt szó szótagolása okozott gondot mindkét csoport számára. Az <ea> betűkapcsolatot tartalmazók közül csak a *jneapăn* és a *realizezi* sorolható ide. Az *universitatea* különösen érdekes,

mert a fiatalok közül (akik mind egyetemi diákok) mindenki helyesen hat szótagosnak gondolta a szót, az idősebbek ellenben öten is eltévesztették a szótagolását. A *fleac* szót szintén csak az idősebb korosztály hibázta el, ami esetleg annak lehet köszönhető, hogy a szó a román értelmező szótár (DEX 2016) szerint viszonylag új jövevényszó (a német *Fleck*-ből), és a szleng regiszteréből terjedt el a köznyelvben.

A szóhasználati gyakoriságnak tehát valóban nagy szerepe lehet a szótagszám megítélésében. Továbbá az írásképek is tulajdonítható némi szerep, ha nem is ennyire jelentős, hiszen a beszélők tipikusan a szóban szereplő magánhangzóbetűk számának megfelelően tévesztik el olykor a szavak szótagszámát, ami a kiejtésükre is hatással lehet. A felmérés kiinduló hipotézise így részben igazolódott, valamint új hipotézisek is születtek a disztraktorszavak mentén, ám a kitöltők alacsony száma miatt az alapállítás továbbra is hipotézis marad, amit a későbbiekben új kísérletekkel és több résztvevővel érdemes lenne megerősíteni; esetleg idősebb moldovai adatközlők bevonásával, akik a latin betűs írásmód mellett még a cirill betűket is használják. A szótagiség vizsgálatához a beszélők megítélésén kívül – akik nyilvánvalóan az írásból, illetve az iskolában tanultakból indulnak ki – érdemes lenne a metrikus költészetet, illetve a dalszövegeket is megvizsgálni, hiszen azok mindenképpen szótagokkal kénytelenek operálni.

4. Kitekintés

Ebben a tanulmányban az írás kiejtésre és nyelvi változásra való lehetséges hatásairól elmélkedtem. Alapvetően egyetértek azzal a nézettel, hogy a természetes nyelvek rendszere elsősorban a beszélt nyelven át ragadható meg (vö. 1. rész), ám véleményem szerint ez nem jelenti azt, hogy az írás ne lehetne hatással a beszédre, vagy akár a nyelvváltozásra.

A modern korban a „túlzott alfabetizáció” következményeként a beszélők beszédprodukció közben tudatában vannak a szavak írott alakjának is. Az írásmód így befolyással lehet a fonetikára és a szinkrón fonológiára, ami végső soron a kiejtés megváltozásához is vezethet. Ez az eshetőség a helyesírás karbantartóira is nagy felelősséget ró, főleg olyan nyelveknél, amelyek helyesírása tükrözi a szavak kiejtését.

Kiejtés szerinti írásmód esetén szükséges lehet a helyesírási konvenciók időközönkénti frissítése a nyelvi változás természetes folyamatának lekövetéseként. A magyar helyesírásban ez rendszerint meg is történik (vö. 2.2. rész): az AkH. legutóbbi, 12. kiadása több esetben is alkalmazkodott az aktuális magyar kiejtéshez, sokszor a korábbi normáknak szövegesen ellentmondva. Ám ez azt is

jelenti, hogy ilyen jellegű szabályrendszerek esetén nincs „örök érvényű” helyesírási norma, így szükség lesz majd egy 13., aztán egy 14. stb. kiadásra is.²⁶

Az írás kiejtésre való hatásainak vizsgálata a nyelvészeti kutatások gyümölcsöző terepe lehet. Tanulságai jól hasznosíthatók az idegennyelv-elsajátítás terén, ahol az írott input hatásai kimutathatók L2/L3 kiejtésének nyelvtanulói felépítésekor (vö. 2.3. rész).²⁷ Hangtörténeti folyamatok renkonstrukciójában is hasznos lehet ez a nézőpont (vö. 2.1. rész), tehát a szinkronia mellett a diakróniában is alkalmazható. Továbbá nyelvpolitikai döntések meghozatalakor is érdemes figyelembe venni az írás és beszéd különbségein túl a két modul esetleges hasonlóságait, kölcsönhatásait.

Hivatkozások

- Abercrombie, David 1965. Writing systems. In: David Abercrombie (szerk.): *Studies in Phonetics and Linguistics*. Oxford University Press. Oxford, London. 86–91.
- Balogné Bérces Katalin 2017. A *News Feeder* a *Facebookon*: fonológiaalapú laringális nyelvtipológia. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 147–66.
- Bassetti, Bene 2017. Orthography affects second language speech: Double letters and geminate production in English. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 43/11: 1835–42.
- Bassetti, Bene–Jackie Masterson–Tania Cerni–Paolo Mairano (2021). Orthographic forms affect speech perception in a second language: Consonant and vowel length in L2 English. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 47/12: 1583–603.
- Beccaria, Gian Luigi 1988. *Italiano antico e nuovo*. Garzanti. Milánó.
- Bertinetto, Pier Marco–Loporcaro, Michele 2005. The sound pattern of Standard Italian, as compared with the varieties spoken in Florence. *Journal of the International Phonetic Association* 35/2: 131–51.

²⁶ Ellenben hagyományos írásmódnál (vö. angol helyesírás) nem feltétlenül szükséges az időközönkénti frissítés, efféle rendszereknél a beszélők is tudatában vannak az íráskép és a kiejtés eltéréseinek (vö. Siptár 2016). A hagyományos írásmód kialakulása ellenben épp a frissítések elmaradásának köszönhető, hiszen ha egy nyelv kiejtésének változása meghaladja az írott megjelenítés állapotát, helyesírási reform híján a kiejtés szerinti írásmód hagyományos írásmóddá alakul (vö. a magyar <ly> esete).

²⁷ Az is hosszú távú kutatási kérdés lehet, hogy az idegen akcentusos ejtésmód képes lehet-e visszahatni egy nyelv natív ejtészváltozataira; például a laringális fonológia tekintetében, ami igen érzékeny a kontaktushatásra (pl. kerülhetett-e bizonyos angol változatokba több zöngé zöngenyelvek akcentusainak hatására).

- Bi, Yanchao–Wei, Tao–Janssen, Niels–Han, Zaizhu 2009. The contribution of orthography to spoken word production: evidence from Mandarin Chinese. *Psychonomic Bulletin & Review* 16/3: 555–60.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. Henry Holt. New York.
- Brewer, Jordan 2008. *Phonetic Reflexes of Orthographic Characteristics in Lexical Representation*. PhD dissertation. The University of Arizona.
- Bybee, Joan L. 2001. *Phonology and Language Use*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Chitoran, Ioana 2002. *The Phonology of Romanian: A constraint-based approach*. Mouton De Gruyter. Berlin, New York.
- Chomsky, Noam 2006. *Language and Mind*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Cruttenden, Alan 2014. *Gimson's Pronunciation of English*. Routledge. London, New York.
- Crystal, David 2003. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris. Budapest.
- Daloiso, Michele 2009. *La lingua straniera nella scuola dell'infanzia: Fondamenti di glottodidattica*. UTET. Torinó.
- DEX 2016 = *Dicționarul explicativ al limbii române* (ediția a III-a revăzută și adăugită). Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, Editura Univers Enciclopedic Gold.
- Firică, Camelia 2009. The phonetic or the etymological principle in Romanian orthography? *Govor* 26: 53–62.
- Goody, Jack–Watt, Ian 1968. The consequences of literacy. In: Jack Goody (szerk.): *Literacy in Traditional Societies*. Cambridge University Press. Cambridge. 27–68.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest. Osiris.
- Grippando, Shannon 2018. More characters, longer speech: Effects from orthographic complexity in Japanese. *Proceedings from Texas Linguistics Society Conference* 17: 27–38.
- Grippando, Shannon 2019. Sounds over symbols? The role of auditory cues in orthographically-correlated speech behavior. *Languages* 4/3: 72–83.
- Hall, Robert A. 1950. *Leave your Language Alone!* Linguistica. Ithaca.
- Huszthy Bálint 2016. Cappuccinóba completát? A mássalhangzóhossz magyar aszimmetriái idegen szavakban. In: Turi Gergő–Vadász Noémi (szerk.): *Studia varia*. PPKE BTK. Piliscsaba. 121–41.
- Huszthy Bálint 2022. Ungheriano: A magyar akcentus olaszul beszélve. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 22: 40–63.

- International Phonetic Association 1999. *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Jespersen, Otto 1889. *The Articulations of Speech Sounds Represented by Means of Alphabetic Symbols*. Elwert. Marburg.
- Kassai Iлона 1998. *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kerek, Andrew 1976. *The Phonological Relevance of Spelling Pronunciation*. Visible Language. Detroit.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris. Budapest.
- Krämer, Martin 2009. *The Phonology of Italian*. Oxford University Press. Oxford.
- Krämer, Martin 2022. Italian. In: Christoph Gabriel–Gess, Randall–Meisenburg, Trudel (szerk.): *Manual of Romance Phonetics and Phonology*. Mouton de Gruyter. Berlin. 559–96.
- Loporcaro, Michele 1997. *L'origine del raddoppiamento fonosintattico: Saggio di fonologia diacronica romanza*. Francke Verlag. Basel, Tübingen.
- Loporcaro, Michele 2009. *Profilo linguistico dei dialetti italiani*. Laterza. Róma, Bari.
- Mountford, John 1990. Language and writing-systems. In: Collinge, Neville Edgar (szerk.): *An Encyclopedia of Language*. Routledge. London. 378–96.
- Nádasdy Ádám 1989. Consonant length in recent borrowings into Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 195–213.
- Nespor, Marina–Irene Vogel 1986. *Prosodic Phonology*. Foris. Dordrecht.
- Péntek János 2007. Az *ë* hang Kodály korában és ma. *Magyar Nyelvőr* 132: 504–8.
- Peperkamp, Sharon–Dupoux, Emmanuel 2002. A typological study of stress deafness. In: Carlos Gussenhoven–Warner, Natasha (szerk.): *Laboratory Phonology* 7. Mouton de Gruyter. Berlin. 203–40.
- Qu, Qingqing–Cui, Zhanling–Damian, Markus F. 2017. Orthographic effects in second-language spoken-word recognition. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition* 44: 1325–32.
- Qu, Qingqing–Damian, Markus F. 2019. Orthographic effects in Mandarin spoken language production. *Memory & Cognition* 47: 326–34.
- Renwick, Margaret E. L. 2022. Romanian. In: Christoph Gabriel–Gess, Randall–Meisenburg, Trudel (szerk.): *Manual of Romance Phonetics and Phonology*. Mouton de Gruyter. Berlin. 531–58.
- Rohlf, Gerhard 1966. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti: Fonologia*. Einaudi. Torinó.
- Sampson, Geoffrey 1985. *Writing Systems: A Linguistic Introduction*. Hutchinson. London.

- Siptár Péter 2016. Vélekedések az angol helyesírásról. In: Kas Bence (szerk.): „Szavad ne feledd!” *Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 73–80.
- Siptár Péter–Törkenczy Miklós 2000. *The Phonology of Hungarian*. Oxford University Press. Oxford.
- Siptár Péter–Szentgyörgyi Szilárd 2013. *Optimális esszék a magyar fonológiáról*. Pannon Egyetemi Kiadó. Veszprém.
- Suzuki, Takao 1977. Writing is not language, or is it? *Journal of Pragmatics* 1: 407–20.
- Stubbs, Michael 1980. *Language and Literacy: The Sociolinguistics of Reading and Writing*. Routledge. London.
- Szilágyi N. Sándor 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben*. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár.
- Szilágyi N. Sándor 2013. A mi (rend)szertelen nyelvünk. Egy analógiás nyelvtan vázlat. In: Kádár Edit–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Analógia és modern nyelveírás*. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár. 235–63.
- Uldall, Hans-Jørgen 1944. Speech and writing. *Acta Linguistica* 4: 11–16.
- Vachek, Josef 1973. *Written Language: General Problems and Problems of English*. Mouton De Gruyter. The Hague.
- Wardhaugh, Ronald 2002. *Szociolingvisztika*. Osiris. Budapest.
- Yoshihara, Masahiro–Nakayama, Mariko–Verdonschot, Rinus G.–Hino, Yasushi 2020. The influence of orthography on speech production: Evidence from masked priming in word-naming and picture-naming tasks. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition* 46/8: 1570–89.
- Zhang, Qingfang–Damian, Markus F. 2011. Effects of orthography on speech production in Chinese. *Journal of Psycholinguistic Research* 41/4: 267–83.

Huszthy Bálint

Eötvös Loránd Tudományegyetem

huszthy.balint@btk.elte.hu

Az érzékelésigék rendszerének vizsgálata az udmurt, manysi és nganaszan nyelvekben és annak történeti vonatkozásai

Kubitsch Rebeka – Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor

1. Bevezetés*

Tanulmányunk több célt tűz ki maga elé, melyek mindegyike kapcsolatban áll az érzékelésigék vizsgálatával. Elsődleges célunk, hogy az érzékelésigék tipológiai modellje nyomán három uráli nyelv – az udmurt, a manysi és a nganaszan – érzékelésigéinek rendszerét, azok sajátosságait bemutassuk. Másodlagos célunk, hogy funkcionális szempontból megvizsgáljuk, hogy az érzékelésigék rendszere és az evidencialitás között kimutathatók-e rendszerszintű párhuzamok. Emellett történeti szempontok alapján, a tipológiai modellt figyelembe véve rendszerezük az érzékelésigék alapnyelvi előzményeit, s következtetéseinket alkalmazzuk az evidencialitás rendszerére is.

1.1. Az érzékelésigék tipológiája

Az érzékelésigék tipológiai modelljét Viberg alkotta meg, amelyet több esetben módosított (Viberg 1984, 2001, 2008), többek között figyelembe véve a modellnek ellentmondó leírásokat is (vö. Evans–Wilkins 2000). Az érzékelésigék alapvető funkciója, hogy valamilyen érzékelést (LÁTÁS, HALLÁS, SZAGLÁS, ÍZLELÉS, TAPINTÁS) fejezzenek ki. A modell lexikológiai szempontból rendszerezi az érzékeléstípusokat. Viberg modelljének alapját az érzékelés kanonikus igéi adják: egy teljesen differenciált rendszer 15 igéből áll, melyek konkrét érzéktípusra utalnak,

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakrónia 5*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 333–362.

* E tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával valósult meg (NKFIH, Evidencialitás az uráli nyelvekben, K139298, 2021–2024). Köszönettel tartozunk lektorainknak részletes és alapos véleményükért.

és lefedik mind az öt érzékterületet. Az egyes érzékterületek két csoportra oszthatók, amelyek közül az egyiknek két alcsoportja van. A két fő csoport:

- a) tevékenységet jelölő érzékelésige
 1. alcsoport: passzív, vagyis a beszélő által nem kontrollált cselekvés, pl. *lát*
 2. alcsoport: aktív, vagyis a beszélő által kontrollált, tudatos cselekvés, pl. *néz*
- b) jelenség- vagy forrásalapú érzékelés, pl. *látszik*

Ez alapján az angol nyelv rendszere a következőképpen néz ki (Viberg 2001):¹

		LÁTÁS	HALLÁS	SZAGLÁS	ÍZLELÉS	TAPINTÁS
tapasz- talás- alapú	passzív (nem kont- rollált)	<i>see</i>	<i>hear</i>	<i>smell</i>	<i>taste</i>	<i>feel</i>
	aktív (kontrol- lált)	<i>look at</i>	<i>listen to</i>	<i>smell</i>	<i>taste</i>	<i>feel</i>
jelenségalapú		<i>look</i>	<i>sound</i>	<i>smell</i>	<i>taste</i>	<i>feel</i>

1. táblázat. Az angol nyelv érzékelésigéinek rendszere

Jól látható, hogy az angolban az öt érzet lexikális szinten elkülönül. Aktivitás szempontjából viszont csak a LÁTÁS és a HALLÁS területei differenciáltak. A magyar nyelv rendszere ettől eltérő (Kicsi 2001: 187):²

		LÁTÁS	HALLÁS	SZAGLÁS	ÍZLELÉS	TAPINTÁS
tapasz- talás- alapú	passzív (nem kont- rollált)	<i>lát</i>	<i>hall</i>	<i>érez</i>	<i>érez</i>	<i>érez</i>
	aktív (kontrol- lált)	<i>néz</i>	<i>hallgat</i>	<i>szagol</i>	<i>ízlel</i>	<i>tapint</i>
jelenségalapú		<i>látszik</i>	<i>hallatszik</i>	<i>éreződik</i>	<i>éreződik</i>	<i>éreződik</i>

2. táblázat. A magyar nyelv érzékelésigéinek rendszere

¹ Viberg modelljében elkülönülnek egyrészt az egyes érzékterületek, másrészt az igék aszerint, hogy cselekvést vagy állapotot fejeznek (Vibergnél: *experienter-based*, *phenomenon-based*), az előbbi típus pedig a cselekvés akaratlágossága szerint lehet agentív vagy nem agentív (Vibergnél: *activity*, *experience*).

² Kicsi írásában statív (*lát*), aktív (*néz*) és passzív (*látszik*) típusokat különít el. Jelen írásunkban a kategóriák egységes megnevezése érdekében nem követjük Kicsi eljárását.

A magyar rendszer elsősorban nem az egyes érzetek (vö. a SZAGLÁS, ÍZLELÉS és TAPINTÁS területének passzív és jelenségalapú igéi egybeesnek), hanem az aktivitás alapján differenciál, tehát az érzékterületek lexikálisan elkülönülnek aszerint, hogy az érzékelés aktív, passzív vagy jelenségalapú-e.

A HALLÁS igéi szinkrón szempontból egyazon tő képzett alakjai. Kiindulási alapnak a jelöletlen passzív *hall* ige tekinthető, ugyanakkor történetileg az UEW elkülöníti a passzív **kule* FU ?U 'hall; ?fül' és aktív *kunta-l3* Ug ?FU 'hall, hallgatózik' igéket, melyek a magyarban egybeestek: **kule-* > *hall* és **kunta-l3* > *hadl* > *hal* > *hall*.

Modellje alapján Viberg az érzékelésigék hierarchiáját is felvázolja (Viberg 1984), mely modellt történetileg is relevánsak tart:

LÁTÁS > HALLÁS > TAPINTÁS > ÍZLELÉS, SZAGLÁS

A fenti hierarchia azt jelenti, hogy a LÁTÁS a leggyakoribb, legáltalánosabb, elsődleges érzékeléstípus, másodlagos a HALLÁS, és így tovább. Lexikai szinten a LÁTÁS és HALLÁS jellemzően külön tartományokként lexikalizálódnak, ez a TAPINTÁS és ÍZLELÉS, SZAGLÁS esetében viszont kevésbé jellemző. Az érzékterületek hierarchiája abban is megfigyelhető, hogy míg a LÁTÁS és HALLÁS területén magától értetődő, hogy mely igék tekinthetők kanonikusnak, addig a további területeken már nem feltétlenül van így (vö. magyar *ízlel* – *kóstol*; *tapint* – *érint*). Mindemellett az érzékelésigék gyakran poliszémek, tartományon belül és kívül is.

(i) Tartományon belüli poliszémia:

TAPINTÁS → ÍZLELÉS, SZAGLÁS

(pl. magyar *érint* – *érez*, *ízt érez*, *szagot érez*)

(ii) Tartományon kívüli poliszémia:

LÁTÁS → TUDÁS, GONDOLKODÁS (pl. angol *I see* 'értem')

HALLÁS → ÓVATOSSÁG, ENGEDELMESSÉG (pl. erza *ma'ams* 'hall' > 'megérez' > 'megsejt, gyanít valamit', Mészáros 2008: 287, 301, 582, 612 alapján)

TAPINTÁS → ÉRZELMEK (pl. magyar *mélyen érintette*)

ÍZLELÉS → KEDVELT / NEM KEDVELT DOLGOK (pl. magyar *ízlés*, *ízléstelen*; *keserű szájíz*, *édes élet*)

SZAGLÁS → KELLEMETLEN ÉRZÉSEK, GYANAKVÁS (pl. magyar *bübdös a munka*, *szaglászik valaki után*)

Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy a LÁTÁS-nak van elsődleges szerepe, amit az is igazol, hogy több lexéma fejez ki látással kapcsolatos jelentéseket, ugyanis általában minél magasabban helyezkedik el a hierarchiában egy érzékterület, annál több ige kapcsolódik hozzá (vö. Bybee–Hopper 2001), továbbá nagyobb mértékű poliszémia tapasztalható esetükben. Ugyanakkor vannak, akik megkérdőjelezik a LÁTÁS elsődlegességét a hierarchiában (Aikhenvald–Storch 2013), így például az ausztráliai nyelvekben a HALLÁS jut kitüntetett szerephez (Evans–Wilkins 2000). San Roque et al. (2015) vizsgálatai alapján a LÁTÁS elsődlegesnek tekinthető, de a többi érzékelés hierarchiája már változatosabb képet mutat. Jellemzően a LÁTÁS után a HALLÁS területe prominens, de a nemvizuális érzékelés egyes területeinek kitüntetettsége (vagy éppen a kitüntetettség hiánya) kulturális sajátosságokat is tükrözhet.³

1.2. Érzékelésigék és evidencialitás

Az evidencialitás az információ forrásának (és típusának) jelölését jelenti. Többféle modell és tipológia létezik, melyek az eltérő elméleti megközelítési módoktól eltekintve abban megegyeznek, hogy alapvetően direkt (vizuális és nemvizuális érzékelés) és indirekt (következtetés, hallomás) forrástípust különböztethetünk meg (Aikhenvald 2004; Plungian 2010). A hagyományos, „szűk” definíció szerint az evidencialitás kategóriája azt takarja, hogy az információforrás kifejezése morfoszintaktikai elemek révén megy végbe, grammatikalizálódott jelölőkkel, melyeknek elsődleges szerepük az információforrás jelölése (Brugman–Macaulay 2015). Szemantikailag viszont lényegesen tágabban értelmezhető jelenség, mely szerint az evidencialitás körébe beletartoznak egyéb nyelvi eszközök is, úgymint lexikális kifejezőeszközök vagy egyes elemek/szerkezetek kontextuális olvasata. Ennek értelmében minden olyan művelet az evidencialitás kategóriájához sorolandó, mely során a megnyilatkozó nyelvileg jelöltté teszi az információ forrását (Kugler 2017: 474).

Noha már többen felfigyeltek az evidencialitás és érzékelés kapcsolatára (pl. Whitt 2010; Aikhenvald 2004; Boye 2010; San Roque 2019; Usoniene 1999), kielégítő módon nem tárgyalták azt. Alapvetés, hogy minden információforrást valamilyen érzékelés révén észlelünk, és az érzékelésigék azt mutatják meg, hogy az információszerzés mely érzékterület segítségével történik. Így különféle kér-

³ San Roque et al. (2015: 51) vizsgálatai alapján például a szemai nyelvben (ausztróázsiai nyelv, aszli ág, Nyugat-Malajzia) a SZAGLÁS tartománya prominensebbnek tekinthető, mint a HALLÁS tartománya. Ez összhangban áll az aszli nyelvekről, illetve az ezeket a nyelveket beszélő népek kultúrájáról alkotott korábbi ismeretekkel, miszerint a különféle illatok és szagok érzékelése kiemelten fontos ezekben a kultúrákban.

dések fogalmazhatók meg (vö. Whitt 2010), mint például: Jellemzően milyen evidenciátípusok fejeződnek ki érzékelésigékkel? Az egyes érzékelésigék milyen evidenciális olvasatot preferálnak?

Az érzékelésigék, illetve azok származékai, grammatikalizálódott formái több nyelvben is használatosak evidenciális értelemben, például:

magyar *láthatóan, látszólag* ← *lát*ni (vö. Kugler 2015)

finn *kuulemma* 'állítólag' ← *kuulla* 'hallani' (vö. Kaiser 2022)

északi számi *gul*⁴ ← *gulla* 'hallani' (Nielsen 1979: 201)

erza mordvin *mařavi* 'úgy tűnik' ← *mařams* 'hallani, szagolni, érezni'

(Mészáros 2008: 911, 916)

A fenti példák alapján látható, hogy érzékelésigék gyakran használatosak következtetési folyamatok, illetve az értesülés kifejezésére egyaránt. Az érzékelésigék viszonylag gyakori evidenciális, valamint episztemikus-inferenciális⁵ értelmű használata A TUDÁS LÁTÁS alapmetaforára vezethető vissza. Matlock (1989: 222) kiterjedtebben értelmezi az érzékelésigék evidenciális használatát és az ennek alapját adó metaforát, így szerinte pontosabb A TUDÁS ÉRZÉKELÉS (KNOWLEDGE IS PERCEPTION) metaforát alapul venni. Ez a metafora abban az értelemben valóban helytállóbb, hogy vannak nyelvek, amelyekben nem a LÁTÁS tekinthető a ki-tüntetett információszerzési érzékterületnek (vö. Evans–Wilkins 2000).

Továbbá meg kell jegyezni, hogy a szinkrón szempontból grammatikai morfémaáknak tekinthető evidenciajelölők is több nyelvben érzékelésigékből grammatikalizálódtak. Aikhenvald (2004: 273–4) alapján a marikopa nyelvben (juma nyelvcsalád, Arizona) a vizuális evidencia markere a 'lát' igére vezethető vissza, míg a tarianában (arawak nyelvcsalád, Brazília) a nemvizuális érzékelés révén szerzett információt kifejező jelölő egy 'hall, érez' jelentésű igéből eredeztethető. Számos nyelv példája illusztrálja tehát, hogy az érzékelés és az információforrás nyelvi kifejezése egymással szorosan összefüggő területek.

Az érzékelésigék és az evidencialitás kapcsolatán túl vizsgálható az is, hogy milyen a viszony maga az érzékelés, pontosabban a nemvizuális érzékelés és az evidencialitás között. Másként szólva: a nemvizuális érzékelés révén szerzett

⁴ Idézést jelölő partikula, néha egy kijelentés vagy kérdés megismétlésére használják (Nielsen 1979: 201).

⁵ Több szerző az inferencialitást (következtetést) nem kizárólag az evidencialitás kategóriájához sorolja, hanem az episztemikus modalitás tartományához is (van der Auwera–Plungian 1998; Faller 2002; Kugler 2015), mivel a következtetésben mindig benne van a beszélő saját feltételezése az adott szituációról, illetve ugyanez igaz fordítva is: a beszélő feltételezése az esemény valószínűségéről szintén nem függetleníthető a következtetési folyamatoktól. Így az inferencia kapcsán az evidencialitás és az episztemikus modalitás tartománya között átfedés figyelhető meg.

információ jelölt-e az adott nyelvben, és ha igen, milyen módon (1. 2.2. és 3.2.). Az egyes nyelvekben a nemvizuális érzékelés a közvetett vagy közvetlen evidencia jelölőjével is kifejeződhet, ami rávilágít arra, hogy az adott nyelvben a nemvizuális érzékelés útján szerzett információ miként értékelődik. Előbbire példa a jukagir, amelyben az egyéb érzékelés útján szerzett információ ugyanolyan módon jelölt, mint a vizuális úton szerzett, ugyanakkor a törökben az indirekt evidencia jelölője kifejezheti a nemvizuális érzékelés révén szerzett információt is (Aikhenvald 2004: 26–30, 66).

1.3. Az alapnyelvi előzmények

Az UEW 25 érzékelésigét rekonstruál az alapnyelvi korszakokra: az uráli (U), finnugor (FU), finn-permi (FP) és finn-volgai (FV) időszakra.⁶ (Az UEW-en alapuló Uralonet felületén fogalomköri csoportosításban lehet rákeresni az érzékelés fogalmára, melyhez 37 szó tartozik, ezek közül tehát 25 tekinthető érzékelésigének). A legtöbb ige a LÁTÁS területéhez kapcsolható (14 ige), a HALLÁSHoz 3, a TAPINTÁSHoz 5, a LÁTÁS + TAPINTÁST két ige képviseli, a SZAGLÁST és ÍZLELEST pedig egy ige. Rekonstruktumok esetében érthető módon annak megállapítására nincs mód, hogy ezek az érzékelés alapigéinek tarthatók-e vagy nem. Több ige esetében az érzékelés mellett speciálisabb jelentések is megjelennek, pl. *kaće-FP 'lát, pillant, észrevesz'; *koke- U 'lát, megfigyel, talál'; *kaj3- FU 'megérint, eltalál'. A poliszémiák lehetnek tartományon belüliek (pl. wǝlǝ- FU 'néz, megérint, tapint', šanj3 U 'íz, szag, ízlik; szagot áraszt, illatozik'), valamint mutathatnak tartományon kívüli poliszémiát is (pl. kaj3- FU 'megérint, eltalál').

A LÁTÁS érzékterületének elsődlegességét tehát a rekonstruktumok is alátámasztják azzal, hogy a legtöbb ige idetartozik. További, a vibergi tipológiát megerősítő vonást az adatok nem mutatnak, de ez nemcsak annak tudható be, hogy a rekonstruktumok eleve korlátozottabb lehetőséget nyújtanak a kutatás számára, mint az élő nyelvek vizsgálata. Az is nehezíti a vizsgálatot, hogy az etimológiai szócikkek pontatlan képet mutatnak a leánynyelvi szavak jelentését és a rekonstruált alapjelentést tekintve. Ennek pedig sok esetben az az oka, hogy az egyes nyelvek szótári adatai sem pontosak, az adott szavaknál fontos jelentések nem jelennek meg a szótárakban. Ezt jól illusztrálja a *kule- FU ?U 'hall; ?fül' ige példája. Az etimológia igei jelentést mutat a finnugor nyelvekben ('hall'), és felmerül a lehetséges összefüggés a szamojéd nyelvekben megfigyelhető főnévi 'fül' jelentéssel. A szótárban szereplő finnugor nyelvekbeli adatok a számi kivétellel csak

⁶ Az UEW a fenti kronológia és közbülső alapnyelvek szerint osztályozza a rekonstruált szókincset. Ugyanakkor mind a kronológia, mind a családstruktúra körül még napjainkban is élénk diskurzus folyik (vö. Saarikivi 2022).

a HALLÁS területére utalnak ('hören, vernehmen'), csupán a számi esetében jelenik meg az általánosabb 'érez' jelentés. Mindezek alapján a rekonstruált igei jelentés is csak a HALLÁS érzékterületére utal. Jelen tanulmányunkban az udmurt és manysi adatok viszont bemutatják (l. alább: 2., 3.), hogy ezekben a nyelvekben az ige a HALLÁS területén túl más érzékterületeken is használatos, az udmurtban a SZAGLÁSra is vonatkozhat (l. 3. táblázat), a manysiban pedig gyakorlatilag a LÁTÁS kivételével minden egyéb, tehát a hierarchiában lejjebb szereplő területeken használatos, azaz utalhat a HALLÁS mellett SZAGLÁSra, ÍZLELÉSre és TAPINTÁSra is, főképpen passzív és jelenség alapú használatban, de a TAPINTÁS esetén aktívban is (l. 4. táblázat). Mindez felveti, hogy az egyes nyelvek behatóbb vizsgálata feltárja az érzékelésigék jelentéseit, s ez pedig módosítást kíván az alapjelentés rekonstruálásában. Egy-egy lexikai mező tipológiai vizsgálata így módon ráirányíthatja a figyelmet olyan jelentéstani összefüggésekre az adott szóképzési területen, melynek végeredményben történeti tanulsága is lehet. Mindezek alapján feltételezhető, hogy az érzékelésigék etimológiájának ilyen szempontú, tehát a tipológiai megállapításokat is figyelembe vevő „átvizsgálása” módosíthatja és/vagy pontosíthatja az alapnyelvre vonatkozó lexikai adatokat. Jelen példánk esetében okkal feltételezhető, hogy a **kule*- rekonstrukció alapjelentése a 'hall' mellett 'érez, érzékel' is lehetett, s ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a LÁTÁS-on kívül minden érzékterületre vonatkoztatva hordozta az 'érez, érzékel' jelentést, s mivel a négy érzékterület, a HALLÁS, SZAGLÁS, ÍZLÉS és TAPINTÁS közül a HALLÁS a legdominánsabb, a 'hall' komponens vált meghatározóvá az ige használatában.

2. Udmurt⁷

2.1. Az udmurt érzékelésigék rendszere

Az udmurt érzékelésigék rendszere a magyarhoz – és mint látni fogjuk, a manysihoz (l. 3.1.) – hasonló képet mutat abban a tekintetben, hogy a SZAGLÁS, ÍZLELÉS és TAPINTÁS lexemái egybeesnek a rendszerben a passzív és jelenség alapú csoportokban. Az aktív érzékelést ezen érzékterületek esetén is önálló lexemák kódolják. A szótárak alapján (Munkácsi 1896; Kozmács 2002) és az anyanyelvi adatközlő segítségével összeállított rendszer a 3. táblázatban látható.

⁷ Az udmurt (finnugor, permi) nyelvet az Orosz Föderáció európai oldalán, a Volga-Káma vidékén beszélik. A legújabb, 2020-as népszámlálási adatok alapján a népesség száma 386 ezer fő, a beszélők száma pedig megközelítőleg 268 ezer fő (Rosstat 2020).

	LÁTÁS	HALLÁS	SZAGLÁS	ÍZLELÉS	TAPINTÁS
passzív	<i>adźyny</i>	<i>kylyny</i>	<i>kylyny,</i> <i>šödyny</i>	<i>šödyny</i>	<i>šödyny</i>
aktív	<i>učkyny</i>	<i>kylzyny</i>	<i>zynjany</i>	<i>verjany (D),</i> <i>šömtyny (É)</i>	<i>jötyny,</i> <i>kutylyny</i>
jelenség- alapú	<i>adźiškyny</i>	<i>kyliškyny</i>	<i>kyliškyny,</i> <i>šödiškyny</i>	<i>šödiškyny</i>	<i>šödiškyny</i>

3. táblázat. Az udmurt nyelv érzékelésigéinek rendszere

Az ÍZLELÉS és TAPINTÁS aktív igéi esetén két variáns is található. Az ÍZLELÉS érzékterületén az igék között a különbség nyelvjárási.⁸ Meg kell viszont jegyezni, hogy az online udmurt korpusz (Arkhangelskiy 2019) főkorpuszában⁹ a *verjany* 'ízlel, kóstol' igére 636 találat szerepel, míg a *šömtyny* 'ízlel, kóstol' ige egyszer sem fordul elő, csak aspektuális szempontból iteratív párja, a *šömjany* ige jelenik meg 176 alkalommal.¹⁰ A TAPINTÁS érzékterületét vizsgálva a *jötyny* 'megérint, megtapint' és *kutylyny* 'fog' igék esetén nem állapítható meg, hogy melyik tekinthető alapértelmezettnek a rendszerben.¹¹

Habár az udmurt rendszer alapvetően a magyarhoz hasonló, sajátosságának tekinthető, hogy a HALLÁS érzékterületének passzív és jelenségalapú igéi kiterjedhetnek a SZAGLÁS érzékterületére is. Az (1) példában a füstszag érzékelését a *kylyny* 'hallani' ige jelöli, míg a (2) példában a *šödyny* 'érezni'.

⁸ Az udmurt irodalmi nyelv kialakításakor az északi és déli nyelvjárási területek lexémáit egyaránt felhasználták, mindkét elem a rendszer részének tekinthető.

⁹ Az „Udmurt corpora” (Arkhangelskiy 2019) egy fő- és két alkorpuszból áll. A főkorpusz, amely javarészt sajtó- és blogszövegekből, illetve az Új Testamentum udmurt fordításából épül fel, 9,57 millió tokent tartalmaz. Az egyik alkorpusz a közösségi médiából származó bejegyzésekből áll, és 2,66 millió udmurt nyelvű tokent tartalmaz. A másik alkorpusz 11 ezer szövegszavas, hanganyagot is magába foglal, és elsősorban a dialektális nyelvváltozatot reprezentálja. A pontban szereplő példák a korpuszból, illetve anyanyelvi konzulenzstól származnak.

¹⁰ Bybee és Hopper (2001: 20) alapján a gyakoriság kulturális kitüntetettséget is jelöl („*linguistic routinization is ultimately inseparable from cultural practices in general*”). Ha a gyakorisági szempontot vesszük alapul, akkor a *verjany* ige jóval elterjedtebb az udmurtban, ennél fogva kanonikus igének inkább ez tekinthető. Ennek alapján viszont a magyar rendszer is módosítható lenne, hiszen az MNSZ2 korpuszban az *ízlel* szótőre 1074, a *kóstol* töre viszont 5591 találat szerepel. Hasonló figyelhető meg a *tapint* igénél (1621 találat), míg az *érint* ige találatának száma 297 520.

¹¹ Szótári adatok alapján a *jötyny* 'megérint, megtapint' ige tekinthető alapértelmezettnek, de az adatközlő több esetben a *kutylyny* 'fog' igét használta.

- (1) Čyn-leš zyn-ze *kyly-sa, soos dyr-az*
 füst-ABL szag-ACC.POSS.3SG **hall-CVB** ők idő-ILL.POSS.3SG
 öt'-i-zy tyľpu kys-iš-jos-ty.
 hív-PST-3PL tűzvész olt-PTCP.PRS-PL-ACC
 'A füstszagot érezve (tkp. hallva) idejében kihívták a tűzoltókat.'
- (2) Pöjšuraš čyn zyn **šöde**.
 vadász füst szag **érez.PRS.3SG**
 'A vadász füstszagot érez.'

Emellett meg kell még jegyezni, hogy az udmurt nyelvben megfigyelhetők a *valany* 'érteni, érezni' igével alkotott konstrukciók is. Az ige az UEW alapján 'néz, megérint' jelentésre vezethető vissza (vö. *wǝlǝ- FU 'néz v. megérint, tapint'; 1.3.), a mai udmurtban elsődlegesen 'ért' jelentésben használatos. Vagyis megfigyelhető egyrészt egy korábbi érzékelésige kiterjedése a kognitív funkciókra, de emellett, korlátozottan, megtalálható az érzékelés kifejezése is.¹² Az érzékeléshez kapcsolható konstrukciók a 'szag' és 'íz' jelentésű szavakkal és a fenti igével jönnek létre. Az adatközlő intuíciója alapján általánosságban vonatkoznak az ízlelés és szaglás képességére.

- (3) Mar šöm **vala-škod=a?**
 mi íz **ért-PRS.2SG=Q**
 'Érzet (tkp. értesz) ízeket?' (pl. betegség esetén)

2.2. Udmurt érzékelés és evidencialitás

A jelen tanulmányban vizsgált nyelvek közül az udmurt nyelv evidenciális rendszere a legkevésbé differenciált. Morfológiai módon az információforrás típusa csak múlt időben fejezhető ki, és az evidencialitás jelölése fuzionált a morfológiai múlt idő jelölésével. A rendszerben egy evidenciális szempontból neutrális általános múlt idő, illetve a közvetett evidenciát (elsősorban hallomás és következtetés) kifejező múlt idő található (Skribnik–Kehayov 2018; Kubitsch 2023).

Az udmurtban az érzékelés és evidencialitás kapcsán két vizsgálati szempont merülhet fel. Az első szempont az érzékelésigékhez kapcsolódik, miszerint felfedezhető-e párhuzam vagy megszorítás az érzékelésigék használata és az

¹² Meg kell jegyezni, hogy tipológiai szempontból jellemző a LÁTÁS kifejezőeszközeinek metaforikus kiterjedése a kognitív folyamatok leírására, a TAPINTÁS igéire viszont ez kevésbé jellemző (Sweetser 1990: 37, 44). Ennek némileg ellentmond a fenti udmurt ige, valamint a magyar *ért* ige etimológiája is.

evidencialitás kifejezése között. A második szempont már túlmutat az érzékelés-igék szóképzési területén, és eszerint vizsgálható, hogy maga a nemvizuális érzékelés révén szerzett információ közvetett forrásként értékelődik-e a nyelvben.

Korpuszból vett példák és az adatközlővel történő közös munka alapján az udmurtban az érzékelésigék és a morfológiai evidencialitás használata között nem mutatható ki sajátos kapcsolat, vagyis az érzékelésigék csoportja az információforrás kifejezésének szempontjából ugyanúgy viselkedik, mint a többi ige. Az érzékelésigék evidenciális jelöltségét az határozza meg, hogy az esemény a megnyilatkozó deiktikus tartományába tartozik-e, vagy sem – amennyiben a megnyilatkozó közvetlen (jelen esetben érzékszervi) tapasztalattal rendelkezik, az indirekt evidenciajelölő használata nem megfelelő.¹³ A (4) példában az adatközlő hangsúlyozta, hogy az indirekt evidenciálisalak csak akkor használható, ha például valaki mástól értesült a baglyok hangjáról. Amennyiben a megnyilatkozó maga volt az érzékelő, úgy az általános múlt idő használatos.

- (4) *Tolon nulešk-yn kučyran-jos-len kuara-zy kylišk-i-z.*
 tegnap erdő-INE bagoly-PL-GEN hang-POSS.3PL **hallatszik-PST-3SG**
 'Tegnap az erdőben baglyok hangja hallatszott.' (én magam hallottam)

Szintén az általános múlt idő használata figyelhető meg az (5) példában. Az adatközlőnek adott beszédhelyzet alapján valaki a zsúfolt buszon hozzáért a hátához, de azt nem látta, hogy ki volt az. Az adatközlő ebben az esetben is hangsúlyozta, hogy mivel maga érzékelte az eseményt, az indirekt evidenciális használata nem megfelelő.

- (5) *Avtobus-yn kin ke no tybyr-me jöt-i-z.*
 autóbusz-INE ki ha PTC hát-ACC.POSS.1SG **érint-PST-3SG**
 'A buszon valaki megérintette a hátamat.' (én magam éreztem)

A fentiek alapján az is megállapítható, hogy a megnyilatkozó által nemvizuális érzékelés révén szerzett információ nem tekinthető indirekt forrásnak. Amennyiben az érzékelésige a közvetett információforrást kifejező múlt időben áll, a megnyilatkozó valamilyen közvetett módon szerzett tudomást az információról, az ér-

¹³ Ez alól ritkán, de találhatunk kivételt, ugyanakkor ezek az előfordulások az evidenciajelölő speciális (nem az információforrást kifejező) használatához kapcsolódnak, és nem az érzékelésigék „sajátjai”: ez az indirekt evidenciajelölő miratív használata, vagyis amikor az információ meglepő, váratlan, vagy a megnyilatkozóban valamilyen oknál fogva csak később tudatosul az, hogy érzékelt valamilyen jelenséget.

zékelésről. Ez látható a (6) példában. A kontextus alapján egy kisfiú, Ilja megdobott egy autót egy kavicsal, ami az autó lökhárítóját érte. Az eseményeket Ilja édesanyja narrálja, aki erről közvetlen tapasztalattal nem rendelkezik, mivel nem volt jelen az események történetkor.

- (6) *Bamper-az jöte-m, čabtiške-m kad' öžytak.*
 lökhárító-POSS.3SG **érint-EV.PST[3SG]** karcól-EV.PST[3SG] mint kicsit
 'A lökhárítót érte, mintha kicsit megkarcolta volna.' (mástól tudom)

Túllépve a vizsgált szókészlet csoporton, és tágabban szemlélve, a nemvizuális érzékelés csak akkor értékelődik indirekt evidenciaként, ha valamilyen következtetés alapjául szolgál. Vagyis az udmurtban a nemvizuális érzékelés az inferenciálissal mutathat összefüggéseket.¹⁴ A (7) példában a megnevezett cselekvésnek (sütött) a megnyilatkozó nem volt tanúja, csupán az illat alapján következtet a cselekvés lefolyására.

- (7) *Mama-je tabań pyže-m.*
 anya-POSS.1SG tabany¹⁵ **süt-EV.PST[3SG]**
 'Az édesanyám tabanyt sütött.' (csak az illatát érzem)

Emellett az udmurtban megfigyelhető egy episztemikus-inferenciális partikula is, amely a jelenségalapú *šödiškyn* 'éreződik' ige egyes szám harmadik személyű, jelen idejű alakja: *šödske* 'úgy tűnik'.¹⁶ A partikula minden igeidőben megjelenhet, funkcióját tekintve jellemzően valamilyen megfigyelésen alapuló következtetést fejez ki. A (8) példában egy olvasói levélre adott válasz bevezető mondata olvasható. Az olvasó a levélben párkapcsolatával kapcsolatban ír. A *šödske* elem ebben az esetben a levél alapján levont következtetést vezeti be.

- (8) *Šödske, tugań-dy til'ed-yz pići no ug dunja.*
úgy tűnik, kedves-POSS.2PL ti.DAT-ACC kis PTC NEG.PRS.3 értékel.CNG
 'Úgy tűnik (tkp. éreződik), hogy a kedvese kicsit sem értékeli magát.'

A (9) példában a *šödske* elem az indirekt evidenciálisalakokkal együttesen szerepel, vagyis a morfológiai evidencialitás kompatibilis az episztemikus-inferenciális

¹⁴ Meg kell jegyezni, hogy Kubitsch (2023) vizsgálatai alapján az inferenciális evidencia státusza sem egyértelmű a nyelvhasználók körében (direkt/indirekt).

¹⁵ Udmurt sós, palacsintához hasonló étel.

¹⁶ A *šödske* 'úgy tűnik' alak redukált, az irodalmi nyelv alapján az egyes szám harmadik személyű, jelen idejű alak *šödiške* lenne.

elemmel. Ebben az esetben a megnyilatkozó által levont következtetést (elfelejtették a születésnapját) az evidenciális múlt idő is jelöli, míg a *šodske* elem alkalmas arra, hogy hangsúlyozza, hogy a tényállás csupán a megnyilatkozó következtetése, és nem például másoktól szerzett értesülés (tekintve, hogy az indirekt evidenciális nem differenciál az egyes információforrás-típusok között). Így az elem a szubjektívizációt is erősíti.

- (9) *Vordskem nunal-e šarys vaŋze vuneti-l'lam, šodske.*
 születés nap-POSS.1SG PP mindenki elfelejt-EV.PST.3PL **úgy_tűnik**
 'Úgy tűnik (tkp. érződik), mindenki elfelejtette a születésnapomat.'

Megemlítendő még a jelenség alapú *adžiškynny* 'látszik' ige szintén egyes szám harmadik személyű, jelen idejű alakja, az *adske* '(úgy) látszik', melyet Kibargyina (2011: 363) a *šodske* elemmel egyetemben szintén az olyan lexémák közé sorol, melyek a beszélő bizonytalanságát, vélekedését fejezik ki. Korpuszadatok alapján ugyanakkor az figyelhető meg, hogy az *adske* elem episztemikus-inferenciális használata marginálisabb, mint a *šodske* 'úgy tűnik' partikuláé, és szorosan kapcsolódik a vizuális érzékeléshez. De természetesen található példa az evidenciális értelmű használatra. A (10) példában a megnyilatkozó a népszámlálási statisztikák alapján állapítja meg, hogy a Kaukázusban magas a hatvan év alatti lakosság aránya (szemben a Volga-Káma régióval).

- (10) *Adske, jegit-jos-sy tros Ujpal Kavkaz-ys kalyk-jos-len.*
látszik fiatal-IPL-POSS.3PL sok észak Kaukázus-ELA nép-PL-GEN
 'Látszik, hogy az észak-kaukázusi népeknél van sok fiatal.'

A nemvizuális érzékelés és az indirekt evidencialitás kapcsolatát tekintve megállapítható, hogy az udmurtban a nemvizuális érzékelés kifejezése és az indirekt evidenciájelölő használata nem korrelál egymással. Az adatok alapján az indirekt evidenciális használata a deiktikus komponenssel függ össze – amennyiben a megnyilatkozó maga hallotta, maga érzékelte az eseményeket, úgy a nemvizuális érzékelés nem értékelődik közvetett információforrásként. Így az érzékelésigék szókészleteti csoportja nem mutat speciális használatot az indirekt evidencia jelölőjével összefüggésben.

Ugyanakkor, ahogyan számos más nyelvben is (vö. 1.2.), megfigyelhető az érzékelésigék grammatikalizációja az episztemikus-inferenciális tartalom kifejezésére.

3. Manyisi¹⁷

3.1. A manyisi érzékelésigék rendszere

A manysiban az érzékelésigék rendszere is azt a tipológiailag nem ritka jellemzőt mutatja, hogy a HALLÁS igéi átterjednek a hierarchiában lejjebb álló érzékterületekre. Ez tendenciaként mindenképpen megfigyelhető, viszont a kanonikus érzékelésigék egyértelmű megállapításának nehézségei miatt teljesen pontos képet nehéz adni erről a rendszerről. A manyisi esetében is érvényes, hogy egy-egy érzékterülethez több ige is kapcsolódik, melyek pontos használatát a források mibenléte nem mindig teszi megállapíthatóvá, manyisi adatközlőkkel való konzultációra jelen tanulmányunk elkészítéséhez pedig nem volt módunk. A forrásként használt különféle korpuszok (szótárak, népköltési szövegek, irodalmi szövegek) nem teljesen egyező rendszert mutatnak (vö. Horváth 2011). Az alábbi táblázatban egyes pontokban tehát több ige is szerepel, mivel az alapige meghatározása esetükben problémás.

	LÁTÁS	HALLÁS	SZAGLÁS	ÍZLELÉS	TAPINTÁS
passzív	<i>wāy</i>	<i>xōli</i>	<i>xōli</i>	<i>xōli</i>	<i>xōli</i>
aktív	<i>sunsi</i>	<i>xōntli</i> , <i>xōli</i>	<i>ataji</i> , <i>at</i> <i>wiy</i>	<i>ōrmi</i>	<i>xōntli</i> , <i>māli</i>
jelenség-alapú	<i>nāŋki</i>	<i>sujti</i>	<i>pasi</i> , <i>sujti</i>	<i>sujti</i>	<i>sujti</i>

4. táblázat. A manyisi nyelv érzékelésigéinek rendszere

A manysiban a LÁTÁS területe a legdifferenciáltabb, három különböző ige képviseli. A 'lát' jelentésű *wāy* 'tud, ismer' jelentéssel is bír, azaz a manyisi is példázza a LÁTÁS igéinek kognitív értelmű használatát. A HALLÁS területén is három igét találunk, itt a korpuszbeli példák egy részében a passzív és az aktív típus nem különül el. A *xōli* és *xōntli* igék az UEW szerint etimológiailag nem kapcsolódnak össze (vö. **kule-* FU ?U 'hall; ?fűl' és *kunta-l3* Ug ?FU 'hall, hallgatózik'; az alapnyelvi igék történetileg a magyarban egybeestek a *hall-* szótőben; vö. 1.1.).

¹⁷ A manyisi (finnugor, obi-ugor) nyelvet az Orosz Föderációban az Ob és mellékfolyói mentén beszélik. A legújabb, 2020-as népszámlálási adatok alapján a népesség száma 12 ezer fő, a beszélők száma pedig megközelítőleg 2200 fő. (Rosstat 2020).

A további érzékterületeken a passzív és jelenségalapú típusban a HALLÁS igéinek továbbterjedését tapasztaljuk, az aktív sorban viszont önálló igék reprezentálják az egyes érzékterületeket, csak a TAPINTÁS esetén jelenik meg a HALLÁS *xōntli* igéje a *māli* 'tapint, tapogat' mellett. Az aktív sorban tehát érzékterületenként változó igék állnak, s ez a magyar vagy udmurt rendszerhez hasonló vonás, valamint szembetűnő jellegzetessége a rendszernek a HALLÁS igéinek továbbterjedése. Mindezek alapján a HALLÁShoz kapcsolódó alapigék a 'hall', 'hallgat és 'hallatsz' jelentések mellett mindenképpen 'érez', 'érezkel' és 'éződik' jelentésekkel is rendelkeznek.

Az alábbi példák a hallás igéinek használatát illusztrálják a HALLÁS (11, 12), SZAGLÁS (13), ÍZLELÉS (14) és TAPINTÁS (15, 16) területén:

(11) *ūrok-t tan sujtal rottiγ ūnl-eyət, ōs jomśakw xūntl-eyət.*
 óra-LOC űk csendben nyugodtan űl-3PL és jól **hallgat-3PL**
 'Az órán hangtalanul, nyugodtan űlnek, és figyelmesen hallgatnak.' (WT 74)

(12) *Āmp-əm matər űt-i, sujt-i.*
 kutya-POSS.1SG valami ugat-3SG **hallatsz-3SG**
 'A kutyám valamire ugat, hallatsz.' (VNGy IV, 240)

(13) *xuriγ mā-ke-m at-e sujt-i sim-em pālt.*
 szép föld-DIM-POSS.1SG illat-POSS.3SG **hallatsz-3SG** szív-POSS.1SG PP
 'Szép földem illata éződik szívem körül.' (WT 130)

(14) *xul ismit-ət xul at-e sujt-i.*
 hal leves-LOC hal íz-POSS.3SG **hallatsz-3SG**
 'A hallevesben hal íze éződik.' (Horváth 2011: 55)

(15) *xōntl-itū takwite: nē=mat śaŋkw-e auməγ*
hallgat-SG.3SG maga semmi testrés-POSS.3SG fájdalmas
at sujt-i.
 NEG **hallatsz-3SG**
 'Vizsgálgatja önmagát: semminemű testrésze fájdalmasan nem ézik.'
 (VNGy IV 329)

(16) *layl-anəm patat axwtas sujt-i.*
 láb-POSS.PL.1SG alatt kő **hallatsz-3SG**
 'A lábam alatt követ ézik.' (Horváth 2011: 56)

3.2. Manyси érzékelés és evidencialitás

A manysiban az evidencialitást az udmurnál összetettebb, a nganaszannál pedig egyszerűbb rendszer fejezi ki, az evidencialitás szempontjából neutrális igealakokkal szemben megtalálható az információforrásra utaló jelen és múlt idejű aktív paradigma, valamint a múlt idejű passzív paradigma. Formailag az ige participiuma (aktív jelen és múlt evidenciális) és gerundiuma (passzív múlt evidenciális) hordozza ezt a funkciót, ezekhez járulnak a személyre utaló végződések, melyek a tárgyas ragozás esetén a tárgyra utaló morfémát is tartalmazzák. A végződések a jelen idejű evidenciális esetén alakilag a birtokos személyragokkal (Px) azonosak, a múlt idejű aktív és passzív evidenciális esetén pedig az igei személyragokkal (Vx) mutatnak egybeesést. Az evidenciális paradigmákat is tartalmazó nyelvtanok¹⁸ a nemszemtanúsági megnevezést használják a neutrális rendszerrel oppozícióban álló paradigmák elnevezéseként, de ez meglehetősen pontatlan definiálása a paradigmák funkciójának. A múlt idejű aktív és passzív alakok fő funkciója a személyesen nem látott, nem tapasztalt eseményre való referálás (abesszív használat), amely többnyire a rezultatív funkción, azaz a cselekmény eredményének az észlelésén alapul. A jelen paradigma – összefüggésben azzal, hogy a jelen idejű participium rezultatív jelentést nem hordoz – alapvetően episztemikus, miratív funkcióval bír, a példák jelentős részében nem történik utalás az információ forrására, inkább egyfajta szubjektivitás kapcsolódik a használatához (Bíró–Sipőcz 2022; Skribnik 2018). A manysiban ún. „kis evidenciális rendszer” van, csak egyféle evidenciális kategória használatos, azaz nincsenek külön igei formák az információszerzés különféle (látott, hallott vagy egyéb úton tapasztalt) típusainak megkülönböztetésére.

Ugyanakkor a nyelvi példák szűkössége miatt nem dönthető el egyértelműen, hogy a nem látott, de első kézből szerzett (például személyesen hallott, tapintott stb.) információ esetén a beszélők melyik paradigmát választják. A felhasznált források csupán olyan példákat tartalmaznak, amelyek hallott, de nem látott eseményt jelenítenek meg – ebből is keveset, olyan példákat viszont nem, melyeknél az információszerzés tapintás, szaglás vagy ízlelés révén történt volna. A (17) példa egy feltehetően csak hallott szituáció leírása: a főhős az ablakon át hallja, hogy a házban bent beszélnek. A mondat állítmánya az evidencialitás szempontjából neutrális *sujti* ’hallatszík’, melyet a ‘beszélget’ ige jelen idejű participiuma előz meg, amely a manysiban cselekvésnévként is funkcionál, s ez utóbbi

¹⁸ Először az oroszországi nyelvtanok/nyelvkönyvek jelenítették meg a kérdéses paradigmákat, melyeket „nemszemtanúsági” módnak neveztek (pl. Rombandeeva 1973; Skribnik–Afanaseva 2007). A nem oroszországi manyси nyelvleírások többnyire csak az igevek állítmányi funkcióját említették, nem kezelték a jelenséget paradigmaként.

alakilag – és történeti előzményét tekintve – megegyezik a jelen evidenciális/miratív alakkal:¹⁹

- (17) *jisnas-nəl xuntl-i jun potərta-ne-nəl* **sujt-i**
 ablak-ABL hallgat-3SG bent beszélget-PTCP.PRS-POSS.3PL **hallatszik-3SG**
 'Az ablaknál hallgatja: bent beszélgetnek.' (WT 60)

Hasonló szituációt írnak le a következő mondatok is:

- (18) *Sāl-əl sultta-ne-te, xūntl-i, aman xotjut*
 rén-INST vágat-EV.PRS-3SG hall-3SG vajon valaki
sawəŋkan toriy tortal ta lūš-ne-te **sujt-i.**
 temető szemben erősen PTC sír-PTCP.PRS-POSS.3SG **hallatszik-3SG**
 'Rénszarvassal vágat, hallja, valaki a temetővel szemben hangosan sír.'
 (Sipőcz 2014)

- (19) *Worsike xōt taj xort-nē-te* **sujt-i.**
 W. hol PTC ugat-PTCP.PRS-POSS.3SG **hallatszik-3SG**
 'Valahol meg Vorsike (kutyanev) ugatása hallatszik.' (LS, 2022. 14. 14)

Megjegyzendő, hogy a jelen idejű, főképpen a miratív funkciójú használat Skribnik (2012, 2018) magyarázata szerint a *nāŋki* 'látszik' és *sujti* 'hallatszik' igei állítmányokat tartalmazó mondatok inszubordinációjával keletkezett. Az alábbi, folklórszövegbeli példákon illusztrálva tehát az állítmány (*sujti*, *nāŋki*) elhagyása és a participiumok állítmánnyá való átértékelődése eredményezhette a jelen evidenciális paradigma kialakulását (a példák ezen része konstruált). Az idetartozó nyelvi adatok jelentős része miratív értelmű, s ez logikusan össze is kapcsolódik azzal, hogy a 'látszik' jelentésű állítmányi szerkezetek eleve látott esemény kapcsán használatosak, azaz az indirektív evidenciális olvasat nem lehetséges.

- (20) *akwmatērt jolä xontəl-i, nāwrəm*
 egyszer csak lefelé hallgat-3SG gyermek
lūs-ne-t **sujt-i.**
 sír-PTCP.PRS-POSS.3SG **hallatszik-3SG**
 'egyszer csak lefelé hallgatózik, hát hallja, hogy valami gyermek sírdogál.
 [tkp. „... gyermek sírdogálása hallatszik.”] (VNGy II, 98)

¹⁹ Az elemek funkcióját alapul véve a glosszázásban igenévként (PTCP.PRS) adjuk meg az alakot, ha szintaktikailag igei bővítmény, evidenciális glosszát kap (EV), ha állítmányi szerepet tölt be.

→ *ńawrəm l'ūs-ne-te!*
 gyermek **sír-EV.PRS/MIR-3SG**
 'egy gyermek sír!'

(21) *Kit jiw oltəm pora nāt-ne-t nāŋk-i.*
 két fa toldott tutaj úszik-PTCP.PRS-POSS.3SG **látszik-3SG**
 'két fából egyberótt tutaj úszása látszik' (VNGy IV, 48)

→ *kit jiw oltəm pora nāt-ne-te!*
 két fa toldott tutaj **úszik-EV.PRS/MIR-3SG**
 'két fából egyberótt tutaj úszik!'

A fentebbi példák – (17), (18), (19) –, amelyek hallás útján szerzett információt jelenítenek meg, figyelemre méltók, mivel a mondatok nem evidenciális állítmányú ígét tartalmaznak, hanem az evidencialitás szempontjából neutrális *sujti* 'hangzik' alakokat. A (18) példa első tagmondatának *sulttanete* 'vágat' igei állítmánya ugyanakkor evidenciális ragozású (narratív használat), tehát a szöveg alkotója használta a jelen idejű evidenciális igealakokat. (A mondatot tartalmazó szöveg több további ilyen formát tartalmaz.) A fenti mondatok azt sugallják, hogy a hallott információ a manysiban nem értékelődik feltétlenül indirekt evidenciaként, s mindez összefüggésben van azzal, hogy az evidenciális alakok elsősorban rezultatív, abesszív, episztemikus, miratív funkciójúak, és nem az információ érzékelésének érzékszervi típusára utalnak.

Az udmurt használatához hasonlóan a manysiban is felvehetnek az érzékelésigék evidenciajelölőt, ha az érzékelésigét tartalmazó megállapítást a beszélők az evidencialitás (22) vagy mirativitás/szubjektivitás (23) szempontjából jelöltnek érzik. Tehát ez az igecsoport nem mutat különös viselkedést evidencialitás szempontjából, bár megjegyzendő, hogy a korpuszban kimondottan ritkán szerepelnek olyan példák, melyekben evidenciális ragozású érzékelésige található.

(22) *Kēras-nəl numəl wit sujəŋəs jolal' sōsxat-i, māxm-ət xuń*
 szikla-ABL fentről víz zajosan lefelé ömlik-3SG nép-PL mikor
pāwəl-n joxt-əs-ət, motor suj nēmxtotjut-n at xül-ima,
 falu-LAT megjön-PST-3PL motor zaj senki-LAT NEG **hall-EV.PASS.3SG**
kūtūw-ət-n ōs at xül-ima.
 kutya-PL-LAT is NEG **hall-EV.PASS.3SG**
 'A szikláról fentről a víz zajosan ömlik lefelé, amikor az emberek a faluba értek, a motor zaját senki nem hallotta, a kutyák sem hallották.'

(LS 2022. 13. 13.)

- (23) *Kwoss suns-i: ań-maləŋ paul nāŋk-nē-te.*
 amint néz-3SG PTC falu látszik-EV.PRS/MIR-3SG
 'Amint nézi, hát egy falu látszik.' (VNGY IV. 214)

Az érzékelésigék és az evidencialitás összefüggése szempontjából megjegyzendő még, hogy a manysiban nem mutatkoznak olyan episztemikus-inferenciális partikulák, melyek érzékelésigéből grammatikalizálódtak.

4. Nganaszan²⁰

4.1 A nganaszan nyelv érzékelésigéi

Az alábbi táblázat a nganaszan érzékelésigék rendszerét mutatja be, melyet a későbbiekben összevetünk a nemvizuális érzékelést kifejező evidencialitással. Korpuszadatok (NSLC = Brykina et al. 2018), szótár (Koszytyerkina et al. 2001) és saját gyűjtés (Szeverényi 2008²¹) alapján a következő rendszert lehet megállapítani:

	LÁTÁS	HALLÁS	SZAGLÁS	ÍZLELÉS	TAPINTÁS
passzív	<i>kat'əmə- ŋəðü-</i>	<i>d'indi-</i>	<i>d'indi- činü-</i>	<i>d'indi- ?</i>	<i>d'indi- ? menti-</i>
aktív	<i>kat'əmə- səŋü-</i>	<i>d'il'si-</i>	<i>činü- hüü-</i>	?	<i>menti-</i>
jelenség- alapú	<i>səŋu- ŋəðu-</i>	<i>sojbu-</i>	<i>sojbu- hüü-</i>	<i>sojbu-</i>	?

5. táblázat. A nganaszan nyelv érzékelésigéinek rendszere

²⁰ A nganaszan nyelv az uráli nyelvcsalád szamojéd ágának a tagja. A legészakabbra beszélt nyelv Euráziában, a Tajmir-félszigeten élő néhány száz nganaszan közül 100–300 fő beszélheti az anyanyelvét (a legutóbbi hivatalos adatok szerint 294; I. Rosstat 2020).

²¹ 2008-ban Szeverényi Sándor Wagner-Nagy Beátával és Marina Brykinával végzett terepmunkát Uszty-Avamban a nganaszanok között. Az itt gyűjtött, de korábban még nem publikált példamondatokra „saját gyűjtés 2008”-ként utalunk.

Vannak olyan lexémák, amelyek ugyan előfordulnak a nganaszan szótárban (Kosztyerkina et al. 2001), de más előfordulásuk nincsen, és a beszélők az anyaggyűjtés során sem említették ezeket a szavakat,²² így ezek nem jelennek meg a fenti táblázatban. Ahol a táblázatban két elem szerepel, ott nehéz mind a gyakoriság, mind a jelentés szempontjából különbséget tenni. A kérdőjeles cellák esetében nem áll rendelkezésre megbízható, egyértelmű adat. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy feltételezhetően a *sojbu*- ige a TAPINTÁS esetében is alkalmazható. Etimológiai megfelelői az enyec és a nyenyec nyelvekben (*so-*) is hasonlóan viselkednek, sőt endoforikus (belső) érzetekre is vonatkozhatnak, pl. a tundra nyenyecben. Tyerescsenko (2003: 567) szerint a tundra nyenyec *soś* ige jelentése 'hallatszik' és 'éreződik', továbbá a példák között, ugyanezen az oldalon említi a *ɲaworman? xarwawami ni so?* 'nem vagyok éhes', tkp. 'nem érzek éhséget' mondatot, a képzett *sośalamz* 'érzékletlenné, hallhatatlanná, érezhetetlenné válik' ige szócikkében pedig megjelennek a *tećdaxad ɲud'ini sośalma?* 'a hidegtől érzékletlenné vált a kezem' és a *ɲæni jed'a sośalma* 'a fájdalom a lábban már nem érezhető' példák.

Külön fontos kiemelni a nganaszan esetében, hogy noha a lexikális elkülönülés az egyes mezők között egyértelműen megállapítható, az aktivitás szempontjából történő differenciálás bemutatása a nyelv dokumentáltsága miatt már problémásabb. Sok esetben az aktív–passzív–jelenségalapú különbségtétel ige-képzőkkel realizálódik, melyek használatának pontos leírását a korpusz nem teszi lehetővé, illetve a lexikalizálódottság foka sem állapítható meg. Ezért szerepel egyes mezőkben két elem is – vö. az alábbi példamondatok közül a (24) és (25) példa aktív, a (26) példa passzív szituáció:

(24) *N'erəbtükü? səɲül'i-ʔiðə ɲarmüðə n'ii d'a.*
 először néz-PF.3SG.REFL kelet.GEN irány ALL
 'Először kelet felé nézett.' (NSLC: ChND_061025_Haljmira_fks.290)

(25) *Donəi? kat'əmi-ʔə-ði tunti-ði d'aŋku-mu-ʔə.*
 újra néz-PF-3SG.OBJ róka-3SG hiány-TRL-PF.3SG
 'Újra megnézte: a róka már halott volt.'
 (NSLC: ChZS_080212_Burbot_fld.020)

²² Mivel a terepmunka az auditívusz jelölőjére koncentrált, és nem az érzékelésigékre, az utóbbiak külön nem lettek lekérdezve.

- (26) *tə təni d'a koni-gu-nə tamnu kat'amə-suə-m maagüə,*
 hát ott ALL megy-IMP-1SG ott meglát-PST-1SG valami.ACC
kobtuākü təi-t'ü, horə-ðu mändəjs'i,
 lány létezik-IMPF.3SG arc-POSS.3SG kerek
ərakərə kobtuākü.
 szép lány
 'Hát odamegyek, és ott megláttam valamit, egy lány volt, kerek arcú, szép lány.' (NSLC: JMD_080219_MyLife_nar.059)

Továbbá a HALLÁS alapszavai használhatók SZAGLÁS és ÍZLELÉS során is, míg a TAPINTÁS esetében ez nem egyértelmű.

Amennyiben a beszélő specifikálni akarja, hogy melyik érzékelés a meghatározó a HALLÁS és SZAGLÁS/ÍZLELÉS közül, akkor egy sajátos névszóképzőt használ (a képzőről l. részletesen Szeverényi 2010: 219). Az alábbi példákban a névszón megjelenő képző (-*əgə*) elhagyásával minden bizonyosan nem lenne egyértelmű és/vagy fontos, hogy mi módon érzékeli a füstöt a megnyilatkozó, csak annyi lenne biztos, hogy nem látja a füstöt.

- (27) *Basutuə ŋanasa kintə-əgə d'indi-ʔə.*
 vadász ember füst-ÍZ.SZAG[ACC] hall-PF.3SG
 'A vadász füstöt érzett.' (Szeverényi 2010: 219)

Hasonló szerkezetet találunk a *sojbu-* 'hallatszik, érződik' esetében is:

- (28) *kuʔ ərakərə ŋəmu-əgə sojbu-tu*
 nagyon szép dohány-ÍZ.SZAG hallatszik-IMPF.3SG
 'Nagyon jó dohányszag érződik.' (Szeverényi 2010: 222)

Valamint ugyanez a képző használható a *čüñü-* 'szagol' igével is:

- (29) *Düŋə-tənu-ntu kintə-əgə čüñü-ʔə*
 orr-INST-POSS.3SG füst-ÍZ.SZAG[ACC] szagol-PF.3SG
 'Az orrával füstöt érzett.' (Szeverényi 2010: 219)

A (29) mondatban az is megakadályozhatja a 'hall' (*d'indi-*) megjelenését, hogy aktív érzékelést ír le, és a HALLÁS aktív igéje (*d'il'si-*) nem jelenik meg más érzékelési területek kapcsán. A HALLÁS passzív igéjének viselkedését jól illusztrálja a következő szövegrész:

(30) *S'igiʔə kubaʔa honə-iʔ-ti təniʔiʔais'a*
 ogre bőr visel-PF-3SG így
n'i-nti-ðə ηəðül'ü-ʔ. D'indi-ʔə-η?
 NEG-IMPF-3SG látszik-CNG **hall-PF-2SG**

'Az ogre bőrét viseli, így nem látható. *Hallod/Érzed?*'

(NSLC: KNT_940903_KehyLuu_fld.086-087)

A szövegkörnyezetből nem egyértelmű, hogy melyik érzet a domináns, illetve van-e domináns érzet ebben az esetben. Az eredeti orosz fordítás alapján a HALLÁST feltételeznénk, ugyanakkor hasonló kontextusban az orosz szó fordítható érzésnek is. A nganaszan szövegkörnyezetből is inkább komplexebb érzékelésre következtetünk: az ogre szőre szagos is, a viselése nem feltétlenül jár hanghatással, szaggal, jellegzetes tapintással viszont biztosan.

4.2 Nganaszan érzékelés és evidencialitás

A nganaszan nyelv komplex morfológiai evidenciálisrendszerrel rendelkezik, amely a reportatív, a spekulatív és inferenciális mellett ún. nemvizuális érzékeléses evidenciális is tartalmaz (Guszev 2007; Wagner-Nagy 2019: 276):

-HA ₂ TU	inferenciális mód
-NTURƏKU	spekulatív mód ²³
-HA ₂ NHU	reportatív mód
-munuj-+POSS	auditívusz/nemvizuális érzékelés

Ez utóbbit a hagyományos szakirodalom az igemódok között tárgyalja, *auditívusz*nak nevezve (pl. Wagner-Nagy 2002: 116), miközben sokáig két fontos információ is elkerülte a kutatók figyelmét: egyrészt az auditívusz non-finit névszói alakot hoz létre, nem pedig finit igeit, másrészt pedig nem csupán hallás útján szerzett információra utal, hanem a látáson kívül minden más érzékelést is kifejezhet (szaglás, ízlelés, tapintás).

A nemvizuális érzékelést kifejező evidenciális mindhárom északi szamojéd nyelvben, a nganaszanban, a nyenyecben és az enyecben is megtalálható (vö. Guszev 2017), ugyanazon eredetű, és mindhárom nyelv esetében említi a szakirodalom, hogy nem csupán hallás útján szerzett információra utalhat. E részfejezet célja, hogy ezt illusztrálja, majd összevesse az érzékelésigék viselkedésével. Hipotézisünk, hogy az auditívusz viselkedése követi az érzékelésigék tulajdonságait,

²³ A spekulatív módot Wagner-Nagy (2019: 276) említi először az evidencialitás morfológiai eszközei között, ugyanakkor elsődlegesen az episztemikus igemódok közé sorolja.

ezt pedig úgy lehet a legkönnyebben bizonyítani, ha megvizsgáljuk, hogy a SZAGLÁSt, ÍZLELÉSt, valamint TAPINTÁSt kifejező igék – l. (31) és (32) példa –, illetve a halláshoz, szagláshoz, ízleléshez, tapintáshoz köthető szituációkhoz kapcsolódó igék – l. (33) példa – felvehetik-e a nemvizuális érzékelés szuffixumát.

A korpusz és főleg a saját gyűjtött anyag alapján megállapítható, hogy az auditívusz ugyanazokat az érzeteket fedi le, mint a HALLÁS igéi, vagyis a két rendszer funkcionális szempontból megfeleltethető egymásnak: mind a HALLÁS, mind a TAPINTÁS, mind a SZAGLÁS érzékelésigéken megjelenhet az auditívusz jelölője. A megfelelés továbbá abban a tekintetben is logikus, hogy az aktív érzékelésigék (vagyis a tudatos, szándékos érzékelést kifejezők) nem veszik fel az auditívuszi végződést. Azért logikus, mert egy evidenciajelölő használata során nem tudatosan választjuk ki az információforrás típusát. Vagyis az auditívusz ugyanazokat az érzeteket fedi le, mint a passzív és a jelenségalapú HALLÁS igék. Példák az auditívusz használatára:

TAPINTÁS²⁴

- (31) *tuntì nəmtu-ʔə ɲarka tuntì moɣu menti-**mini**-čì*
 róka érez-PF.3SG medve róka.GEN hát.ACC tapint-AUD-POSS.3SG
 'A róka érezte (de nem látta), hogy a medve megéri a hátát.'
 (saját gyűjtés, 2008, Uszty-Avam, KSM adatközlő)

SZAGLÁS

- (32) *basutuə činü-**münü**-čü kintə*
 vadász szagot_érez-AUD-3SG füst.ACC
 'A vadász füstszagot érzett.'
 (saját gyűjtés, 2008, Uszty-Avam, ChND adatközlő)

Hanghatást, hangzást kifejező igék

- (33) *maagüə s'ijgar-**munu**-t'ü tud'ar-**munu**-t'ü bəntini*
 valami csikorog-AUD-OBL.3SG kopog-AUD-OBL.3SG kint
 'Valami kopog és csikorog odakint.'
 (NSLC: TKF_99_TwoShamans_flkd.181)

²⁴ Ebben a mondatban ugyan aktív igeként jelenik meg a 'tapint, érint' jelentésű *menti-* ige, de a megnyilatkozó szempontjából az másodlagos információ, hogy tudja, hogy pontosan ki az, aki hozzáért.

A nganaszan nyelv tanúsága – amit alapvetően a nyelvtipológia is megerősít –, hogy valószínűleg nincs „tisztá” auditívusz, hanem a hallás útján, passzív módon szerzett információ lefedi vagy átfedésben van a tapintással, valamint a szaglással/ízleléssel szerzett információ kifejezőeszközeivel. Nem látható szituációkban (pl. sötétben történt esemény) nem mindig egyértelmű, hogy mely érzetek relevánsak, lehet egyszerre több is, s továbbá ezekhez az érzetekhez kapcsolódhatnak testi érzések is (fájdalom, éhség stb.).

A fentieket összegezve megállapítható, hogy az érzékelésigék rendszere és a nemvizuális evidenciális szemantikai szempontból megfeleltethetők egymásnak, függetlenül attól, hogy a morfológiai evidenciálisok nem az érzékelésigékből grammatikalizálódtak. Mindez a következő sematikus ábrával illusztrálható:

	LÁTÁS	HALLÁS	SZAGLÁS	ÍZLELÉS	TAPINTÁS	
passzív	LEX.A	LEX.D	LEX.D	LEX.D	LEX.D	lehetséges elsődleges poliszémia
		AUD>	>	>	>	lehetséges másodlagos poliszémia
aktív	LEX.B	LEX.E	LEX.F	LEX.G	LEX.H	
		–	–	–	–	
jelenség-alapú	LEX.C	LEX.I	LEX.I	LEX.I	LEX.I	lehetséges elsődleges poliszémia
		AUD>	>	>	>	lehetséges másodlagos poliszémia

6. táblázat. Az érzékelésigék és a nemvizuális evidenciális poliszémiája a nganaszanban

A 6. táblázat, mely a nganaszan rendszert mutatja be, általános tanulságokkal is szolgálhat. Látható, hogy az érzékelésigék esetén leginkább az aktív tartomány differenciálódik lexikálisan, míg a passzív és jelenségalapú tartományban a nemvizuális érzékelést kifejezheti egyazon ige. Az aktív tartomány differenciáltságának megfelelő jelölése a nemvizuális evidenciálisnak nem alakul ki. A nganaszan alapján sematizált rendszer szerint a LÁTÁS lexikálisan elkülönül a többi érzettől, és aktivitás szerint is differenciálódik. A nemvizuális érzékelés igéinél megfigyelhető polyszémia megfeleltethető a nemvizuális érzékelést kifejező evidenciális (a táblázatban AUD) szemantikájának. Ez érthető, hiszen az, hogy egy nyelvben a hallás igéi lefednek más érzéktérületeket is (vö. manysi), nem jelenti azt, hogy ez az evidencialitás szintjén is jelentkezik – ugyanis a nemvizuális érzékelés grammatikai eszközzel való jelölése tipológiai szempontból ritka, míg a 'hall' ige polyszemiája tipológiai szempontból nem az.

5. Összefoglalás

Írásunkban három uráli nyelv érzékelésigéinek rendszerét vázoltuk fel Viberg (1984, 2001, 2008) tipológiai modellje alapján. A három nyelv rendszere eltérő képet mutat az igék tartományon belüli polyszemiáját illetően. Látható továbbá, hogy a vizsgált nyelvekben az érzékelésigék rendszere elsősorban az aktivitás mentén differenciálódik (l. az egyes érzéktérületek esetén külön lexémát találhatunk az aktív, passzív és jelenségalapú igéknél), míg például az angol nem differenciál ebben a tekintetben a látás és hallás területén kívül.

Az evidencialitás és az érzékelésigék kapcsolatát illetően hangsúlyozni kell, hogy a három vizsgált nyelv evidenciálisrendszere különféle típusokat reprezentál. Az udmurt és a manysi tipológiai szempontból ugyanabba a típusba sorolható (egy evidenciálisan jelölt és egy neutrális kategória), de meg kell jegyezni, hogy a manysi rendszer komplexebb abban az értelemben, hogy jelen és múlt időben, illetve aktív és passzív igenemben is kifejezhető morfológiai módon az evidencialitás kategóriája, míg az udmurtban a morfológiai jelölés csak a múlt időkből lehetséges. A nganaszan jóval komplexebb rendszerrel bír, melyben több evidenciátípus önálló jelölővel különül el (auditívusz, inferenciális, reportatív). Az egyik vizsgálati szempont így az lehet, hogy a nemvizuális érzékelés révén szerzett információ indirekt evidenciaként értékelődik-e egy nyelvben. Látható, hogy az udmurtban és manysiban vélhetően nem (kivéve, ha valamilyen következtetés alapjául szolgál az érzet), míg a nganaszban az auditívusz jelöli a nemvizuális érzékelést. Így az evidencialitás és érzékelésigék közötti lehetséges összefüggések közül szükségszerű kiemelni, hogy a nganaszban passzív és jelenség-

alapú HALL igék viselkedése megfelel a nemvizuális érzékelés révén szerzett információ jelölésének (l. nganaszan auditívusz), azaz a látáson kívül minden egyéb érzéktípusra vonatkozik. Ebből egyelőre messzemenő következtetést nem lehet levonni, noha hasonló evidencialitású nyelvekből lehet párhuzamokat említeni (pl. tundra nyenyec), ám a jelenség alapos és széleskörű vizsgálata még nem történt meg.²⁵

Vizsgálataink fontos megállapítása továbbá, hogy az aktív érzékelésigékből nemcsak evidenciális markerek nem alakulnak ki, hanem nem jönnek létre episztemikus-inferenciális (lexikális) jelölők – partikulák, határozószók – sem (l. az idézett magyar, finn, észt példákat; ezt erősíti az udmurt is, valamint a manysiban és a nganaszanban sincs rá példa). Ez megfelel az evidencialitás – és így az inferencialitás – természetének, mivel ezek a kategóriák nem tudatos, akaratlagos információszerzéshez kapcsolódnak.

Az uráli és finnugor alapnyelv érzékelésigéinek történeti áttekintéséből az látható, hogy az igék etimológiájának tipológiai szempontokat érvényesítő vizsgálata pontosíthatja az alapnyelvre vonatkozó lexikai adatokat. A tanulmányban felsorakoztatott példák alapján feltételezhető, hogy a *kule- rekonstrukció alapjelentése a 'hall' mellett 'érez, érzékel' is lehetett, vagyis a látáson kívül minden érzékterületre vonatkoztatva hordozta az 'érez, érzékel' jelentést, s mivel a négy érzékterület közül a hallás a legdominánsabb, a 'hall' komponens vált meghatározóvá az ige használatában.

²⁵ Említést érdemel, hogy az Aikhenvald tipológiájában szereplő A5 rendszer (Aikhenvald 2004: 37, 73; későbbi munkájában A4 rendszer: Aikhenvald 2018: 16) – vagyis, amelyben a tisztán auditívusz állna szemben 'minden más'-sal (*everything else* vagy *evidentiality neutral form*) – valószínűleg nem létező kategória. Aikhenvald egyetlen, szerinte is problémás (2004: 366) példát említi, a jucsai nyelvet, amely mára valószínűleg kihalt és hiányosan dokumentált. Oswald (1986: 37–8) a kasaja (Kashaya) nyelvben említi auditív (*auditory*) evidenciális, és példái csak hallás útján szerzett információt mutatnak be, ugyanakkor más érzékszervvel érzékelt esemény kifejezési módjairól nem szól. Valószínűleg tehát nincs olyan nyelv, amelyben a négy nemvizuális érzékelés közül csak egyet fedne le az evidenciálisjelölő. Mivel eleve „kevés” (Aikhenvald 2018: 34; Jacques 2018: 112) nyelvben található nemvizuális érzékelést kifejező evidenciális, ennek feltárása nagyobb munkát és alapos kutatást igényel. Így Jacques számos olyan nyelvet kizár azon nyelvek közül, amelyekben korábban tisztán auditívot határoztak meg, mivel más érzeteket (szaglás, ízlelés, tapintás, érzés) is kifejeznek az adott jelölők. Mindössze két nyelvről állítja (Jacques 2018: 116), hogy rendelkeznek auditív jelölővel (*auditory demonstrative*): a khaling (sino-tibeti nyelv, Jacques–Lahaussais 2014) és a varjú vagy abszaró (Crow) nyelv (szíu nyelv, Graczyk 2007: 76), ám ezek jelölői sem az ige morfológiájához tartoznak.

Rövidítések

ABL	ablatívusz
ACC	tárgyeset
ALL	allatívusz
AUD	auditívusz/nemvizuális érzékelés
CNG	konnegatív
CVB	konverbium
DAT	datívusz
DIM	kicsinyítő képző
EV.PRS	evidenciális jelen idő
EV.PST	evidenciális múlt idő
GEN	genitívusz
INST	insztrumentális
ILL	illatívusz
IMPF	imperpektív aorisztosz
ÍZ.SZAG	íz- és szagot kifejező képző
LAT	latívusz
MIR	miratív
LOC	lokatívusz
NEG	tagadás
OBJ	tárgyas ragozás
OBL	függő eset
PASS	passzív
PST	múlt idő
PTCP.PRS	jelen idejű participium
PF	perfektív aorisztosz
PL	többes szám
POSS	birtokos
PP	névutó
PRS	jelen idő
PTC	partikula
REFL	reflexív ragozás
SG	egyes szám
TRL	transzlatív képző
Q	kérdő klitikum

Hivatkozások

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004. *Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford.
- Aikhenvald, Alexandra Y.–Storch, Anne 2013. Linguistic expression of perception and cognition: A typological glimpse. In: Aikhenvald, Alexandra Y.–Storch, Anne (szerk.): *Perception and Cognition in Language and Culture*. Brill. Leiden. 1–45.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2018. Evidentiality: The framework. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (szerk.): *Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford. 1–44.
- Arkhangelskiy, Timofey 2019. Corpora of social media in minority Uralic languages. *Proceedings of the fifth Workshop on Computational Linguistics for Uralic Languages*, Association for Computational Linguistics. Tartu. 125–40.
- Bíró Bernadett–Sipőcz Katalin 2022. *Evidentiality in the Mansi dialects*. Előadás a CIFU XIII. kongresszuson. Bécs.
- Boye, Kasper 2010. Reference and clausal perception-verb complements. *Linguistics* 48: 391–430.
- Brugman, Claudia M.–Macaulay, Monica 2015. Characterizing evidentiality. *Linguistic Typology* 19: 201–37.
- Brykina, Maria–Valentin, Gusev–Szeverényi, Sándor–Wagner-Nagy, Beáta 2018. *Nganasan Spoken Language Corpus (NSLC)*. Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora. Version 0.2. Publication date 2018-06-12. <http://hdl.handle.net/11022/0000-0007-C6F2-8>.
- Evans, Nicholas–Wilkins, David 2020. In the mind’s ear: The semantic extensions of perception verbs in Australian languages. *Language* 76: 546–92.
- Faller, Martina 2002. *Semantics and Pragmatics of Evidential in Cuzco Quechua*. PhD-értekezés. Stanford University. Stanford.
- Graczyk, Randolph 2007. *A grammar of Crow [Apsaalooke Alilaa]*. University of Nebraska Press. Lincoln.
- Gunnarsdóttir, Ása Bryndís 2013. *Conceptual Metaphors in Perception Verbs: A Comparative Analysis in English and Icelandic*. University of Iceland, School of Humanities, Department of English.
- Gusev, Valentin 2017. On the etymology of Auditive in Samoyedic. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 41: 131–52.
- Horváth Ildikó 2011. *Érzékelésigék a manyisi nyelvben*. Szakdolgozat. Szegedi Tudományegyetem. Szeged.

- Jacques, Guillaume 2018. Non-propositional evidentiality. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (szerk.): *Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford. 109–23.
- Jacques, Guillaume–Lahaussais, Aimée 2014. The auditory demonstrative in Khaling. *Studies in Language* 38: 335–46.
- Kaiser, Elsi 2022. Evidentiality in Finnish: On the communicative functions of the reportative evidential *kuulemma* and the dubitative marker *muka*. *Journal of Uralic Linguistics* 1: 67–121.
- Kicsi Sándor András 2001. Az 'érzékelés'-t jelentő igék három csoportjáról. In: Gecső Tamás (szerk.): *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 186–89.
- Kibargyina, T. M. 2011. МЫЛКЫДКЫЛ [Modális szavak] In: Tyimerhanova, N. N. (szerk.): *Удмурт кылэн вераськонлюкеттодосэз (морфологиез)* [Az udmurt nyelv morfológiája]. Удмурт университет Издательство. Izsevszk. 359–70.
- Kosztyerkina, N. T.–Momgye, A. Cs.–Zsdanova, T. Ju. [Н. Т. Костеркина – А. Ч. Момде – Т. Ю. Жданова] 2001. *Словарь нганасанско-русский и русско-нганасанский*. Филиал издательство Просвещение. Санкт-Петербург.
- Kozmács István 2002. *Udmurt–magyar szótár*. Savaria University Press. Szombathely.
- Kubitsch Rebeka 2023. *Evidencialitás az udmurt nyelvben*. Doktori (PhD) értekezés. Szegedi Tudományegyetem. Szeged.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kugler Nóra 2017. Az evidencialitás és a modalitás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest. 464–94.
- LS: *Luima Seripos*. Manysi nyelvű újság. Hanti-Mansziszsk (<http://www.khantyyasang.ru/>)
- Mészáros Edit 2008. *Magyar–erza-mordvin szótár*. Studia uralo-altaica. Supplementum 11. Szegedi Tudományegyetem, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék. Szeged.
- Munkácsi Bernát 1896. *A votják nyelv szótára*. MTA. Budapest.
- Munkácsi, Bernát–Kálmán, Béla 1886. *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nielsen, Konrad 1979. *Lappisk (Samisk) Ordbok*. Bind II. G-M. Universitetsforlaget. Oslo.
- Oswalt, Robert L. 1986. *The evidential system of Kashaya*. In: Chafe, Wallace L.–Nichols, Johanna (szerk.): *Evidentiality: The Linguistic Coding of Episte-*

- mology*. (Advances in Discourse Processes 20.) Ablex. Norwood (NJ). Ablex. 9683101704. 29–45.
- Plungian, Vladimir. 2010. Types of verbal evidentiality marking: An overview. In: Diewald, G.–Smirnova, E. (szerk.): *Linguistic Realization of Evidentiality in European Languages*. De Gruyter Mouton. Berlin. 15–58.
- Rombandeeva, E. I. 1973. *Mansijskij (Vogul'skij) jazyk*. Nauka. Moszkva.
- Rosstat 2020. *Всероссийская перепись населения 2020 года*. (Az összoroszországi lakosság 2020-as népszámlálása.) https://rosstat.gov.ru/vpn_popul (utolsó megtekintés: 2022. 03. 01.)
- Saarikivi, Janne 2022. The divergence of Proto-Uralic and its offspring: A descendent reconstruction. In: Bakró-Nagy, Marianne–Laakso, Johanna–Skribnik, Elena (szerk.): *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford University Press. Oxford. 28–58.
- San Roque, Lila–Kendrick, Kobin H.–Norcliffe, Elisabeth–Brown, Penelope–Defina, Rebecca–Dingemanse, Mark–Dirksmeyer, Tyko–Enfield, NJ–Floyd, Simeon–Hammond, Jeremy–Rossi, Giovanni–Tufvesson, Sylvia–van Putten, Saskia–Majid, Asifa 2015. Vision verbs dominate in conversation across cultures, but the ranking of non-visual verbs varies. *Cognitive Linguistics* 26: 31–60.
- San Roque, Lila 2019. Evidentiality. *Annual Review of Anthropology* 48: 353–70.
- Sipőcz Katalin 2014. A manyisi evidenciálisról. *Folia Uralica Debreceniensia* 21: 121–41.
- Skribnik, Elena–Afanaseva, K. V. 2007. *Практический курс мансийского языка*. Khanty-Mansiysk.
- Skribnik, Elena–Kehayov, Petar 2018. Evidentials in Uralic Languages. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (szerk.): *Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford–New York. 525–55.
- Sweetser, Eve E. 1990. *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Szeverényi Sándor 2010. A nganaszan íz- és szagnevek rendszere. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 210–26.
- Terescsenko, Natalja M. [Терещенко, Н. М.] 2003. *Ненецко-русский словарь*. Просвещение. Санкт-Петербург.
- Van der Auwera, Johan–Plungian, Vladimir 1998. On modality's semantic map. *Linguistic Typology* 2: 79–124.
- Viberg, Åke 1984. The verbs of perception: A typological study. In: Butterworth, Brian–Comrie, Bernard–Dahl, Östen (szerk.): *Explanations for Language Universals*. De Gruyter Mouton. Berlin. 123–62.

- Viberg, Åke 2001. Verbs of perception. In: Haspelmath, Martin et al. (szerk.): *Language Typology and Language Universals*. Vol. 2. De Gruyter Mouton. Berlin–Boston. 1294–1309.
- Viberg, Åke 2008. Swedish verbs of perception from a typological and contrastive perspective. In: Gómez González, María de los Ángeles–Mackenzie, J. Lachlan–González Álvarez, Elsa M. (szerk.): *Languages and Cultures in Contrast and Comparison*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 123–72.
- VNGy = Munkácsi Bernát 1892–1896. *Vogul népköltési gyűjtemény I–IV*. MTA. Budapest.
- Usoniene, Aurelia 1999. Perception verbs revisited. *Lund University, Dept. of Linguistics Working Papers* 47: 211–25.
- Wagner-Nagy Beáta (szerk.) 2002. *Chrestomathia nganasanica*. Studia uraloaltaica. Supplementum. Szegedi Tudományegyetem–MTA Nyelvtudományi Intézet. Szeged–Budapest.
- Wagner-Nagy, Beáta 2019. *A Grammar of Nganasan*. Brill. Leiden.
- Whitt, Richard J. 2010. *Evidentiality and Perception Verbs in English and German*. German Linguistics and Cultural Studies. Vol. 26. Peter Lang. Bern.
- WT = Kálmán, Béla 1976. *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Kubitsch Rebeka

Szegedi Tudományegyetem

kubitsch.rebeka@gmail.com

Sipőcz Katalin

Szegedi Tudományegyetem

sipocz@hung.u-szeged.hu

Szeverényi Sándor

Szegedi Tudományegyetem

szevers@hung.u-szeged.hu

Nyelvi normák és nyelvváltozás: az új-zélandi angol nyelvváltozat magánhangzóinak szocio- fonetikai vizsgálata

Sajtós Erika

1. Bevezetés

Az új-zélandi angol nyelvváltozat a 19. század végére alakult ki. E folyamat során számos nyelvváltozás ment végbe, és két különböző nyelvi norma hatása érvényesült (Schneider 2003). Az alábbi tanulmányban azt vizsgálom, hogy a nyelvi normák hogyan hatottak a nyelvváltozások eredményeképpen kialakuló új kiejtési formák társadalmi megítélésére az új-zélandi angolban, négy magánhangzó tekintetében. Célom bizonyítani, hogy a vizsgált fonémák megítélése az Új-Zélandon aktuálisan jelen lévő nyelvi norma időbeni változásának a függvényében alakult, és napjainkban is érvényes maradt. A szakirodalomra támaszkodva először nyelv-elméleti szempontból ismertetem a vizsgált nyelvváltozásokat, majd a diakronia kap szerepet, amikor a nyelvi normák időbeni változását írom le. Végül empirikus módszerekkel bizonyítom feltevéseimet.

A tanulmány felépítése a következő. A 2. részben az új-zélandi angol nyelvváltozat kialakulásának különböző fázisait ismertetem Schneider (2003) dinamikus modellje alapján, valamint a két, Új-Zélandon egymást követő nyelvi norma időbeni változásáról is szót ejtek. A 3. részben a vizsgálandó magánhangzók kiejtésében történt változásokat írom le röviden, majd szemléltetem, hogy e magánhangzók kiejtése az új-zélandi angol kialakulásának melyik fázisában változott, és hogy az adott fázisban melyik nyelvi norma hatása érvényesült. A 4.

részben ismertetem hipotéziseimet, miszerint (1) a nyelvváltozások eredményeképpen létrejött új kiejtési formák társadalmi megítélését az aktuálisan érvényben lévő nyelvi norma határozza meg; (2) az Új-Zélandon egymást követő külső, majd belső nyelvi norma eltérő módon hatott az új kiejtési formákra; valamint (3) a norma időbeni változása a már kialakult társadalmi megítélésre nincs hatással. Ezt követően kísérletes módszerekkel bizonyítom feltevéseimet. Az 5. rész az eredményeket tárgyalja, s végül a 6. rész összegzi a tanulmány főbb állításait.

2. Az új-zélandi angol kialakulása

2.1. Új-Zéland gyarmatosítása

Ahogy Hay és munkatársai (2008) leírják, Új-Zéland – elszigeteltsége miatt – az utolsóként benépesített és gyarmatosított országok egyike. Elsőként egy polinéziai népcsoport érkezett a két nagyobb – Északi- és Déli-sziget – és több kisebb szigetből álló országba, hozzávetőleg 1000 évvel ezelőtt, melyet ma maori néven ismerünk. Ezután a hollandok fedezték fel a szigetet, ám nem szálltak partra, és kevesebb mint egy hónapig időztek a közelében. James Cook 1769-ben érkezett az Északi-szigetre, és brit gyarmatnak nyilvánította azt. A brit telepesek azonban csak mintegy 70 évvel később, a waitangi szerződés¹ aláírása után érkeztek nagy számban Új-Zélandra. Az európai telepesek három hullámban jöttek. Az első hullámban a Új-Zélandi Társaság² irányításával öt településen – Wellington, Nelson, New Plymouth, Otago és Canterbury városában – tervezték létrehozni a brit társadalmi rétegződést a legalsó és a legfelső réteg kivételével. Ezek a tervek azonban romba dőltek a második hullámban, amikor 1861-ben Otagóban aranyat találtak, és aranyásók ezrei özönlöttek Új-Zélandra. Később, az 1970-es években az új-zélandi kormány segítette elő a bevándorlók letelepedését. A telepesek nagy része a Brit-szigetektől érkezett mindhárom hullámban, azon belül 51 százalékuk Dél-Angliából. Az új-zélandi angol kialakulása 1840-ben kezdődött, és mintegy 50 évig tartott, tehát az új nyelvváltozat az 1800-as évek végén jelent meg.

¹ A waitangi szerződés 1840-ben jött létre a maori törzsfők és a brit birodalom között, és a brit felségjog kezdetét jelentette. A szerződés kormányzási jogot biztosított a briteknek (Gordon et al. 2004). A szerződés részét képezte a maori nyelv és kultúra megóvása, amely azonban nem teljesült (Mahrooqi–Asante 2012).

² Az Új-Zélandi Társaság egy földspekulációs magántársaság volt, amely – Edward Gibbon Wakefield irányítása alatt – brit alattvalókat telepített be Új-Zélandra 1840 és 1852 között. Ezek a települések valójában a magántársaság anyagi érdekeit szolgálták (Gordon et al. 2004.)

2.2. Az új nyelvvaltozatok kialakulásának folyamata

A gyarmatosítás következtében létrejövő új angol nyelvvaltozatok kialakulásának folyamatában Schneider (2003) öt fázist különböztet meg. Az 1. fázis a beszélőközösség megalakulása, amikor a telepesek jelentős számban érkeznek egy új országba, hogy ott véglegesen letelepedjenek, tehát az angol nyelvet elkezdik rendszeresen használni egy korábban nem angol nyelvű országban. A 2. fázisban stabilizáció történik külső normák alapján. Mivel a telepesek különböző régiókból érkeznek, nem egységes a nyelvhasználatuk, viszont valamennyien egy közös külső nyelvi normát tekintenek irányadónak, amely Új-Zéland esetében a művelt brit beszélők által használt írott és beszélt angol. Bár e nyelvi norma hatása igen erős ebben a fázisban, az első helyi fonológiai jegyek is megjelennek. A 3. fázis a nativizáció fázisa, amelyben folytatódnak a társadalmi és politikai folyamatokat tükröző nyelvi változások. Egyre több új, helyi nyelvi forma jelenik meg, és ez véleménykülönbségekhez vezet a konzervatív és innovatív beszélők között. Ez a nyelvi normákkal kapcsolatos bizonytalanságra utal, vagyis a külső norma hatása gyengül, és ezzel egy időben egy belső, helyi nyelvi norma van kialakulóban. A 4. fázisban már kialakult az új helyi nyelvi norma, amely teljesen különbözik az anyaország normájától, tehát az új nemzeti identitás nyelvi kifejezőeszközének tekinthető. A stabilizáció már ennek alapján történik, ennek alapfeltétele a helyben gyökerező nyelvi magabiztosság. Az új nyelvvaltozat ebben a fázisban már pozitív megítélésű. Végül az 5. fázisban (differenciálódás) elkezdődik a regionális és társadalmi dialektusok kialakulása.

2.3. Az új-zélandi angol kialakulása

Új-Zélandon az 1. fázis – a beszélőközösség megalakulása – 1840 előtt kezdődött, amikor bálnavadászok, kereskedők és misszionáriusok érkeztek az országba. 1839-ben még mindössze 2000 európai élt ott, szemben a jelentősen nagyobb számú – 70 000 fős – maori populációval. 1858-ban azonban – 18 évvel a waitangi szerződés aláírása után – az európai telepesek száma már meghaladta a maori őslakosokét (Hay et al. 2008). Mint Schneider (2003) írásából kiderül, a waitangi szerződés volt az átmenet a 2. fázisba – amely a 19. század végéig tartott –, mert a stabil gyarmati státusz kezdetét jelentette, így a nemzeti identitás kialakulása szempontjából is jelentős volt, és megkezdődhetett a stabilizáció, ekkor még külső normák alapján.

Ezt követően, a 20. század első felében Új-Zéland átlépett a 3. fázisba. Ebben az időszakban két jelentős esemény történt: 1907-ben Új-Zéland domíniummá vált, majd 1947-ben teljesen független lett. A függetlenségre való törekvés, illetve annak fokozatos elnyerése az anyaországtól való eltávolodást jelentette, a

gazdasági és politikai kapcsolatok azonban megmaradtak. A függetlenedés a nyelvi változásokban is tükröződött új kiejtési és nyelvtani formák megjelenésében, valamint a szókészlet bővülésében. Az új kiejtési formákkal kapcsolatos első panaszlevelek is ebben a fázisban érkeztek a nívósabb lapokhoz. A 4. fázis kezdetét a britek Európai Unióba való belépése jelentette 1973-ban, mivel ezzel a politikai és gazdasági kapcsolat is megszakadt az anyaországgal, megfosztva Új-Zélandot az addig szinte kizárólagos exportpiacától. Az Új-Zélandon az 1900-as évek második felében zajló kodifikáció és az új-zélandi angol homogén jellege szintén a 4. fázisra jellemző, amelyben a stabilizáció már belső normák alapján történik, és a saját nyelvi formák pozitív megítélésűek. Új-Zéland jelenleg az 5. fázisban van, vagyis megkezdődött a belső differenciálódás, azaz új regionális dialektusok vannak kialakulóban. A beszélők nemzeti identitásának kialakulása és formálódása elválaszthatatlan része ennek a folyamatnak.

2.4. Nemzeti identitás

Schneider (2003) magyarázata alapján elmondható, hogy amikor a gyarmati terjeszkedés során a telepesek és az őslakosok nyelvi kontaktusba kerülnek egymással, és az új nyelvváltozat elkezd kialakulni, az egyén és a csoport szintjén is fontos az identitás meghatározása, vagyis a hovatartozás kifejezése. Az identitás dinamikus és folyamatosan változik, a beszélők időről időre újradefiniálják magukat a változó környezet és paraméterek függvényében. Ennek során folyamatosan újra és újra meghatározzák saját identitásukat a másik csoporttal való kapcsolatuk, saját történelmi gyökereik és kulturális tradícióik alapján. Ezen tényezők változásával a beszélők identitása – és ezzel együtt nyelvhasználatuk – is változik, mert az identitás változása rendszerint szimbolikusan kifejeződik a nyelvi variabilitásban.

Regionális gyökerek és társadalmi múlt, valamint értékrend és egyéb tényezők alapján a telepesek már a kezdetekkor meghatározzák egyrészt a *mi* kategóriát, amelybe azok tartoznak, akikkel közös történelmük és értékrendjük van, és ahová tartozni szeretnének; másrészt pedig a *mások* kategóriát, akik más beszélőközösséget képviselnek, mert velük nincs közös történelmük, ezen kívül eltérő szemlélettel és beállítottsággal rendelkeznek. Mivel az identitás mindig viszonylagos, és meghatározásának alapja a hasonlóság és különbözőség, a két csoport között éles határvonal van. A 2. fázisban a *mi* kategóriába a szülőhaza tartozik és az új-zélandi telepesek, a *mások* kategóriába pedig az új-zélandi őslakosok, mivel a telepesek kapcsolata a szülőhazával eleinte nagyon szoros, és még nem tekintik hazájuknak az új országot, ahová letelepedtek. Az idő múlásával azonban a korábban *mi* kategóriába tartozó szülőhaza fokozatosan átkerül a *mások* kategóriába,

míg az őslakosok beintegrálódnak a *mi* kategóriába. Ez a folyamat a 3. fázisban kezdődik, és a 4. fázisban ér véget. Végül, amikor csoportszinten már letisztultak a viszonyok, és kialakult az egységes nemzeti identitás, az egyén, illetve a kisebb beszélőközösségek kerülnek előtérbe, és megkezdődik a differenciálódás. Az identitás változása a kiejtési formák változásában is kifejeződik, tehát egy nyelvváltozat kialakulása során egyre több új kiejtési forma jön létre, míg végül kialakul az új nyelvváltozat, amely a helyben gyökerező nyelvi magabiztosságon alapul, mindenki által elfogadott és pozitív megítélésű.

2.5. Nyelvi normák

Az új kiejtési formákkal kapcsolatban szót kell ejtenünk a nyelvi normák szerepéről is, mivel az aktuálisan érvényben lévő nyelvi norma hatással van arra, hogy az új kiejtési formák mennyire lesznek elfogadottak. Schneider (2003) kifejti, hogy az új-zélandi angol kialakulása során a 2. fázis végéig a külső, konzervatív nyelvi norma volt érvényben, amely a dél-angliai művelt brit beszélők által használt írott és beszélt angol volt, mivel a telepesek nagy része Dél-Angliából érkezett, ezért számukra ez a norma volt elfogadott. A 3. fázisban e normarendszer hatása gyengülni kezdett, és ezzel egyidejűleg elkezdett kialakulni az új-zélandi angol saját belső nyelvi normarendszere. Végül a 4. fázisban a külső norma elveszítette hatását, és a belső nyelvi norma már teljes mértékben elfogadott lett.

Míg a külső normarendszerre szoros, régóta fennálló közösségi háló volt jellemző erős kötelékekkel, az új normarendszert – főleg kezdetben – újonnan kialakult, laza közösségi háló jellemezte gyenge kötelékekkel, melyek fokozatosan erősebbé váltak, ahogy Új-Zélandon a nemzeti identitás kialakult. Latinien és Lundberg (2020) írásában azt olvashatjuk, hogy a szoros közösségi hálóval rendelkező normarendszerek a meglévő nyelvi formák megtartására törekszenek, ellenállnak az innovációnak, és nem engednek nyelvi változásokat. Ezzel szemben a tipikusan laza közösségi háló nemcsak lehetővé teszi, hanem elősegíti a nyelvi változásokat. Azonban, amint a későbbiekben látni fogjuk, mind a két normarendszer idején történtek nyelvváltozások az új-zélandi angolban, és az új kiejtési formák még ma is megtalálhatók ebben a nyelvváltozatban.

3. A vizsgált magánhangzók

A magánhangzók tekintetében elmondható, hogy az új-zélandi angol kialakulása során számtalan fonéma kiejtése változott, melyek közül ebben a tanulmányban

négyet vizsgálunk, a KIT, FLEECE, PRICE és MOUTH fonémákat.³ Az új-zélandi angol történetileg a dél-angliai normarendszer alapján fejlődött ki, melyben Trudgill (2004) leírása szerint a vizsgált fonémák sztenderd kiejtése – a fenti sorrendben – [ɪ], [i:], [aɪ] illetve [aʊ] volt a 19. század elején. Később a 19. század közepén kezdődött nyelvváltozások ezektől eltérő, jellegzetes fonetikai alakokat eredményeztek, melyek fokozatosan elterjedtek az új-zélandi angolban. A kiejtésükben történt változás rövid leírása után megnézzük, hogy e magánhangzók az új-zélandi angol kialakulásának melyik fázisában változtak.

3.1. A diftongusok eltolódása

Wells (1982) szerint a záródó diftongusok – FACE, PRICE, GOAT és MOUTH –, csakúgy, mint a FLEECE és GOOSE korábról eltérő kiejtése, a diftongusok eltolódásának következtében alakultak ki. Az eltolódás eredményeként a kettőshangzók kezdő szakasza fonetikailag eltávolodik a záró szakasztól⁴, és a köztük lévő nagyobb távolság révén a diftongusok stabilizálódnak, így nem mennek át simító folyamatokon, illetve rövidülésen. A záró szakasz gyengülése ezután következik be, csökkentve a megnövekedett fonetikai távolságot a kezdő és a záró szakasz között. Gyengülés alatt jelen esetben nem a mássalhangzókat érintő leníciót értjük, hanem azt a jelenséget, melynek során az [ɪ] és [ʊ] záró szakaszok alacsonyabb nyelvállásúak lesznek. Olyan értelemben tekinthető gyengülésnek, hogy a folyamat a kezdő és záró szakasz között meglévő különbség csökkenésének irányába hat. Gordon és munkatársai (2004) ezzel kapcsolatban megjegyzik, hogy

³ Az egyszerűség kedvéért a magánhangzók említésekor kulcsszavakat használok Wells (1982) lexikális készleteiből, melyeket mindig csupa nagybetűvel írok. Wells minden fonémára egy kulcsszót használ, és ezek a kulcsszavak megmutatják a különböző angol fonémák kiejtését. Például a KIT azokat a szavakat jelöli, amelyekben történetileg /ɪ/ hang van. A másik három fonémáról tudjuk, hogy csúsztak a „nagy magánhangzó-eltolódás” hatására, tehát a FLEECE azt a hangot jelenti, amelyik történetileg /e:/ és a legtöbb mai dialektusban /i:/; a PRICE a történeti /i:/-ből kialakult /aɪ/-t, a MOUTH pedig az /u:/-ből kialakult /aʊ/ hangot jelöli.

A kulcsszavak használatának előnye egy dialektális példán keresztül is illusztrálható. Míg a BATH fonémát az angliai sztenderd akcentusban /a:/-nak ejtik, a sztenderd amerikai angolban a kiejtése /æ/ (Balogné Bérces 2008). Mivel ugyanazon fonémának eltérő kiejtése lehet a különböző nyelvváltozatokban, a kulcsszavak használata pontosabbá teszi, hogy melyik fonémáról van szó, mint ha fonetikai jeleket használnánk.

⁴ A táblázat adatai alapján ez az állítás a MOUTH és a GOAT magánhangzók esetében nem valósul meg. A MOUTH-nál akkor teljesül, ha a sztenderd brit kiejtést tekintjük kiindulópontnak, amely Britain (2002) szerint /aʊ/ volt abban az időszakban, amikor a brit telepesek Új-Zélandon letelepedtek. Azonban a telepesek beszédében ez nem volt jelen, mert a MOUTH már – valamilyen mértékben – eltolódott és ez a kiejtés került Új-Zélandra is. A GOAT esetén akkor igaz, ha az /oo/ kiejtést vesszük kiindulópontnak, amely – Wells (1982) magyarázata szerint – a 19. században alakult ki a hosszú középső magánhangzók diftongizálódásakor, a telepesek beszédére azonban ez sem volt jellemző. Mindkét esetben azt a kiejtést tüntettem fel a táblázatban, amely az Új-Zélandon letelepedő britek kiejtésében jelen volt.

a kezdő és záró szakasz közötti hasonlóság a záró szakasz centralizálódásával tovább csökken. Sós-kuthy és kollégái (2017) megállapítása szerint a kezdő szakasz eltolódása ideális körülményeket teremt a záró szakasz gyengüléséhez, ám a két folyamat egymástól független, és a záró szakasz gyengülése nem következik be szükségszerűen minden fonéma esetében, amelyeknél a kezdő szakasz eltolódása végbement. Az 1. táblázat szemlélteti a záródó diftongusok eltolódását, melyek közül a PRICE és MOUTH fonémákat választottam ki vizsgálatra.

Fonéma	Dél-angliai kiejtés	Új-zélandi kiejtés		
		Kezdő szakasz eltolódása	Záró szakasz gyengülése	Záró szakasz centralizálódása
FACE	[eɪ]	[æɪ]	[æe]	-
PRICE	[aɪ]	[pɪ] [aɪ]	[pɛ] [pɛ]	[pɛ̃]
GOAT	[əʊ]	[ɔʊ]	[ɔ̃] [ɔ̃]	
MOUTH	[aʊ]	[æʊ]	[æ̃] [æ̃]	

1. táblázat. A diftongusok eltolódásának folyamata
(Shibata 2006, Gordon et al. 2004 és Sós-kuthy et al. 2017 alapján)

3.2. PRICE és MOUTH

Az új-zélandi angol korai időszakában zajlott változások közül két záródó diftongust, a PRICE és MOUTH fonémákat vizsgáltam. Gordon és munkatársai (2004) leírják, hogy az új-zélandi angolban a kezdő szakasz eltolódása és a záró szakasz gyengülése is megtörtént, valamint azt is megállapítja, hogy a záródó diftongusok eltolódott ejtése a 19. század közepén a Brit-szigeteken jelen volt, és valószínűleg a brit telepesek által került Új-Zélandra. Gordon et al. (2004) és Shibata (2006) eredményei szerint a modern új-zélandi angolban a MOUTH kezdő szakasza [æ], vagyis elől képzettebb és zártabb, mint az [a]; a záró szakasz konzervatív ejtése [ʊ], innovatív ejtése pedig [ə]. A PRICE esetében a kezdő szakasz [a] vagy [p], melyet [e] záró szakasz követ. Gordon et al. (2004) adatai szerint előfordul az [pɛ], illetve az [pɛ̃] kiejtés is. Maclagan–Gordon–Lewis (1999) és Hay–Maclagan–Gordon (2008) megjegyzik, hogy a záródó diftongusok eltolódott ejtését már a nyelv-változat megjelenésekor, vagyis a korai új-zélandi angolban – a 19. század végén – erősen kritizálták a konzervatív új-zélandi beszélők, és napjainkban is erős társadalmi jelölő szerepe van.

3.3. KIT és FLEECE

Az új-zélandi angol későbbi időszakában zajlott változások közül szintén két fonémát vizsgálok. Az egyik a FLEECE diftongus, amelynek diftongizálódása Bauer (1994) szerint az 1930-as években fejeződött be. Ahogy Allan és Starks (2000) kifejtik, a magas nyelvállású magánhangzók diftongizálódásakor az első szakasz nyelvállását tekintve változik, vagyis hátul képzettebb lesz, így jobban eltér a záró szakasztól. Hay, Maclagan és Gordon (2008) leírása szerint a FLEECE új-zélandi angolban megtalálható variánsa az [ɔɪ], melyben egy centrális kezdő szakaszt egy félzárt záró szakasz követ.

Utolsó magánhangzónk a KIT monoftongus, amely egyike azon elől képzett rövid magánhangzónak, amelyeknek a kiejtése Trudgill (2004) magyarázata szerint a 20. században változott egy magánhangzó-eltolódási lánc⁵ következményeként. Ennek során a KIT monoftongus centralizálódott, és svá-szerű ejtése lett. Villareal és Clark (2021) állítása szerint a KIT fonéma kiejtése jelentősen eltér attól, amely a korai új-zélandi angolban jellemző volt, azzal a megjegyzéssel, hogy még mindig nagy a beszélők közötti variabilitás a centralizálás mértékét illetően. Gordon és munkatársai (2004) könyvükben megemlítik a /ə/ variánst, míg Hay, Maclagan és Gordon (2008) a /ə/ fonetikai alakot.

3.4. A nyelvi normák hatása

A fentiekből kitűnik, hogy a vizsgált fonémák mindegyikének kiejtése eltér a brit sztenderdtől, illetve, hogy mindegyik magánhangzónak többféle kiejtése van az új-zélandi angolban. Fontos azonban megjegyezni, hogy míg a KIT-centralizáció új-zélandi innováció, a diftongusok eltolódása és a FLEECE diftongizálódása – ahogy Wells (1982) is leírja – más nyelvváltozatokban is megtalálható, például a Cockney-ban⁶, az RP⁷-ben, az ausztrál angolban és dél-amerikai dialektusokban is. A következőkben megnézzük, hogy e magánhangzók az új-zélandi angol nyelvváltozat kialakulásának melyik fázisában változtak. Mint a fenti leírásokból

⁵ A magánhangzó-eltolódási lánc első lépéseként a TRAP fonéma fokozatosan magasabb nyelvállásúvá vált, és elfoglalta a DRESS fonéma fonetikai helyét. Ennek következtében a DRESS fonéma is zártabb lett, így a KIT fonéma fonetikai helyére került. Ezután a KIT fonéma centralizálódott, és ez a változás svá-szerű kiejtést eredményezett.

⁶ A Cockney megnevezés a tradicionálisan East End-ben élő munkásosztály dialektusát jelenti Angliában, amely hivatalosan ugyan nem elfogadott mint sztenderd, ám pozitív megítélésű, és irodalmi művekben is találkozunk vele. Maga a Cockney kifejezés az említett dialektust beszélőkre is használatos (Balogné Bérces 2008).

⁷ Az RP a „Received Pronunciation” betűszava, amely az elfogadott angliai sztenderd akcentus. Nem Anglia egy meghatározott területéhez, hanem társadalmi csoporthoz köthető, amely a felső közép- és felső osztályba tartozó angolokat jelenti. Ebből következik, hogy viszonylag kevesen – hozzávetőleg Anglia lakosságának 10%-a – használja ezt az akcentust (Balogné Bérces 2008).

kiderül, a PRICE és a MOUTH kiejtésében az 1800-as évek végén, tehát a 2. fázisban történt változás, míg a KIT és a FLEECE kiejtésében az 1900-as évek elején, a 3. fázisban kezdődött, és az 1900-as évek második felében, azaz a 4. fázisban fejeződött be a folyamat. Az új fonetikai alakok kialakulásának időbeni elhelyezését Schneider (2003) dinamikus modelljében a 2. számú táblázat szemlélteti, amelyben az is látható, hogy míg a PRICE és MOUTH fonémák változásakor a külső nyelvi norma volt érvényben, a KIT és FLEECE változásának kezdetén hatása már gyengülni kezdett, és az új-zélandi angol saját belső nyelvi normájának kialakulása folyamatban volt. Mire a változás befejeződött, a külső norma teljesen elveszítette hatását, és a saját belső nyelvi norma volt érvényben. A 2. fejezetben leírtak alapján tudjuk, hogy a külső konzervatív norma a sztenderd kiejtés megtartására törekszik, amiből az következik, hogy a PRICE és MOUTH fonémák, melyek a 2. fázisban változtak, várhatóan negatív megítélésűek lesznek, mivel az új kiejtési forma jelentősen eltért a sztenderd kiejtéstől. Ezzel szemben a KIT és FLEECE fonémák változásakor a külső norma gyengülni kezdett, majd a belső norma vette át a helyét, amely elősegíti a nyelvváltozások terjedését. E magánhangzók tekintetében így nem várható negatív megítélés az új kiejtés megjelenésekor.

<p>2. fázis – Stabilizáció külső normák alapján</p> <ul style="list-style-type: none"> • Közös konzervatív nyelvi norma 	<p>Új-Zélandon: 1840–1890 A waitangi szerződés – nagyméretű betelepülés</p> <p>Korai új-zélandi angol: záródó diftongusok eltolódása PRICE – MOUTH – FACE – GOAT (Sóskuthy et al. 2017)</p>
<p>3. fázis – Nativizáció</p> <ul style="list-style-type: none"> • A külső norma hatása gyengül • Saját belső norma van kialakulóban 	<p>Az 1900-as évek első fele</p> <ul style="list-style-type: none"> • Domínium – 1907 • Teljes függetlenség – 1947 <p>A KIT centralizálódása és a FLEECE diftongizálódása elkezdődik. (Bauer 1994; Trudgill 2004)</p>
<p>4. fázis – Stabilizáció belső normák alapján</p> <ul style="list-style-type: none"> • Új, helyi nyelvi norma 	<p>Az 1900-as évek második fele</p> <p>A KIT centralizálódása és a FLEECE diftongizálódása befejeződik.</p>

2. táblázat. A változások kronológiája Schneider (2003) dinamikus modelljében

3.5. Korábbi szakirodalmi adatok

A záródó diftongusok tekintetében több forrásra támaszkodhatunk, melyek alátámasztják az új kiejtési formák nyelvi normák hatására kialakuló társadalmi megítélését. Gordon (2010) eredményei azt mutatják, hogy a beszélők hozzáállása semleges az új változásokkal szemben, a korábbi változások esetén viszont negatív. Míg a záródó diftongusok új kiejtésével kapcsolatban rengeteg panaszlevél érkezett a konzervatív beszélők részéről, az elől képzett rövid magánhangzókkal kapcsolatban nem tudunk ilyenről. Schneider (2003) több ilyen olvasói levélből idéz tanulmányában, amelyek egyikének írója úgy véli, hogy az új akcentus ellen harcolni kell.

Trudgill (2004) magyarázata szerint az új helyi kiejtési jegyek először a fiatal generáció, azon belül is a gyermekek beszédében jelentek meg. Gordon (2009) azt írja, hogy amikor a 19. század végén az idősebb generációban tudatosult, hogy a fonémák eredeti ejtése milyen mértékben és módon változott, úgy gondolták, hogy nyelvük degradálódik, és ez ellen feltétlenül tenni kell valamit. Ezek voltak azok a konzervatív tagjai a beszélőközösségnek, akik a nívósabb folyóiratoknak írt leveleikben szóvá tették a nyelv rossz irányba való alakulását, a rossz környezetet és a fiatalok hanyagságát gondolva e jelenség okának. Egy konzervatív beszélő 1910-ben írt levelében például az szerepel, hogy az új-zélandi akcentus annyira helytelen, hogy akár enyhe légúti megbetegedést is okozhat. Továbbá prominens személyek is kinyilatkoztatták nézeteiket ezzel kapcsolatban. Egyikük R. N. Adams író volt, aki az 1903-ban az Otago Daily Timesba írott cikkeiben – melyeket később füzet formájában is publikáltak – arról ír, hogy tanáraik segítségével a gyermekek elsajátíthatják a helyes kiejtést. Továbbá, az oktatási miniszter 1925-ben azt nyilatkozta, hogy egy olyan demokratikus országban, mint Új-Zéland, mindenkinek joga van olyan módon beszélni, amely a művelt embert jellemzi. Arnold Wall (1939) is a brit uralkodók akcentusának védelmezője volt, és a *New Zealand English: How It Should Be Spoken* címmel megjelent könyvében a helyes kiejtés fontosságáról írt. Dorothy Stewart (1930) azt javasolta, hogy a gyermekeknek Sir Johnstone Forbes-Robertson brit színész vagy a brit uralkodók beszédét kellene gramofonon hallgatnia, mert ők tökéletes modellek a sztenderd kiejtés elsajátításához.

Ahogy Gordon (2009) kifejti, az új-zélandi akcentusról kialakult negatív vélemények háttérében két téves elképzelés állt. Mint a fentiekből kitűnik, ebben az időszakban a sztenderd kiejtést – tévesen – mindig a műveltséggel hozták összefüggésbe, valamint azt gondolták, hogy a kiejtési formák megválasztása a gyermekek beszédében tudatos volt. Valójában azonban csak a nyelvváltozás későbbi szakaszában tudatosul a beszélőkben a változás ténye, amikor az új kiejtési

formák elterjednek. Ezzel szemben a változás kezdetben a tudatosság szintje alatt megy végbe. A szerző ezenkívül azt is valószínűsíti, hogy az Új-Zéland függetlensége és gyarmati státusza közötti feszültség – amely egyéb módon, nyíltan nem fejeződhetett ki – is lehetett a negatív hozzáállás forrása.

4. Hipotézisek és módszerek

4.1. Hipotéziseim

A fent leírtak alapján feltételezem, hogy (1) a nyelvváltozások eredményeképpen létrejött új kiejtési formák társadalmi megítélését az aktuálisan érvényben lévő nyelvi norma határozza meg; (2) az Új-Zélandon egymást követő külső, majd belső nyelvi norma eltérő módon hatott az új kiejtési formákra; (3) a norma időbeni változása a már kialakult társadalmi megítélésre nincs hatással. E feltevéseket a következőkben kísérletes módszerrel kísérelem meg alátámasztani.

4.2. A módszerek elméleti háttere

Feltevésemet a Wells (1982) megfigyelésén alapuló módszerrel szeretném bizonyítani, miszerint a pozitív megítélés alá eső nyelvi formák használata stabil vagy hangsúlyozott a formálisabb beszédstílusokban, míg a negatív megítélés alá eső formák használata csökken vagy eltűnik. Mivel a beszédstílusok közötti váltás legtöbbször automatikus folyamat (Babel 2010), a kiejtési jegyek vizsgálata különböző regiszterekben megbízhatóbb módszernek tekinthető, mint az interjúk attitűdvizsgálatok, mert így objektívebb eredményeket kapunk. Dijksterhuis és Bargh (2001) megjegyzi, hogy a társadalmi identitás tekintetében a folyamat automatikus olyan értelemben, hogy nem tudatos döntés eredménye, viszont a társadalmi előítéletekkel a beszélők az interakció előtt tisztában vannak. Ezek ismeretében, valamint társadalmi hovatartozásuk alapján választják ki a fonémák különböző variánsai közül azt, amelynek használatával elhatárolódnak a beszélők egy csoportjától, vagy éppen egy csoporthoz való tartozásukat hangsúlyozzák. A csoportidentitásnak tehát – mint társadalmi tényezőnek – igen fontos szerepe van a beszélők stílusváltásakor.

4.3. Vizsgált előfordulások és regiszterek

A jelen tanulmányban – az informálistól a formális felé haladva – három különböző beszédstílusban vizsgálom az adatközlők kiejtését: spontán beszédben, szöveg felolvasásánál és szólista felolvasásánál. Wells (1982) leírja, hogy jelentős különbség van a beszélők kiejtésében a különböző beszédstílusokban, amely

egyres nyelvi formák elhagyásában vagy kihangsúlyozásában nyilvánul meg társadalmi helyzetüktől függően. Az informális stílusban – azaz spontán beszédben – a beszélő egyéni nyelvhasználatára jellemző valamennyi jegy megtalálható, mert a kötetlen helyzetekben használt mindennapi beszédben a kiejtés nem kontrollált. Ezzel szemben a szöveg hangos felolvasása formálisabb helyzetet eredményez, amikor a beszélő tudatosan odafigyel a kiejtésére, és elhagy bizonyos kiejtési formákat, amivel társadalmi hovatartozását jelzi. Ez fokozottan érvényes a különálló szavak felolvasásánál, mivel ez a tevékenység még formálisabb stílust hív elő. Ennek megfelelően a külső norma hatására negatív megítélésűvé vált kiejtési jegyek – vagyis a PRICE és MOUTH fonémák – innovatív ejtésének a szten-derd kiejtés irányába való változását várhatjuk a formális stílusokban, míg a KIT és a FLEECE esetében nem számíthatunk ilyen különbségekre. Azért választottam a fent említett három beszédstílust, mert a formalitás különböző szintjeinek felelnek meg, így használatuk lehetőséget ad hipotéziseim bizonyítására és a kiejtésbeli változások vizsgálatára. Később azonban – a szöveg felolvasásával kapcsolatosan felmerülő problémák miatt – a spontán beszéd és a szólista eredményeinek összehasonlítása bizonyult célravezetőnek. Ennek okait az 6.1. szakaszban részletesen taglalom.

A spontán beszéd vizsgálata azért lényeges, mert a beszélők nyelvhasználatára jellemző valamennyi jegyet megfigyelhetjük benne, és később ehhez viszonyíthatjuk a formálisabb stílusokban bekövetkezett változásokat. Az alanyokat arra kértem, hogy egy szabadon választott témáról beszéljenek. Ám mivel itt rögzített beszédről van szó, nem tekinthetjük teljesen spontán beszédnek. McCambridge és munkatársai (2014) leírják, hogy a Hawthorne-effektus miatt a kísérletben részt vevő alany tudatában van annak, hogy megfigyelik, és ez a tény befolyásolja viselkedését. Esetünkben ez félszponán beszédet eredményezhet. Labov (1966) magyarázata alapján azonban tudjuk, hogy – bár nyelvi kísérletekben a spontán beszéd vizsgálata a fent említett Hawthorne-effektus miatt nehezen oldható meg – amikor a beszélők személyes témáról beszélnek, a kísérletben részt vevő alanyoknál is kiváltható a spontán beszédstílus. A kísérletben részt vevő alanyok valamennyien személyes témát választottak – mint például szülővárosuk, gyermekkoruk, házi kedvenceik vagy hobbijuk –, ami a stílus informális jellegét segíti elő. A szöveg felolvasásánál a *Comma Gets a Cure*⁸ című szöveget használtam, amely nyelvészeti célokra készült, így megtalálható benne az angol nyelv összes fonémája. A szólista összeállításakor a vizsgált fonémákat tartalmazó sza-

⁸ Copyright 2000 Douglas N. Honorof, Jill McCullough & Barbara Somerville (a szólistával együtt l. a Függelékben). <https://www.dialectsarchive.com/comma-gets-a-cure> (2023. 08. 31.)

vakon kívül töltelékszavakat is használtam annak érdekében, hogy ne legyen egyértelmű a beszélők számára, mely magánhangzókat vizsgálom, és ilyen módon ne befolyásoljam a kiejtésüket. Csak hangsúlyos magánhangzókat vizsgáltam, mert az új-zélandi angolban a hangsúlytalan KIT magánhangzót svának ejtik a hangsúlytalan magánhangzók összeolvadása miatt. Fontos megjegyezni, hogy az összeolvadás alatt nem két mássalhangzó egy harmadikká alakulását értjük – ahogyan a magyar terminológiában használatos –, hanem a svá és a hangsúlytalan /ɪ/ közötti kontraszt elvesztését. Így az új-zélandi angolból hiányzik a referenciaakcentusokban meglévő hangsúlytalan KIT kiejtése, és e fonéma esetében félrevezető eredményeket kaptunk volna. Nemcsak tartalmas, hanem funkciószavakban is vizsgáltam a fonémákat, amennyiben hangsúlyosak voltak. A hangkörnyezet változó volt, és nem vizsgáltam részletesebben, ám az /ɪ/ előtti előfordulásokat kizártam, mert Bauer (1986) írása alapján tudjuk, hogy az új-zélandi angolban az /ɪ/ rendszerint sötét minden hangkörnyezetben, és a koartikulációs hatás miatt nagyban befolyásolja az előtte lévő magánhangzó fonetikai alakját.⁹

4.4. Adatgyűjtés

A beszédmintákat kortárs új-zélandi beszélőktől gyűjtöttem, akik valamennyien Új-Zélandon születtek 1952 és 2003 között, és négy különböző városban – Auckland, Gisborn, Lower Hutt és Wellington – élnek az Északi-szigeten: három férfi és hét nő, adataikat a 3. táblázatban láthatjuk. Átlagéletkoruk 42 (SD: 14,22) év, ezen belül a megoszlás a következőképpen alakul: ketten 30 év alattiak, ugyancsak ketten 55 év feletti, a többi hat adatközlő életkora pedig 39 és 51 év közötti. A KIT, FLEECE és PRICE fonémák esetében a vizsgált előfordulások száma hasonló volt, a fenti sorrendben 220, 221 és 219. Egy beszélőnél átlagosan 24 (SD: 2,21) előfordulást vizsgáltam, azaz regiszterenként nyolcat. Az előfordulások száma alacsonyabb volt a MOUTH fonémánál, amely mindhárom regiszterben kisebb számban fordult elő, így a vizsgált előfordulások száma összesen 146 volt. Ennek megfelelően egy alanynál átlagosan 18 (SD: 1,28) előfordulást tudtam vizsgálni, vagyis regiszterenként hatot. A beszédminták rögzítése 2021-ben történt. A nagy földrajzi távolság miatt nem volt lehetőség arra, hogy az adatközlőket személyesen keressem meg, így e-mailben kértem őket a kísérletben való részvételre.

⁹ Számos angol nyelvváltozatban – a Balogné Bérces és Szentgyörgyi (2006) által leírtak szerint – az /ɪ/ mássalhangzónak két lehetséges kiejtése van. Míg az ún. világos /ɪ/ ejtése megegyezik a magyarban ejtett alveoláris-laterális mássalhangzóéval, a sötét /ɪ/ velarizált, vagyis ejtésekor a nyelv a lágy szápadlás irányába mozdul el. A világos /ɪ/ rendszerint magánhangzók előtt fordul elő, a sötét /ɪ/ mássalhangzók és szünetek előtt. Ezzel szemben az új-zélandi angolban a sötét ejtés jellemző minden hangkörnyezetben.

A feladatokról és a felvételek rögzítésének körülményeiről írásban kaptak instrukciókat, és beszédmintáikat saját eszközeikkel – vagyis mobiltelefonjukkal – rögzítették. A rögzített beszédmintákat elektronikus úton kaptam meg, majd minőségüket ellenőriztem. A felvételek háttérzajoktól mentesek voltak, és minőségük minden esetben megfelelő volt, így egyet sem kellett kizárni az elemzésből.

Adatközlő jelölése	Születési hely	Nem	Születési év	Életkor	Iskolai végzettség	Rögzítés ideje
S1	Gisborne	nő	1952	69	felsőfokú	2021
S2	Lower Hutt	nő	1981	40	felsőfokú	2021
S3	Lower Hutt	nő	1982	39	felsőfokú	2021
S4	Lower Hutt	nő	1982	39	felsőfokú	2021
S5	Wellington	férfi	1964	57	középfokú	2021
S6	Wellington	férfi	1971	51	középfokú	2021
S7	Wellington	nő	1982	39	felsőfokú	2021
S8	Wellington	nő	1982	39	felsőfokú	2021
S9	Auckland	nő	1992	29	felsőfokú	2021
S10	Wellington	férfi	2003	18	középfokú	2021

3. táblázat. A beszélők adatai

Fontos még megjegyezni, hogy adatközlőim a művelt beszélők közé tartoznak. Ennek azért van jelentősége, mert bár Burr ridge és Kortmann (2004) leírja, hogy az új-zélandi angol nyelvváltozat rendkívül homogén, és minimális regionális kiejtésbeli különbségeket mutat, Gordon és munkatársainak (2004) írásából tudjuk, hogy megkülönböztethető benne három társadalmi akcentus: egy bazilektus, egy mezolektus és egy akrolektus. A bazilektusban valamennyi jellegzetes új-zélandi kiejtési jegy hangsúlyosan megtalálható, a mezolektusban ezek a jegyek kevésbé hangsúlyosan vannak jelen, míg az akrolektus nyelvtörténeti okokból igen hasonlós a sztenderd brit kiejtéshez. Ennek alapján tehát azt várhatjuk, hogy mivel az adatközlők művelt beszélők, és így az akrolektust beszélik, esetükben a vizsgált fonémák a sztenderd kiejtés irányába fognak változni.

5. Akusztikai mérések

A vizsgált fonémákat tartalmazó szavakat kivágtam a hangfelvételekből, és akusztikai méréseket végeztem a Praat (Boersma–Weenik 2010) programmal. A magánhangzók első és második formánsértékeit mértem, mert – ahogyan Gósy és Bóna (2014) leírják – a magánhangzó minőségét az első két formáns értéke egyértelműen meghatározza. Az első formáns (F1) fordított arányosságban szoros összefüggést mutat a nyelvéllásfokkal, vagyis minél alacsonyabb a nyelvéllásfok, annál magasabb az első formáns értéke. A második formáns (F2) a nyelv vízszintes mozgásával van összefüggésben, azaz elöl képzett hang esetében magasabb, míg hátul képzett hang esetében alacsonyabb a második formáns értéke. Először minden vizsgált fonémánál statikus méréseket végeztem (5.1.), és ahol az eredményekben statisztikailag szignifikáns különbség mutatkozott, a dinamikus mérések is megtörténtek (5.2.), valamint kiszámítottam az euklideszi távolságot (5.3.). A kapott formánsértékeket normalizáltam (5.1.); a kapott Hertz-értékeket átkonvertáltam, és a továbbiakban a Bark-mérőszámmal számoltam (Z1 és Z2).

5.1. Statikus mérések és a Bark-mérőszám

A formánsokat egy pontban mértem a magánhangzók tiszta fázisában, vagyis teljes időtartamuk közepén, ahol a formáns értéke viszonylag állandó, és nem érvényesül a magánhangzót megelőző, illetve azt követő fonéma koartikulációs hatása. Szemi-automatikus méréseket végeztem; a kapott eredményeket manuálisan is ellenőrizve, és ahol szükséges volt, korigálva.

A kapott formánsértékeket normalizáltam a Bark-mérőszámot használva, azaz a Hertz-értékeket Bark-értékekre átkonvertálva, amelyhez – Traunmüller (1990) leírása alapján – a

$$Z = [26,81/(1+1960/f)] - 0,53$$

képletet használtam, amelyben Z a kiszámított Bark-érték, az f pedig a formáns-érték Hertzben mért értéke. Erre azért van szükség, mert minden beszélő vokális traktusa különböző, és ez egyéni eltéréseket eredményez a formánsszerkezetben, amelyek fonetikai szempontból nem bírnak jelentőséggel. A normalizálással az egyéni különbségek kiszűrhetők, viszont a szociolingvisztikai szempontból lényeges fonetikai elemek megmaradnak. A normalizálás során az értékeket egy skálára (Bark-skála) hozzuk, így egységesen tudjuk kezelni az adatokat. A normalizálást követően minden beszélő Z1 és Z2 értékének átlagát kiszámítottam mindegyik fonéma és regiszter esetében. Ezt követően kétmintás t -próbával összehasonlító elemzést végeztem a különböző beszédstílusok között.

5.2. Dinamikus mérések

A dinamikus méréseknél a formáns értékében bekövetkezett dinamikus változásra voltam kíváncsi a diftongusok teljes időtartamán belül. Annak érdekében, hogy ezt az értéket megkapjam, az első és második formáns értékét két pontban mértem: a magánhangzó teljes időtartamának 20%-nál és 80%-ánál. Az első érték a kezdő szakaszt, a második pedig a záró szakaszt reprezentálja. Ezután – Ferguson és Kewley-Port (2007) alapján – a

$$\lambda = |Z1_{(80)} - Z1_{(20)}| + |Z2_{(80)} - Z2_{(20)}|$$

képlettel számítottam ki az F1 és F2 értékek abszolút változásának összegét, amelyben a $Z1_{(20)}$ az első formáns 20%-ánál, a $Z1_{(80)}$ pedig a 80%-ánál mért értéket jelenti. A magasabb λ érték nagyobb dinamikus változást jelez. Amelyik fonémánál a statikus méréseknél szignifikáns különbséget találtam, elvégeztem a dinamikus méréseket minden beszédstílusban a statikus mérések eredményének megerősítésére. Amennyiben a kezdő és/vagy záró szakasz minősége változik, a λ értékben is változás várható.

5.3. Euklideszi távolság

Chartes (2008) leírása alapján az euklideszi távolság kiszámításával megkapjuk a diftongus kezdő szakasza és a záró szakasza közötti relatív távolságot. Ahhoz, hogy ezt az értéket megkapjam, az első és második formáns értékét egy pontban mértem a magánhangzók teljes időtartamán belül, annak tiszta fázisában a kezdő szakasz (jelölése $Z1_{\text{kezdőszakasz}}$ és $Z2_{\text{kezdőszakasz}}$) és a befejező szakasz (jelölése $Z1_{\text{zárószakasz}}$ és $Z2_{\text{zárószakasz}}$) esetében is. Kiszámítása a következő képlettel történt:

$$[A_1 - A_2] = \sqrt{(Z1_{\text{kezdőszakasz}} - Z1_{\text{zárószakasz}})^2 + (Z2_{\text{kezdőszakasz}} - Z2_{\text{zárószakasz}})^2}.$$

Tehát a kezdő szakasz $Z1$ értékének és a záró szakasz $Z1$ értékének a különbségét négyzetre emeljük, majd ugyanezt tesszük a $Z2$ érték esetében is. E két érték összegéből négyzetgyököt vonunk, így kapjuk meg a kezdő szakasz és a záró szakasz euklideszi távolságát ($A_1 - A_2$). Amennyiben a különböző regiszterekben ugyanazon diftongus esetében különböző euklideszi távolságokat kapunk, az azt jelzi, hogy a diftongus kezdő vagy záró szakaszának kiejtése – tehát a magánhangzó minősége – változott, és ennek következtében a két szakasz közelebb került egymáshoz, vagy a köztük lévő távolság nőtt.

6. Eredmények

Ebben a részben az akusztikai mérések eredményeit ismertetem. Az elemzéseket a statikus mérésekkel kezdem, majd a dinamikus mérésekkel és az euklideszi távolsággal folytatom. Az adatközlők magánhangzóinak átlag formánsértékeit vettem össze kétmintás *t*-próbával a regiszter és a magánhangzó minősége szerint, majd megnézem, hogy a formánsszerkezet mutat-e jelentős különbséget a két beszédstílusban.

6.1. A kognitív terhelés hatása

Az eredmények értékelése közben több esetben tapasztaltam, hogy míg a spontán beszéd és a szöveg felolvasása között egyértelmű tendencia látszott, a szöveg felolvasásakor kapott értékek ennek ellentmondtak. Erre a jelenségre a magyarázatot Devyani és McCarthy (2018) tanulmányában találjuk meg, akik a kognitív terhelésnek a formális beszédstílus fenntartására gyakorolt hatását vizsgálták. Kísérletükben növelték a kognitív terhelést, mialatt az adatközlők beszéltek, illetve szöveget olvastak fel. Előzetesen arra kérték őket, hogy formális stílust használjanak, mintha a BBC hírolvasói lennének. Eredményeik szerint a nagyobb kognitív terhelés hatására az adatközlők nem vagy kevésbé voltak képesek fenntartani a formális stílust. A mi esetünkben nem szándékosan növeltem a kognitív terhelést, ám az a szöveg felolvasásakor eredendően nagyobb, mert a beszélőknek használniuk kell magát a nyelvet, az írásrendszert, továbbá olvasás közben a szavak üzenetké állnak össze, ellentétben a szólista felolvasásával, amikor a feladatuk izolált szavak felolvasása volt. Mivel meg kellett osztaniuk figyelmüket, a szöveg felolvasásánál nem tudták fenntartani a formális stílust, és ez hatással volt a formánsértékekre. Ez azonban torzítaná eredményeinket, így a spontán beszéd és a szólista értékeinek összehasonlítása mellett döntöttem.

6.2. A statikus mérések eredményei

A statikus mérések eredményeit a 4. táblázat tartalmazza, amelyben látható, hogy mind az első, mind a második formánsok hasonló értékeket mutattak a spontán beszéd és a szólista felolvasásakor a KIT és a FLEECE fonémáknál. Más megfogalmazásban az eredményekből az látszik, hogy nem mutatkozik különbség a KIT és a FLEECE spektrális szerkezetében a különböző regiszterekben. A PRICE és a MOUTH esetében az első formáns értékében szintén nem találtunk matematikailag igazolható eltérést. Eredményeink szerint azonban a második formáns szignifikáns eltérést mutat a PRICE (* $p < 0,05$) és a MOUTH (** $p < 0,001$) záró szakaszának esetében a spontán beszéd és a szólista felolvasása között.

Regiszterek	KIT				FLEECE			
	Z1		Z2		Kezdő szakasz		Záró szakasz	
	Z1	Z2	Z1	Z2	Z1	Z2	Z1	Z2
Beszéd	5,15		11,49		4,56	12,46	3,87	13,92
Szöveg	4,97		12,05		4,54	12,82	3,76	13,80
Szólista	5,23		11,67		4,59	12,68	3,60	14,03
Regiszterek	PRICE				MOUTH			
	Kezdő szakasz		Záró szakasz		Kezdő szakasz		Záró szakasz	
	Z1	Z2	Z1	Z2	Z1	Z2	Z1	Z2
Beszéd	6,40	9,42	6,51	11,12	6,24	11,90	6,53	10,84
Szöveg	6,59	9,57	6,43	11,30	6,36	11,86	6,67	10,80
Szólista	6,77	9,34	6,45	11,78*	6,64	12,09	6,70	9,85***

4. táblázat. A statikus mérések összesített eredménye Bark-értékben megadva¹⁰

Ennél a két fonémánál a magánhangzó-formánsok adatai hasonló tendenciát mutatnak abban a tekintetben, hogy míg a kezdő szakasz kiejtése változatlan, a statisztikai elemzések szignifikáns különbséget igazoltak a záró szakasznál a második formánsra, ami arra utal, hogy a formánsszerkezet a nyelvállásfokban nem, csak a nyelv vízszintes irányú mozgásában tér el. A PRICE fonémánál a második formáns értéke magasabb lesz a formálisabb stílusban, a MOUTH diftongus esetén azonban csökken. Ez azt jelzi, hogy a PRICE záró szakasza a formális stílusban kevésbé hátul képződik a szájüregben, mint az informális stílusban, vagyis a beszélők kiejtése a konzervatívabb fonetikai alak irányába változik, tehát /ë/-ről /ε/-re. A MOUTH esetében az értékek azt tükrözik, hogy a záró szakasz a formális stílusban hátul képzettebb lesz, tehát /ə/-ről /o/-ra módosul. Ez azt mutatja – csakúgy, mint a PRICE fonémánál –, hogy a beszélők kerülnek az innovatív, centrális ejtést a formális stílusban. Nincs jelentős különbség a formánsértékekben a nők és a férfiak, illetve az életkor tekintetében sem, vagyis a két 30 évnél fiatalabb és szintén két 55 évnél idősebb adatközlő formánsértékei nem mutatnak különbséget a fennmaradó hat – 39–51 év közötti – beszélőhöz viszonyítva.

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy az eredményekben – a statikus mérések alapján – nem mutatkozik különbség a KIT és a FLEECE kiejtésében a különböző regiszterekben, ezért ezeknél a magánhangzóknál nem végeztem további méréseket. Bár a PRICE és a MOUTH fonémáknál sem volt kimutatható különbség a kezdőszakasz formánsszerkezetének tekintetében, a záró szakasz má-

¹⁰ A PRICE Szólistánál mért Z2 értéke szignifikáns különbséget (*p<0,05) mutat a Beszédben kapott értékhez képest Mann–Whitney-próbával; a MOUTH Szólistánál mért Z2 értéke szintén szignifikáns különbséget (**p<0,001) mutat a Beszédben kapott értékhez képest a Mann–Whitney-próbával.

sodik formánsai között szignifikáns eltérés igazolódott, így elvégeztem a dinamikus méréseket, és kiszámítottam az euklideszi távolságot a statikus mérések eredményének megerősítése érdekében.

6.3. A dinamikus mérések eredményei

Mivel a záródó diftongusok záró szakaszának második formánsértéke változott, és a kezdő szakasz változatlan maradt, valószínűsítettem, hogy a formánsok dinamikus változásában és az euklideszi távolság értékében is megmutatkozik majd ez a különbség. Az 5. táblázat szemlélteti a PRICE és MOUTH fonémák spektrális változását, illetőleg az euklideszi távolságot a két regiszterben.

PRICE	Beszéd	Szólista	MOUTH	Beszéd	Szólista
Spektrális változás	2,76	3,10**	Spektrális változás	1,43	3,13**
Euklideszi távolság	1,74	2,54****	Euklideszi távolság	1,55	1,96**

5. táblázat. A spektrális változás és az euklideszi távolság Bark-mérőszámokban megadva¹¹

Korábban láthattuk, hogy a PRICE záró szakaszának Z2 értéke nőtt a szólista esetében, így a záró szakasz elől képzettebbé vált, és fonetikailag távolabb került a hátul képzett [ɒ] kezdő szakasztól. Ennek megfelelően a spektrális változás tekintetében is magasabb értéket kaptunk a szólista felolvasásánál (**p<0,01), valamint az euklideszi távolság is jelentősen nagyobb lett (****p<0,0001), mindkét esetben matematikailag értelmezhető eltéréssel. A MOUTH fonémánál azonban a záró szakasz Z2 értékének csökkenése eredményezett nagyobb fonetikai távolságot a záró szakasz és a kezdő szakasz között, mert a záró szakasz – hátul képzettebbé válása révén – fonetikailag távolabb került az elől képzett [æ] kezdő szakasztól. Ezért a spektrális változás értéke nagyobb lett (**p<0,01), csakúgy, mint az euklideszi távolság (**p<0,01) a kezdő és a záró szakasz között.

¹¹ A Szólistánál mért spektrális változás értéke szignifikáns különbséget mutat (**p<0,01) a Beszédben kapott értékhez képest Mann–Whitney-próbával a PRICE és a MOUTH esetében is; a Szólistánál számított euklideszi távolság értéke a MOUTH esetében (**p<0,01) szignifikáns, a PRICE esetén jelentősen (****p<0,0001) szignifikáns különbséget mutat a Beszédben kapott értékhez képest Mann–Whitney-próbával.

A mérések összesített eredményeit a 6. táblázat szemlélteti, amelyben a szignifikáns különbséget és annak mértékét csillag jelöli, ahol pedig nem találunk matematikailag igazolható eltérést, az *ns* – azaz nem szignifikáns – jelölés szerepel.

		KIT		FLEECE				PRICE				MOUTH			
				kezdő szakasz		záró szakasz		kezdő szakasz		záró szakasz		kezdő szakasz		záró szakasz	
		Z1	Z2	Z1	Z2	Z1	Z2	Z1	Z2	Z1	Z2	Z1	Z2	Z1	Z2
Spontán beszéd vs. szólista	Statikus mérés	ns	ns	ns	ns	ns	ns	ns	ns	ns	*	ns	ns	ns	***
	Dinamikus mérés	–			–				**				**		
	Euklideszi távolság	–			–				****				**		

6. táblázat. A mérések összesített eredménye Bark-mérőszámokban megadva

A táblázatból kitűnik, hogy a KIT és a FLEECE esetében a statikus méréseknél nem igazolódott szignifikáns különbség, így további méréseket nem végeztem. A statikus méréseknél a PRICE *Szólistánál* mért Z2 értéke szignifikáns különbséget ($*p < 0,05$) mutat a *Beszédben* kapott értékhez képest; a *Szólistánál* mért spektrális változás értéke szignifikáns különbséget mutat ($**p < 0,01$) a *Beszédben* kapott értékhez képest, valamint a *Szólistánál* számított euklideszi távolság értéke jelentősen ($****p < 0,0001$) szignifikáns különbséget mutat a *Beszédben* kapott értékhez képest a Mann–Whitney-próbával. A statikus méréseknél a MOUTH *Szólistánál* mért Z2 értéke szignifikáns különbséget ($***p < 0,001$) mutat a *Beszédben* kapott értékhez képest; a *Szólistánál* mért spektrális változás és az euklideszi távolság értéke szintén szignifikáns különbséget mutatnak ($**p < 0,01$) a *Beszédben* kapott értékekhez képest a Mann–Whitney-próbával. Összességében elmondható, hogy a dinamikus mérések és az euklideszi távolság kiszámításának eredményei minden esetben megerősítették a statikus mérések eredményeként kapott értékeket.

7. Összegzés

A kutatás első részében a szakirodalomra támaszkodtam, és Schneider (2003) dinamikus modellje alapján illusztráltam, hogy a záródó diftongusok – PRICE és MOUTH – változásakor a dél-angliai külső nyelvi norma volt érvényben, amely a sztenderd kiejtést részesítette előnyben a nyelvváltozásokkal szemben, és hatására az új kiejtési formák negatív társadalmi megítélésűek lettek. A KIT és FLEECE kiejtésének változásakor azonban már kialakult az új-zélandi angol saját belső nyelvi normája, amely jelentősen rugalmasabb volt, így az akkor történt változások már pozitív megítélés alá estek.

Kutatásom empirikus részében a KIT, FLEECE, PRICE és MOUTH magánhangzók formánsszerkezetét vizsgáltam spontán beszédben és izolált szavak felolvasásánál, ami alapján a regiszter függvényében bekövetkező kiejtésbeli különbségekre következtethetünk, melyek a társadalmi megítélést tükrözik. Célom annak feltárása volt, hogy igazolható-e eltérés ezeknél a magánhangzóknál a különböző regiszterekben. A PRICE és MOUTH negatív társadalmi megítélésének következményeként a kiejtés módosulását feltételeztem a formális beszédstílusban, amit az eredmények egyértelműen igazoltak. Ez arra utal, hogy az innovatív ejtést a beszélők kerülik a formális stílusban, ezért kiejtésük a konzervatív ejtés irányába változik, míg a KIT és a FLEECE esetében az adatközlők megtartották az innovatív kiejtést.

Hipotéziseim közül az első kettő maradéktalanul teljesült, vagyis bizonyítottam, hogy a nyelvváltozások eredményeképpen létrejött új kiejtési formák társadalmi megítélését az aktuálisan érvényben lévő nyelvi norma határozza meg. Továbbá akusztikai mérésekkel demonstráltam, hogy az Új-Zélandon egymást követő külső, majd belső nyelvi norma eltérően hatott az új kiejtési formákra. Az adatokból az a következtetés is levonható, hogy a norma időbeni változása a már kialakult társadalmi megítélésre nincs hatással, mivel napjainkban is – több mint ötven évvel a norma változása után – kimutatható a kiejtésbeli változás a kortárs új-zélandi beszélők kiejtésében.

Függelék

1. Az adatközlők által felolvasott szöveg

COMMA GETS A CURE

Well, here's a story for you: Sarah Perry was a veterinary nurse who had been working daily at an old zoo in a deserted district of the territory, so she was very happy to start a new job at a superb private practice in North Square near the Duke Street Tower. That area was much nearer for her and more to her liking. Even so, on her first morning, she felt stressed. She ate a bowl of porridge, checked herself in the mirror and washed her face in a hurry. Then she put on a plain yellow dress and a fleece jacket, picked up her kit and headed for work.

When she got there, there was a woman with a goose waiting for her. The woman gave Sarah an official letter from the vet. The letter implied that the animal could be suffering from a rare form of foot and mouth disease, which was surprising, because normally you would only expect to see it in a dog or a goat. Sarah was sentimental, so this made her feel sorry for the beautiful bird.

Before long, that itchy goose began to strut around the office like a lunatic, which made an unsanitary mess. The goose's owner, Mary Harrison, kept calling, "Comma, Comma," which Sarah thought was an odd choice for a name. Comma was strong and huge, so it would take some force to trap her, but Sarah had a different idea. First she tried gently stroking the goose's lower back with her palm, then singing a tune to her. Finally, she administered ether. Her efforts were not futile. In no time, the goose began to tire, so Sarah was able to hold onto Comma and give her a relaxing bath.

Once Sarah had managed to bathe the goose, she wiped her off with a cloth and laid her on her right side. Then Sarah confirmed the vet's diagnosis. Almost immediately, she remembered an effective treatment that required her to measure out a lot of medicine. Sarah warned that this course of treatment might be expensive—either five or six times the cost of penicillin. I can't imagine paying so much, but Mrs. Harrison—a millionaire lawyer—thought it was a fair price for a cure.

2. Az összeállított szólista

pistol, high, leave, women, cow, lid, ambition, get, reach, seat, proud, head simple, cry, position, English, reason, price, syrup, curiosity, sin, loud, dead set, skid, lead, count, busy, plausibility, least, out, second, six, buy, ship linguistic, says, mouth, sheep, kin, why, rhythm, crowd, list, seeks, irritate house, sit, typical, bough, skied, rich, distinctive, round, write, bin, better step, intrinsic, try, risen, bed, ripe, arrive, live, time, big, rid, read, best

Hivatkozások

- Adams, Robert 1903. How to pronounce accurately on scientific principles. *Otago Daily Times*.
- Allan, W. Scott–Starks, Donna 2000. 'No-one sounds like us?' A comparison of New Zealand and other southern hemisphere Englishes. In: Bell, Allan–Kuijper, Koenraad (szerk.): *New Zealand English*. John Benjamins. Amsterdam. 53–83.
- Babel, Molly 2010. Dialect divergence and convergence in New Zealand English. *Language in Society* 39: 437–56.
- Balogné Bérces, Katalin 2008. *Beginner's English Dialectology: An Introduction to the Accents and Dialects of English*. Ad Librum. Budapest.
- Balogné Bérces Katalin–Szentgyörgyi Szilárd 2006. *Az angol nyelv kiejtése*. Bölcsész Konzorcium. Budapest.
- Bauer, Laurie 1986. Notes on New Zealand English phonetics and phonology. *English World-Wide* 7: 225–58.
- Bauer, Laurie 1994. English in New Zealand. In: Burchfield, Robert (szerk.): *The Cambridge History of the English Language. Volume 5: English in Britain and Overseas: Origins and Development*. Cambridge University Press. Cambridge. 382–429.
- Boersma, Paul–Weenink, David 2010. *Praat: Doing Phonetics by Computer (Version 5.2.)*. <http://www.praat.org/> (2021. 07. 02.)
- Britain, David 2002. The British history of New Zealand English? *Essex Research Reports in Linguistics* 41: 1–41.
- Burridge, Kate–Kortmann, Bernd 2004. Introduction: Varieties of English in the Pacific and Australasia. In: Kortmann, Bernd–Schneider, Edgar W.–Burridge, Kate–Mesthrie, Rajend–Upton, Clive (szerk.): *A Handbook of Varieties of English*. Mouton de Gruyter. Berlin. 580–613.
- Chartes, Laura 2008. Changing values: An analysis of the PRICE phoneme for eight speakers of NZE. *New Zealand English Journal* 22: 9–23.
- Devyani, Sharma–McCarthy, Kathleen 2018. Attentional load and style control. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 24/2: 127–136.
- Dijksterhuis, Ap–Bargh, John A. 2001. The perception–behavior expressway: Automatic effects of social perception on social behavior. In: Mark Zanna (szerk.): *Advances in Experimental Social Psychology*. Vol. 33. Academic Press. San Diego. 1–40.
- Ferguson, Sarah Hargus–Kewley-Port, Diane 2007. Talker differences in clear and conversational speech: Acoustic characteristics of vowels. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 50: 1241–55.

- Gordon, Elizabeth 2009. The New Zealand accent: A clue to New Zealand identity? *New Zealand English Journal* 23: 40–54.
- Gordon, Elizabeth 2010. Standard New Zealand English. In: Hickey, Raymond (szerk.): *Standards of English: Codified Varieties around the World*. Cambridge University Press. Cambridge. 318–35.
- Gordon, Elizabeth–Campbell, Lyle–Hay, Jennifer–Maclagan, Margaret–Sudbury, Andrea–Trudgill, Peter 2004. *New Zealand English: Its Origins and Evolution*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Gósy Mária–Bóna Judit 2014. Magánhangzók ejtése fiatalok és idősek spontán beszédében. *Magyar Nyelv* 110: 129–43.
- Hay, Jennifer–Maclagan, Margaret–Gordon, Elizabeth 2008. *Dialects of English: New Zealand English*. Cromwell Press. Trowbridge.
- Latinien, Mikko–Lundberg, Jonas 2020. ELF, language change, and social networks: Evidence from real-time social media data. In: Mauranen, Anna–Vetchinnikova, Svetlana (szerk.): *Language Change: The Impact of English as a Lingua Franca*. Cambridge University Press. Cambridge. 179–204.
- Maclagan, Margaret–Gordon, Elizabeth–Lewis, Gillian 1999. Women and sound change: Conservative and innovative behaviour by the same speakers. *Language Variation and Change* 11: 19–41.
- Mahrooqi, Rahma Ibrahim–Asante, Charles 2012. Revitalizing the Maori Language: A focus on educational reform. *Social Sciences & Humanities* 20: 1035–48.
- McCambridge, Jim–Witton, John–Diana Elbourne 2014. Systematic review of the Hawthorne effect: New concepts are needed to study research participation effects. *Journal of Clinical Epidemiology* 67: 267–77.
- Schneider, Edgar Werner 2003. The dynamics of new Englishes: From identity construction to dialect birth. *Language* 79: 233–81.
- Shibata, Chikako 2006. Chain shifts and merger in New Zealand English. *English Linguistics* 23: 27–57.
- Sóskuthy, Márton–Hay, Jennifer–Maclagan, Margaret–Drager, Katie–Foulkes, Paul 2017. Early New Zealand English: The closing diphthongs. In: Hickey, Raymond (szerk.): *Listening to the Past: Audio Records of Accents of English*. Cambridge University Press. Cambridge. 529–61.
- Stewart, Dorothy 1930. *Whitcombe's Graded Lessons in Speech Training*. Whitcombe & Tombs Ltd. Christchurch.
- Traunmüller, Hartmut 1990. Analytical expressions for the tonotopic sensory scale. *The Journal of the Acoustical Society of America* 88: 97–100.

- Trudgill, Peter 2004. *New-Dialect Formation: The Inevitability of Colonial Englishes*. Edinburgh University Press. Edinburgh.
- Villareal, Dan–Clark, Lynn 2021. Intraspeaker priming across the New Zealand English short front vowel shift. *Language and Speech* 65: 713–39.
- Wall, Arnold 1939. *New Zealand English: How it Should be Spoken*. Whitcombe and Tombs. Christchurch.
- Wells, John Christopher 1982. *Accents of English*. Cambridge University Press. Cambridge.

Sajtós Erika

Pannon Egyetem

sajtos.era@gmail.com

A Rezipientenpassiv grammatikalizációja történeti és dialektológiai adatok tükrében

Vargyas Anna

1. Bevezetés*

A dolgozat témája a német nyelv egyik passzív típusa, az ún. „Rezipientenpassiv” grammatikalizációjának bemutatása, melyet a következő példa szemléltet:

- (1) Ich *kriege* meine Mühe redlich bezahlt. (Rabener 1745)
én kapom enyém fáradságot tisztességesen megfizetve
'Tisztességesen megfizetik a fáradozásomat.'

A szerkezet a *kriegen*, *bekommen*, ill. *erhalten* segédigék ragozott alakjából és a főige befejezett melléknévi igenevéből áll. Hasonló szerkezet megtalálható több germán nyelvben is, mint a luxemburgiban (*kréien*-Passiv, Schanen 2006; Lenz 2011), hollandban (*krijgen*-passief/semi-passief Landsbergen 2006a, 2006b; Glaser–Clement 2014; Coleman 2015), angolban (*get*-passive, pl. Givón–Yang 1994), norvégban, svédben, dánban (*få*-passiv/*få* med passiv, Faarlund et al. 1997; Telemann et al. 1999; Diderichsen 1962). Továbbá német átvételként egyes szláv nyelvekben is megvan, amelyek segédigeként a német *kriegen* kölcsönszót vagy annak szláv megfelelőjét használják: szorb (*kry(d)nyć*, *kry(d)nuś*, ill. *dóstać/dostaś*, *dóstawać*), szlovinc (*krëgac*), kasub (*dostac*), cseh (*dostat*, *dostávat*), és

Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) 2023. *Nyelvelmélet és diakrónia* 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 389–424.

* Köszönettel tartozom a tanulmány két anonim lektorának számos javaslatáért, valamint Sára Balázs, Simonné Horváth Katalin, Uzonyi Pál és Zakariás Emese segítségéért.

bár ritka, a szlovákban is adatható (*dostat', dostávat'*), feltehetően cseh átvételként (Löttsch 1969; Danes 1976; Giger 2003, 2009). A német nyelvben ez a szerkezet csak az 1980-as évek második felétől tartozik elismerten a *werden-*, illetve a *sein*-Passiv mellett a passzív típusok körébe, korábban csupán a passzívhoz köthető jelenségek körébe sorolták. Ettől kezdve viszont számtalan cikk foglalkozott a Rezipientenpassiv grammatikalizációjának kérdésével, amely Askedal (2005: 212) megítélése szerint „a német igei szintaxis legrészletesebben tárgyalt konstrukcióinak egyike lehet, különösen a passzív újabb irodalmát tekintve”.¹ A kutatások alapjául főként újabb keletű, ill. kortárs nyelvi példák, valamint dialektológiai adatok szolgáltak, és csak kisszámú történeti adatra támaszkodtak. Így még 2015-ben is elmondható volt, hogy nincsenek történeti adatokon alapuló részletes vizsgálatok a Rezipientenpassiv kialakulásáról (Smirnova 2015: 92).

Az alábbiakban összegzem a Rezipientenpassiv kutatásának eddigi eredményeit, majd saját vizsgálataim eredményeit mutatom be: dialektológiai munkákból, elsősorban nyelvjárási szótárakból származó adatokat, valamint 15–20. századi szépirodalmi és 16–19. századi filozófiai szövegek adatait (Vargyas 2022). Az eredmények egyrészt alátámasztják a szakirodalomban felvázolt és a kutatások túlnyomó részében képviselt azon grammatikalizációs ösvényt, mely szerint a Rezipientenpassiv egy a *bekommen/kriegen* igével képzett kopredikatív szerkezetből jött létre, másrészt a dialektológiai adatok alapján igazolódni látszik az alternatív elmélet szerinti rezultatív *kriegen*-szerkezet szerepe is a kialakulásban. Mindkét szerkezet a nyugati középnyelvi dialektusokban jelenik meg a leginkább grammatikalizált formájában.

A szakirodalom a Rezipientenpassiv grammatikalizációja kapcsán többféle szerkezetet különböztet meg, ezeket általában az alany szemantikai szerepe alapján különítik el, így gyakran elfedve az egyes szerkezetek közti szemantikai és szintaktikai hasonlóságokat, különbségeket. Ezért indokolt volt az eddigi klaszifikációk finomítása, mely révén jobban elkülöníthetővé válnak az egyes szerkezet típusok. A szakirodalomban tárgyalt történeti adatokat és a szövegkorpuszok adatait az így meghatározott konstrukciótípusok szerint, valamint kronologikusan rendezve jól kirajzolódik a Rezipientenpassiv kialakulásának története, amely a dialektológiai adatokból kinyerhető történeti rétegekkel összhangban az 1740-es évek körül mutat új típusú szerkezeteket.

¹ „[...] dürfte eine der in der neueren Literatur zur deutschen Verbalsyntax, insbesondere zum Passiv, am ausführlichsten diskutierten Konstruktionen sein”.

2. Mi a Rezipientenpassiv?

A németben hagyományosan a *werden* segédige ragozott alakja és a főige befejezett melléknévi igeneve által képzett szerkezetet tekintetik passzívnak, amely folyamatot fejez ki. Az ágens fakultatív elemként megjelenhet *von* ('-tól'), ill. *durch* ('által') segítségével képzett előljárós szerkezetben:

- (2) Der Band *wird* mir (von ihr) *geschenkt*.
 a kötet lesz nekem (tőle) ajándékozva
 '(Ő) nekem ajándékozza a kötetet.'

Itt a páciens van alanyi szerepben, amely a megfelelő cselekvő mondatban akkuzatívuszban áll:

- (3) Sie *schenkt* mir den Band.
 ő ajándékozza nekem a kötetet
 'Ő nekem ajándékozza a kötetet.'

Ezért *werden*-Passiv mellett *werden*-nel képzett Patienspassivnak, ill. Akkusativpassivnak is nevezik. Emellett a 20. sz. közepétől kezdve az e folyamat eredményét kifejező, *sein* segédigével képzett szerkezetet is passzívnek ismerték el *sein*-Passiv, *sein*-nal képzett Patienspassiv, ill. Akkusativpassiv néven:²

- (4) Der Band *ist* mir (von ihr) *geschenkt*.³
 a kötet van nekem (tőle) ajándékozva
 '(Ő) nekem ajándékozta a kötetet.'

A páciens tehát megjelenik passzív mondat alanyaként. A recipiens szerepű alanyal alkotott, hasonló felépítésű szerkezetet viszont sokáig nem ismerték el passzívnek, ami részben a német nyelvtani hagyomány latin mintájának tulajdonítható (Eroms 1992: 225). A recipiens a megfelelő aktív mondatban datívuszban

² Bár a 17. század óta több nyelvtanban is felmerült ennek a lehetősége, a modern nyelvtanírásba Glinz (1952) vezette be a fogalmat. A *sein*-Passiv viszont azóta is vita tárgyát képezi, a legújabb *Duden-Grammatik*ban (2023: 374–88) pedig már nem is szerepel önálló passzívként. Mind a *werden*-, mind a *sein*-Passivnak van személytelen formája is, amelyben a főige tárgyatlan (pl. *schlafen* 'alszik'), ill. az adott mondatban nincs kifejezett tárgya (pl. *trinken* 'iszik').

³ Itt a szemléltetés kedvéért használom ugyanazt a szerkezetet, de bizonyos igék (pl. *genehmigen* 'engedélyez', *unterzeichnen* 'aláír') gyakrabban fordulnak elő *sein*-Passivban ágenssel.

áll, ebből származik a Rezipienten-, ill. Dativpassiv elnevezés, továbbá a két legelterjedtebb segédigéje alapján *bekommen*-, ill. *kriegen*-passzívnek is nevezik:

- (5) Ich *bekomme* (*kriege*) den Band (von ihr) *geschenkt*.
 én kapom a kötetet (tőle) ajándékozva
 '(Ő) nekem ajándékozta a kötetet.'

A nyelvjárásokban és a beszélt nyelvben elsősorban a *kriegen*, a sztenderdben a *bekommen* használatos. Írott nyelvben előfordul az *erhalten* is, de a másik két igével szemben több megszorítás érvényes a használatára. Látható, hogy míg a *werden*-/Patiens-/Akkusativpassiv a datívuszban álló recipiensben egyezik meg az aktív mondattal, a *bekommen*-/Rezipienten-/Dativpassivban az akkusativuszi páciensre áll ugyanez. Így a passzív szemlélet két, egymást kiegészítő perspektívából valósulhat meg.

Mára a Rezipientenpassiv – elsősorban a *kriegen*-alakban – szinte a teljes német nyelverületen elterjedt (kivételt csak a svájci területek képeznek, ahol a német sztenderd hatásának tartják a megjelenését), de leginkább a nyugati közép-német területeken használatos, itt fordulnak elő a grammatikalizáció tekintetében legprogresszívebb szerkezetek (Lenz 2008, 2017).

3. A Rezipientenpassiv kutatásának története, kérdései és eddigi forrásai

A Rezipientenpassivról való gondolkodás történetét a 20. század második felétől kezdődően nyomon követhetjük a *Duden-Grammatik* egyes kötetei alapján. Az 1959. évi 1. kiadás a szenvedő szerkezet elkerülésének egyik módját látja benne cselekvő alakban. A 2. kiadás (1966) szerint is a passzív szemlélet kifejezésének „más lehetősége”. Az 1973-as 3. kiadásban a passzív variánsának, illetőleg *bekommen*-szerkezetnek nevezik. Az 1984–1998-as (4–6.) kiadásokban a passzív konkurensének, ill. Adressaten-Passivnak, míg a 2005-ben megjelent 7. kiadás óta a *werden*- és a *sein*-passzív mellett önálló passzív típusként tekintenek rá „*bekommen*-Passiv (Rezipientenpassiv, Benefizientenpassiv, Dativpassiv)” néven. A besorolásbeli fordulatot a „Mona Lisa-vita” hozta el, amely Hubert Haider 1984-es *Mona Lisa lächelt stumm – Über das sogenannte deutsche 'Rezipientenpassiv'* ('Mona Lisa némán mosolyog – Az ún. német »Rezipientenpassiv«-ról) című cikkével kezdődött, és amelyre Heide Wegener (1985b) és Marga Reis (1985) írtak válaszcikkeket. Ezek során fektették le a Rezipientenpassiv szerkezeti meghatározását, elkülönítve azt a homonim predikatív és rezultatív/agentív szerkezetektől, amelyeket előzőleg a szakirodalomban sem mindig választottak külön.

Reis (1985: 140) az alábbi (6) példával illusztrálja ezeket. A szerkezet különböző olvasatainak kulcsa a *kriegen* ige poliszemiája: (a) '(meg)kap', (b) 'sikerül elérni vmit', ill. (c) a passzív segédigei használat.

(6) Wir kriegen die Gläser gewaschen.
mi (meg)kapjuk/elérjük a poharakat kimosva

A lehetséges olvasatok pedig:⁴

- (6a) 'A poharakat kimosott állapotban adják nekünk.' – predikatív szerkezet
(6b) 'Sikerül kimosott állapotba hoznunk a poharakat.' – rezultatív szerkezet
(6c) 'Kimosásuk nekünk a poharakat.' – passzív szerkezet

Szinkrón szempontból a legrészletesebben Oddleif Leirbukt tárgyalta a Rezipientenpassivot 1997-ben megjelent *Untersuchungen zum bekommen-Passiv im heutigen Deutsch* ('Vizsgálatok a *bekommen*-Passivról a mai németben') című monográfiájában, amely a 20. század második feléből származó korpuszadatokon alapul. A szerkezet kialakulását a szakirodalomban történeti és dialektológiai adatok alapján próbálták rekonstruálni. A kutatás három fő kérdés köré csoportosul: (1) Mikor alakult ki a Rezipientenpassiv? (2) Mely területen alakult ki? (3) Hogyan, mely szerkezetekből alakult ki? A történeti adatok főleg 19. századi szótárakból, grammatikákból származnak, közülük a Grimm-testvérek nevével fémjelzett *Deutsches Wörterbuch* (1854ff.), valamint Daniel Sanders *Wörterbuch der deutschen Sprache* (1860/1876) című szótárai tartalmazzák a legtöbb példát. A legkorábbi ismert adatot Eroms (1978) a Grimm-szótárból idézi:

(7) Bat mich, ich wolt die kunst nicht schweigen,
Ich solt sie wol belonet kreigen. (Georg Rollenhagen: *Froschmeuseler*,
eposz, 1595)⁵

Ich solt sie wol belonet kreigen
én fogom azt jól megjutalmazva kapni
'Jól megjutalmaz érte.'

⁴ Az egyes szerkezetek elnevezéseit Reis munkájából idézem, a későbbiekben részben más terminusokat fogok használni.

⁵ 'Kérte, ne hallgassam el a művészetet, jól megjutalmaz érte.'

A szakirodalomban tárgyalt körülbelül 70 történeti példa áttekintése alapján a szerkezet grammatikalizációja legkésőbb a 18. század során elkezdődött, és a 19. században már egyes esetekben nagyon előrehaladott. A dialektológiai adatok vizsgálata Löttsch (1969) és Eroms (1978) munkáit követően csak a 2000-es évek második felében került előtérbe (Glaser 2005; Lenz 2007, 2008, 2012, 2013). Ezek a kutatások egybehangzóan a középnémet területekre teszik a Rezipientenpassiv fő elterjedési területét, az újabb munkák pedig ezen belül a nyugati, rajnai régióra.

4. A Rezipientenpassiv grammatikalizációja

A Rezipientenpassiv grammatikalizációjának lehetséges kiindulópontjaként mind a predikatív, mind a rezultatív/agentív konstrukció szerepe felmerül:

„Gemäss diesem schriftsprachlichen Befund steht bei der Entstehung der Periphrase das Verb *kriegen* am Anfang. Es ist jedoch aufgrund fehlender Detailuntersuchungen noch nicht klar, wie der Zusammenhang zwischen der Entwicklung der Verbalbedeutung 'bekommen' und der Passivperiphrase anzusetzen ist, ob etwa die Herausbildung der Periphrase an die vorgängige Entwicklung der Bedeutung '(durch Zufall) bekommen' gebunden ist oder auch aus stärker agentiven Gebrauchsweisen entwickelt sein könnte.”⁶ (Glaser 2005: 45)

A szakirodalomban alapvetően a predikatív szerkezetből való kialakulás mellett érvelnek (Reis 1976; Askedal 1984, 2005; Critchley 1983; Heine 1993; Diewald 1997; Szczepaniak 2009/2011; Lenz 2012, 2013; Dal/Eroms 2014) – az alábbiakban ezt foglalom össze –, de Landsbergen (2006a, 2006b) holland történeti korpuszok vizsgálata kapcsán felveti az agentív szerkezet lehetséges szerepét a németben is.

Főigeként a *bekommen*, *kriegen* és *erhalten* az igék egy különleges csoportjába tartozik, mivel bár a tárgyias igékhez hasonlóan alanyi és tárgyi vonzatuk van, az alanyuk nem ágens, hanem recipiens szerepű, azaz a cselekvés a (passzív) alanyra irányul, mint a szenvedő szerkezeteknél. A páciens szerepű akkuzatívuszi kiegészítő mellett állhat egy predikatívum, amely annak állapotát pontosítja (ezt a továbbiakban depiktív kopredikatívumnak nevezem):

⁶ „Az írásos adatok alapján a szerkezet kialakulásának kezdetén a *kriegen* ige áll. De részletes kutatások híján egyelőre nem világos, hogy hogyan függ össze az ige 'bekommen' jelentésének kialakulása és a passzív szerkezet: vajon a szerkezet kialakulása a '(véletlen folytán) megkap' jelentés előzetes kialakulásához kötött-e, vagy kialakulhatott az agentívabb használatokból is.”

- (8) Ich [VP [V bekomme] [NP [NP den Band] [ADJ neuwertig]]].
 én kapom a kötetet újszerű(en)
 'Megkapom a kötetet újszerű állapotban.'

Ha ez a kopredikatívum nem melléknév, hanem befejezett melléknévi igenév, és az ige mind akkuzatívuszi, mind datívuszi vonzattal rendelkezik, mint a fenti (5) példa *schicken* 'ajándékoz' igéje esetében, egy új lehetséges olvasat is adódik a [NP[NP den Band] [ADJ geschenkt]] predikatívumi elemzés mellett, mivel az akkuzatívuszi mindkét ige tárgyként értelmezhető: 'megkapom a kötetet' és 'ajándékozott kötet', továbbá a *schicken* datívuszi recipiense megfeleltethető a *bekommen* (recipiens) alanyának.⁷ Így a szerkezet komplex igei állítmányként is újraelemezhető: [VP *bekomme geschenkt*]. Ez a példa a legkevésbé feltűnő, prototipikus szerkezetet mutatja, amelyben a *schicken* főige tranzakciót fejez ki, datívuszi és akkuzatívuszi vonzattal bír, a passzív mondat emberi alanya pedig ténylegesen megkapja a megnevezett konkrét tárgyat – mint a *bekommen/kriegen* főigei használata esetén –, itt tehát ténylegesen recipiensnek nevezhetjük. A grammatikalizáció előrehaladtával fellazulnak a szintaktikai és szemantikai megszorítások, melléknévi igenévként megjelennek fakultatív datívuszi vonzatos, illetve intranszitiv igeik (pl. *helfen* + D 'segít valakinek'), alanyként a recipiens mellett további szemantikai szerepek és akár nem emberi vagy nem élő entitások, tárgyként pedig a konkrét mellett elvont főnevek, valamint többféle mellékmondat (pl. *Ich selbst bekomme sehr oft gesagt, ich könne ausziehen [...]* 'Nagyon sokszor mondják nekem [=megkapom], hogy el is költözhetek'), ill. főnévi igeneves szerkezet (Askedal 2005: 224). A következő, (9) példában nem konkrét, hanem elvont értelemben van szó tranzakcióról, az alany egy cselekvés kedvezményezettje, míg a (10) példában az alany csupán információval gazdagszik a történés során: felolvassák neki a könyvet.

- (9) Ich bekomme den Band gebunden.
 én kapom a kötetet bekötve
 'Bekötik nekem a kötetet.'

- (10) Ich bekomme den Band vorgelesen.
 én kapom a kötetet felolvasva
 'Felolvassák nekem a kötetet.'

⁷ Diewald (1997: 35) a reanalízis két legfontosabb feltételének az igeik aspektuális viszonyát és valenciáját tartja. Abraham (1992) elsődleges szerkezetként a *schicken*-típusú terminatív igeik melléknévi igeneveit említi.

Ezekben az esetekben az alany a beneficiens, illetőleg címzett szerepét tölt be, azaz a segédigeként használt ige jelentése egyre jobban eltávolodik az eredeti, főigei használatától: a 'vmi az alany a birtokába kerül' jelentés 'konkrét tranzakció' összetevője fokozatosan kifakul, és az 'alanyra irányuló folyamat' komponens marad meg. Ennek a folyamatnak a (sok anyanyelvi beszélő számára ma is elfogadhatatlan) betetőzése, amikor olyan főige lép fel a szerkezetben, amely a segédigeként szolgáló *bekommen/kriegen/erhalten* ('kap') főigei jelentésével ellentétes irányú tranzakciót fejez ki, mint például a *nehmen* ('elvesz'):

(11) Ich bekomme den Band abgenommen.
én kapom a kötetet elvéve
'Elveszik tőlem a kötetet.'

Itt tehát a *bekommen* egyértelműen segédigeként működik a szerkezetben, az alany pedig maleficiens szerepet kap. Askedal (2005: 225) az ilyen változatos szerkezetbeli lehetőségek meglétét a grammatikalizáció egyértelmű jelének tekinti. A 6. és 8. fejezetben ezen grammatikalizációs folyamat történeti lépcsőfokait mutatom be dialektológiai adatok és szövegtörzsek vizsgálata alapján.

5. A *kriegen*-szerkezetek areális elterjedése és a Rezipientenpassiv

Glaser (2005: 55) szerint az, hogy a *geschenkt kriegen* a legkorábbi nyelvi adatokban megjelenik, még „nem jelenti, hogy ez lenne az, amely kopredikatív szerkezetként a [passzív-] perifrázis kiindulópontja”; nyitva marad a depiktív és rezultatív kopredikatív szerkezetek összefüggésének lehetősége is:

„Obwohl hier im Hinblick auf die areale Verankerung besonders die Unterschiede der beiden homonymen ‚bekommen‘-Periphrasen hervorgehoben wurden, bleibt die Frage nach den Gemeinsamkeiten und einer eventuellen gemeinsamen Wurzel damit noch offen. Die unterschiedlichen räumlichen Schwerpunkte, für das ‚bekommen‘-Passiv der mitteldeutsche Raum, für das Modalaktiv der niederdeutsche (und niederfränkische) Raum, weisen wohl eher auf unterschiedliche Entstehungszusammenhänge.”⁸ (Glaser 2005: 60)

⁸ „Bár a fő területi elterjedés tekintetében elsősorban a két homonim szerkezet közötti eltérés volt hangsúlyos, mégis nyitva marad a kapcsolat és az esetleges közös eredet kérdése. Az eltérő területi súlypontok – a *bekommen*-passzív esetében a középnémet, a modális aktív szerkezetnél az alnémet (és alsó frank) területek – feltehetőleg külön kialakulásra utalnak.”

A kérdés eldöntésére Lenz (2012) a 20. század 2. felében készült dialektológiai hangfelvételeket (Zwirner-korpusz) elemzett, és az (1) ábrában foglalta össze a rezultatív és a passzív *kriegen*-szerkezetek területi elterjedését az (északról délre haladva) al-, közép- és felső német nyelvjárásokban. Az egyes szerkezet típusok a jelmagyarázatban, illetőleg dialektusonként az alábbi sorrendben szerepelnek:⁹

1. Rezultatív *kriegen* főnévi csoporttal és előljárós/határozói csoporttal vagy partikulával:

(12) Das war man eine schöne Arbeit mit den, den Kartoffeln immer.
Im Herbst die alle rauszukriegen und nach Hause zu kriegen.¹⁰
(kelet-pomerán)

Im Herbst die alle rauszukriegen und nach Hause zu kriegen
ősszel azokat mind ki_{PART}-PART-szedni és hazapp PART juttatni
'Ősszel felszedni azokat mind, és hazavinni.'

2. Rezultatív *kriegen* főnévi és melléknévi csoporttal:

(13) Vier Jahre lang habe ich gelernt. Obwohl ich schon das erste Jahr genug Schuhe fertig kriegte.¹¹ (sziléziai)

Obwohl ich schon das erste Jahr genug Schuhe fertig kriegte
bár én már az első évet elég cipőt kész(re) sikerült csinálnom
'Bár már első évben elegendő (számú) cipőt sikerült készítenem.'

3. Rezultatív *kriegen* főnévi csoporttal és befejezett melléknévi igenévvel:

(14) Aber nun wusste er nicht, wie er das anstellen sollte, wie er dem Lehrer das nun gesagt kriegte.¹² (kelet-pomerán)

wie er dem Lehrer das nun gesagt kriegte
hogyan ő a tanárnak azt most megmondott elér-CONJ.3SG
'hogyan a tanárnak azt most hogyan mondja meg'

⁹ A példák Lenz monográfiájából (2013: 151–4) származnak.

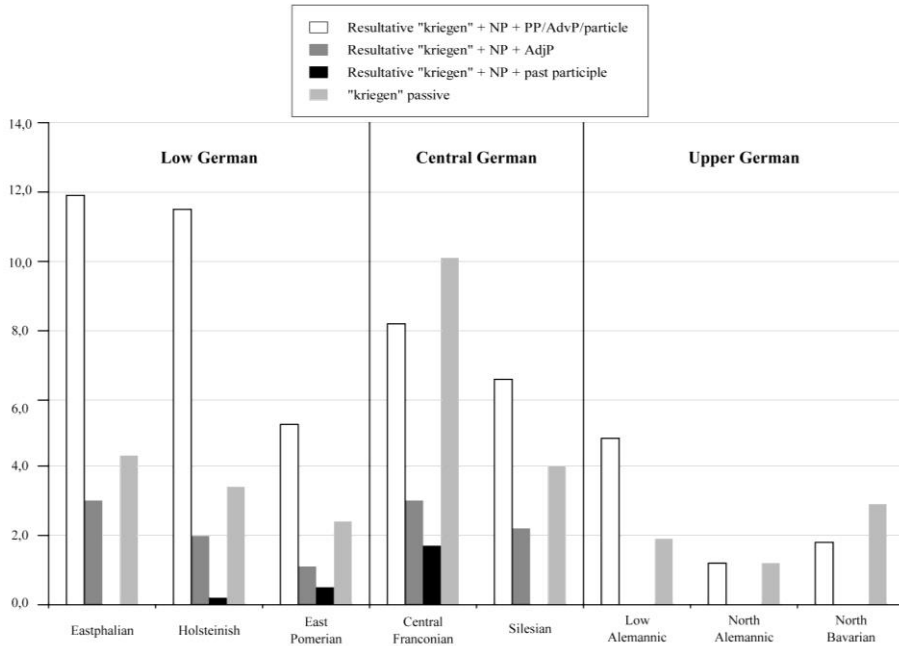
¹⁰ 'Szép kis munka volt mindig a krumplikkal. Ősszel felszedni azokat mind, és hazavinni.'

¹¹ 'Négy évig tanultam. Bár már első évben elegendő (számú) cipőt sikerült készítenem.'

¹² 'De most nem tudta, hogyan csinálja, hogy a tanárnak azt most hogyan mondja meg.'

4. Passzív *kriegen* főnévi csoporttal és befejezett melléknévi igenévvel:

- (15) Wir kriegen ja Korn geliefert [...] (holsteini)
 mi kapunk hiszen gabonát szállítva
 'Hiszen szállítanak nekünk gabonát.'

1. ábra. A rezultatív *kriegen*-variánsok és a *kriegen*-Rezipientenpassiv gyakorisága a Zwirner-felvételekben (Lenz 2012: 133)

Az eredmények alátámasztják a rezultatív és passzív *kriegen*-szerkezeteknek a szakirodalomban korábban feltételezett eltérő területi súlypontjait: az északi, al-német területeken a rezultatív szerkezetek fordulnak elő valamivel gyakrabban, míg a középnémet területeken a passzív. Lenz az egyes rezultatív szerkezetek elterjedése alapján (1. rezultatív *kriegen* + NP + PP/AdvP/PART: minden vizsgált nyelvjárásban megjelenik; 2. rezultatív *kriegen* + NP + AdjP: 5 nyelvjárásban van jelen; 3. rezultatív *kriegen* + NP + PST PTCP: 3 nyelvjárásban adatolható) ezek fenti sorrendjét grammatikalizációs sorrendnek tekinti, tehát például csak a melléknévvél képzett rezultatív szerkezeteket ismerő nyelvjárásokban vannak befejezett melléknévi igeneves rezultatív szerkezetek is. Míg ez utóbbi a vizsgálat szerint elég ritka, a déli területeken teljesen hiányzik, a homonim Rezipientenpassiv mindenhol adatolható volt – bár a déli, felső német területeken csak kevésbé

grammatikalizált formában. Lenz így a két igeneves szerkezet egymástól független kialakulását tételezi fel:

„[T]he recipient passive has »reached« the Upper German dialect areas without having reached the endpoint of the resultative grammaticalization pathway. These results clearly support the hypothesis that the *kriegen* passive has not developed from the resultative construction with a past participle but has gone through an independent grammaticalization channel.” (2012: 134)

6. A Rezipientenpassiv jelen vizsgálatának forrásai

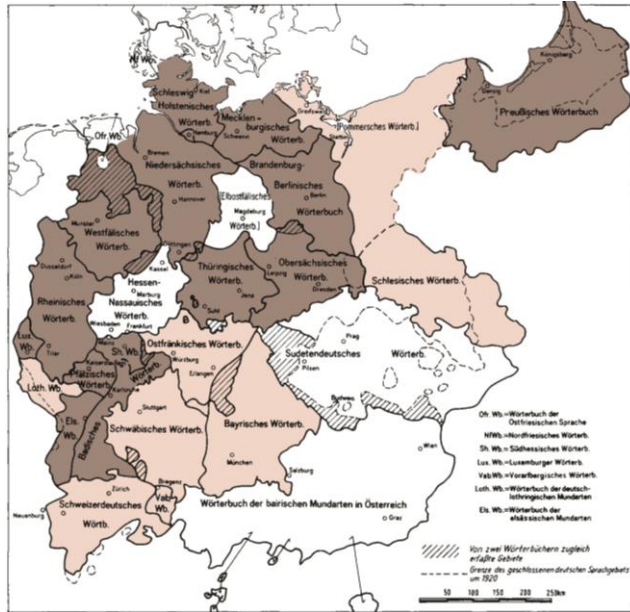
6.1. Nyelvjárási szótárak adatai és dialektológiai kutatások eredményei

A Rezipientenpassiv elterjedésének, illetve a segédigeként szolgáló *kriegen*, *bekommen* és *erhalten* igék nyelvjárási jelentéseinek feltérképezésére a nyelvjárási grammatikák mellett több mint 70 nyelvjárási szótár adatait értékeltem ki. A regionális szótárak közül a 2. ábrán sötét színnel jelöltek tartalmazzák a szerkezetet. Látható, hogy ez alapvetően a közép- és alnémet területeket jelenti, illetőleg a Rajna mentén a délnyugati részeket is.¹³

Az igék esetében a Grimm-szótár szerinti jelentéseket vettem egységes alapul. Az 1. táblázatban a nyugati közép-német területekre vonatkozó *kriegen*-adatok láthatók, valamint feltüntettem a releváns szintaktikai szerkezeteket is.¹⁴

¹³ Tekintetbe kell venni ugyanakkor, hogy a jelölés nem tesz különbséget az adatok gyakorisága szerint, ill. a szótárak nagyon eltérőek szerkesztési elveik, forrásanyaguk és keletkezésük ideje vonatkozásában is. A fehéren hagyott területek szótárainak releváns lemmái eddig nem (mind) jelentek meg.

¹⁴ A táblázat minden vizsgált szótár adatait tartalmazza, amely feltünteti a Rezipientenpassivot, a továbbiak közül elsősorban a nagyobb régiók szótárait. Ahol az adott nyelvjárási szótára a szerkezetet a 'bekommen' jelentés alatt sorolja fel, az alatt is „RP” (= Rezipientenpassiv) áll. A három ige jelentései, ill. a velük képzett szerkezetek sorrendben: *kriegen*: 1. kämpfen 'küzd, harcol', 2. streiten 'vitázik', 3. ergreifen 'megragad', 4. erkriegen 'harccal megszerez', 5. erreichen 'elér vmit', 6. bekommen 'kap', 7. zu + főnévi igenév, 8. RP = Rezipientenpassiv, 9. Sonstiges 'egyéb [szerkezet]'.

2. ábra. Rezipientenpassiv-adatak a nagy regionális szótárakban (Friebertshäuser [1983: 1287] térképének felhasználásával)

nyelvjárás		<i>kriegen</i>									
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	
		kämpfen	streiten	ergreifen	er kriegen	erreichen	bekommen	zu + Inf.	RP	Sonstiges	
középnémet	nyugati középnémet	rajnai	x	(x)	x		x	RP	x	x	res
	kölnei			x		x	x	x	x	res	
	aacheni	x		x		x	x		x	x	
	moseli frank						RP				
	luxemburgi		x	x		x	x			res	
	luxemburgi tájny.	x	x	x		x	RP		x	res	
	lotharingiai tájny.		x	x			x				
	közép-hesszeni/ Frankfurt am Main			x		x	RP		x		
	dél-hesszeni			x		x	RP	x	x		
	pfalzi			x		x	RP		x		

1. táblázat. A nyugati középnémet területek nyelvjárási szótárainak elemzése a *kriegen* című alatti található jelentéseket, ill. szerkezeteket tekintve (Vargyas 2022: 120 alapján)

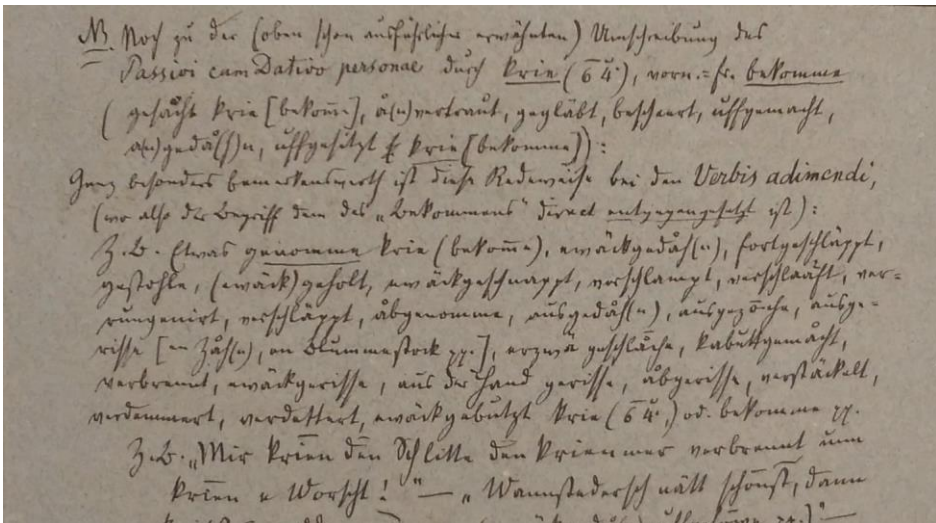
A teljes áttekintésből (Vargyas 2022: 117–23) az látható, hogy a Rezipientenpassivot ismerő al- és középnémet nyelvjárásokban a *kriegen* ige leggyakrabban a 'bekommen', 'ergreifen' és 'erreichen' ('megkap', 'megragad', 'elér') jelentésekben fordul elő (24 esetből 24, 21, ill. 20 alkalommal) – tehát mind passzív, mind agentív/rezultatív jelentésekben –, valamint melléknévi igeneves rezultatív szerkezeteket képez (24-ből 16 esetben, pl. „*Ik han noch nix gedoen kraje* [‘ich habe noch nichts getan gekriegt’]” sagt die Hausfrau 'Semmit nem sikerült még elvégezniem – mondja a háziasszony', Kölni szótár), és a középnémet területek regionális szótáraiban együtt jár a *zu* + főnévi igeneves szerkezetekkel is. A Rezipientenpassiv a nyugati középnémet dialektusokban szinte mindenhol megtalálható, és a rajnai frank, ill. rajnai frank-középhesszeni (frankfurti, dél-hesszeni és pfalzi) nyelvjárásokban mutatja a legnagyobb produktivitást. Lenz (2012: 133; 2013: 157–9; 1. a fenti 1. ábrát is) korpuszadatait összefoglalva pedig az is világossá válik, hogy nemcsak a Rezipientenpassiv, hanem a rezultatív szerkezet is a nyugati középnémet régió középső frank (Mittelfränkisch) nyelvjárásában jelenik meg a leginkább grammatikalizált (befejezett melléknévi igeneves) alakjában. Ezek alapján úgy tűnik, a dialektológiai adatok igazolják a Glaser (2005: 60) által felvetett lehetőséget, mely szerint a két szerkezet akár össze is függhet, illetőleg megerősítik a rezultatív szerkezet Landsbergen (2006b) által feltelezett szerepét is a Rezipientenpassiv kialakulásában.

A nyelvjárási adatok esetenként megengednek történeti következtetéseket, ilyenek találhatók például két frankfurti szótárban, ill. a pfalziban, valamint a magyarországi német nyelvjárásokban. Askenasy 1904-ben megjelent *Frankfurter Wörterbuch*-ja többek között feltüntet erősebben grammatikalizáltaknak tekinthető beneficiens, illetve címzett szerepű alanyokat tartalmazó Rezipientenpassiv-szerkezeteket (*er kriecht's uffgehowe* [‘er kriecht's aufgehoben’] 'megőrzi neki', *ich hab's gesagt kriecht* [‘ich hab's gesagt gekriecht’] 'megmondták nekem'), a Brückner által kiadott *Frankfurter Wörterbuch* (1971–1985/1988) pedig számos grammatikalizált alak mellett külön tárgyalja az „elvételt” kifejező igékkel képzett malefaktív szerkezeteket:

„Ganz besonders bemerkenswerth ist diese Redeweise (etw. gesacht krie usw.) bei den Verbis des Wegnehmens, wo also der Begriff des 'Bekommens' direct entgegengesetzt ist, z.B. etwas genomme krie (bekomme),

ewäckgedâ(h)n, fortgeschläppt, gestohle, (ewäck)geholt, ewäckgeschnappt usw. krie oder bekomme”¹⁵ (Brückner 1988, Bd. III, 1621, l. a 3. ábrát is).

A szótár alapját Oppel (1815–1894) és Rauh (1892–1945) gyűjteménye alkotja. A fenti sorok Oppeltől származnak, az anyagai viszont csak hozzátétőlegesen, 1839–94 közé datáltak, ezért az adatokat pontosítani kellett. Az idézett bejegyzést Oppel kéziratos feljegyzéseinek összefűzött gyűjteménye tartalmazza (Oppel I. 39,9/572 p.; l. 3. ábra), és néhány lappal előtte található az „Oct. 71” dátum.¹⁶ Ezek alapján Frankfurt am Main nyelvjárásában már 1871-ben igen gyakori volt az egyik legprogresszívebbnek tartott Rezipientenpassiv-szerkezet.

3. ábra. Oppel kéziratos feljegyzése a Rezipientenpassiv kapcsán a *Frankfurter Wörterbuch* archívumában (Frankfurt, Institut für Stadtgeschichte)

A *Pfalzi szótár* (*Pfälzisches Wörterbuch*) is feltüntet egy elvételt kifejező igét rögzítő pennsylvaniai adatot (16), amely Fogel 1915-ben megjelent *Beliefs and Superstitions of the Pennsylvania Germans* című munkájából származik.

¹⁵ „Különösen is figyelemre méltó ez a szófordulat (vmit megmondanak kinek, stb.) az elvételt kifejező igék esetében, amelyek tehát a 'megkapni' fogalmával pont ellentétesek, pl. vmit elvesznek tőle, elraknak, elhurcolnak, ellopnak, (el)visznek, elragadnak [+ kriegen/bekommen 'kap'] stb.”

¹⁶ Frankfurt am Main, Institut für Stadtgeschichte (egykori Stadtarchiv).

(16) Wammer drãmt mer grëcht
 'Wenn=man träumt, man krieg-te
 ha=ember álmodja ember kap-CONJ.3SG

en/der federscht zã~ geroppt...
 einen/den vordersten Zahn gezogen...'
 egy/a legelső fogát kihúzva

'Ha az ember azt álmodja, hogy kihúzzák egy/a metszőfogát...'

A forrásmunka tanúsága szerint az említett szerkezet a pennsylvaniai német területek nagy részén ismert, ezért feltételezhető, hogy a betelepülő németek első hullámával (1709/10–1818) érkezett lakosság körében terjedt el. Amennyiben nem egy független, párhuzamos fejlődésről van szó, hanem a pfalzi óházából hozták magukkal a kivándorlók, akár 17. századig visszamenő gyökerekre is utalhatnak az adatok.

A magyarországi német nyelvjárásokban is adatható a Rezipientenpassiv: Schlegl 1935-ben megjelent alsógallai grammatikájában említ két adatot „igen gyakran előfordul” megjegyzéssel (13. o.). Az egyik *schenkennel* képzett, a másik *schlagennel* ('üt'):

(17) vaũn ə net oxt kipt,
 'Wenn er nicht Acht gibt,
 ha ő nem figyelmet ad

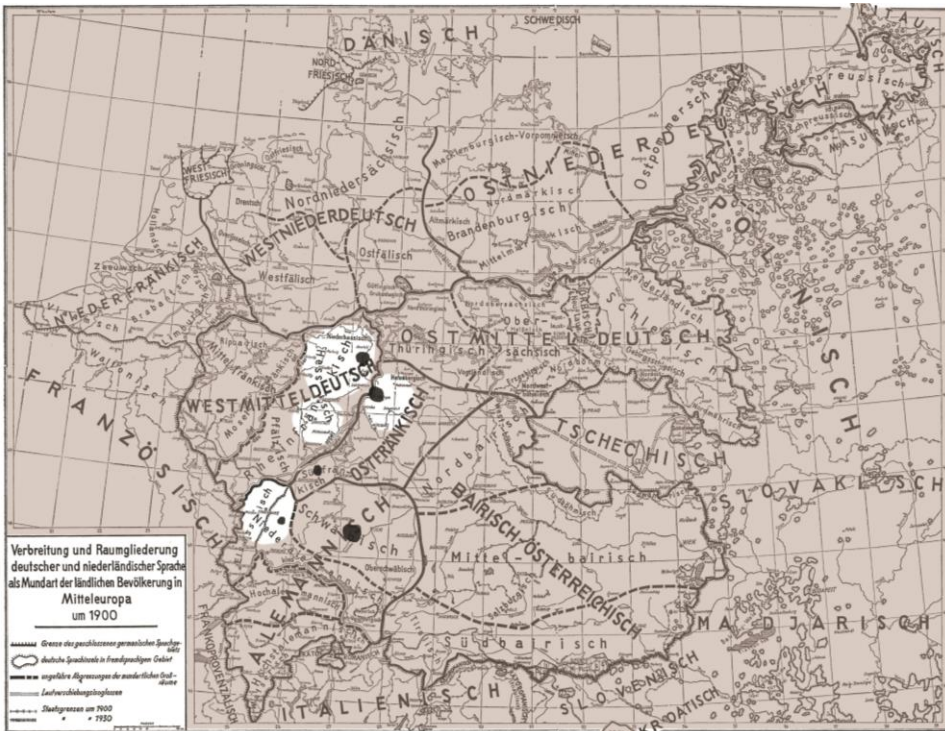
kriəxt ə nu ās am khoupf kšlōŋ
 kriegt er noch eins auf den Kopf geschlagen.'
 kap ő még egyet a fejre ütve

'Ha nem ügyel, kap még egyet a fejére.'

Knab (1993: 67) disszertációja is tartalmaz több szerkezetet a nemesnádudvari nyelvjárásból, amely ott a szerző szerint szintén gyakori. További négy vizsgált dialektus (Gara, Hajós, Pilisvörösvár, Véménd) közül kettőben (Hajós és Véménd) használtak az adatközlők Rezipientenpasszív-szerkezetet a lekérdezés során (Vargyas 2017). A Rezipientenpassivot ismerő négy nyelvjárás közül kettőben frank nyelvjárásokat beszélnek (Nemesnádudvar: rajnai frank-pfalzi; Véménd: fuldai), ill. beszéltek (Alsógalla: egykor keleti frank, ma dunai bajor), Hajóson a sváb községet rajnai frank nyelvjárásokat beszélő települések övezik, lakói közül

többen aktívan használták (használják) ezeket is (Kiefer 1967: 97). A négy helységbe 1722–1787 között érkeztek német telepesek a nyugati középnémet területekről, ill. azok keleti határaitól, valamint Hajós esetében sváb területről (4. ábra).

A pennsylvaniai és a magyarországi németiség nyelvjárásai alapján a Rezipientenpassiv – legalábbis a prototipikus *schenken*-alakjában – a 18. században jelen lehetett a rajnai frank területeken, a frankfurti adatok alapján pedig az 1870-es években már nagyon elterjedt és erősen grammatikalizálódott.

4. ábra. A vizsgált magyarországi helységek német telepeseinek feltételezhető származási helyei (Vargyas [2022: 143] Mitzka/Schmitt [1973] térképének felhasználásával)¹⁷

¹⁷ „Verbreitung und Raumgliederung deutscher und niederländischer Sprache als Mundart der ländlichen Bevölkerung in Mitteleuropa um 1900” (‘A német és a holland nyelv elterjedése és területi tagolódása mint Közép-Európa vidéki lakosságának nyelvjárása 1900 körül’) című térkép.

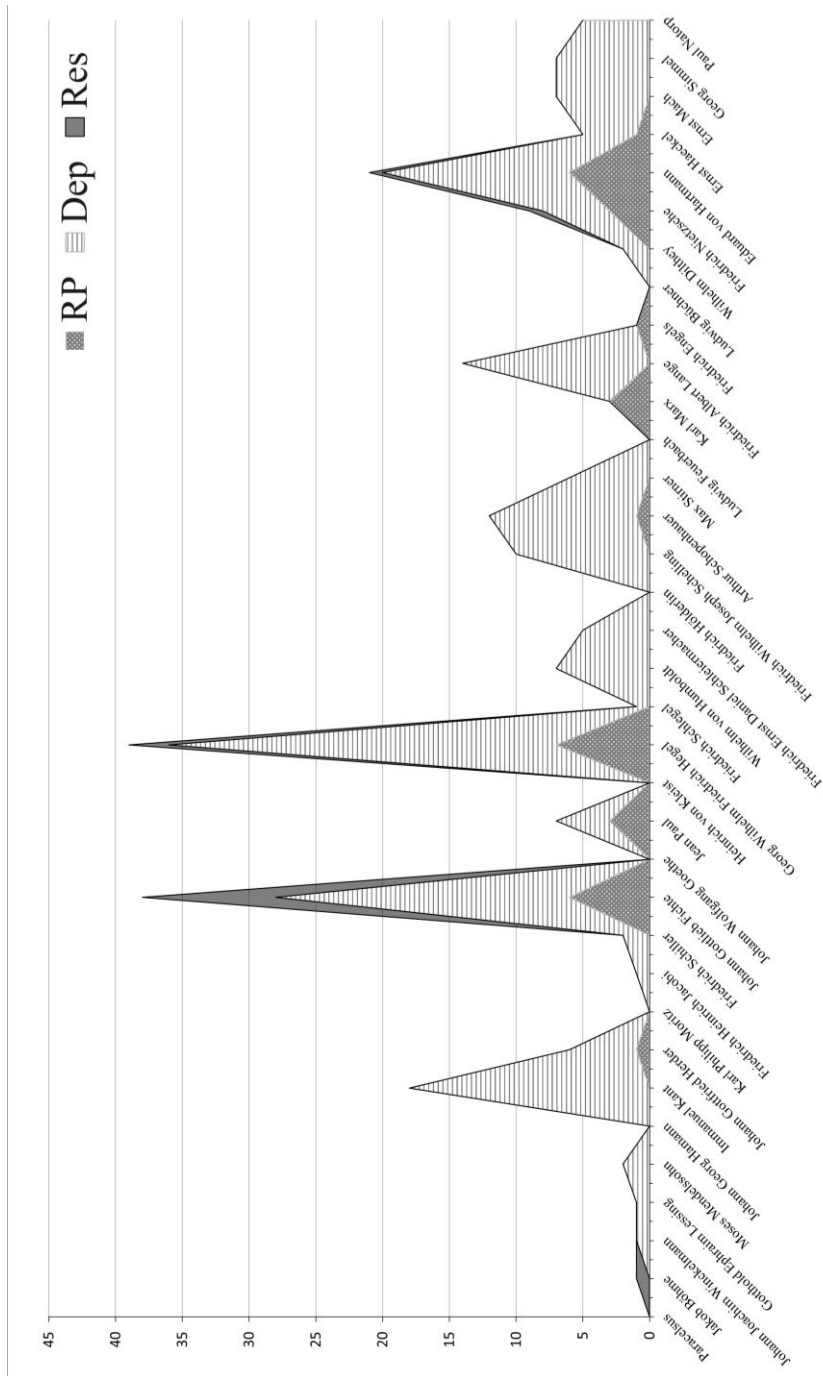
6.2. Szövegkorpuszok

Digitalizált szövegkorpuszokból származik az adatok második csoportja: szépirodalmi és filozófiai művek vizsgálatából.

Az 1. korpusz a *Deutsche Literatur von Luther bis Tucholsky* ('Német irodalom Luthertől Tucholskyig') című átfogó irodalmi szövegkorpusz legrégebbi szövegeit (1492–1602) tartalmazza.¹⁸ Keresőszavak a három segédige szóalakjai voltak, amelyek (elsősorban a Grimm-szótár alapján) történeti és nyelvjárási alakokra is kiterjedtek. Ezek összesen 1801 találatot hoztak, de Rezipientenpassivra csak egyetlen példa volt – ez az Eroms által is idézett Rollenhagen-példa (1595). A találatokat jelentések szerint csoportosítva az látszik, hogy ebben a korai időszakban összességében a *kriegen* ige agentív használatai dominálnak, viszont a 'bekommen' ('kap') jelentés található a legmagasabb tokenszámban. A szerzők közül Rollenhagen és Luther használja leggyakrabban ebben a jelentésben a *kriegen* igét – Luther és a további szerzők elsősorban középnémet területeken működtek. Kopredikatív szerkezet melléknévi vagy melléknévi igenévi alakkal a Rollenhagen-példa kivételével nem adatolható. A *bekommen* ige esetében is az 'empfangen' ('megkap') jelentés van túlsúlyban, de kopredikatív használatra nem volt példa a korpuszban. Az *erhalten* ige ezzel szemben több kopredikatív szerkezetben előfordul, ezek mindegyike agentív, leggyakoribb a 'bewahren' ('megtart, megőriz'), 'unterhalten' ('eltart'), valamint 'erreichen' ('elér') jelentés. Azt láthatjuk tehát, hogy ebben a korszakban a 'bekommen' jelentés már megjelenik mind a *kriegen*, mind a *bekommen* igénél, de kopredikatív szerkezet nélkül, míg az *erhalten* jelen van a szerkezet, viszont a 'bekommen' jelentés hiányzik. Valószínűsíthető, hogy a Rezipientenpassiv csak e korszakot követően alakul ki – a Rollenhagen-példa pedig egyelőre magyarázatra szorul.

A 2. korpusz a *Philosophie von Platon bis Nietzsche* ('Filozófia Platóntól Nietzscheig') gyűjtemény német nyelven keletkezett szövegeit tartalmazza. A keresőszavak megegyeznek az 1. korpusznál említettekkel, és összesen 5595 találatot eredményeztek. A három ige melléknévhez és melléknévi igenévhez kapcsolódó szerkezeteit depiktív (Dep) és rezultatív (Res) kopredikatívumok, valamint Rezipientenpassiv (RP) szerint rendezve megállapítható, hogy a Rezipientenpassivot használó szerzőknél 10-ből 8-nál depiktív, 4-nél rezultatív kopredikatívum is megjelenik, míg több szerző e nélkül használ kopredikatív szerkezeteket (5. ábra). Ezek az adatok is valószínűsítik a három szerkezet történeti összefüggését.

¹⁸ A gyűjtemény előszava szerint 500-nál több szerző munkáját tartalmazza több mint 600 000 oldalon.

5. ábra. A filozófiai korpusz szerkezetei szerzők szerint (Vargyas 2022: 208)¹⁹

¹⁹ Jelmagyarázat: RP = Rezipientenpassiv, Dep = depiktív, ill. Res = rezultatív kopredikatívum.

A korpuszban összesen 31 Rezipientenpassiv található, közülük a legrégebbi 1785-ből származik Herdertől:

(18) Was ihm an Intensität des Triebes abgeht, hat es
 Ami neki.N intenzitásából az ösztönnek hiányzik AUX.PERF.3SG ő.N

durch Ausbreitung und feinere Zusammenstimmung ersetzt bekommen...
 által kiterjedés és finomabb összehangoltság pótolva kapott

’Amennyit ösztönei veszítenek intenzitásukból, annyival nő a terjedelmük,
 és finomodik az összehangoltságuk...’²⁰

Az adatok az 1800–1808-as években gyakoribbá válnak, ezek közül több Fichtétől származik. Ő és a Rezipientenpassivot használó szerzők többsége hosszabb-rövidebb ideig a keleti középnémet területeken működött, így feltételezhető, hogy a szerkezet legkésőbb a 18. század 2. felétől elterjedt lehetett itt.

A 3. korpusz szintén a fent említett *Deutsche Literatur von Luther bis Tucholsky* digitális gyűjteményen alapul, de időbeli megkötés helyett a prototipikusnak tartott *geschenkt + kriegen/erhalten/bekommen* szerkezetre szűkítve (egymástól maximum 20 szó távolságban). A 226 találat közül 136 releváns szerkezet volt, nagy részük több értelmezést is megenged. A legkorábbi adat elég késői, 1696-ból származik Reutertől:

(19) Ich habe zu Hause eine kleine töpferne Sparbüchse, da stecke ich alle die
 Dreier hinein, wenn ich welche geschenkt kriege.²¹

da stecke ich alle die Dreier hinein,
 abba teszem én összes a hármásokat bele

wenn ich welche geschenkt kriege
 ha én valamennyit ajándékozva kapok

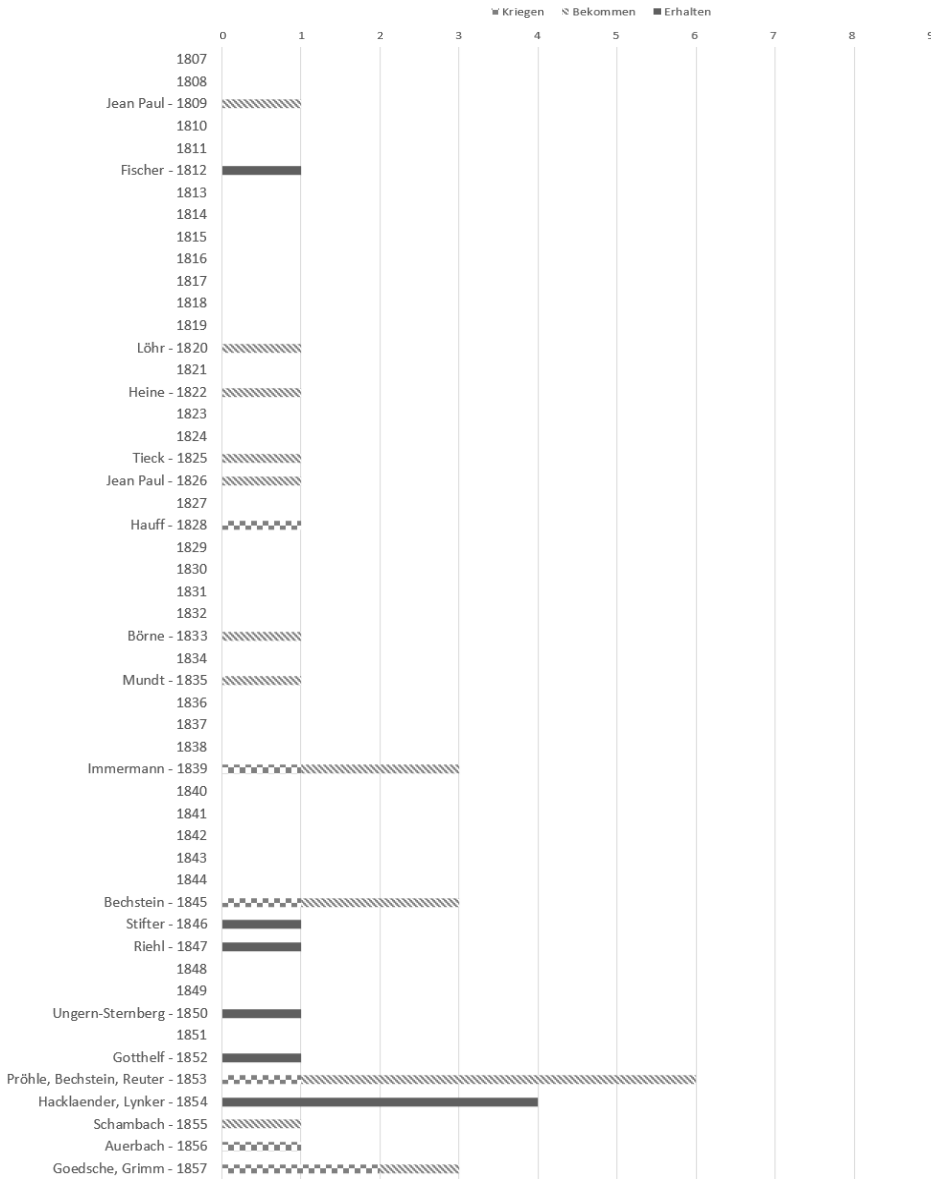
’abba teszem a háromgarasosokat, ha kapok ajándékba’

Az időben következő adat 1738-ból való, és csak a 18. század utolsó negyedében található továbbiak, közülük is három Goethétől származik. A 19. századtól

²⁰ Imre Katalin és Rozsnyai Ervin fordítása (Herder 1978: 153f.).

²¹ „Van otthon egy kis cserépperselyem, abba teszem a háromgarasosokat, ha kapok ajándékba.”

kezdve gyakoribbá válnak az adatok – a 6. ábra az 1807–1857 közötti időszakra mutatja be a Rezipientenpassiv előfordulását a korpuszban, bal oldalon a szerző(k) neveivel, a három segédige szerinti megoszlásban.

6. ábra. A 3. korpusz adatai az 1806–1857 közötti időszakról
(Vargyas 2022: 221)

Ahogy az ábrán is látszik, a század közepétől kezdenek sűrűsödni az adatok, a legtöbb 1853–1880 között található. Ettől kezdve valamivel csekélyebb számban, de nagyjából állandó gyakorisággal adatolt a szerkezet 1931-ig. Leggyakrabban a *bekommen* igével használatos (88), ezt követi az *erhalten* (30), majd a *kriegen* (18). A szerkezet alanya elsősorban névmási alakban jelenik meg, és az esetek több mint felében az akkuzatívuszi kiegészítője is, ami részben azzal magyarázható, hogy gyakran vonatkozó mellékmondatban szerepelnek (136-ból 46 esetben). A mondatok többsége (70) mellékmondati szórenddel áll, de a főmondatok (61) közel fele (29) is analitikus szerkezetben van, ami azt jelenti, hogy a *geschenkt*, ill. a segédige egymás mellé kerül, mint a bevezetett mellékmondatokban:

(20) Darauf ging der Wolf wieder vor der sieben Geiserchen Haushüre und sagte:
 „liebe Kinder, laßt mich ein, ich bin eure Mutter, jedes von euch soll etwas
geschenkt kriegen.” (Grimm: *Kinder- und Hausmärchen*. 1812/15)²²

jedes von euch soll etwas geschenkt kriegen
 minden egyes közületek fog valamit ajándékozva kapni
 ’mindegyikötök kap valamit ajándékba’

Ezek a szerkezetek általában kétféleképpen is értelmezhetők: ’kapni valamit, mégpedig ajándékba’, azaz aktív szerkezetként, ill. ’ajándékba adatik’ valami, tehát Rezipientenpassivként. Azok a mondatok is lehetnek kétértelműek, ahol nem állnak egymás mellett az igék, de ezekben az esetekben általában a passzív olvasat jellemző.²³ Ebben a korpuszban az első ilyen példa Heinétől származik 1822-ből, gyakoribbá viszont csak a század második felétől válik.

²² ’Erre a farkas ismét a hét kecskegida házának ajtajához ment, és így szólt: »Kedves gyermekek, engedjete be, az édesanyátok vagyok, mindegyikötök kap valamit ajándékba.«’

²³ Leirbukt (1997: 18, részben a szakirodalom alapján) felsorol néhány kritériumot a passzív és kopredikatív olvasat megkülönböztetésére a kortárs német nyelvben, köztük azt, hogy ha a befejezett melléknévi igenév és a ragozott *bekommen/erhalten/kriegen* nem egymás mellett áll a kötőszóval bevezetett mellékmondatban, akkor nem áll fenn Rezipientenpassiv-szerkezet. A Rezipientenpassiv-mondatnak „a megfelelő aktív mondattá való retranszformációja az egyetlen általános eszköz” a szerkezetek elkülönítésére, „amely az adott kontextusban szemantikai ellenőrzés mellett végezendő” (1997: 20). Az egyes kritériumok kapcsán l. Reis (1985), Leirbukt (1997: 16–20), Zifonun (1997: 1824–9).

- (21) Es kostete den meisten Leuten viele Mühe, Billetts zu dieser Oper zu erlangen. Ich bekam eins geschenkt; aber ich ging doch nicht hin. (Heine: Briefe aus Berlin. 1822)²⁴

Ich bekam eins geschenkt.
én kaptam egyet ajándékozva
'Én ajándékba kaptam egyet.'

Ebben a korpuszban az első intranszítív szerkezet 1890-ből származik. Itt kizárólag a passzív olvasat lehetséges:

- (22) Die Sache ist nur, daß wir ihnen gar nichts schenken, sondern von ihnen geschenkt bekommen. (Wildenbruch: Die Haubenlerche. 1890)²⁵

sondern von ihnen geschenkt bekommen
hanem tőlük ajándékozva kapunk
'ellenben tőlük kapunk [ajándékot]'

A *geschenkt*-szerkezet 1800 előtt elsősorban olyan szerzőknél jelenik meg, akik életrajzukat tekintve a keleti középnémet területekhez köthetők (Christian Reuter, Johann Gottfried Schnabel), a 18. század utolsó negyedétől (Christian August Vulpius) emellett szóba jönnek a sváb (Johann Martin Miller, Sophie von La Roche), illetve nyugati középnémet területek is (Johann Wolfgang Goethe, Sophie von La Roche). Az adatok gyakorisága tekintetében a teljes korpuszban kiemelkedő szerzők többségénél is a keleti középnémet a leggyakoribb nyelvjárási háttér.

A három szöveggörpuszon kívül a szórványos adatok közül kiemelkedik egy szintén *geschenkt kriegen*-es adat, amely vélhetően 1605-ben jelent meg, de fordítója, Johan Lewenklaw (1541, Coesfeld/Vesztfália – 1594, Bécs) életrajzi adatai alapján 1594 előttre datálható. Így jelenleg ez a legkorábbi ismert szerkezet, bár mivel – a Rollenhagen-adattal (1595) ellenében – a prototipikus alakot képviseli, nem lehet egyértelműen passzív szerkezetként értelmezni:

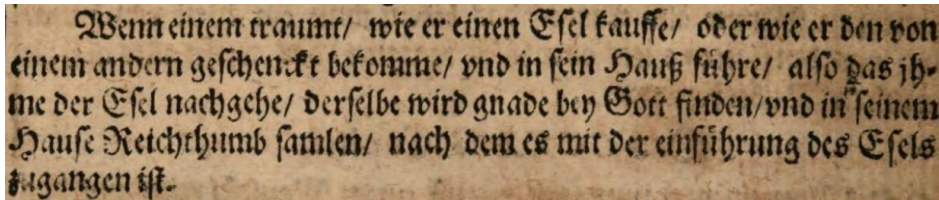
- (23) Wenn einem traumt/ wie er einen Esel kauffe/ oder wie er den von einem andern geschenckt bekomme/ und in sein Hauß führe/ also das ihme der Esel

²⁴ 'A legtöbb embernek sok fáradságába került, hogy jegyeket szerezzen erre az operára. Én ajándékba kaptam egyet, mégsem mentem el.'

²⁵ 'De a helyzet az, hogy semmit nem ajándékozunk nekik, ellenben tőlük kapunk [ajándékot].'

nachgehe/ derselbe wird gnade bey Gott finden/ und in seinem Hause Reichthumb samlen/ nach dem es mit der einführung des Esels zugangen ist.²⁶
(7. ábra)

oder wie er den von einem andern geschenckt bekomme
vagy ahogy ő azt egy másiktól ajándékozva kap-CONJ.3SG
'Vagy hogy ő azt [a szamarat] valaki mástól ajándékba kapja.'

7. ábra. Johan Lewenklaw: Muḥammad Ibn-Sīrīn: *Traumbuch Apomasaris, Das ist Kurtze Auslegung und bedeutung der Trewme nach der Lehr der Indianer, Persianer, Egypter und Araber*, 1605²⁷

7. A Rezipientenpassiv-szerkezetek osztályozása

A Rezipientenpassivot a szakirodalomban többféle szempont szerint kategorizálják: Eroms (1978: 380ff.) a valencia alapján kötött (kötelező és fakultatív) datívuszi vonzatokat és szabad datívuszokat különít el (dativus commodi/incommodi, „Pertinenzdatív”, ill. adott esetben a dativus ethicus). Leirbukt (1997) szemantikai szempontok szerint csoportosít Wegener (1985a: 131f.) „logikai argumentumstruktúrá”-ja alapján: *A hölgyet megajándékozta egy gyűrűvel* mondatot például az „A teszi, hogy B-nek C-je legyen” szerkezettel írja le. Diedrichsen (2012, 2014) Goldberg (1995) konstrukciós grammatikai megközelítését alkalmazza, és az ő általa felvázolt hat ditranzitív konstrukciót bővíti további, elvont tárgyakat tartalmazó szerkezetekkel. Általában azonban a fent említett alanyi szemantikai szerepek szerint szokás kategorizálni a Rezipientenpassivot, a feltételezett grammatikalizációs sorrendben recipiens, benefaktív, címzett és malefaktív szerkezetekként (pl. Askedal 2005: 225). Szczepaniak (2011: 157) a benefaktívot konkrét, a címzettet elvont tárgyaknál tételezi fel, a malefaktívot pedig konkrét

²⁶ 'Ha valaki azt álmondja, hogy szamarat vesz, vagy valakitől ajándékba kap, és azt a házába vezeti, vagyis a szamár követi őt, az az ember kegyelmet fog találni Istennél, és vagyont gyűjt a házába, miután a szamár bevezettetett a házába.'

²⁷ 'Apomasaris álmoskönyve, azaz az álmok rövid magyarázata, jelentése az indek, perzsák, egyiptomiak és arabok tanítása szerint'.

tárgyakkal kapcsolatos privatív igéknél. Alapvetően Lenz (2017) is ezt a besorolást alkalmazza, de a maleficienshez sorolja a *meghúzza a fülét*, ill. beneficienshez a *haját vágni* és a *felsegíteni a székről*, valamint a *kihúzza a fogát* szerkezeteket. Ahogy a példából látszik, nem feltétlenül egyértelmű a besorolás ez utóbbi kritériumok mentén. Sütterlin (1907) *Du bekommst die Schuhe ausgezogen* ('Lehúzzák a cipőd') mondatáról például csak a kontextus ismeretében lehet eldönteni, hogy ezt az alany pozitívan vagy negatívan éli meg. Wegener (1985a: 271) ezért egy típusba sorolja a beneficiensi szerkezeteknél fellépő negatív és pozitív olvasatokat (és az ő nyomán Leirbukt [1997: 8] is dativus commodi/incommodi esetén). A datívusz + akkuzatívusz vonzatú igéket skálába rendezi a pozitívtól a negatív tranzakciót kifejező igéig (1. ad, 2. szerez, 3. létrehoz, 4. megjobbít, 5. rosszabbá tesz, 6. elront, 7. kitép, 8. elvesz), ill. felveszi a 'nem ad' (9.) és 'nem kap' (10.) jelentéscsoportot is. A tágabb értelemben vett adást kifejező igéket „Geben-”, az elvételt jelentő igéket „Nehmen-ige”-ként szokás összefoglalni (l. Wegener 1985a: 271; Leirbukt 1997, különösen a 3. fejezet; Glaser 2005: 54).

A fenti megközelítéseket ötvözve felállítható a következő szintaktikai, szemantikai és adott esetben kontextuális jegyeket tartalmazó 2. táblázat, amely a függőleges oszlopban tartalmazza a szemantikai szerepeket, ill. azon belül az igék vonzatait (a fakultatívítást kerek, az ellipszist szögletes zárójel jelzi), vízszintesen pedig a *Geben-* ('adás') és *Nehmen* ('elvétel') fémjelzett jelentéscsoportokat (a szemantikai szerepek „non-” előtagja ez utóbbira utal) a cselekvés irányára vonatkozólag. Közöttük pedig az e tekintetben be nem sorolható igék kapnak helyet („nem Geben/Nehmen-ige”). Amennyiben egy adott cselekvés (a kontextus alapján) az alany számára hátránnyal jár, az az adott ige kurziválásával jelölhető – tehát a maleficiens nem feltétlenül kizárólagos szerep, hanem járulékos is lehet. A besorolt példák a Brückner-féle *Frankfurti szótár*ból származnak.

az alany szemantikai szerepe	a főige valenciája	példák		
		Geben-ige	nem Geben/ Nehmen-ige	Nehmen-ige
(Non-) Rezipient	D, A	bescheren ('karácsonyra megajándékoz')		nehmen ('elvesz') stehlen ('ellop') wegschnappen ('elkap vhonnan')
	D, [A]			
	(D), A	aufsetzen ('[pl. kalapot] feltesz') (anziehen) ('ruhát felvesz')		wegtun ('elrak') fortschleppen ('elhurcol') wegholen ('elvisz')
	(D), A, Adv			
(Non-) Benefizient	D, A	antun ('megtesz vkivel')		
	D, [A]			
	(D), A		aufmachen ('kinyit')	verbrennen ('meg-/eléget')
	D			
	(D), A, Adv			
(Non-) Adressat	D, A	anvertrauen ('[bizalmas dolog] rábíz vkire') sagen ('mond')		glauben ('elhisz') ²⁸
	D, [A]			
	(D), A			
	(D), A, Adv			
	D			
	D/A	rufen ('kiált, hív')		
	A			
	(D)	winken ('intget')		

2. táblázat. Rezipientenpassiv-szerkezetek a Brückner-féle *Frankfurti szótár* példái alapján (Vargyas 2022: 235)

²⁸ Leirbukt (1997: 75) a *glauben* 'hisz' igét a *Nehmen*-igékhez sorolja, mivel a *vkinek vmit elhisz* értelmezhető mint 'valakitől egy kijelentést helyesnek elfogadni [= átvenni]'.

Év	(Non-)Rezipient		(Non-)Benefizient		(Non-)Adressat	
		<i>szerző/dialektus</i>		<i>szerző/dialektus</i>		<i>szerző/dialektus</i>
1595			Benefizient D, A	<i>Rollenhagen ond</i>		
1605 (1594)	Rezipient D, A	<i>Lewenklaw wnd, wmd, omd, wobd, oobd</i>				
1745	Rezipient (D), A	<i>Rabener omd</i>				
1775– 1787			Benefizient (D), A	<i>Goethe wmd, omd</i>		
1795	Rezipient (D), [A]	<i>Jean Paul omd, oobd</i>				
1804			Benefizient D, A	<i>Jean Paul omd, oobd</i>		
1813 (1812)			Benefizient (D), A, Adv	<i>Hegel wmd, omd, oobd</i>		
1820					Adressat D, A	<i>Humboldt wnd, ond, omd, oobd</i>
1839					Adressat D, [A]	<i>Immermann wnd, ond, wmd</i>
1849			Benefizient D	<i>Kinkel wmd, omd</i>		
1858					Adressat (D), A	<i>Gutzkow wnd, wmd, omd</i>
1859	Non-Rezip. D, A	<i>Presber wmd</i>				
1864	Rezipient D, [A]	<i>Strom wnd, ond, omd</i>				
nach 1864			Benefizient (D), (A), Adv	<i>Tovote wnd, omd</i>		
1886			Benefizient D, A, (Adv)	<i>Nietzsche omd, wobd</i>		
1891			Non-Befiz. D, A	<i>Kuntze wmd, wobd</i>		
1892			Benefizient A	<i>Springer wmd, omd, wobd</i>		
1898	Rezipient (D), Pröp	<i>Wilden- bruch ond, omd</i>				
1926	Rezipient (D), A, Adv	<i>Sanzara omd, (wmd)</i>				

3. táblázat. Az egyes Rezipientenpassiv-szerkezetek első megjelenésük sorrendjében (Vargyas 2022: 243f. alapján)²⁹

²⁹ Az egyes szerkezetek mellett a szerző neve és a mű megjelenéséig az életrajzi adatok alapján feltehetően számításba jövő nyelvjárások rövidítése szerepel: wnd = westniederdeutsch 'nyugati al-német'; ond = ostniederdeutsch 'keleti al-német'; wmd = westmitteldeutsch 'nyugati középnémet';

Látható, hogy a prototipikusnak tartott recipiens szerepű alany + datívusz és akkuzatívuszból álló, adást kifejező szerkezet (2. táblázat, bal felül) mellett megjelenik a beneficiens és a címzett szerepű alany is, sőt az elvételt kifejező igék is jelen vannak mindhárom szerepnél.

8. A Rezipientenpassiv-szerkezetek grammatikalizációja

Ha a fenti típusokba soroljuk a történeti példákat az egyes szerkezetek első adathozható megjelenése alapján, a 3. táblázat szerinti kronológia rajzolódik ki. A legrégebbi adatként számoltartott Rollenhagen-példától eltekintve a Rezipientenpassiv-szerkezetek a recipiens–beneficiens–címzett sorrendben jelennek meg, az egyes szerepeken belül hozzávetőlegesen a prototipikus datívusz + akkuzatívusz vonzattal kezdve, ezt követik a fakultatív elemeket tartalmazó és elliptikus, majd a negatív jelentéstartalmú szerkezetek (szintén non-recipiens, non-beneficiens sorrendben), illetőleg további kiegészítők.

A szórendet tekintve azt láthatjuk a történeti adatokban, hogy a melléknévi igenév és a *kriegen/bekommen* ebben a sorrendben áll egymás mellett a szerkezet megjelenésétől kezdve mintegy 150 évig: felváltva mellékmondati szórenddel és analitikus szerkezetbe ágyazva (összetett múlt idők, *sollen* módbeli segédigés szerkezet). A melléknévi igenevek közül 1595–1744 között 9-ből 7 *schenkennel* képzett, egy további (*verehren* 'megtisztel vmivel') gyakorlatilag megfelel ennek az adott szövegkörnyezetben, míg a legkorábbi adat (Rollenhagen) itt is kilóg a sorból. Az alanyok minden példában élő személyek, és egy tulajdonnévi kivételtől eltekintve (Georg Fiscellus, *beider Rechten Doctor, hatte von Kaiser Sigismunden ein adelich Wappen und Freiheit geschenkt bekommen*,³⁰ Zingref 1626) névmási alakban állnak: ich 'én' (5), er 'ő.M' (2), du 'te' (1). Az egyes szám első személy 1775-ig 16-ból 9-szer lép fel, majd ezt

omd = ostmitteldeutsch 'keleti középnémet'; wobd = westoberdeutsch 'nyugati felső német'; oobd = ostoberdeutsch 'keleti felső német'. A szerzők az adatok időrendi sorrendjében: Georg Rollenhagen (1542–1609), Johan Lewenklaw (1541–1594), Gottlieb Wilhelm Rabener (1714–1771), Johann Wolfgang Goethe (1749–1832), Jean Paul (Johann Paul Friedrich Richter, 1763–1825), Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), Friedrich Wilhelm Heinrich Alexander von Humboldt (1769–1859), Karl Immermann (1796–1840), Gottfried Kinkel (1815–1882), Karl Ferdinand Gutzkow (1811–1878), Hermann Presber (1830–1884), Theodor Storm (1817–1888), Heinz Tovote (1864–1946), Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844–1900), [F.] Kuntze (?), Anton Springer (1825–1891), Ernst von Wildenbruch (1845–1909), Rahel Sanzara (Johanna Bleschke, 1894–1936). A korpuszadatokat ld. Vargyas (2022). A „nach 1864”-es adat nem volt pontosabban beazonosítható, ezért a szerző születési dátuma (1864) utánra lett datálva, de feltehetőleg 1890 után keletkezett.

³⁰ 'Georg Fiscellusnak, mindkét jog doktorának, Zsigmond császár nemesi címet és kiváltságot ajándékozott.'

követően ritkábban. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a *geschenkt + kriegen/bekommen* egyes szám első személyű névmási alannal bevett szerkezet ebben az időszakban, a kopredikatív olvasat mellett pedig strukturálisan megfelel az analitikus szerkezetek szórendjének. Az első biztos adat, ahol a két tag elválik egymástól, és főmondati szórendben (a németre jellemző) „mondatkeretet” alkot, azaz a ragozott ige a 2. helyen áll, míg a melléknévi igenév a mondat végére kerül, 1744-ből származik (*bundte Bänder aber bekam ich zur Gnüge von den Bauers-Töchtern auf den Hochzeiten geschenkt*,³¹ Schnabel). A következő a bevezetőben már idézett Rabener-féle (1) példa (*Ich kriege meine Mühe redlich bezahlt*) egy évvel későbből, itt viszont a *bezahlt* (‘kifizetve’) nem hagyható el a korábbi *schenken*-típusú igékkel szemben (ahol kopredikatívumként, ill. határozóként is értelmezhető volt), mert a *Mühe* elvont főnév, de ezen túl nem is a ‘fáradtságot’ kapja az alany, hanem a fáradtság ellentételezéseként a fizetséget.³² Így a *bezahlt* elhagyása a ‘megkapom a fáradtságot (rendesen)’ jelentést eredményezné, ami nyilvánvalóan nem értelmes. Ez tehát az első olyan adat, ahol kizárólag a passzív olvasat lehetséges.³³ Vonatkeret tekintetében is új szerkezettel állunk szemben, ahogy a fenti (3.) táblázatban is látható, mivel a *bezahlen* esetében a datívusz fakultatív. A következő hasonló szórendű adat Fichtétől származik (*Jeder Satz in der Wissenschaftslehre bekommt durch einen bestimmten anderen seine Stelle bestimmt, und bestimmt sie selbst einem bestimmten dritten*,³⁴ Fichte 1794), majd a 19. századtól gyakoribbá válik. A különálló szerkezeti tagok a recipiens-alany esetében (1744) nagyjából egy időben jelennek meg a szemantikai és vonatbéli változásokkal (1745–46). Ezt követi a beneficiens szerep megjelenése (1775–87) – fakultatív datívusszal –, majd ezen belül a tagok különállása (1794) és további új vonatminták, végül pedig a címzett szerep (1820). A szórend alakulása is alátámasztja a szemantikai szerepek táblázatból kiolvasható grammatikalizációs sorrendjét: a különálló szerkezeti tagok is recipiens (Schnabel 1744, 1. fent), beneficiens (Fichte 1794, 1. fent) és címzett (*Sie erhielt den längern Aufenthalt [...] gekündigt*,³⁵ Gutzkow 1858) szerepű alanyok sorrendjében jelennek meg, elsőként a prototipikus datívusz-akkuzatívusz, ill. fakultatív datívusz-akkuzatívusz vonatú igéknél.

³¹ ‘de bőven kaptam színes szalagokat ajándékba a parasztlányoktól a lakodalmakon’.

³² Leirbukt ezt „implicit páciensnek” nevezi.

³³ Diewald (2002) az ilyen szöveggörnyezeteket „isolating contexts”-nek nevezi, Heine (2002) „switch context”-nek.

³⁴ ‘A Tudománytannak minden tétele egy bizonyos másiktól kapja meg határozott helyét és maga határozza meg aztán helyét egy harmadiknak.’ (1941: 97, Kopasz Gábor fordítása).

³⁵ ‘Felmondták neki a további tartózkodást.’

Az összes korai példát (1595–1820) kronologikusan és a szerzőik feltételezhető nyelvjárási hátterét tekintve pedig az látható, hogy míg a minden szempontból különleges Rollenhagen-példa (1595) alnémet területhez köthető, Lewenklaw, az Álmoskönyv fordítója (†1594) az egész német nyelvterületen működött, a két következő példa (1626, ill. 1669) feltételezhetően a nyugati középnémet területekről származik. Az 1672 és 1772 között keletkezett nyolc példa hét szerzője közül egy a nyugati (Götz), a többi a keleti középnémet területeken élt (Weise, Reuter, Schnabel, Rabener, Gellert, Weiße).³⁶ Közülük Götz (1740?), valamint Schnabel (1744) és Rabener (1745) példáiban találkozunk a fent tárgyalt szórendi újítással, de csak a két utóbbi adatot tekinthetjük biztosan nyelvjárási területhez köthetőnek. Ezután az 1773-as Goethe-példával kezdődnek a nyugati középnémet, ill. felső német területekhez (is) köthető adatok, és Goethe 1775–87 közé datálható példájában jelenik meg a *beneficiens* szerep (3. táblázat).

9. Összegzés

A nyelvjárási szótárak, grammatikák és dialektológiai szakirodalmi adatok vizsgálata alátámasztotta a Rezipientenpassiv-kutatás eddigi álláspontját a középnémet nyelvjárási grammatikalizációban betöltött szerepét illetően. Ezen túl az alternatív grammatikalizációs ösvényként tárgyalt rezultatív szerkezet jelentőségét is igazolni látszik, hogy a Rezipientenpassivot feltüntető szótárakban gyakran együtt járnak a *kriegen* agentív/rezultatív és *recipiens* jelentései, ill. a két befejezett melléknévi igenévvel képzett homonim (rezultatív és passzív) szerkezet; továbbá, hogy Lenz (2012, 2013) adataiban mindkét szerkezet leginkább grammatikalizált formái a középső frank területeken találhatók. A pennsylvaniai és magyarországi német nyelvjárási történeti vonatkozásai ugyanakkor valószínűsítik, hogy a Rezipientenpassiv már a 18. század folyamán jelen lehetett a nyugati középnémet dialektusokban.

A szövegkorpuszok közül a *Deutsche Literatur von Luther bis Tucholsky* legrégebbi szövegeinek (1492–1602) vizsgálata alapján a *kriegen* igének mind az agentív, mind a *recipiens* használata nagyon elterjedt (utóbbi elsősorban középnémet szerzőknél), de kopredikatív szerkezetekben ezekre az egyetlen ismert Rollenhagen-féle (1595) Rezipientenpassiv-példa kivételével nincs adat. A filozófiai korpusz 1785-től kezdődően tartalmaz Rezipientenpassiv-szerkezeteket, és az adatok összefüggést mutatnak elsősorban a depiktív kopredikatívumokkal, de több Rezipientenpassivot használó szerzőnél jelen vannak a rezultatív

³⁶ A Johann Nikolaus Götz nyugati középnémet szerzőtől származó adat (1720/1740) bizonytalan, mert posztumusz jelent meg, az átdolgozásairól ismert Karl Wilhelm Ramler gondozásában, aki a keleti területeken működött.

kopredikatívumok is. A *Deutsche Literatur von Luther bis Tucholsky* teljes anyagán lekérdezett prototipikus *geschenkt + kriegen/erhalten/bekommen* szerkezet 1696-tól adott találatokat, amelyek a 19. századtól kezdenek sűrűsödni, és a század közepétől válnak gyakoribbá. Bár a *geschenkt*-példák többsége kétféle értelmezést is megenged, történeti vizsgálatuk a korai időszakban az alany és a tárgy névmási alakjának preferenciáját mutatja a *geschenkt + bekommen/kriegen* kötött sorrend mellett (pl. *wie er den von einem andern geschenckt bekomme*, 1605, l. [23] példa).³⁷ Az ígék egymáshoz viszonyított helyzete tekintetében ez megegyezik az analitikus szerkezetek szórendjével, amelyek mintája így nagy szerepet játszhatott az újraelemzésben – a segédigével képzett szerkezetek általános terjedése mellett (az angol *be going to* jövő idő kialakulásához hasonlóan).³⁸

Az 1740-es évek körülről származnak az első olyan adatok, amelyekben a segédige és a főige nem egymás mellett áll. Közülük az első kettő a prototipikus *schicken* igével és konkrét tárggyal áll, a harmadik (1745) *bezahlennel* és elvont tárggyal – ez utóbbi csak passzívként értelmezhető. Míg az első szerkezet nyelvjárási hovatartozása bizonytalan, a másik kettő a keleti középnémet területekhez köthető. Egy *geschenkt kriegen*-példa lehet a legrégebbi Rezipientenpassiv-adat (1594/1605), bár az 1595-ös Rollenhagen-példával szemben ez a prototipikus szerkezetet mutatja, amely mindkét olvasatot megengedi.

A Rezipientenpassiv-szerkezetek szemantikai, szintaktikai és adott esetben kontextuális jegyeket tekintetbe vevő osztályozása lehetővé teszi az eddigi klasszifikációk pontosítását, így az egyes szerkezet típusok jobban elkülöníthetők egymástól, ami a nyelvjárási és történeti adatok részletesebb vizsgálatára is lehetőséget ad. Az így besorolt történeti adatok igazolják a szakirodalomban feltételezett grammatikalizációs sorrendet a szemantikai szerepek tekintetében, az egyes szerkezeteken belül a kötelező kiegészítő fokozatos fakultatívvá válását, ill. az élő személyeket jelölő alanyok és konkrét tárgyak mellett az elvont fogalmak fokozatos megjelenését.

Mind a dialektológiai adatok, mind a szerkezetek terén maradnak azonban nyitott kérdések. A legrégebbi ismert adat (Rollenhagen, 1595) például a szerkezet típusát tekintve egyedülálló módon jóval „megelőzi a korát”, nem illeszkedik a többi adatból kirajzolódó mintázatba, és ez dialektológiai vonatkozásában is el-

³⁷ Amennyiben ezt gyakorisági adatokkal is alá lehet támasztani, „chunking and routinization”-t feltételezhetünk, amelyek Traugott és Trousdale (2013: 123) szerint a grammatikalizáció korai szakaszára jellemzőek (vö. Bybee 2010: 34).

³⁸ Traugott és Trousdale (2013: 222–4) így ír a *be going to* kapcsán: „An indirect context was no doubt the extant auxiliary schema, which already had several members [...] and the systemic expansion of auxiliaries, especially modals”.

mondható. A regionális elterjedést illetően pedig a szövegtörzsek adatai a dialektológiai eredményekkel ellentétben inkább a keleti középnyelvi nyelvjárási irányába mutatnak, amit a szomszédos szláv nyelvek által átvett Rezipientenpassiv-szerkezetek kora és néhány dialektológiai utalás is alátámaszt.³⁹ Ezen kérdések tisztázására tehát további kutatások szükségesek.

Felhasznált korpuszok

Philosophie von Platon bis Nietzsche (DB 002). Válogatta, a bevezetőt és az életrajzokat írta: Frank-Peter Hansen. Szerkesztette: Mathias Bertram. Directmedia Publishing, Berlin. 2002/2004.

Deutsche Literatur von Luther bis Tucholsky (Zeno.org 001). Válogatta és szerkesztette: Marie Endres, Martina Gödel, Thomas Hafki. Directmedia Publishing, Berlin. 2005/2007.

Hivatkozások

Abraham, Werner 1992. Event structure accounting for the emerging periphrastic tenses and the passive voice in German. In: Davis, Garry W.–Iverson, Gregory K. (szerk.): *Explanation in Historical Linguistics*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 1–15.

Askedal, John Ole 1984. Grammatikalisierung und Auxiliarisierung im sogenannten „*bekommen/kriegen/erhalten-Passiv*” des Deutschen. In: *Kopenhagener Beiträge zur Germanistischen Linguistik* 22: 5–47.

Askedal, John Ole 2005. Grammatikalisierung und Persistenz im deutschen „Rezipienten-Passiv” mit *bekommen/kriegen/erhalten*. In: Leuschner, Torsten–Mortelmans, Tanja–De Groot, Sarah (szerk.): *Grammatikalisierung im Deutschen*. Walter de Gruyter. Berlin–New York. 211–28.

Askenasy, Alexander 1904/1976. *Die Frankfurter Mundart und ihre Literatur*. Neudruck der Ausgabe 1904. Suchier. Wiesbaden.

Brückner, Wolfgang (szerk.) 1971–1985/1988. *Frankfurter Wörterbuch*. Band 1. Einleitung, A–Eva (1971–1973). Band 2. Evangelium–Hobel (1974–1976). Band 3. Hobebeck–Los (1977–1979). Kramer. Frankfurt am Main.

Bybee, Joan 2010. *Language, Usage and Cognition*. Cambridge University Press. Cambridge.

³⁹ Löttsch (1969) a környező szláv nyelvekben megtalálható Rezipientenpassivot német átvételnek tartja, és a szorb nyelvben a *dóstać* (*bekommen*) és *kry(d)nyć* (*kriegen*) igékkel képzett szerkezeteket az 1811–14-es évekre datálja. Ezekben a forrásokban mindkét segédige megjelenik a *Kopf abschlagen* ('levágja a fejét') malefaktív használatban is.

- Critchley, David H. 1983. Application of a case framework to grammaticalization in German. *Studia Linguistica* 37: 135–45.
- Christmann, Ernst–Post, Rudolf 1965–1997. *Pfälzisches Wörterbuch*. 1–6. kötet. Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz. Wiesbaden, Stuttgart. Digitalizált változat: *Wörterbuchnetz* (Trier Center for Digital Humanities): <https://www.woerterbuchnetz.de/PfWB>
- Colleman, Timothy 2015. Constructionalization and post-constructionalization. The constructional semantics of the Dutch *krijgen*-passive from a diachronic perspective. In: Barðdal, Jóhanna–Smirnova, Elena–Sommerer, Lotte–Gildea, Spike (szerk.): *Diachronic Construction Grammar*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 213–56.
- Dal, Ingerid–Eroms, Hans–Werner 2014. *Kurze deutsche Syntax auf historischer Grundlage*. De Gruyter. Berlin–Boston.
- Daneš, Frantisek 1976. Semantische Struktur des Verbs und das indirekte Passiv im Tschechischen und Deutschen. In: Löttsch, Ronald–Růžička, Rudolf (szerk.): *Satzstruktur und Genus verbi*. Akademie-Verlag. Berlin. 113–29.
- Diderichsen, Paul 1962. *Elementær dansk grammatik*. Gyldendal. København.
- Diedrichsen, Elke 2012. What you give is what you GET? On reanalysis, semantic extension and functional motivation with the German *bekommen*-passive construction. In: Lenz, Alexandra N.–Rawoens, Gudrun (szerk.): *The art of getting: GET verbs in European languages from a synchronic and diachronic point of view*. De Gruyter Mouton. Berlin. 1163–205.
- Diedrichsen, Elke 2014. Zur ‚Inventarisierung‘ von idiomatischen und Argumentstruktur-Konstruktionen im Deutschen. In: Lasch, Alexander–Ziem, Alexander (szerk.): *Grammatik als Netzwerk von Konstruktionen*. Sprachwissen im Fokus der Konstruktionsgrammatik. De Gruyter. Berlin–Boston. 175–94.
- Diewald, Gabriele 1997. *Grammatikalisierung: eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen*. Niemeyer. Tübingen.
- Diewald, Gabriele 2002. A model for relevant types of contexts in grammaticalization. In: Wischer, Ilse–Diewald, Gabriele (szerk.): *New Reflections on Grammaticalization*. John Benjamins. Amsterdam. 103–20.
- Duden = *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*. Dudenredaktion–Grebe, Paul (szerk.). Teljesen átdolgozott kiadás. Bibliographisches Institut, Abt. Dudenverlag. Mannheim 1959. – 2., bővített és javított kiadás. Dudenredaktion–Grebe, Paul (szerk.). Bibliographisches Institut/Dudenverlag. Mannheim, Zürich. 1966. – 3., átdolgozott és bővített kiadás. Wissenschaftlicher Rat der Dudenredaktion (szerk.). Bibliographisches Institut/Dudenverlag. Mannheim, Wien, Zürich 1973. – 4., teljesen átdolgozott és bővített

- kiadás. Wissenschaftlicher Rat der Dudenredaktion (szerk.). Dudenverlag. Mannheim, Wien, Zürich 1984. – 6., átdolgozott kiadás. Wissenschaftlicher Rat der Dudenredaktion (szerk.). Dudenverlag. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich 1998. – *Die Grammatik*. 7., teljesen átdolgozott és bővített kiadás. Wissenschaftlicher Rat der Dudenredaktion (szerk.). Dudenverlag. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich 2005. – 10., teljesen új kiadás. Wöllstein, Angelika–Dudenredaktion (szerk.). Dudenverlag. Berlin 2023.
- Eroms, Hans-Werner 1978. Zur Konversion der Dativphrasen. *Sprachwissenschaft* 3: 357–405.
- Eroms, Hans-Werner 1992. Das deutsche Passiv in historischer Sicht. In: Hoffmann, Ludger (szerk.): *Deutsche Syntax. Ansichten und Aussichten*. De Gruyter. Berlin–New York. 225–49.
- Faarlund, Jan Terje–Lie, Svein–Vannebo, Kjell Ivar 1997. *Norsk referansegrammatikk*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Fichte, Johann Gottlieb 1941. Első és második bevezetés a Tudománytanba. A Tudománytan, vagy az úgynevezett filozófia, fogalmáról. Ford. és bevezető tanulmány: Kopasz Gábor. Leopold Sándor. Debrecen–Gyula.
- Fogel, Edwin Miller 1915. *Beliefs and Superstitions of the Pennsylvania Germans*. American Germanica Press. Philadelphia.
- Friebertshäuser, Hans 1983. Die großlandschaftlichen Wörterbücher der deutschen Dialekte. Areale und lexikologische Beschreibung. In: Besch, Werner–Knoop, Ulrich–Putschke, Wolfgang–Wiegand, Herbert Ernst (szerk.): *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. 2. Halbband. Walter de Gruyter. Berlin/New York. 1283–95.
- Giger, Markus 2003. Die Grammatikalisierung des Rezipientenpassivs im Tschechischen, Slovakischen und Sorbischen. In: Sériot, Patrick (szerk.): *Schweizerische Beiträge zum XIII. Internationalen Slavistenkongress in Ljubljana, August 2003*. Lang. Bern–Berlin. 79–102.
- Giger, Markus 2009. Aspekte des Sprachkontakts bei Genus verbi und Resultativ im Westslavischen. In: Scholze, Lenka–Wiemer, Björn (szerk.): *Von Zuständen, Dynamik und Veränderung bei Pygmäen und Giganten. Festschrift für Walter Breu zu seinem 60. Geburtstag*. Brockmeyer. Bochum. 111–27.
- Givón, Thomas–Yang, Lynne 1994. The Rise of the English GET-Passive. In: Fox, Barbara–Hopper Paul J. (szerk.): *Voice: Form and Function*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 119–49.
- Glaser, Elvira 2005. *Krieg und kriegen*: Zur Arealität der BEKOMMEN-Periphrasen. In: Häcki Buhofer, Annelies–Kleinberger Günther, Ulla–

- Piirainen, Elisabeth (szerk.): *Krieg und Frieden. Auseinandersetzung und Versöhnung in Diskursen*. Francke. Tübingen. 43–64.
- Glaser, Elvira–Clement, Marja 2014. Deutsche Syntax im Lichte des Niederländischen: *bekommen*-Periphrasen. In: Glaser, Elvira–Clement, Marja (szerk.): *Niederlandistik und Germanistik im Kontakt. Jelle Stegeman zum Abschied*. Rodopi. Amsterdam–New York. 193–223.
- Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. The University of Chicago Press. Chicago–London.
- Glinz, Hans 1952: *Die innere Form des Deutschen. Eine neue deutsche Grammatik*. Francke. Bern.
- Grimm, Jacob–Grimm, Wilhelm 1854ff. *Deutsches Wörterbuch*. Band I. a–biermolke 1854. Band III. e–forsche 1862. Band V. k 1873. Leipzig. Hirzel.
- Haider, Hubert 1984. Mona Lisa lächelt stumm – Über das sogenannte deutsche „Rezipientenpassiv“. *Linguistische Berichte* 89: 32–42.
- Heine, Bernd (1993): Bekommen, ohne etwas zu bekommen: zur Grammatikalisierung des Dativpassivs. *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht* 71: 26–33.
- Heine, Bernd 2002. On the role of context in grammaticalization. In: Wischer, Ilse–Diewald, Gabriele (szerk.): *New Reflections on Grammaticalization*. John Benjamins. Amsterdam. 83–101.
- Herder, Johann Gottfried 1978. *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Ford. Imre Katalin és Rozsnyai Ervin. Gondolat. Budapest.
- Kiefer, Ferenc 1967. Zur synchronischen Beschreibung einer schwäbischen Mundart in Ungarn. *Acta Linguistica Hungarica* 17: 89–120.
- Knab, Elisabeth 1993. *Analyse der passivischen Ausdrucksmittel in einer ungarndeutschen Mundart*. Janus Pannonius Tudományegyetem (disszertáció).
- Landsbergen, Frank 2006a. Getting a sense of *krijgen*. A diachronic study of its polysemy and grammaticalization. In: van de Weijer, Jeroen–Lou, Bettelou (szerk.): *Linguistics in the Netherlands 2006*. John Benjamins. Amsterdam. 150–61.
- Landsbergen, Frank 2006b. *Krijgen, kriegten en get: een vergelijkend onderzoek naar betekenisverandering en grammaticalisatie*. In: Hüning, Matthias–Vogl, Ulrike–van der Wouden, Ton–Verhagen, Arie (szerk.): *Nederlands tussen Duits en Engels. Handelingen van de workshop op 30 september en 1 oktober 2005 aan de Freie Universität Berlin*. Stichting Neerlandistiek Leiden. Leiden. 259–72.
- Leirbukt, Oddleif 1997. *Untersuchungen zum bekommen-Passiv im heutigen Deutsch*. Tübingen. Niemeyer.

- Lenz, Alexandra N. 2007. Zur variationslinguistischen Analyse regionalsprachlicher Korpora. In: Kallmeyer, Werner–Zifonun, Gisela (szerk.): *Sprachkorpora. Datenmengen und Erkenntnisfortschritt*. IDS-Jahrbuch 2006. De Gruyter. Berlin–Boston. 169–202.
- Lenz, Alexandra N. 2008. *Wenn einer etwas gegeben bekommt* – Ergebnisse eines Sprachproduktionsexperiments zum Rezipientenpassiv. In: Patocka, Franz–Seiler, Guido (szerk.): *Dialektale Morphologie, dialektale Syntax. Beiträge zum 2. Kongress der Internationalen Gesellschaft für Dialektologie des Deutschen, Wien 20.–23. September 2006*. Wien. Edition Präsens, 155–78.
- Lenz, Alexandra N. 2011. Zum *kréien*-Passiv und seinen „Konkurrenten“ im schriftlichen und mündlichen Luxemburgischen. In: Gilles, Peter–Wagner, Melanie (szerk.): *Linguistische und soziolinguistische Bausteine der Luxemburgistik*. Peter Lang. Frankfurt am Main. 1–23.
- Lenz, Alexandra N. 2012. On the genesis of the German recipient passive. Two competing hypotheses in the light of current dialect data. In: de Vogelaer, Gunther–Seiler, Guido (szerk.): *The Dialect Laboratory. Dialects as a testing ground for theories of language change*. John Benjamins. Amsterdam. 121–38.
- Lenz, Alexandra N. 2013. *Vom >kriegen< und >bekommen<. Kognitiv-semantische, variationslinguistische und sprachgeschichtliche Perspektiven*. De Gruyter. Berlin, New York.
- Lenz, Alexandra N. 2017. „Dativpassiv“ (*kriegen*-Passiv). In: Fleischer, Jürg–Lenz, Alexandra N.–Weiß, Helmut: *SyHAtlas*.
<https://www.syhd.info//apps/atlas/#dativpassiv-kriegen-passiv>
- Lötzsch, Ronald 1969. Zum indirekten Passiv im Deutschen und Slawischen. In: Krauss, W.–Stieber, Z.–Bělič, J.–Borkovskij, V. I. (szerk.): *Slawisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur*. Berlin. Akademie-Verlag. 102–9.
- Mitzka, Walther–Schmitt, Ludwig Erich 1973. *Deutscher Wortatlas*. Bd. 20. Schmitz. Gießen.
- Reis, Marga 1976. Zum grammatischen Status der Hilfsverben. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 98: 64–82.
- Reis, Marga 1985. Mona Lisa kriegt zuviel – Vom sogenannten ‚Rezipientenpassiv‘ im Deutschen. *Linguistische Berichte* 96: 140–55.
- Sanders, Daniel 1860/1876. *Wörterbuch der deutschen Sprache*. Mit Belegen von Luther bis auf die Gegenwart. Bd. 1. A–K. (Az 1860-as kiadás változatlan utánnyomása.) Wigand. Leipzig.

- Schanen, François 2006. *Kréien* (+ Partizip II) im Lëtzebuergeschen. In: Moulin-Fankhänel, Claudine–Nübling, Damaris (szerk.): *Perspektiven einer linguistischen Luxemburgistik. Studien zu Diachronie und Synchronie*. Winter. Heidelberg. 203–25.
- Schlegl, János 1935. *Az alsógallai német nyelvjárás mondatszerkesztése*. Pfeifer. Budapest.
- Smirnova, Elena 2015. Constructionalization and constructional change. The role of context in the development of constructions. In: Barðdal, Jóhanna–Smirnova, Elena–Sommerer, Lotte–Gildea, Spike (szerk.): *Diachronic Construction Grammar*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 81–106.
- Sütterlin, Ludwig 1900. *Die deutsche Sprache der Gegenwart*. Voigtländer. Leipzig. – 2., átdolgozott kiadás: 1907.
- Szczepaniak, Renata 2009. *Grammatikalisierung im Deutschen*. Eine Einführung. – 2., átdolgozott és bővített kiadás: 2011. Narr. Tübingen.
- Teleman, Ulf–Hellberg, Staffan–Andersson, Erik 1999. *Svenska Akademiens Grammatik*. Norstedts. Stockholm.
- Traugott, Elisabeth C.–Trousdale, Graeme 2013. *Constructionalization and Constructional Change*. Oxford University Press. Oxford.
- Vargyas, Anna 2017. „Die Braut kriegt å’ Polscht’r g’schenkt vun ihre Patin” und „å’ jid’s kriegt saï Sach’ gutgetoo.” Rezipientenpassivbelege in ungarndeutschen Dialekten. In: Philipp, Hannes–Ströbel, Andrea (szerk.): *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südeuropa: Geschichtliche Grundlagen und aktuelle Einbettung*. Friedrich Pustet. Regensburg. 210–35.
- Vargyas, Anna 2022. *Grammatikalisierung des Rezipientenpassivs*. ELTE Germanisztikai Intézet. Budapest.
- Wegener, Heide 1985a. *Der Dativ im heutigen Deutsch*. Narr. Tübingen.
- Wegener, Heide 1985b. „Er bekommt widersprochen” – Argumente für die Existenz eines Dativpassivs im Deutschen. *Linguistische Berichte* 96: 127–39.

Vargyas Anna

ELTE BTK Germanisztikai Intézet

vargyas.anna@btk.elte.hu

9 789633 084670